STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

ИСТОРИЈА СРПСКОГА НАРОДА

ЗА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ОД

Vukićević

Миленка Вукићевића

ПРВА КЊИГА

ОД ДОЛАСКА СРБА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО ДО ПОЛОВИНЕ XV СТОЛЕЋА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

МАЂЕДОНСКА УЛИЦА БР. 40

1904

ПРЕДГОВОР

Ова прва књига Историје Српскога Народа израђена је исто онако као и друга, која је прошле године штампана. Трудио сам се да догађаје изложим што јасније и да их, где је то било потребно, доведем у везу са светским догађајима. Обраћена је нарочита пажња образованости како код Словена тако и код Срба у току првога и другог периода. У овој књизи за време првога периода (времена) представљени су главни покушаји за оснивање српске државе а прошлост осталих српских крајева изложена је само у прегледу. У другом периоду изложена је историја државе, коју Немањићи засноваше, а историја Босанске Бановине само у прегледу. У трећем периоду изнео сам распадање државе Немањића, и у исто време изложио судбу сваке државице, која постаде на разломљеној Душановој Царевини а уз то и прошлост Босанске Краљевине.

[illegible] као и Вук[illegible] [illegible] по учениџима при [illegible] [illegible] пре[illegible] [illegible] старе изреке [illegible] Питање [illegible] [illegible]

[illegible] прибугавано [illegible] и међу [illegible] догађаја унеом и [illegible] и народња потражи [illegible] На [illegible] унео сам и неке [illegible] до којих сам дошао.

И у овој књизи као год и у првој, [illegible] ученици да науче, [illegible] само да прочитају. [illegible] да науче, [illegible]

[illegible]

Овом је књигом довршена цела Историја Српскога Народа од доласка Срба на Балканско Полуострво до Берлинскога Конгреса.

Како је ова књига изнела више табака, него што сам у огласу објавио, то јој је и цена већа, него што је објављено.

Мил. Вукићевић.

НЗ. Пошто се хитало с овом књигом да на време стигне, то су се при штампању овога дела неке грешке поткрале, те молим господу наставнике да их исправе. Грешке су ове:

На страни 93 у 7 реду оздо не треба запета.
„ „ 111 у 6 „ озго испред *оба* треба *и*
„ „ 138 у 15 „ оздо после Андроника не треба запета.

ПРЕГЛЕД

ПРВО ВРЕМЕ

од половине VII до друге половине XII столећа

Живот српскога народа до Немање

I

Живот Срба за првих двеста година

ИСТОРИЈА СРПСКОГА НАРОДА

ЗА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ОД

Миленка Вукићевића

ПРВА КЊИГА

ОД ДОЛАСКА СРБА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО ДО ПОЛОВИНЕ XV СТОЛЕЋА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

МАЋЕДОНСКА УЛИЦА БР. 40

1904

Радослав и Владислав

(од 1223—1242)

Краљ Урош

(од 1242—1276)

Краљ Драгутин

(од краја 1276 до краја 1281 год.)

Краљ Милутин

(од краја 1281—1321 године)

Краљ Стефан Дечански

(од краја 1321 до 8 септембра 1331)

Стефан Душан

(краљ од 1331—1346, цар од 1346—1355)

Цар Урош

(од 20 декембра 1355 до 2 декембра 1371)

II

Босна за владе Немањића

ТРЕЋЕ ВРЕМЕ

од Маричке Битке (1371) до 1500 године

I

Судба српских држава на југу Шар-планине

II

Српске државе северно од Шар-планине

А. Лазарева држава

Кнез Лазар

(од 1371—1389 год.)

Влада Стефана Лазаревића

(од 1389—1427 године)

Краљ Степан Томаш

(1444—1461)

Краљ Степан Томашевић

(1461—1463)

В. Војводство Светога Саве

(1463—1482)

Г. Зета

(од Маричке Битке до 1496 године)

I

Зета под Балшићима

II

Зета под Црнојевићима

(1444—1496)

Д. Арбанија после боја на Марици

III

Образованост у старој српској држави

СРБИ У СТАРОЈ ОТАЏБИНИ

1. Срби и Словени. — Срби, Хрвати, Словенци, Бугари, Руси, Чеси, Пољаци, Словаци и Лужички Срби зову се једним именом *Словени.* У давнашње доба они су се преселили из Азије и дошли у источну Европу. Ту су дуго време живели непознати, па се тек после Христа на неколико стотина година почињу јављати међу осталим народима.

Сви Словени некада су се звали *Србима*, а тек од VI столећа после Христа почеше их звати *Словенима.* Они су у почетку били један народ, који је био састављен из више племена. Ова се племена доцније намножише и свако се поче звати својим именом, те се тако од Словена развише читави народи. Од свију Словена једино ми и Лужичани задржасмо своје старо народно име *Срби.*

Словени се деле на *источне* (Руси), *западне* (Чеси, Пољаци, Лужички Срби и Словаци) и *јужне* (Срби с Хрватима, Словенци и Бугари).

2. Стара отаџбина Словена и Срба. — Стара отаџбина Словена од давнашњих времена налазила се на земљишту, које се простирало на западу

до Карпата и водомеђе између реке Висле и Одре; на северу до Балтичког Мора и Новгорода; на истоку до западне водомеђе горње Волге и до близу Дона, и на југу до средњег тока реке Дњестра и Дњепра.

Словенима беху суседи на западу, иза реке Одре, *Германци*, на северозападу *Литванци*, на северу и истоку *Чуди* и *Фини*, на југоистоку и југу разна скитска и сарматска племена.

Стара српска отаџбина у овој словенској прадомовини налазила се у данашњој *Галицији* на изворном крају Висле и њене притоке Буга, затим на горњем Бугу (јужном), Дњестру и нешто на Дњепру. Ова отаџбина Срба звала се *Бојка* (а и данас се тако зове један крај источно-галичких Малоруса).

Већи део старе српске отаџбине заузима плодна црна земља, која се назива *црницом*, те су на њој добро успевале разне врсте жита и поврћа. С тога се међу Србима развила врло рано пољска привреда.

3. Словени до велике сеобе. — Словени су дуго живели у својој отаџбини тихо и нечујно, далеко од образованих народа. Поцепани на племена, немајући једне државе често су пута потпадали под Ските и Сармате. Сарматску државу у половини IV столећа сломише *Готи* (германско племе), који дођоше с Висле, па се настанише између Дњепра, Дунава и Црног Мора. Ту, на заузетом земљишту, основаше две државе *источну и западну Готску*. Друге половине IV столећа над обема државама владаше један готски краљ

(Херманарих) од стотину година. Човек храбар, који, покоривши под своју власт многа словенска племена, доспе на врхунац славе и снаге. Државом је управљао вешто и снажно, те се мислило да нема у свету јаче државе од његове. Словенима није било добро под његовом влашћу, јер су их Готи јако угњетавали, те се многи иселише у Дакију (данашња Влашка) и преко Дунава на Балканско Полуострво. Готску краљевину разрушише *Хуни*, (око 376 године по Христу), које су Словени радо дочекали, само да се отресу готскога насиља.

4. Хуни. — Хуни су били страшан азијски народ, какав се пре тога никад није јављао у Европи. Били су мали растом и коштуњави, врата кратка и дебела, широких плећа, главати, уска чела, спљоштена носа, широка и црна лица, прашњави и неопрани. Очи су им биле мале и живе. Високе, ретке и црне обрве стајале су косо, брада ретка, уши клемпаве. Одело им је било од проста платна или скрпљено од коже разних животиња. На глави ношаху шубару а ноге омотаваху кожом, те им обућа беше неспретна. С тога су радије јахали него пешачили. Нису имали ни куће ни кућишта. Хранили су се зељем, корењем, воћем и пресним месом, које су метали под седло коњима, те на њему јахали докле не омекша. Увек су били на коњима. На њима су јели и пили, одмарали се и спавали, трговали и већали. Непријатеља су нападали гомилом са страшном виком, па се одмах распадали и брзином ветра, а бесни као лавови, опет прикупљали да сатру све, што је пред њима.

Борили су се стрелама, копљима и мачевима. Собом су носили замке, којима су хватали непријатеље и собом одводили.

За ордама овога страшног народа ишла су многа кола с њиховим ружним и прљавим женама и децом по лицу нагрђеном.

Кад овај страшан народ навали с истока као олуја и покори Готе, покори и многе Словене. Они потискоше многе народе и навалише на западну Европу, те настаде у целој средњој и западној Европи велики неред који је трајао око 200 година. За ово време многе земље и градови опустеше, многа су племена пропала а многи народи променише своја седишта. Овај велики покрет племена и народа познат је у историји под именом *велика сеоба народа* (од 375—569).

5. Хунска држава под Атилом. — Око половине V столећа (444) јави се међу Хунима чувени хунски краљ *Атила*, који имађаше под собом све народе од средње Азије до Дунава и Рајне. Беше то човек малена раста али снажна тела и крепка духа. Ход му беше поносит а кад би му малене очи заиграле и синуле необичном ватром и најхрабрији је пред њим дрхтао. Сâм је био тих, замишљен и озбиљан, али му није било криво, ако се око њега веселе. Према послушнима био је благ и пријатан, а према непослушнима у рату био је страшан. Ту није знао за милост, те се због тога и сам називао *бичем Божјим*.

Његов је стан био између Тисе и Дунава. Ту је, у простом стану, дочекивао стране посланике.

Он хтеде освојити целу западну Европу, зато спреми велику војску из простране своје државе, па се упути данашњој Француској. Све премре од страха кад се чу за његов полазак. Јаук и плач, бежање и скривање по шумама и неприступачним стенама предсказиваше Атилин долазак. Пред њим је пожар гутао све, јер његове чете палише, што се год може спалити; за њим је остајала пуста земља и страшна глад, јер су његове орде све ништиле.

Атила ни у овом походу (451) ни у другом (452), кад пође на Италију, не прође добро. Вративши се отуда напречац умре (453). Ускоро по смрти његовој хунска се држава распаде, те многи народи Азије и Европе дахнуше душом.

Кад се распаде Атилина држава многи се азијски народи повукоше Каспијском и Црном Мору. Германци се ослободише Хуна и раширише на запад и југозапад Европе, а Словени, који се такође ослободише Хуна, почеше се спуштати Црном Мору, Средњем и Доњем Дунаву прелазећи преко Карпата. Од тада настаје јача сеоба Словена, која је трајала око двеста година. Том приликом и Срби с Хрватима оставише своју стару отаџбину и населише се на Балканско Полуострво.

СЛОВЕНСКА ОБРАЗОВАНОСТ

6. Уређење. — Док су Срби живели у заједници с осталим Словенима њихово се друштвено

уређење није разликовало од уређења осталих Словена. Живели су слободно и нису волели владалачку власт. С тога стари Словени нису ни имали државе. Основица друштвених уређења био је *дом* или *задруга* а највећа друштвена заједница беше *племе*. Само су у извесним приликама склапали савез племена.

Дом или *задруга* беше заједница, у којој су живели најближи крвни сродници. Домом управља *домаћин* или *старешина*, који је обично најстарији међу свима. Њега су бирали остали пунолетни чланови дома, који су били равноправни међу собом. Старешина управља домом у договору с осталим члановима. Оно, што се реши на домаћем ве́ћу (збору) и што, по томе, нареди домаћин, морали су сви слушати.

Чланови задруге или дома живели су у заједничкој кући. Имање једног дома било је заједничка својина свију задругара. Од зараде с имања сви су живели једући са заједничког стола. С тога међу старим Словенима није било ни великог богаства ни велике сиротиње. Онога, који није хтео радити и слушати изгонили су из задруге. То су били нерадници, које су називали *худима* (рђави, неваљали).

Кад се размножи чељад у једном дому толико, да је било тешко управљати њима, онда се један део чељади одвајао (делио) и насељавао у засебан дом, те се тако оснивала нова задруга. При деоби је дељена само стока и зират а пашњаци и шуме остајали су и даље заједничка својина оба дома.

Куће своје правили су у склоњеним и неприступачним местима, у шуми или око река и језера раздалеко једну од друге. Оне су биле мале, саграђене од дрвета, обично од *брвана (брвнаре)*, или су плетене од грања и прућа *(плетаре)*. Имале су кров и слеме, прагове и врата, окна (прозоре) и стене (зидове) све од дрвета. Многе куће имале су и засебне просторе, избе (собе). У кући је пећ, око које су се грејали, кад је хладно. Ту је и покућанство: *столице* и *клупе*, *сто*, *полица* и *постеља*. Куће су имале више излаза за сваки случај, нарочито ако их нападне ко изненада.

Око куће је био *двор* (двориште) а иза овога зграда за стоку *(хлевина)*. До куће је близу *врт* за поврће, а даље долазе њиве, ливаде и шума (забрани).

Род или *браство*. — Више домова, који су постали дељењем од једног дома, везани међу собом крвним сродствима, чинили су већу заједницу која се назива *род* или *браство*. Сваки члан рода звао се *браственик*. Место на коме је живело браство звало се *вас* или *село*. Старешина једног рода звао се *челник* или *кнез*. Он је био изборан а бирало га је село на вéћу домаћина. Он се стара о заштити и напретку целога рода.

Браство је имало заједничко презиме, заједничко гробље, где су се копали, заједнички жртвеник и водепицу, заједничке паше и шуме. Чељад једног браства не могаше се узимати при женидби, јер се мислило да су близак род.

Штета, срамота или увреда нанета једном бра-ственику била је у исто време штета, увреда или срамота целог браства. С тога је цело браство било дужно да свети штету и увреду и да пере срамоту. Цело браство нарочито је било дужно да свети убиство једног брственика. То је била *крвна освета*.

Племе. — Као год што је браство постало од једног дома дељењем тако је и племе постало од браства. Намножено и разгранато браство делило се на више брастава насељених у више села везаних међу собом крвним сродством, те је чинило једну велику заједницу, која се звала *племе*. Место на коме је живело племе звала се *жупа*, која је имала име по племену, реци или месту. Старешина жупе звао се *жупан* и он је биран на *жупском већу* сродних брастава. Биран је обично онај, којега су сви поштовали и волели. Он је у договору са челницима управљао жупом и старао се о добру племена. Као год што браство имађаше заједничке пашњаке и шуме, тако их је имало и племе. Шуме и пашњаци беху заједничка својина целе жупе.

Градови (тврђаве). — У средини већине словенских жупа, које су биле незаштиђене шумом или мочарном (подводном) земљом, беше утврђено место, које се звало *град*. Они су подизани усред блатишта, на полуострвима, на обалама река, на кршевитим брдима. Ограђен је био ровом а ограда му беше од дрвета или насипа. Градили су га сви становници једне жупе. У граду се није живело.

већ је то било место, које је служило жупи за заштиту у случају невоље, кад непријатељ нападне. Осим тога град је био место, где се народ из жупе прикупљао на приношење жртве. У граду је жупан судио и расправљао поједине спорове између жупљана. С тога у граду није било других зграда осим храма и жупанског двора. Тек се доцније око града почињу јављати *подграђа* и у њима насељавати људи, који се занимаху трговином и занатом.

Сталежа у Словена, док су били у заједници, није било. Међу њима није било ни племића ни робова. Сви су били једнаки међу собом. Код њих су се истицале старешине браства и племена, али ови истакнути људи у почетку су били бирани, тек у доцније доба постали су наследни.

И заробљеници у време рата нису остајали робови целога живота, као што је то било у других народа, већ им је после извесног времена давано на вољу вратити се у отаџбину давши откуп или остати међу њима слободним.

7. Зашто Словени не створише јаку државу? — Многобројна словенска племена по пространој словенској отаџбини живљаху засебно, гледајући свако своју корист. Они не осећаху потребу веће заједнице и не трпљаху да се једно племе истакне изнад другог. Често су живели у свађи, те се никад не могоше сложити и створити једну јаку државу. Словени како беху многобројни, да не беху подељени на многа колена и племена, *били би тако силни, да им нико на свету не би одолео.* На

ипак кад је настајала каква општа опасност, онда су поједина сродна племена ступала у савез под заповедништво једнога старешине (војводе), те се заједнички бранили од непријатеља. Али оваки савези били су тренутни, јер су се одмах распадали чим је престајала опасност, те је опет свако племе живело засебним животом. У овим савезима сродних племена налазе се клице доцнијим словенским народима, које су се развиле после сеобе народа. Од тако сродних племена, која су становала на извору Висле, Буга, између Карпата, Припете и Дњестра, развио се и српски народ, оделивши се од осталих Словена нарочито по одласку из старе отаџбине на Балканско Полуострво.

8. Вера. — Словени су били многобошци. Вера им се састојала у обожавању природних сила. Веровали су да целим светом управљају разна божанства, за која су мислили да имају људске облике и особине само много савршеније него људи.

Сви народи индо-европског порекла обожавали су у давнашње доба небо и светила његова. И Словени су обожавали небо као највишега бога и звали су га *Сварог*. Поред главнога бога било је и других божанстава виших и нижих од којих су једни били добри (бéли, „нема га под белим богом“) а други зли („рђав је до зла бога“. — „Скупо до зла Бога“). Зли богови звали су се још и *беси*.

Врховни бог Сварог имао је своје синове (сварожиће) а то су *сунце* и *огањ*. Сунце су нази-

вали *Дајбогом.* То је било божанство светлости и топлих зракова сунчевих, извор сваком добру на земљи. Божанство грома беше *Перун.* Он шаље муњу и гром. Име бога Перуна задржало се и данас код Срба у биљци, која се зове *перуника*, или *богиша.* Обожавали су *Велеса* (Волос), бога стада, који штити стоку; *Стрибога*, божанство ветрова и олуја.

Нека словенска племена обожавала су и друга божанства као *Световида* (бога сунца), *Триглава, Радгоста* (бог рата), *Купала, Јарила* итд.

У нашим народним песмама помињу се и ова божанства: *Лада, Лељо, Давор* и *Страхор.*

Лада (код Руса *Весна* и *Дид-Ладо)* беше богиња младости и лепоте, љубави и плодности, пролећна цвећа и зеленила.

Морана или *Морена*, богиња супротна Лади. Она представља зиму и смрт, мори људе, јер их успава смртним сном. Њу су Срби доцније звали *баба-ругом, баба-коризмом, гвозден-зубом, јежи-бабом*, а Руси је зову *Баба-Јагом.*

Каква су божанства била *Лељо, Давор* и *Страхор* не зна се. За Страхора рекло би се да је божанство рата.[1]

---

[1] Деца су некада у Срему певала:

Ој Јаворе Страоре,
Чујем, чујем, неборе!

а старији су их карали, да не слуте на рат.

Стари су Словени веровали и у нижа божанства река и језера, гора и облака. Од ових божанстава најзнатније су виле, змајеви, але и дивови.

Виле (код Руса *русалке*) су замишљали као лепе, младе девојке, бледа лица, у белој и дугој хаљини, опасане златним пасом. Носиле су дуге расплетене русе косе, које се стеру низ леђа и рамена до земље. Тело им је нежно, прозрачно и витко као јелика. Лаке су као птице, јер имају крила и окриље, које по каткад скидају са себе. Очи су им жарке и миле, пуне топлине, гласа су звучна и пријатна. Радо певају и играју на својим игралиштима. Оне су мудре пророчице и врачарице. Свакога човека победе мудрошћу и знањем, али га могу обдарити свакојаким благом. Оне знају све занате и вештине, кују сабље, које секу љуто гвожђе и камен тврди; јунацима дарују коње којима ништа не може наудити. Оне познају изворе и лековито биље и њиме загасе сваку рану на јунаку, који од њих помоћи тражи. Женама без порода дарују децу здраву и веселу, најлепше кћери и најбоље јунаке. Виле ником зла не чине док их ко не увреди, а увредиће их, ако им наиђе на коло или вечеру. Тада човека устреле у ногу или у руку, у грло, или му ваде очи чарне, или устреле срце у јунака.

Виле станују у гори, то су *нагоркиње;* или у планини, *планинке;* у језерима и поред језера, *језеркиње;* или су поред мора, *приморкиње;* или станују у облацима, те се зову *облакињама.*

Наш народ има много песама и приповедака о вилама. У песмама се пева како су оне посестриме многих наших јунака.

Жене, које другују с вилама зову се *виленицама* а људи *вилењацима*.

Змајеве су замишљали као огњене јунаке од којих прште варнице, кад лете кроз ваздух, а из уста им сипа ватрена пара, те сажиже лишће, траву и влаће. Веровали су да и по неки људи могу бити *змајевити*.

Ала је жена змајева. Она иде на облацима, води облаке и спушта пљусак кише и града на њиве и усеве („бори се као ала с беричетом").

Празници. — Словени су имали свој календар и делили су годину на дванаест месеци; месеци су имали словенска имена. Година је почињала марта месеца. Главни празници у старих Словена беху: празник *коледа*, празновао се као знак повратка сунчева лету а одласку зиме мразу. Обичаји око овога празника многи су и данас остали код Срба и врше се на Бадњи дан. За овим долази празник *пролећа* кад сунце одржи потпуну победу над смрћу (Мораном). Светковао се негде око данашњег Ускрса, по свој прилици о Ђурђеву-дне. То је било сретање пролећа, обнова свега живота, ослобођење од ладноће и смрти. После овога празника настајале су игре између села на „девојачким пољима" када су певане песме Лади и величали је. Момчад и девојке су играли и певали разне песме. Ове су игре највише биле око данашњих Тројица. Венци, цвеће и зелене

гранчице служиле су као обележје овога весеља (данас зеленило и покошена трава). Око данашњег Ивања-дне долазио је празник *купала*, кад су се палиле ватре и скакало преко њих, носиле *лиле* и плели венци од лековитих трава (данас код нас венци од ивањског цвећа).

Домаћа божанства. — Поред осталих божанстава сваки словенски дом имао је своје домаће божанство, које је штитило дом и чељад од свих авети, саблазни и ругоба. Ово су била *божанства домаћег огњишта*. Словени су обожавали још *рођенице* и *суђенице*, као божанства која владају човековом личношћу.

Живот после гроба. — Словени су веровали да је душа бесмртна, а становала је у прсима. Кад човек умре његова душа није одмах одлазила на онај свет, већ је тумарала око куће неколико недеља, па је тек после, очистивши се, одлазила у *рај* или *нав* (царство светлих облака). Али ако су људи тако зло живели на земљи, да се њихова душа није могла очистити, онда је одлазила у *црну ноћ* (пакао, то јест у црне облаке пуне кише, града и муња).

Вукодлаци (вампири.) — Словени су веровали да се по неки човек, који није добро радио за живота, може после повукодлачити. У њега уђе зао дух (бес), те оживи и тако постане вампир. Он ноћу, црвен, без костију, надувен, пун крви, излази из гроба, увијен у бео покров, иде по кућама те дави људе и пије крв њихову. Он се може заварчити „мртвим“ коцем (од црног глога и ватром).

Осим вукодлака Словени су веровали и у *вештице* и *мдре*.

Погреб је код Словена био двојак. Они су сахрањивали мртве у земљу, или су их спаљивали. У оба случаја с покојником је остављано оно, што му је за живота најмилије било. По каткад и жена, која није хтела преживети мужа, сахрањивала се с њим заједно.

Над гробом су подизали гомилу од земље или камења, што се звало *могила*. После тога настајала је јуначка игра (*тризна*), а за тим се ишло на *страву* (даћу).

Богослужење. — Словени су се молили боговима под откривеним небом, у пољу око зелених жбунова, у шуми под каквим гранатим дрветом (храстом, липом) или на каменитим узвишеним бреговима. Туда су имали своје жртвенике (звали су их *требишта*), око којих су се молили, жртвовали, гатали и певали. Приносили су на жртву волове, овце, хлеб, месо, млеко, пилеж и друго.

При жртвовању су гатали по пепелу, крви, по земљи итд. Уз молитву су певали и играли, призивајући добре богове да их обдаре сваким добром и напретком. *Свештеника* као засебног сталежа није било код Словена. Боговима се молио и приносио жртву сваки, који је год хтео и имао потребе. Тек у доцније доба јављају се код Словена у Поморју (код данашњега Северног Мора) свештеници, који су приносили жртве и чували чистоту жртвеника.

9. Привреда. — Како су Словени становали на врло плодној земљи то се у њих врло рано развила *земљорадња*. Сточарством су се бавили још док су у Азији били.

Сточарство. — Пространа и плодна словенска отаџбина с непроходним шумама и великим пољима, богатом травом, орошеном великим рекама, беше врло угодна за напредак сточарства. Гајили су: *говеда, биволе, овце, козе, коње* и *магарце* (осла). Ово је било богаство које је Словенин звао „добитак“ или „благо.“

Земљорадња је код Словена била врло јако развијена, јер готово сви богови словенски имају ратарски значај. Дом словенски није давао никоме ни петине, ни десетка, ни ма каквога другог данка, те му је тако сва зарада остајала на уживање. С тога му је земљорадња била још милија. Као ратари знали су за све главније врсте жита (јечам, пшеницу, раж, овас и просо). Знали су за *јарам* и умели су упрезати волове. Знали су за *рало* и *плуг*. Сејали су жито у јесен и у пролеће („озимица“ и „јарица“, „јаро жито“, „озими јечам“). Колико је ратарство било развијено види се по томе, што је Словенин и онако јаку земљу, као што је црница, остављао *на угар* (да се одмори). Сејали су: *просо, јечам, овас, раж, пшеницу* и *елду*. Зрело жито жели су *српом* и косили *косом*, везивали *снопље* и колима (таљигама) вукли на *гумно*, те га млатили *цепом* и *млатом*, вејали лопатама. Овејано жито вукли су дома и сипали у јаме за то удешене.

Словени су били добри *вртари;* у својим вртовима гајили су *леће* (сочиво), *боб, грах* (пасуљ), *цвеклу, лук* (црни) и *чесан* (бели лук), *мак* и *цвеће.* Имали су и воћњаке с разним воћем: *ораха, крушака, јабука, шљива, трешања* итд.). Словенска поља и њиве беху обрађене и пуне свакојаких усева.

Поред вртарства Словени су се занимали и *пчеларством.* Имали су своје *уљанике,* који су били пуни *уљишта* (кошница) сројевима пчела. Отуда је у Словена било доста *меда* и *воска.*

Лов и *рибање.* — Живећи по широким шумама, које беху пуне разноврсног зверињa, Словени се радо занимаху и *ловом.* Кожу од звериња употребљаваху за одело или је продаваху туђинцима. У њиховим рекама и језерима беше доста свакојаке рибе, те се у Словена врло рано разви *риболов.*

Храна и *одећа.* — Од млека што га добијаху од стоке Словени су приправљали бели смок (кисело млеко, скоруп, сир, масло итд.). Од разноврсног жита, које су млели у *жрвњу* или у *млину,* добијали су *мўку* (брашно) и од њега месили *тесто,* а од теста пекли *колаче, хлеб, кравајe;* или су од брашна месили *кашу.* Од меса и рибе, од поврћа и млека умели су спремати разна јестива, те им храна беше разноврсна и здрава. Пиће су правили од меда, које се звало *мед* или *медовина.* За вино су знали и оно је добивано од суседа из јужних земаља.

Живећи на здравом земљишту, имајући здраву и јаку храну, Словени беху развијени и снажни, високи и стасити, у лицу ведри и весели, а масти ни плаве ни црне, већ смеђе и риђе.

Све што им је било потребно за одело сами су спремали од *кудеље* (конопље), *лана*, *вуне* и *коже*. Жене су преле *вретеном* на *преслици* жицу па на стану (разбоју) ткале *платно* и *сукно;* од платна и сукна кројиле су: *кошуље*, *гаће*, *сукње*, *плаштеве* и друго *одело* (ризе). Кошуље су им биле везене разним шарама а чарапе *вођицама*. Осим тога носили су *кожухе*, на глави *клобуке* и *капе* а на ногама *опревље* и *опанке*. У Словена је било двојако одело, једно за сваки дан, друго *стајаће*, за разне *годете* у години.

Занати. — Међу Словенима за извесне вештине било је нарочитих људи, занатлија, који су умели извесне занате радити. Било је *ковача*, *котлара*, *грнчара* и других. Имали су оруђа за те занате, као *пилу* (тестеру), *секиру*, *теслу*, *длето*, *клешта*, *нож* и друге. За домаћу потребу појединци су у дому радили овај или онај посао као: *издупсти корита*, *ожице* и *судове*, тесати *ду̂ге* и *обруче* за *бачве*, плести решета, сита, кошеве, котарице итд. Знали су за *железо*, *злато*, *сребро*, *мѐд*, (бакар), *олово* и од тога правили алате, котлове, наките (прстење) и друго.

10. Трговина. — У раније доба код Словена не беше развијена трговина, јер све потребе намириваху својим радом. Доцније (у VI, VII и VIII столећу) почеше и они трговати с Азијом и Цари-

градом, али тада већ беху одвојене поједине групе Словена и почеше образовати поједине народе. Словени су нарочито много продавали коже од дивљачи.

11. Војна вештина. — Словени док живљаху у заједници не нападаху своје суседе, јер су имали доста земље и хране, али ако их је ко напао умели су се храбро бранити. У опасности одмах су на већу бирали *војводу*, који их је водио у бој. У рат су ишли већином *пешице*, а умели су и коње јахати. У боју су се старали да се вешто заштите добрим *оружјем*. Тело су чували тешким штитом, који су носили на левој руци; за леђима висио им је лу̂к с тулом пуним *стрелица*, чији су врхови отровом натопљени; о бедрима висио је широки *дворезни мач*. Имали су *копље* и *сулицу* (кратко копље за бацање), *праћку* и *секиру*.

Словени су били вешти ратници. Непријатеља су умели вешто дочекати из заседе: у кланцу, шуми и мочарима. Ако би их непријатељ напао близу реке, они би поскакали у реку и пливали у води дишући кроз трску. Према заробљеницима и побеђенима били су човечни. У освети били су сурови, палили су, пљачкали и убијали све, не штедећи ни децу ни старце. Храброст словенска била је позната Германцима, Хунима, Грцима, Аварима и другим народима.

12. Гошћење. — Словени су били врло ради гостима. Странца су радо дочекивали а почастити га била је највећа дужност. Пратили су га кроз непозната места гледајући да му се што непријатно не догоди. Велики је грех био ако би

домаћин био немаран те би се догодило какво зло госту. Суседу је била дужност да се освети ономе домаћину у чијем би се дому десило какво зло госту. Искрена љубав према гостима задржала се и данас код свију словенских народа а особито код Срба у свима српским крајевима.

Покварености и лукавства није било код Словена. Били су прости, искрени и честити. Немађаху замака, на вратима нису имали локота ни кључаница. Своје ствари не закључаваху, јер не беше међу њима крадљиваца.

13. Жена код Словена. — Жене су Словени поштовали, и били су према њима нежни. Нису их теретили многим радом као други народи, већ су с њима радили све пољске и домаће послове. Оне су биле чуварице обичаја и божанских тајана, биле су веште у песништву, знале су и лечити.

У почетку је девојке отимало једно племе од другога, те су се *отмицом* женили, али је отмица изазивала свађу између племена. те се јављала *освета*. Сав је род или племе устајало на оружје, да казни отмичаре. Доцније преста отмица, али се за девојку давала нека накнада у стварима, у стоци, а позније у новцу. Од тога има и данас трагова, где момкова кућа, кад момак сам одведе девојку, даје нешто у новцу девојачкој кући.

Словенске жене биле су високе, стасите, лепе и румене. Накити су били просто цвеће, а било је и прстења и других украса око врата и руку, особито у доцније време. Одликовале су се вер-

ношћу и чедношћу. Често су пута, кад им умре војно, волеле и саме умрети или спалити се с њиме на гломачи, него живети као удовице.

Оне су гајиле и подизале децу, преле и ткале, кројиле и шиле одело својим мужевима и деци, плеле обућу и гајиле пилеж. Деца су у словенској кући упућивана да буду према родитељима нежна и искрена, да су вредна и марљива; из малена су навикавана послу, чувала су стоку или радила лакше пољске послове. Била им је дужност да се брину о старим родитељима и да их погребу кад умру.

14. Уметност. — Словенска племена не беху дивље руље, већ уређене заједнице настањене на једном месту занимајући се сточарством, пољском привредом и домаћим радом. Била су доста образована и племенита. Имали су утврђених градова палисадама и ровом. У граду су били *храмови* сагређени од *дрвета*, који су споља били украшени дрворезом и јасним *живописом*. Унутра су били кипови богова израђени од метала или изрезани од дрвета. Словени су ретко подизали зграде од камена. Куће су красили лепим дрворезом.

Осим грађевина од дрвета, вајања, дрвореза и живописа било је код Словена и музике. Песме, које су певале о њиховим боговима, вилама и јуначким делима појединаца, Словенин је пратио звуком са *гусала*. Вешта рука гусларева умела је измамити с простих струна врло нежне и дирљиве гласове, који су могли потрести и дарнути осетљиву душу слушалаца.

Поред песме Словенин је причао *приповетке*, исказивао *пословице* и *загонетке*, у којима се огледа његова вера, његова душа и његови погледи на свет, животиње, људе и природне појаве. Све ово забавно благо душе словенске преношено је с колена на колено, те је много сачувано и до наших дана. То му је била *усмена књижевност*. Место писмена имали су *црте* и *резе*, које су истицали по храмовима и надгробним белезима. Али какво је било то старо-словенско писмо, не зна се данас.

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО ПРЕ ДОЛАСКА СРБА И СЕОБА СРБА

15. Најстарији становници. — На Балканском Полуострву најстарији становници беху *Грци*, *Илири* и *Трачани*. Грци су живели на југу полуострва, у Грчкој, а Трачани и Илири заузимаху остали већи део полуострва тако, да први заузимаху источни део а други западни. Границе између ова два народа беху планине, што деле воду десној обали Колубаре и доњега Ибра а на југу у Старој Србији реке: *Ситница*, *Лепенац* и *Вардар*. И Илири и Трачани живели су племенским животом расејани у много државица по областима већим и мањим, занимајући се сточарством и земљорадњом. Кад Грци почеше оснивати своје насеобине по Јадранском, Јонском, Белом

Мору и Хелеспонту, дођоше с Илирима и Трачанима у додир, те се много становништво погрчило, особито у Маћедонији. Али сами Илири и Трачани нигда не створише јаке државе, те су их с тога могли лако подчинити други народи. Тако још у почетку четвртога столећа пре Христа ударише Келти са севера те опустошише данашњу Босну и потискоше испред себе многа Трачка и Илирска племена. Међутим Илири поред земљорадње и сточарства занимаху се на Јадранском Мору риболовом и гусарењем. Често су пута нападали на римске трговце, те то изазва Римљане да нападну на Балканско Полуострво. Они после дуге и крваве борбе, која је трајала око 250 година, подчинише Илире, Келте и Трачане. Тако се рашири римска власт на Балканском Полуострву. Римска владавина на овом полуострву трајала је до под крај IV столећа после Христа. За то време они основаше многе насеобине по целој земљи, које су јако напредовале. Како Римљани беху образованији од балканских становника то староседеоцима наметнуше свој (латински) језик и обичаје, те сасвим полатинише Келте, Трачане и многе Илире. Али нека илирска племена склоњена у неприступне планине, између Јадранскога Мора и извора Лима, сачуваше своје обичаје и језик и ако примише многе речи од Римљана. Они сачуваше и своју народност до данас. То су данашњи *Арбанаси* (Арнаути — Шкипетари). Полатињене староседеоце доцније Срби назваше *Власима*. Данас се зову *Цинцарима*.

16. **Напредак на полуострву за римске владе.** — Привредни живот међу становницима на Балканском Полуострву напредовао је док је владао мир у римској царевини. Полатињени Трачани, Илири и Келти беху чувени сточари и ратари. Балканско Полуострво било је чувено са своје вуне, сира и коња, са својих винограда, воћњака и маслина, са златних и сребрних рудника и добра жита. Занати су напредовали по градовима. Занатлије су биле уређене по еснафима (колегијама). На полуострву било је и државних радионица, у којима је радило на стотине радника израђујући од вуне разна ткива почевши од танких одећа царских па до дебелих једара за бродове. У другим радионицама (у Салони, Нишу, Хореи Марги — данас Ћуприја) израђивано је разноврсно оружје: оклопи, шлемови, рукавице и друго. Било је ковница за сребро и злато, где се ковао новац (у Сиску, Сирмијуму и данашњем Костолцу). Испирало се злато и гвожђе, вадило се олово и сребро, кувала се слана вода и добијала со.

Али кад насташе унутрашњи ратови у трећем столећу после Христа око престола у царевини, поче у земљи владати неред и безвлашће. Разни народи са севера а нарочито Готи нападаху и плењаше полуострво пустошећи читаве пределе. Услед ратова и напада варварских увећаше се и државни данци, те поче опадати ратарство и сточарство. Сеоско становништво страдаше од варварских напада на гомилама напушташе земљу и бежаше у тврђаве, али данци државни притискиваху и град-

ско становништво. Услед тога поче опадати привреда у свима гранама. Многи крајеви беху опустели. Да би се помогло овом рђавом стању и да би се умножило сеоско становништво, римски цареви почеше крајем III и кроз цело IV століће насељавати разне северне народе у опустеле крајеве полуострва. Ово је задржало опадање привреде на полуострву, али за кратко време, јер се римској држави није могло помоћи. Она је патила од опште покварености. Становништво је опадало, варвари су продирали непрестано у земље римске, чиновништво је било несавесно и покварено, државне благајнице биле су празне а народ осиротео. Пустош је расла на све стране. Целом државом владала је општа клонулост. Римска снага била је учмала, римска је држава пропадала а *велика сеоба народа*, која све ускомеша, убрза ту пропаст.

17. Деоба царства. — Византија и Јустинијан Велики. — Кад оно навалише Хуни на готску државу један део Гота (западни Готи) бежећи дође на границу римскога царства на Дунаву, и замолише да их приме. Римљани их приме и населе на Балканско Полуострво као и многе народе пре тога. Али Западни Готи (Визи-Готи) беху силни и ускоро по доласку опустоше полуострво па оду у Италију. Баш у то доба велика римска царевина подели се на две половине на *Источну* и *Западну*. Источна се назва *Византијом* по главном граду *Византији* (данас Цариград), који јој беше престоница. Византија се доцније називала и *грчком*

царевином. На ову царевину отпочеше нападати за време велике сеобе разни народи са севера и пустошити по Балканском Полуострву (Хуни, Ост-Готи и други). Њих је мамило богаство Византије и слаба влада византијских царева. Ово је овако трајало све до цара *Јустинијана Великог* (527—565). Ово је био чувен цар у византијској царевини. Његова је држава допирала до Дунава.

Још пре овога великог цара византијског беше се населило доста Словена на Балканско Полуострво који обрађиваху земљу. Они су се населили у оно време кад Готи основаше своју државу код Црнога Мора и кад цареви римски хтедоше умножити сеоско становништво. Доста је Словена дошло на полуострво заједно с Атилом, кад је оно плено на Балкану. Али после смрти Атилине многи се Словени спустише средњем и доњем Дунаву и обалама Црнога Мора тако, да у време Јустинијана почеше прелазити преко Дунава у два правца. Једни преко средњега Дунава у област, која се онда звала *Панонија*;[2] други преко доњега Дунава на полуострво. Њима се придруже још и Бугари, народ туранског порекла, које је још раније један византијски цар (Зено) дозвао против Гота, те заједнички отпочну нападати и пустошити по полуострву па га већим делом и оплене. Узалуд се Јустинијан старао да зауставни навалу Словена, они су продирали све даље. Најпосле пошље свога најбољег

---

[2] Граничила се са севера и истока Дунавом, с југа реком Савом, са запада источним Алпима.

војсковођа, те одбије нападе Словена. Бојећи се нових напада подигне Јустинијан на северној граници 70 а по полуострву до 600 утврђења. После овога грчка царевина била је мирна од Словена све до смрти цара Јустинијана (567 године), а кад он умре отпочеше Словени поново нападати на византијску царевину и пленити поједине области.

18. **Авари или Обри.** — Друге половине VI столећа грчка царевина доби новога и опасног суседа. То беху *Авари* или *Обри*, народ монголске крви као и Хуни. Они су дошли из Азије и живели су неко време на Дону и Дњепру. Одатле (око 568 године) продру у Панонију и заснују јаку државу, која се простирала на истоку до Карпата, на западу до источних алпијских огранака, а на југу до Саве и Дунава. Како после Јустинијана у Цариграду сеђаху слаби цареви то Авари у савезу са Словенима почеше нападати на полуострво, робити и пленити. Примораше чак и грчког цара, да им плаћа данак. Царевина у то време беше заплетена на истоку у рат с Персијанцима, те се не могаше бранити од савезничког напада Словена и Авара. С тога они освојише многе градове (вароши) и тврђаве, поробише и попалише земљу и завладаше у њој сасвим слободно као у својој кући. Живели су безбрижно у грчкој земљи, богатили су се, имали су доста злата и сребра, много оружја и добрих коња. У ратовању беху вештији од Грка.

За време обарских напада нови словенски досељеници напунише цело полуострво. Староседеоци испред ове поплаве побегоше у неприступне горе

и на острва далматинска, те се отуда брањаху гледајући само живот да сачувају од погибије.

19. Сеоба Срба. — С осталим Словенима дошло је на Балканско Полуострво доста и Срба, али словенски и српски напади учесташе још више кад на византијски престо дође цар *Ираклије* (610 до 641). Међутим аварска држава поче слабити, јер се многи Словени и Срби ослободише Авара. Збацивши јарам аварски нагрнуше гомилама на полуострво спуштајући се све даље на југ. Цар Ираклије не могаше стати на пут овој навали, јер мораде бранити азијске области и Мисир од непријатеља.

Пред крај владе цара Ираклија навалише Срби у толиком броју: да освоје готово цело полуострво, опустоше Тесалију и Јеладу, острва око Тесалије и Јеладе, а један део пређе и у Малу Азију. У ово време са Србима дођоше и Хрвати. С тога се цар Ираклије мораде измирити с њима и допустити да мирно живе у освојеним земљама под условом, да признају над собом власт византијску и да не даду Аварима нападати на Балканско Полуострво. Срби се том приликом населише између Уне и Тимока, Дунава и Солуна, а Хрвати северозападно од Срба.

Доласком Срба на Балканско Полуострво почиње нов живот српскога народа. Од тада се они одвајају из заједнице словенске, и кушају да оснују засебну државу. Живећи одвојено од осталих Словена, почињу се осећати као засебна целина, стварају засебан језик и развија се засебна култура.

Мисао о народности почиње се јављати и постепено јачати.

20. Деоба српске историје. — Ради лакшег проучавања српске прошлости историја српскога народа дели се на пет одсека или времена и то:

Прво време од почетка VII столећа до половине XII, или од доласка Срба на Балканско Полуострво до Стевана Немање.

Друго време од друге половине XII столећа до 1371 године или од Стевана Немање до пораза на Марици.

Треће време од 1371 године до друге половине XV столећа, или од Маричке погибије до пропасти српских држава друге половине XV столећа.

Четврто време од друге половине XV столећа до 1789 године, или од пропасти српских држава до Кочине Крајине.

Пето време од Кочине Крајине до данас.

ПРВО ВРЕМЕ

ОД ПОЛОВИНЕ VII ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XII СТОЛЕЋА

ЖИВОТ СРПСКОГА НАРОДА ДО НЕМАЊЕ

I

Живот Срба за првих двеста година

21. Земље, које Срби населише после сеобе — српска племена. — Насељавање Срба у земље, у којима данас живе, није било у једанпут. Они су се постепено спуштали са севера на југ и заузимали оружаном руком земље у којима су се населили. Дошавши последњом сеобом српска племена за владе цара Ираклија придружише се раније насељеној браћи својој, те убрзо посташе господари западне половине Балканскога Полуострва. Нова отаџбина Срба ширила се од Драве и Тамиша на југ преко Саве и Дунава и допирала је до равнице Солунске и до планина Олимпа и Пинда, у данашњој Арбанији до града Драча; на западу граница српске отаџбине ширила се до реке Уне, Цетине и Јадранскога Мора, а на истоку до иза средачке области и родопских планина. Области: *Србија, Стара Србија с Маћедонијом, Босна,*

Херцеговина, Далмација с Дубровником, Црна Гора са северном Арбанијом, Славонија, Срем и Банат с видинском и средачком облашћу (постојбина старих Тимочана) сачињавају земљиште, на коме беху расејана српска племена, кад се настанише у новој отаџбини. По доласку Срба за дуже време многа племена задржаше своја стара имена као *Драговићи* и *Сагудати* (у равници Солунској), *Брсијаци* (на горњем Вардару између Битоља и Преспанског Језера), *Војинићи и Велегостићи* (први у јужном Епиру, други у југоисточној Тесалији), *Бодрићи* (у југозападном Банату и између Мораве и Дунава с десне стране обе ове реке), *Смољани* итд. Други се назваше по рекама као *Тимочани, Струмљани, Моравци, Неретљани;* а трећи по областима као *Требињани, Дукљани, Захумци, Рашани, Мачвани, Сремци, Браничевци* итд. Под овим именима често су их пута помињали и њихови суседи, те су ова имена била познатија него опште име *Србин.*

Све земље, које населише Срби и Хрвати, зову Грци у VII и VIII столећу једним именом *Словинија* или *Славинија* и оно се данас одржало само у једној српској области *Славонији.* Ова Славинија обухватала је и данашњу Арбанију и спуштала се дубоко у јужну Грчку (у Пелопонез).

22. Срби и староседеоци. — При доласку наших предака у данашњу отаџбину и при освајању земаља они су прво заузели равнице и поречја. На Балканско Полуострво продирали су уз

долине река чак до извора њиних (на пример уза Саву, Мораву, Босну, Колубару, Дрину, Тимок, Ибар итд.) а потом су силазили низ речне долине Вардара, Струме, Дрима, Мораче, Неретве и Цетине према Белом и Јадранском Мору. У овом продирању они су освајали земље плодне, згодне за ратарство, а староседеоци (Латини и полатињени Трачани и Илири) узмицали су испред силне навале српске у планине и кршеве полуострва. Све ове староседеоце Срби назваше *Власима*, а оне Илире, што се не полатинише у кршевима и горама између Драча, Авлоне и Берата зваху *Арбанасима*.

Многе од ових староседелаца Срби покорише, те су их као иноверце и туђине презирали и држали као работнике да им обрађују земљу. Они, што узмакоше у планине и брда, напустише сасвим земљорадњу, па се прихватише сточарства. Они су из гора и кршева често пута испадали и нападали на села у равницама, те их пленили и плен односили у своја неприступна склоништа.

Трећи део староседелаца склонио се иза зидова тврдих приморских градова као у *Солун, Драч, Скадар, Епидаур, Солун* (у Далмацији) и друге. Али мало је било тако тврдих градова, који су могли одолети српском оружју, те многи од ових градова падоше Србима у руке, као Салона и Епидаур, а њихови становници спасаваху се бегством на острва поред обале далматинске.

Борба између Срба и староседелаца није дуго трајала. Они се почеше мешати међу собом. Ово

мешање постајаше све јаче, кад се поче ширити хришћанство међу Србима, те нестаде најјаче разлике између насељених и старинаца. Зближавање је лагано хватало маха и они се почеше узимати између се. Пошто Срби беху многобројнији, а њихов домаћи живот снажан, чедан и чист, то староседеоци не успеше да их полатине, као што су учинили с другим народима, који су долазили у мањем броју. Чист домаћи живот код Срба, велика оданост Српкиња својим мужевима и своме роду одбише при стапању сваки покушај да их полатине. Али су ипак неке особине старинаца продрле у живот и обичаје Срба, и оставиле трага до данашњега дана. Ово нарочито вреди за градове по приморју.

23. Зачетци хришћанства. — Чим су се Срби настанили у новој отаџбини дођоше у додир с хришћанском науком и римским свештенством. Мешање Срба и староседелаца изазвало је римске свештенике да новим насељеницима умноже своје стадо. С тога се лате посла. Али ширење хришћанства међу Србе ишло је теже, јер књига и служба Божја беху писане латинским или грчким језиком, који српска племена не разумеваху. Зато више вољаху остати верни оној вери, што је донеше из старе постојбине. Па ипак је хришћанство ухватило чвршћег корена у оним крајевима, који су били изложени јачем утицају хришћанске цркве као у јадранском приморју и трачким крајевима. У осталим крајевима Балканског Полуострва остала је стара вера.

Што Срби овом приликом не примише хришћанство, које је помагала и државна власт и црква, крива је непажња царских људи и охолост проповедника, јер једно и друго вређаше досељена племена. Ово непримање Христове вере на грчком и латинском језику учинило је, да се Срби учврсте и очувају свој језик и народност, те се не претопише у туђина.

24. **Стање Византије и Арапа.** — За време ове борбе између Срба и старинаца византијска царевина није могла помоћи својим поданицима. И цар Ираклије и његов унук *Констант* II (641—668) имађаху пуне руке посла бранећи царевину на истоку од Персијанаца и Арапа. Ови се други подигоше и оснажише баш у оно време, када Персијанци најжешће нападаху на грчку царевину у Азији, а Словени и Срби на Балканском Полуострву. Мухамед међу Арапима беше основао нову веру и засновао арапску државу, прикупивши у своје руке врховну владалачку и свештеничку власт. Он исповедаше: „Један је само Бог (Алах), и Мухамед је његов пророк!“ Мојсије и Христос јесу Божји посланици, али Мухамед стоји над обојицом. Пост и молитва, милостиња и хаџилук најглавније су дужности правоверних (мусломана). Забрањивао је пити вина и јести свињетину, а допустио је *многоженство*. Место недеље светкован је *петак*.

Ширењу арапске државе и мусломанске вере највише је допринела заповест Мухамедова: „Кога наука не обрати, нека га обрати мач. Мач је кључ од неба. Кап крви проливена за Божју ствар, једна

ноћ проведена под оружјем вреди више, него двомесечни пост и молитва. Ко у боју погине, постане кнез у рају.“ Осим тога веровало се у *судбину*. Мухамед је учио: „Коме је суђено да погине, погинуће ако и не буде у боју; а кога Господ хоће да сачува, тај нека се слободно залеће на непријатељска копља, стреле и мачеве.“

Кад Мухамед умре (632 године) њега наслеђиваху једно за другим даровити и ратоборни калифи (владари), који ширише веру Мухамедову и арапску државу. Ратоборни Арапи, занесени новом вером а опијени победама, наскоро освојише Дамаск, Антиохију, Јерусалим, Египат и Александрију, Африку до Триполиса и Персију па допреше до Индије.

За владе Константа II почеше и поморску борбу желећи најпосле и Цариград да освоје. С тога наваљиваху на богата грчка острва гусарећи и пленећи. Тек 655 године успе цар Констант задржати напредак Арапа на мору. Баш у то време насташе унутрашње борбе међу Арапима, те Византија једва стече мира.

25. Српска племена ратују с Грцима и нападају на Солун. — Докле су византијски цареви били заузети бранећи царевину на Истоку, дотле се српска племена утврдише у новој отаџбини и живљаху племе по племе засебно, независно једно од другога. Ратујући по Балканском Полуострву, а освајајући градове, они се научише ратничкој вештини римској, и у томе надмашише и саме

царевином. На ову царевину отпочеше нападати на време велике сеобе разни народи са севера и пустошити по Балканском Полуострву (Хуни, Ост-Готи и други). Њих је мамило богаство Византије и слаба влада византијских царева. Ово је овако трајало све до цара *Јустинијана Великог* (527—565). Ово је био чувен цар у византијској царевини. Његова је држава допирала до Дунава.

Још пре овога великог цара византијског беше се населило доста Словена на Балканско Полуострво који обрађиваху земљу. Они су се населили у оно време кад Готи основаше своју државу код Црнога Мора и кад цареви римски хтедоше умножити сеоско становништво. Доста је Словена дошло на полуострво заједно с Атилом, кад је оно пленио на Балкану. Али после смрти Атилине многи се Словени спустише средњем и доњем Дунаву и обалама Црнога Мора тако, да у време Јустинијана почеше прелазити преко Дунава у два правца. Једни преко средњега Дунава у област, која се онда звала *Панонија*,[2] други преко доњега Дунава на полуострво. Њима се придруже још и Бугари, нарол туранског порекла, које је још раније један византијски цар (Зенон) дозвао против Гота, те заједнички отпочну нападати и пустошити по полуострву па га пленили редом и оплене. Узалуд се Јустинија старао да заустави навалу Словена, они су продирали све даље. Најпосле поведе свога најбољег

---

[2] Граничила се са севера и истока Дунавом, с југа доњом Посавином, са запада источним Алпима.

војсковођа, те одбије нападе Словена. Бојећи се нових напада подигне Јустинијан на северној граници 70 а по полуострву до 600 утврђења. После овога грчка царевина била је мирна од Словена све до смрти цара Јустинијана (567 године), а кад он умре отпочеше Словени поново нападати на византијску царевину и пленити поједине области.

18. **Авари или Обри.** — Друге половине VI столећа грчка царевина доби новога и опасног суседа. То беху *Авари* или *Обри*, народ монголске крви као и Хуни. Они су дошли из Азије и живели су неко време на Дону и Дњепру. Одатле (око 568 године) продру у Панонију и заснују јаку државу, која се простирала на истоку до Карпата, на западу до источних алпијских огранака, а на југу до Саве и Дунава. Како после Јустинијана у Цариграду сеђаху слаби цареви то Авари у савезу са Словенима почеше нападати на полуострво, робити и пленити. Примораше чак и грчког цара, да им плаћа данак. Царевина у то време беше заплетена на истоку у рат с Персијанцима, те се не могаше бранити од савезничког напада Словена и Авара. С тога они освојише многе градове (вароши) и тврђаве, поробише и попалише земљу и завладаше у њој сасвим слободно као у својој кући. Живели су безбрижно у грчкој земљи, богатили су се, имали су доста злата и сребра, много оружја и добрих коња. У ратовању беху вештији од Грка.

За време обарских напада нови словенски досељеници напунише цело полуострво. Староседеоци испред ове поплаве побегоше у неприступне горе

и на острва далматинска, те се отуда брањаху гледајући само живот да сачувају од погибије.

19. Сеоба Срба. — С осталим Словенима дошло је на Балканско Полуострво доста и Срба, али словенски и српски напади учесташе још више кад на византијски престо дође цар *Ираклије* (610 до 641). Међутим аварска држава поче слабити, јер се многи Словени и Срби ослободише Авара. Збацивши јарам аварски нагрнуше гомилама на полуострво спуштајући се све даље на југ. Цар Ираклије не могаше стати на пут овој навали, јер мораде бранити азијске области и Мисир од непријатеља.

Пред крај владе цара Ираклија навалише Срби у толиком броју: да освоје готово цело полуострво, опустоше Тесалију и Јеладу, острва око Тесалије и Јеладе, а један део пређе и у Малу Азију. У ово време са Србима дођоше и Хрвати. С тога се цар Ираклије мораде измирити с њима и допустити да мирно живе у освојеним земљама под условом, да признају над собом власт византијску и да не даду Аварима нападати на Балканско Полуострво. Срби се том приликом населише између Уне и Тимока, Дунава и Солуна, а Хрвати северозападно од Срба.

Доласком Срба на Балканско Полуострво почиње нов живот српскога народа. Од тада се они одвајају из заједнице словенске, и кушају да оснују засебну државу. Живећи одвојено од осталих Словена, почињу се осећати као засебна целина, стварају засебан језик и развија се засебна култура.

Мисао о народности почиње се јављати и постепено јачати.

20. Деоба српске историје. — Ради лакшег проучавања српске прошлости историја српскога народа дели се на пет одсека или времена и то:

Прво време од почетка VII столећа до половине XII, или од доласка Срба на Балканско Полуострво до Стевана Немање.

Друго време од друге половине XII столећа до 1371 године или од Стевана Немање до пораза на Марици.

Треће време од 1371 године до друге половине XV столећа, или од Маричке погибије до пропасти српских држава друге половине XV столећа.

Четврто време од друге половине XV столећа до 1789 године, или од пропасти српских држава до Кочине Крајине.

Пето време од Кочине Крајине до данас.

ПРВО ВРЕМЕ

ОД ПОЛОВИНЕ VII ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XII СТОЛЕЋА

ЖИВОТ СРПСКОГА НАРОДА ДО НЕМАЊЕ

I

Живот Срба за првих двеста година

21. Земље, које Срби населише после сеобе — српска племена. — Насељавање Срба у земље, у којима данас живе, није било у једанпут. Они су се постепено спуштали са севера на југ и заузимали оружаном руком земље у којима су се населили. Дошавши последњом сеобом српска племена за владе цара Ираклија придружише се раније насељеној браћи својој, те убрзо посташе господари западне половине Балканскога Полуострва. Нова отаџбина Срба ширила се од Драве и Тамиша на југ преко Саве и Дунава и допирала је до равнице Солунске и до планина Олимпа и Пинда, у данашњој Арбанији до града Драча; на западу граница српске отаџбине ширила се до реке Уне, Цетине и Јадранскога Мора, а на истоку до иза средачке области и родопских планина. Области: *Србија, Стара Србија с Маћедонијом, Босна,*

Херцеговина, Далмација с Дубровником, Црна Гора са северном Арбанијом, Славонија, Срем и Банат с видинском и средачком облашћу (постојбина старих Тимочана) сачињавају земљиште, на коме беху расејана српска племена, кад се настанише у новој отаџбини. По доласку Срба за дуже време многа племена задржаше своја стара имена као *Драговићи* и *Сагудати* (у равници Солунској), *Брсијаци* (на горњем Вардару између Битоља и Преспанског Језера), *Војинићи и Велегостићи* (први у јужном Епиру, други у југоисточној Тесалији), *Бодрићи* (у југозападном Банату и између Мораве и Дунава с десне стране обе ове реке), *Смољани* итд. Други се називаше по рекама као *Тимочани, Струмљани, Моравци, Неретљани;* а трећи по областима као *Требињани, Дукљани, Захумци, Рашани, Мачвани, Сремци, Браничевци* итд. Под овим именима често су их пута помињали и њихови суседи, те су ова имена била познатија него опште име *Србин.*

Све земље, које населише Срби и Хрвати, зову Грци у VII и VIII столећу једним именом *Словинија* или *Славинија* и оно се данас одржало само у једној српској области *Славонији.* Ова Славинија обухватала је и данашњу Арбанију и спуштала се дубоко у јужну Грчку (у Пелопонез).

22. Срби и староседеоци. — При доласку наших предака у данашњу отаџбину и при освајању земаља они су прво заузели равнице и поречја. На Балканско Полуострво продирали су уз

долине реке све до извора њиних (на пример уз Саву, Мораву, Босну, Колубару, Дрину, Тимок, Ибар итд.) а после су силазили низ речне долине Вардара, Струме, Дрима, Мораче, Неретве и Цетине према Белом и Јадранском Мору. У свом продирању они су освајали земље плодне, згодне за ратарство, а староседеоци (Латини и полатињени Грчани и Илири) узмицали су испред силне навале српске у планине и кршеве полуострва. Све ове староседеоце Срби називаше **Власима**, *а оне Илире, што се не полатинише у кршевима и горама између Драча, Авлоне и Берата зваху* ***Арбанасима.***

Многе од ових староседелаца Срби покорише, те су их као иноверце и туђине презирали и држали као работнике да им обрађују земљу. Они, што умакоше у планине и брда, напустише сасвим земљорадњу, па се прихватише сточарства. Они су из гора и кршева често пута испадали и нападали на села у равницама, те их пленили и плен односили у своја неприступна склоништа.

Трећи део староседелаца склонио се иза зидова тврдих приморских градова као у *Солун, Драч, Скадар, Епидаур, Солин* (у Далмацији) и друге. Али мало је било тако тврдих градова, који су могли одолети српском оружју, те многи од ових градова падоше Србима у руке, као Салона и Епидаур, а њихови становници спасаваху се бегством на острва поред обале далматинске.

Борба између Срба и староседелаца није дуго трајала. Они се почеше мешати међу собом. Ово

мешање постајаше све јаче, кад се поче ширити хришћанство међу Србима, те нестаде најјаче разлике између насељених и старинаца. Зближавање је лагано хватало маха и они се почеше узимати између се. Пошто Срби беху многобројнији, а њихов домаћи живот снажан, чедан и чист, то староседеоци не успеше да их полатине, као што су учинили с другим народима, који су долазили у мањем броју. Чист домаћи живот код Срба, велика оданост Српкиња својим мужевима и своме роду одбише при стапању сваки покушај да их полатине. Али су ипак неке особине старинаца продрле у живот и обичаје Срба, и оставиле трага до данашњега дана. Ово нарочито вреди за градове по приморју.

23. Зачетци хришћанства. — Чим су се Срби настанили у новој отаџбини дођоше у додир с хришћанском науком и римским свештенством. Мешање Срба и староседелаца изазвало је римске свештенике да новим насељеницима умноже своје стадо. С тога се лате посла. Али ширење хришћанства међу Србе ишло је теже, јер књига и служба Божја беху писане латинским или грчким језиком, који српска племена не разумеваху. Зато више вољаху остати верни оној вери, што је донеше из старе постојбине. Па ипак је хришћанство ухватило чвршћег корена у оним крајевима, који су били изложени јачем утицају хришћанске цркве као у јадранском приморју и трачким крајевима. У осталим крајевима Балканског Полуострва остала је стара вера.

Што Срби овом приликом не примише хришћанство, које је помагала и државна власт и црква, крива је непажња царских људи и охолост проповедника, јер једно и друго вређаше досељена племена. Ово непримање Христове вере на грчком и латинском језику учинило је, да се Срби учврсте и очувају свој језик и народност, те се не претопише у туђина.

24. **Стање Византије и Арапа.** — За време ове борбе између Срба и старинаца византијска царевина није могла помоћи својим поданицима. И цар Ираклије и његов унук *Констант* II (641—668) имађаху пуне руке посла бранећи царевину на истоку од Персијанаца и Арапа. Ови се други подигоше и оснажише баш у оно време, када Персијанци најжешће нападаху на грчку царевину у Азији, а Словени и Срби на Балканском Полуострву. Мухамед међу Арапима беше основао нову веру и засновао арапску државу, прикупивши у своје руке врховну владалачку и свештеничку власт. Он исповедаше: „Један је само Бог (Алах), и Мухамед је његов пророк!“ Мојсије и Христос јесу Божји посланици, али Мухамед стоји над обојицом. Пост и молитва, милостиња и хаџилук најглавније су дужности правоверних (мусломана). Забрањивао је пити вина и јести свињетину, а допустио је *многоженство*. Место недеље светкован је *петак*.

Ширењу арапске државе и мусломанске вере највише је допринела заповест Мухамедова: „Кога наука не обрати, нека га обрати мач. Мач је кључ од неба. Кап крви проливена за Божју ствар, једна

поћ проведена под оружјем вреди више, него двомесечни пост и молитва. Ко у боју погине, постане кнез у рају.“ Осим тога веровало се у *судбину*. Мухамед је учио: „Коме је суђено да погине, погинуће ако и не буде у боју; а кога Господ хоће да сачува, тај нека се слободно залеће на непријатељска копља, стреле и мачеве.“

Кад Мухамед умре (632 године) њега наслеђиваху једно за другим даровити и ратоборни калифи (владари), који ширише веру Мухамедову и арапску државу. Ратоборни Арапи, занесени новом вером а опијени победама, наскоро освојише Дамаск, Антиохију, Јерусалим, Египат и Александрију, Африку до Триполиса и Персију па допреше до Индије.

За владе Константа II почеше и поморску борбу желећи најпосле и Цариград да освоје. С тога наваљиваху на богата грчка острва гусарећи и плењећи. Тек 655 године успе цар Констант задржати напредак Арапа на мору. Баш у то време насташе унутрашње борбе међу Арапима, те Византија једва стече мира.

25. Српска племена ратују с Грцима и нападају на Солун. — Докле су византијски цареви били заузети бранећи царевину на Истоку, дотле се српска племена утврдише у новој отаџбини и живљаху племе по племе засебно, независно једно од другога. Ратујући по Балканском Полуострву, а освајајући градове, они се научише ратничкој вештини римској, и у томе надмашише и саме

и на острва далматинска, те се отуда брањаху гледајући само живот да сачувају од погибије.

19. Сеоба Срба. — С осталим Словенима дошло је на Балканско Полуострво доста и Срба, али словенски и српски напади учесташе још више кад на византијски престо дође цар *Ираклије* (610 до 641). Међутим аварска држава поче слабити, јер се многи Словени и Срби ослободише Авара. Збацивши јарам аварски нагрнуше гомилама на полуострво спуштајући се све даље на југ. Цар Ираклије не могаше стати на пут овој навали, јер мораде бранити азијске области и Мисир од непријатеља.

Пред крај владе цара Ираклија навалише Срби у толиком броју: да освоје готово цело полуострво, опустоше Тесалију и Јеладу, острва око Тесалије и Јеладе, а један део пређе и у Малу Азију. У ово време са Србима дођоше и Хрвати. С тога се цар Ираклије мораде измирити с њима и допустити да мирно живе у освојеним земљама под условом, да признају над собом власт византијску и да не даду Аварима нападати на Балканско Полуострво. Срби се том приликом населише између Уне и Тимока, Дунава и Солуна, а Хрвати северозападно од Срба.

Доласком Срба на Балканско Полуострво почиње нов живот српскога народа. Од тада се они одвајају из заједнице словенске, и кушају да оснују засебну државу. Живећи одвојено од осталих Словена, почињу се осећати као засебн[illegible]ина, стварају засебан језик и развија[illegible]култура.

ама
те
бии.
рвати,
именом
нас одр-
швонији.
љу Арба-
рчку (у Пе-

доласку
при осва-
равнице и по-
родирали су уз

мору опљачкане и опустошене све до Дарданела (Пропонтиде). Тада већ не беше на престолу Константин Погонат, већ његов син, незналица и властољубиви *Јустинијан II Ринотмет* (685—711).

Овај цар, чим дође на престо, исте године *пође да казни ова немирна* племена. Удари на *Рунхине (око Рендинског* залива) и Струмљане (на *Струми), савлада* их и велики број зароби, одведе *собом и насели преко* мора у Малој Азији. Исто *тако и после 73 године* (762) учинио је тако и *један други* цар и преселио 208.000 у Малу Азију, јужно од данашње Брусе и населио око реке Арданоса. Овај се крај још у X столећу звао *Српска Област* (Србохорија), што значи да су оних 208.000 насељеника били Срби. Византијска царевина пред крај VII столећа и кроз цело VIII беше толико слаба да изгуби онај значај, који је имала на Истоку. Она постаде средиште јереси и крвавих верских раздора. У Цариграду се укорени деспотизам, поквареност и крволочност, а нечовечна влада подлих евнуха, несавесних и грабљивих чиновника, беше на саблазан целом свету. За то време српска племена живљаху мирним племенским животом, развијајући се тихо и нечујно, примајући по нешто од византијске образованости.

26. Долазак Бугара (679). — Слабошћу византијске царевине користио се један нов варварски народ и населио се на Балканско Полуострво, а то су Бугари. Они су огранак туранскога стабла и више су пута још од V столећа наваљивали на Балканско Полуострво. Крајем VI столећа и по-

четком VII они беху подчињени Аварима. Баш у оно време, кад се Срби доселише у данашње земље, њих подстаче цар Ираклије, те се под својим ханом *Куртом* (Кувратом) ослободе од Авара. Кад умре Курт наследи га син *Исперих*, а његови Бугари живљаху у углу између Дњестра, Дунава и Црнога Мора. Одатле чешће прелажаху преко Дунава и плењаху по грчким земљама између Дунава и Балкана. Године 679 пређу преко Дунава и настане се између Балкана, Црнога Мора и Дунава, а на западу до граница Средачке и Видинске области, где су били Тимочани. Собом су довели и доста Словена. Оне, које затекоше ту, поробише, опленише и претворише у работнике, а девојчице и дечаке продаваху у Цариград.

Као војнички народ не занимаху се сточарством ни земљорадњом, већ живљаху у војничким дружинама, крећући се на пљачку од места до места. По животу и обичајима јако су се разликовали од Словена. Имали су много жена које су покривале лице као музломанске. Људи су бријали главе и око главе носили саруке. Хранили су се месом оних животиња које држаху да су чисте. Пехаре су правили и од људских лубања. Били су празноверни и имали дана, у које се није смела почињати битка. Пре битке гатали су, прорицали, играли и певали. Место заставе носили су коњски реп као и Турци кад су дошли у Европу.

Цео живот Бугара био је супротан словенском и српском. С тога је настала борба између живота и обичаја бугарских и словенских, која је дуго

трајала. Најпосле словенски живот и обичаји потискоше туранске, те су се у дугом времену Бугари претопили у Словене, оставивши народу име *Бугари*. Бугарска су се имена одржала све до пријема хришћанства. Неке своје особине предали су Словенима, које подчинише, те тако постаде *бугарски народ*.

Дошавши у додир са српским племенима живљаху с њима у почетку на миру. Али, како почеше ширити своју власт и наметати је суседима својим, то дође до сукоба између Бугара и српских племена. Тако нападоше на *Брсјаке* (774) и хтедоше силом да их преселе у Бугарску, али не успеше. Почетком IX столећа освојише *Софију* (809), те су тако дошли у додир са *Тимочанима*, а доцније и с *Браничевцима*, али ови остадоше и даље независни. Међутим Бугари продреше преко Балкана у Тракију која се онда звала Маћедонија (под својим ханом Крумом), борећи се с ослабелом Византијом и 813 године опседоше Цариград и Једрене. Цариград не могоше освојити, али им се Једрене предаде, те се с великим пленом и мноштвом заробљеника врате у Бугарску. Следеће године бугарски хан спремаше се на Цариград, али умре на пречац (у пролеће 815), а његов наследник закључи мир с Грцима па се окрене Западу. Тек године 815 Тимочани и Браничевци посташе савезници Бугарима.

27. Фрузи долазе у додир са северним српским племенима. — Као год што се ширила бугарска држава на истоку од Срба, тако се и на

западу ширила *Фрушка* (Франачка). Они су се из данашње Француске раширили чак до Саве и Дунава, особито за владе њиховога даровитог владаоца *Карла Великог* (768—814). Он освоји многе земље и обори аварско царство. Њега је папа (800) крунисао за *цара западнога римског царства*, те је од тада ушло у обичај, да папе шаљу владаоцима круне и друге знаке владалачког достојанства.

Кад је пала аварска држава и кад подчинише многа словенска племена подчинише и Србе у Славонији и Срему. У Далмацији спустише се до реке Цетине, а у Босни дођоше до водомеђе између Уне и Врбаса. Том приликом подчинише и Хрватску.[3]

Пред смрт Карла Великог и Крума бугарска и фрушка држава додириваху се на средњем Дунаву и оне су ускоро морале доћи до сукоба. Бугари се не задовољише савезништвом Тимочана и Браничеваца, већ хтедоше да их покоре, те ови отпадоше од савеза (818) и потражише заштите од фрушкога цара *Лудвика* (сина Карлова). Али као год што су хтели Грци уводећи хришћанство међу Србе да им униште самосталност и народни живот, тако су хтели и Фрузи, намећући своју власт посавским Србима.

28. Устанак посавског кнеза Људевита 818 до 822. — Посавским Србима владаху фрушки кра-

[3] Од тих освајања фрушких и данас је остао спомен у имену: *Фрушка Гора*.

љеви преко својих војвода, који беху сурови и нечовечни. Један од њих (Кадолах) допустио је Фрузима да чине што хоће од Срба. Тако се прича, да су отимали чак и дечицу с мајчиних прсију, убијали и бацали псима. Кнез Људевит, који је становао у *Сиску*, тражаше заштите у фрушкога краља против овога насиља и обести (818), али његове посланике нико не хтеде ни погледати. С тога плане устанак против фрушког насиља (819). На челу устанка беше сам Људевит. Војска фрушка дође против Људевита из Италије. Њу предвођаше сам војвода (Кадолах), али је Срби победе и Људевит предложи фрушком цару услове за мир. Услове одбију, али то не застраши устанике, већ се реше на даљи рат. Њима се придруже Браничевци и Тимочани, који су били сити фрушког господства. Тако се настави крвава борба за слободу која је трајала три године. Фрузи пођу на Људевита, а њима се придруже и Хрвати под својим кнезом *Борном*. Чак се и таст Људевитов *Драгомуж* придружи Фрузима и Хрватима. Најглавнији је бој био на реци Купи, где се судари Људевит с Борном. Ту су Хрвати побеђени, Драгомуж погине, а Борна побеже с бојна поља. Људевит оплени земљу, али и сам изгуби доста војске.

Сад Фрузи кретоше три војске против Људевита, покупљене из половине њиховога царства, уђу у земљу посавску, те је две године плениле и пустошише. Људевиту не наудише, већ му само отргоше савезна племена. Али јачој сили Срби не могоше одолети, те четврте године устанка

Људевит мораде оставити *Сисак*, где се дотле држао, и побећи преко Саве у данашњу Босну, негде око Врбаса или Босне (822). Фрузи заузеше Посавину, а Браничевци опет затражише заштиту фрушку. Тимочани су, изгледа, подлегли власти бугарској.

29. Преглед српског живота у новој отаџбини у току минулих двеста година. — За последњих двеста година Срби се утврдише у новој отаџбини и делимице измешаше са староседеоцима, али сачуваше свој језик, обичаје и чистоту свога породичног живота. Неки примише хришћанство, а већина остаде у старој вери. За то време поред Византије постаде снажна и јака бугарска држава на истоку од Срба. На западу допре до Срба велика фрушка држава. Погранична српска племена дођоше у сукоб с Грцима, Бугарима и Фрузима. У борби с овим народима сви Срби никад не учествоваху, једва да је било у савезу по два три племена. Они се не осећаху као целина, већ живљаху по старом обичају свако племе за себе независним животом. Непријатељи, сазнавши ову особину српских племена, користили су се њоме сваком приликом, и потпомагали племенску поцепаност, и тиме одржавали своју власт над Србима. У току минулих двеста година у Срба се не јави свест о стварању једне јаке државе. Племенска поцепаност остала је још у снази.

II
Покушаји за оснивање српске државе

А. Моравско-рашки покушај

30. **Морава.** — Ма да су Срби живели засебним племенским животом, опет се почињу истицати поједина племена те постајаху средишта, која покушаваху да оснују јачу државу. Прво такво средиште засноваше *Моравци* на реци *Морави* у суседству Браничеваца и Тимочана. Тако се подигла државица *Морава*, која је имала тридесет жупских градова. Изгледа да је главно место у овој државици било град *Хореа Марги* доцније назван *Равно* (данашња Ћуприја).

Како Бугари беху у миру с Грцима, то се окрену против Браничеваца и Фруга. Браничевце наскоро подчине, па се измире и с Фрузима. Користећи се миром с Грцима и Фрузима нападну на Мораву и подчине је својој власти, оставивши им унутрашњу самосталност и самоуправу. Затим нападну на српска племена у Повардарју, покоре их и продру до самога грчког земљишта око Солуна (око 838). И овим племенима у Повардарју оставе унутрашњу самоуправу.

31. **Држава Вишеслављевића.** — Друга српска државица почиње се заснивањем око река: Пиве, Таре и Лима. У њој владаху кнежеви, који вођаху порекло од кнежева из старе отаџбине. О животу тих кнежева ништа се не зна. Помињу се само *Вишеслав* и унук *Просигој*. У време кад Морава и Повардарје дођоше под Бугаре владаше

у овој држави син Просигојев *Властимир*. Његова држава беше заштићена с истока и југа планинама, налазила се у средини српских племена, за дуго време удаљена од грчкога и бугарског утицаја, те се ту одржао најчистији српски живот. Ту се развила у становника јака љубав према слободном и независном животу у чистом планинском зраку. Отуда и постаде ова државица прво средиште, одакле се покушава да се створи снажнија српска држава. И заиста кад Бугари покушаше и ову државицу да подчине (око 836—839) наиђоше на такав отпор као нигда пре тога. Три године ратоваху, али кршни предели ове државице не беху згодни за бугарску коњицу, а врло згодни за изненадне нападе и препаде, којима Срби од старине беху вешти. С тога Бугари у овом рату изгубише многу војску и најпосле се вратише без успеха, а оставе силно робље и много гробље у земљи Властимировој.

Оваким успехом Властимировим према силној бугарској држави и јакој војсци подиже се углед његовој државици. Она се на северу пружаше до Саве, на западу до фрушке границе између Уне и Врбаса, а на истоку до бугарске границе према Морави. Реке Ибар и Колубара, Дрина и Босна, Врбас и Лим запљускивале су својим таласима слободну српску земљу под Властимиром.

Изгледа да Властимир није био сам у борби против Бугара, можда му је помагао *Бела* тадашњи жупан требињски, те Властимир даде Белином сину *Крајини* своју ћер за жену и назове га кнезом.

32. Монтимир и примање хришћанства. — Кад умре Властимир (око 840), прими власт над његовом државом син му *Монтимир* и владаше заједно с браћом својом (Стројимиром и Гојником) по старом обичају, сваки над својим делом очевине. Монтимир као најстарији имађаше старешинство. У Бугарској такође беше се десила промена на престолу. Тамо владаше хан *Борис*, који не мogаше заборавити ону неуспешну и крваву трогодишњу војну са Србима, ни оне многе бугарске гробове, што осташе расејани по земљи рашкој. С тога прво оплени Тракију и Маћедонију, па се онда диже с великом војском да се освети Србима. Српска војска предвођена Монтимиром и његовом браћом са сложним народом из рашке земље дочека војску бугарску, потуче је и развеја као ветар плеву, уз то зароби ханова сина Владимира. Пренеражен хан Борис оваком погибијом замоли за мир и доби га. И од тада настаде мир између Бугара и Рашана (мир је закључен око 863 године).

Ускоро се између браће јави раздор, те Монтимир надвлада браћу и поче сам владати. При себи задржа само *Петра*, Гојникова сина. Од овога доба кнежеви престају делити највишу државну власт с осталим члановима владалачке куће по старом обичају, већ жељаху тај обичај деобе заменити јединством државне власти по византијско-римском обичају. Ово беху први покушаји да се власт државна усредсреди у једно лице. Услед тога насташе раздори у владалачкој породици око пре-

стола, који су многа зла донели српском народу, јер сметаху да се држава развије и оснажи.

У ово време деси се промена на престолу у Цариграду. Место слабих царева дође на престо снажни цар, који се побрину за добру управу, праведне законе и суд, за одбрану царства и поправку несрећног газдовања. То беше *Василије I Маћедонац* (867—886). Народ га с тога заволи и ако је био проста рода. Добром управом напуни државне благајнице тако, да је имало новаца за све што му је требало.

Он поврати углед Византији и поврати византијску власт над Јадранским Приморјем. С тога Монтимир, имајући са северне стране јаку државу моравску, са истока бугарску, на западу Хрватску, нађе да ће за његову државу најбоље бити ако се наслони на Цариград и призна врховну власт византијску, као и сва српска племена у Приморју. Ово је први пут да српска племена признаду врховну власт византијске царевине, али је то било без икакве штете по домаћу слободу.

Хришћанство је међу Србима све више хватало корена, али од како је Ћирило проповедао хришћанство међу племенима на реци Брегаљници и Вардару, хришћанство је све више хватало корена, а кад још с братом Методијем створи *словенску азбуку* и преведе црквене књиге на *словенски језик* (863—64), тада примише хришћанство и Бугари. А кад Монтимир признаде византијску власт и са̂м прими хришћанство и допусти, да се пронесе крст свуда по земљи његовој. Том при-

ликом (око 876 године) примише готово сви Срби хришћанство осим Неретљана, који остадоше у старој вери. Монтимир је после овога још дуго владао. За његове владе основана је владичанска столица у граду *Раси*, прва на земљишту самосталних српских кнежевина. Заснивањем владичанства, увођењем Христове науке и службе на словенском језику, који се није разликовао од ондашњега српског језика, почела се ширити просвета међу Србе. Пред крај владе Монтимирове побегне од њега синовац му Петар у Хрватску, а Монтимир умре 891 године.

33. Петар Гојниковић и Захарије Прибислављевић (892—924). — По смрти остави Монтимир три сина (Прибислава, Брана и Стевана), да владају по старом обичају сваки својим делом очевине, а под старешинством најстаријега. Овим је порушио оно јединство које је раније са̂м створио. Они нису владали ни годину дана, јер се између њих јави раздор. Тим раздором користи се њихов брат од стрица, *Петар Гојниковић*, који дође с војском из Хрватске (крајем 892 године), без сумње, потпомогнут од хрватског кнеза *Мутимира* (890—903), заузме земљу а њих прогна у Хрватску.

На отетом престолу у почетку своје владе Петар не беше миран. На њега нападаху рођаци час из Хрватске (прогнани Бран са сином Павлом), час из Бугарске (Клонимир син Стројимиров), али их он победи и утврди се на велико-жупанском

престолу. Престоница му беше у граду *Достинику* (негде око Сјенице).

У то доба на бугарском престолу сеђаше цар *Симеун*, млађи син Борисов, за чије је владе Бугарска доспела до највеће снаге и величине. Петар, видећи да се налази између три снажне државе (Хрватске, Бугарске и Византије), гледаше да с којом од њих склопи пријатељство. С тога је на позив бугарскога цара пристао да кумује његовом првенцу *Михаилу*. Живећи у пријатељству с Бугарима а под византијском влашћу покуша да својој држави придружи друге српске самосталне области. У томе успе толико што Србији придружи Неретву. Хумски кнез се побоја за своју област, јер му беше затворен излаз на море, те слабу византијску заштиту замени окриљем силнога цара бугарског. Затим поче клеветати Петра код Симеуна, те овај замрзи на кума својега. Петар онда склопи савез с Грцима и Угрима, јер Грци мишљаху тиме да сузбију опасног Симеуна. Хумски кнез сазна за тај савез и јави Симеуну, те овај, победивши Грке, посла на Петра војску, а с њоме и једног рођака Петрова. Петар им изађе насусрет. Бугарске војводе, сећајући се ранијих пораза, не смедоше отворено ударити на Петра, већ га позову на састанак, говорећи да нису дошли водити војну, већ да га позову на крштено кумство, тврдећи то страшном заклетвом. Петар поверова и оде у бугарски стан. Бугари погазе заклетву и прекрше кумство, ухвате Петра и окују, па пошљу у Бугарску у тамницу, где и умре (917).

Бугарске војводе подигну за великог жупана онога рођака Петровог (Павла Брановића), који признаде над собом врховну власт бугарску. Али ко седне издајством и отмицом на престо и сâм ће га тако изгубити. И заиста, чим Павле поче владати Србијом, Грцима беше криво, што изгубише врховну власт над Србијом, те послаше на њега *Захарију*, Прибислављева сина, с војском, који се налазио у Цариграду. Павле га победи, ухвати и пошље своме господару Симеуну. А кад се бугарска држава много осили и рашири на Балканском Полуострву, Павле се побоја за своју државу, те одустане од Симеуна и призна врховну власт грчку. Симеун тада посла Захарију с војском, који збаци Павла и заузме велико-жупански престо, признавши врховну власт Симеунову (920).

Захарија Прибислављевић завлада Србијом као велики жупан и поче се старати да лечи ране српској држави, које јој зададе он и његови рођаци отимајући се о престо, помагани час Бугарима час Грцима. Међутим Симеун још јаче нападаше на Грчку. Од снаге бугарске дрхтала је ослабела Византија, стрепила је Хрватска, а бојала се кнежевина Захумска. С тога Грци склопе савез са хрватским кнезом Томиславом и захумским Михаилом Вишевићем против Симеуна. У тај савез ступи и Захарија, јер се и сам плашио снаге бугарске. Симеун тада опсађиваше Цариград (924 у јесен), па кад чује да је одустао од њега Захарија и да је склопљен савез против њега, по-

боја се, те одмах посла војску под истим војводама, који су преварили Петра, истерали Павла, и дигли на престо Захарију. Али Рашани дочекају под Захаријом ове кривоклетнике, војску им потуку, а њих живе похватају, главе им поодсецају и пошљу у Цариград, да онако мртве речито причају и Грцима и Бугарима о српској победи.

Тада Симеун диже војску од Цариграда и врати се дома жељан страшне освете Захарији и храбрим Србима са кршних гора око Лима, Таре, Ибра и Мораве, Босне и Дрине. И ако жедан освете, и ако силан, опет знађаше да Бугари Србе никад не победише сами, већ само онда, кад вођаху собом каквога рођака српских жупана, који је хтео туђом помоћу сести на српски престо, ма и преко крви својих рођака и на штету српске државе. Тако Симеун и сад нађе једног, који хтеде туђом помоћу доћи на српски престо. То беше *Часлав*, син Клонимиров а унук Стројимиров. Рођен у Бугарској, мајка га васпитала као Србина од колена Вишеслављева, који по старом обичају има право на српски престо. Симеун спреми војску и даде је својим војводама а с њом опреми и Часлава, хотећи тим, тобож, показати Србима, како он не војшти на њих, већ само против Захарије. Кад Захарија чује да иде страшна бугарска војска против њега заједно са Чаславом, позва војводе да бране земљу од непријатеља. Али ранији преврати и смењивање владалаца беху унели несталност и поквареност међу војводе, и кад је требало из све снаге наставити борбу, српске по-

главице, збуњене преваром Симеуновом, поколебаше се и већина војвода одустаде од борбе, и беше готова да прими Часлава. Захарија, видевши то, побеже у Хрватску, а војска бугарска дође на границу српске државе и бугарски бољари позваше у свој стан српске војводе да приме Часлава, кунући се, да им се никакво зло неће догодити. Српске поглавице преварише се и одоше у бугарски стан. Бугари их похватају, окују, па заједно са Чаславом одведу у Бугарску, а бугарска војска уђе у земљу српску, те је опусти, и многи народ, што не погибе од мача, одведе у ропство, много побеже у горе, а остало се разбеже по српским приморским земљама, кунући Часлава као виновника српске пропасти.

34. Велики жупан Часлав. — Бугари преваром освојише рашку државу и раширише своју власт над загорским Србима. Симеун мишљаше да освоји државе Захаријиних савезника: Хумску и Хрватску. Хумска држава тада захваташе требињске и зетске крајеве. И војна се опет отпоче између Бугара с једне, Срба и Хрвата с друге стране, и трајала је три године. Свршила се потпуним поразом бугарске војске. Бугарска и по четврти пут изгуби силну војску у горама рашке државе и Захумља, а наскоро по том умре и цар Симеун (крајем маја 927).

После смрти Симеунове Бугарска поче слабити због домаћих раздора за владе његова сина Петра. За то време ослаби власт бугарска а у српским горама умножише се хајдучке дружине. Међутим

је Часлав непрестано мислио, како да покаје клетву расутог народа свог, и како да се освети Бугарима за превару. Зато нереди у Бугарској добро му дођу. Он побегне из Бугарске престонице *Преслава* (данас Ески-Стамбул близу Шумена), заједно са четворицом од оних окованих војвода, што их Бугари преваром заробише 924 године. Пробију се кроз Бугарску и дођу у рашку земљу, и наиђу на једну хајдучку чету, која се хајдукујући светила Бугарима. Они јој се придруже, кажу се ко су. Часлава одмах дружина призна за старешину, па кад му чета нарасте на педесет друга, дигне устанак против Бугара да ослободи земљу предака својих. Кад чу народ за устанак, прибра се уз њега. Они, што беху у Грчкој, Хрватској и Приморју пођоше гомилама к њему да се боре против силне Бугарске за слободу своју, и ослободише отаџбину, а Часлав им постаде велики жупан. Да му Грци не би сметали у самом почетку ослобођења призна над собом врховну власт грчку.

Кад ослободи земљу предака својих (потоњу Рашку и Босну) виде да му је држава слаба према ономе што би могла бити. Он жељаше да својој држави придружи и четири српске приморске области (Зету, Требиње, Хум и Неретву). Ослањајући се на пријатељство грчкога цара успе, те поменуте области признадоше само његову врховну власт, а у свему осталом беху самосталне. Остале земље српске у Подримљу, Повардарју и Поморављу, Ситница, Браничево и Тимок остале су и

даље под влашћу бугарском, где појединa племена живљаху по жупама самосталним унутрашњим животом. У Требињу је владао Часлављев рођак кнез *Туђемир Крајинић*.

Тако се српска држава, која беше преваром оборена, опет диже снагом свога народа, снагом својих синова, без ичије помоћи. Она се тада простираше од Дрима до Саве, од Јадранског Мора до међе Врбаса и Уне, до Ибра и планина чији се огранци спуштају Великој Морави. Она обухваташе загорске Србе (Рашку и Босну) и приморске Србе (Зету, Требиње, Хум и Неретљанску). Уз то још и острва: *Хвар* и *Брач*, *Корчулу* и *Мљет*.

За владе Часлављеве сређен државни живот у Срба достигао је највишу тачку од кад дођоше на Балканско Полуострво, а од српских земаља створена је највећа целина. Па и та целина, и ако беше насељена Србима, ипак беше раскомадана на неколике области и жупе поред оне поделе на *Загорје* и *Поморје*. У Поморју су четири области: Дукљанска, Требињска с Конављем, Хумска и Неретљанска. А у крилу Загорја, у горњем току реке Босне, већ се издваја једна област, која се зове *Босна*. Ове области, крајеви и жупе, поред поменуте раскомаданости, делиле су и планине шумом обрасле, преко којих је био тежак прелаз. Поред свега тога говорило се у оно доба за Часлављеву државу: да је страшна својим непријатељима, јер у њеној близини нема државе, којој би она била покорна.

У Часлављевој држави беху градови: *Достиник* (или Даштаник негде око Сјенице), *Брезник* (данас Пљѐвља), *Лешник* (можда Лешница), *Соли* (данас Тузла), *Десник* (можда Тешањ у Босни), *Котор* (југозападно од Сарајева). У Требињу: *Требиње, Рисан.* У Хуму: *Бона* (негде око Благаја) и *Хум, Стон* и *Ошље.* У Неретви: *Мокрон* (Макарска). У Дукљи: *Градац* (данас Будва), *Нови Град* (доцније Превлака).

Часлав, као најславнији српски владалац владао је до 960 године. Како је завршио свој живот не зна се. Једна прича о његовој смрти овако каже:

За владе Часлава уђе угарски војвода Киш са својом војском у Босну и почне је пленити. Часлав му изађе насусрет с војском у *дринској жупанији.* Његов војвода Тихомиљ разбије непријатеља, ухвати Киша, одсече му главу и однесе Чаславу. Као награду за јунаштво Часлав даде Тихомиљу ћер своју за жену. Удова убијенога угарског војводе диже војску да освети смрт својега мужа. Часлава нађе у Срему, и, изпенада, ноћу удари на његов стан, ухвати Часлава и све његове сроднике, заповеди да им се повежу и ноге и руке те их све побацају у Саву. Тако земља остане без владаоца, а великаши опет поделе земљу на области и жупе, па почну самостално владати по старом словенском обичају.

После смрти Часлављеве Бугарска беше слаба, а унутрашње борбе око престола разрише и снагу Хрватске. Византија није имала кога више да се

боји, па јој је било добро дошло да се не одржи у њеном суседству ни српска држава. С тога помагаше распадање Часлављеве државе, подржавајући многе господаре појединих области, који признадоше њену врховну власт. Од Часлављеве државе одвоји се први пут *Босна* као засебна област. Ово одвајање Босне беше кобно по доцнији државни живот српски, јер се у Босни разви држава, која никад није цела улазила у састав српске државе и коју је Запад радо употребљавао као оруђе против српског уједињења. Требињски жупан заузе многе загорске жупе, а преполовљено Загорје поче се звати *Рашка*. Како 971 византијски цар (Јован Цимискија) освоји целу бугарску државу, то навали на Рашку па и њу освоји. Рашки велики жупан побегне требињском жупану *Прелимиру*, који поред Требиња и освојених загорских жупа имаћаше под својом влашћу још *Хум* и *Зету*.

35. **Неретва, Хум и Требиње за време Вишеслављевића.** — а) *Неретва.* — Срби, који се населише између Неретве и Цетине и по острвима према Нeретљанској због положаја земљишта ода-доше се врло рано поморству. Ускоро постадоше чувени поморски гусари, живећи од плена што га уграбе на мору. У почетку су били одвојени од осталих Срба и имали су свога самосталног кнеза. Како Византија беше слаба да сузбије њихово гусарење, они посташе страшни целоме Јадранском Мору и с тога Млеци, трговине своје ради, морадоше водити борбу с променљивом срећом. Војску су водили сами duждеви против њих.

Овако је текао живот Неретљана све докле не дођоше у тешњу везу са Чаславом, признајући његову врховну власт.

б) *Хум.* — Над Србима, који се населише у Хуму, владали су кнежеви као и у осталим српским областима. Имена тих кнежева не помињу се све до X столећа. Зна се толико да су Хумљани често пута били у завади с Дубровником због винограда, које су Дубровчани засадили на земљишту захумском и требињском, пошто се границе ове две области простираху баш до Дубровника. Крајем IX столећа овај је спор решен једном за свагда тако, да Дубровчани за поменуте винограде плаћају годишње по 30 златника хумском и требињском кнезу, што су пре плаћали византијском цару.

Први хумски кнез који се помиње јесте поменути *Михаило Вишевић* (912—926). Он је успео да подчини својој власти Требиње и Зету и да развије знатну снагу на мору. Његова снага на мору била је толика, да је прешао преко Јадранског Мора и освојио (926) талијански град *Сипонат* (развалине близу Манфредоније).

За време овога кнеза држана су у Сплету два црквена сабора (924 и 926) на којима је решено да земља Хрватска и Михаилова признаду папску власт над собом у погледу цркве, да се одбаци словенска служба, и да црквеним добрима не смеју управљати световни људи већ свештеници. Чак је за оне свештенике, који су служили службу на народном језику (који су они назвали вар-

варским) издата овака заповест: „Никакав епископ не сме поставити ни на који степен службе онога који словенски говори.“ Овим се ишло на то, да се и у српском приморју и у Хрватској папска власт уздигне изнад световне, и да се у цркви заведе латински језик. Услед тога је настала борба, јер многи свештеници служише и даље службу на словенском језику. Ова се борба доцније појачала, кад се хришћанска црква сасвим подели на источну и западну.

Шта је било с Михаилом Вишевићем после 926 године не зна се, тек је Хум доцније признао власт Часлављеву, а после распадања Часлављеве државе Хум дође под власт требињског жупана *Прелимира*.

в) *Требиње.* — Ова српска област била је у тешњој вези са српским жупанима Загорја. У време Властимирово тамо беше жупан *Бела*. Његовом сину *Крајини* даде Властимир своју кћер и њега назове кнезом. Кад у Требињу владаше *Хвалимир* син Крајинин, онда Требиње признаваше врховну власт кнеза хумског Михаила Вишевића. А за време Часлава, кад се његова власт рашири на цело српско приморје при Јадранском Мору, у Требињу владаше *Туђемир*, син Хвалимиров.

По смрти Часлављевој Требиње се јаче истаче на Приморју, јер под влашћу требињског кнеза *Прелимира* налазаше се Хум и Дукља. Њему дође и рашки велики жупан, кад му Грци заузеше земље. Прелимир се ожени његовом ћерком

Прехвалом, а тасту даде жупу *Оногошт* (данас Никшић и околина) да њоме управља.

Б. Маћедонски покушај

36. **Јован Цимискија и пропаст Бугарске.** — Византија се поче снажити све више на Балканском Полуострву. На престолу у Цариграду измене се друге половине X столећа три снажна, умна и даровита цара. Од њих се највише истакоше *Јован Цимискија* (Јован мали) и *Василије II.* Цимискија је славно ратовао с Арапима на Истоку и освојио неколико градова. Међутим у ослабелој Бугарској не беше више ни слабог цара Петра (умро у почетку 969). Њега наследи слаби син *Борис II* (966—971). У овакој слабој бугарској царевини јави се нови опасни непријатељ. То беху Руси под својим кнезом *Свјатославом.* Они пређу Дунав, заузму престоницу Преслав, заробе Бориса и све благо што га Бугари нагомилаше за владе Крума, Бориса и Симеуна. Затим пређу преко Балкана и заузму *Филипопољ* (971) и дођу на границу византијског царства. Сад похита Цимискија да брани царевину од Руса. Одмах крете војску, одбије Русе преко Балкана, заузме Преслав, ослободи Бориса и његову породицу; Русе сасвим победи и освоји целу бугарску државу 971 године. Собом одведе у Цариград Бориса и бугарског патријарха. У светој Софији у Цариграду, јавно пред светом морао је Борис скинути с главе пурпурну круну,

златом и бисером украшену, царски огртач и црвену обућу, као знаке царског достојанства. Тако је пропала и бугарска држава и патријаршија. Византијска власт рашири се на целом полуострву. Још је само животарила Хрватска у северозападном углу Полуострва.

37. Цар Самуило и кнез Владимир. — Српска племена у Маћедонији и ако признаваху византијску власт над собом, опет у својим унутрашњим пословима беху самостална.

Међу Брсјацима беше знаменит кнез *Никола*. Он имађаше четири сина и чим умре цар Јован Цимискија (976) насташе опет међусобне борбе у Византији око престола. Василије II савлада све метеже и буне, па се утврди на престолу. Међутим, док су трајали ови нереди, подиже се устанак међу Брсјацима у Маћедонији против византијске власти. На челу устаника истакоше се четири Николина сина и прогласише се за независне од Византије. Докле је устанак напредовао погибоше двојица од браће (Давид и Мојсије). Трећи брат (Арон) хтеде самовласно да влада и нагињаше измирењу с Грцима, а најмлађи брат, *Самуило*, не хтеде никаква договора с Грцима. С тога уклони брата па узе власт у своје руке и постаде владалац над целом државом која обухваташе: Подримље, Повардарје, Поморавље, Браничево и Тимочане.

На ове Србе у Маћедонији угледају се Рашани, те једнога дана побију све Грке, који су се међу

њима налазили. Тада им дође велики жупан који је дотле живео у Требињу и настави да влада у Рашкој. Том приликом и зет рашкога великог жупана Прелимир збаци врховну власт грчку и поче самостално владати (976).

Самуило покуша да сва српска племена на Балканском Полуострву споји у једну државу, којој би средиште било Повардарје. Затим настави освајања по Тесалији и Јелади. Град Ларису опсађивао је шест година и најпосле га предајом освоји. Том се приликом ожени лепом Гркињом, коју је овде заробио. Одмах после овога спусти се са својом војском до Коринтске Превлаке, па се врати натраг. Границе Самуилове државе простираху се на западу до Јадранског Мора; на северу до Дунава; на југу допираху до Коринтског Залива; на истоку до ушћа Осме и до Трајанових врата (близу Ихтимана). Права Бугарска, коју засноваше Аспарухови Бугари, није улазила у састав Самуилове државе.

За време снажења и ширења Самуилове државе грчки цар Василије II имађаше пуне руке посла у Малој Азији, а кад виде с каквим успехом шири своју државу Самуило, пође с војском да заузме град *Средац* с околином, као најглавније место на полуострву с војничког гледишта. Узалуд је опсађивао град двадесет дана, јер га не могаше узети, а кад чује да се Самуило приближује с војском, прекине опсаду и повуче се натраг. У одступању наиђу на клисуру код места *Штипоња* (данас Ихтиман), која је обрасла шу-

мом, и баш кад је Василијева војска наишла у кланац пренерази је звекет убојног оружја и узвици војника. С две стране појави се Самуилова војска и пусти облаке стрела на преплашене Грке. Од стрела, мачева и топуза тако страшно изгине грчка војска, да се једва спасе и сам Василије (17 августа 986 године).

После овога Василије три године ништа не предузимаше против Самуила, већ ратоваше на Истоку. А Самуило освоји драчку земљу с градом Драчом и тако дође у додир са српским државицама, које се управљаху самостално признајући грчку врховну власт. Да би остварио своју мисао и наместо Византије створио једну државу, мораде покорити зетску и требињску земљу, у којој владаху потомци Прелимирови *Владимир* и стриц му *Драгомир;* мораде покорити Рашку, Босну и Неретву, и он пође с војском да то изврши. Прво дође на Владимира и овај га дочека на брду *Облику* према Скадру. Самуило га опколи на брду, остави посаду, па оде на *Уцињ.* На брду опсађени војници Владимирови трпљаху сваку невољу, па се опет држаху. Али кад Владимир чује, да ће их издати облички жупан, рече војницима својим: „Боље ће бити, браћо моја, да са̂м положим душу своју за вас, и да драговољно предам тело своје да га убију, него да ви пропаднете од глади и мача.“ С тога сиђе са̂м с брда, оде и предаде се Самуилу, који га посла у своју престоницу *Преспу,* где га баце у тамницу (988). Затим дигне војску од Уциња, запали Котор и Дубров-

ник, па поруши, попали и пороби земљу до Задра, а народ се склони у брда и планине. Кад све ово учини врати се преко Босне и Рашке у престоницу Преспу.

Кад је дошао натраг у Преспу видео је да зетске, требињске, хумске и рашке горе неће мировати, и да ће лако дићи буну, чим почне ратовати с Грцима. Из те неприлике изашао је лако, јер његова кћи Косара, видевши млада и лепа зетскога кнеза у тамници, јако га заволи и измоли у оца, те га пусти на слободу. За знак још већег пријатељства да̂ му своју кћер, поврати му државу, додавши још и драчку земљу, а његовом стрицу Драгомиру поврати Требиње и Хум. Кад дође Владимир народ се врати из планина и шума те насели земљу.

Пошто се измирио с овим српским кнежевима упути се на Солун, ту разбије једну грчку војску и заузме град *Бер* (данас Караферија) и дође до Солуна (989). Одатле се упути преко Јеладе на Пелопонез. Међутим цар Василије II беше савладао неке супарнике, с некима се измирио, а с Русима опријатељио, па се сад упути против Самуила. Његова војска потуче Самуилову при повратку из Пелопонеза на реци *Сперхији* (која утиче у Малијски Залив) тако силно, да се једва Самуило спасао преко кршева Пинд-планине. Исте године издајом изгуби и град *Драч* (996). Од тада поче несрећа да бије Самуила и он је трпео пораз за поразом, губио град за градом, и област за облашћу, тако, да му првих година XI столећа (1003)

остаде само Арбанија, самосталне српске кнежевине, Подримље и Повардарје, земље око Софије при Витошу и Рилу. У то време Василије опет ратоваше на Истоку, па ту прилику употреби Самуило, те поврати Драч, Воден и још нека места.

38. Пропаст Самуилове државе и превласт грчка. — После једанаестогодишње спреме отпочне се борба у лето 1014. Војска, коју је Самуило послао против Солуна, бй потучена, а она војска, коју он вођаше, западе у заседе на Струмици и одби све нападе туђинске, али му Грци зађу војсци с леђа, те већину униште а мали део заробе. Самуило се једва спасе у *Прилеп*. Међутим дочека једно одељење Самуилове војске грчку војску у једном кланцу и тако је сатре да јој и војвода погине. Љут на то Василије не смеде даље ићи, али учини злочин какав нису чинили ни бесни и суманити римски владаоци. Он нареди да се сви заробљени војници ослепе, а сваком стотом остави по једно око, па их тако пусти, те оду своме господару у Прилеп. Кад их Самуило виде онако унакажене, толико га потресе несрећа њихова да паде у несвест. Дошавши к себи потражи воде, и после неколико гутљаја, осети јак удар у срце, те за два дана свисне (15 септембра 1014 год.). Срце му беше препукло од туге за његовим друговима и ратницима.

Маћедонско-српска царевина преживела је само четири године свога оснивача, јер одмах по смрти Самуиловој дође на престо син му *Гаврило Роман*. Овај, и ако снагом и стасом надмашаше оца

својега, изостајаше умом и вештином, не беше онако разборит и одлучан, као отац му. Али се Василије и њега бојаше, те подговори његова брата од стрица (Арона) *Јована Владислава*, те овај уби Гаврила и завлада престолом (1015). Затим уби снаху, а сина Гаврилова ослепи. Бојећи се освете од Владимира, зетскога кнеза, позове га на гозбу, заклињући се да му ништа неће учинити. Овај не хтеде отићи, већ пошље своју жену, а кад му шурак посла златан крст и веру говорећи: „Прими веру и крст и дођи да те видим и да се са чашћу и даровима вратиш са женом својом у своје место.“ Владимир поверова, узе мало пратилаца и оде шураку. Стигне у цркву, у Преспу, где хтеде захвалити Богу, а Владислав погази заклетву, посла људе, који га изведу из цркве и погубе пред црквеним вратима (22 маја 1015 год.). Њега, као мученика, црква прогласи за свеца, те га слави и православна и католичка црква.

Стриц Владимиров Драгомир пође да заузме земље синовчеве, које осташе без господара, али га убије которска властела при прелазу преко Которског Залива. После овога три године ратоваше Владислав с Грцима, али погине под градом Драчом (1018). У држави настаде силан неред, којим се користе Грци, па настану свеколиком снагом, преваром и издајом, те освоје целу Самуилову државу. Српски кнежеви у Поморју и Загорју признадоше врховну власт грчку, али у својим обласним пословима осташе самостални. Хрватска

такође признаде врховну власт грчкога цара, а Срем издајом бй освојен. Тако пропаде и маћедонски покушај а Грци раширише своју превласт над целим Балканским Полуострвом.

39. **Пропаст неретљанске моћи на Јадранском Мору.** — У време ове борбе Византије са Србима Неретљани су живели мирним животом у пријатељству са суседима Хумљанима и Требињанима. Млеци плаћаху им годишње неку суму новаца, да им оставе трговину на миру. Међутим млетачка се моћ разви на Јадранском Мору. Сви градови у приморју признадоше млетачку власт, па опет прави господари Јадрана беху Неретљани. Млечићи им једном, при крају X столећа, заробе 40 племића и одведу у Млетке. Тада се Неретљани одрекну данка, који су им Млеци плаћали, а ови им пусте заробљене племиће под погодбом да неће више никад нападати на бродове млетачке. Од тада се још више осилише Млеци и посташе неограничени господари Јадранскога Мора.

В. Зетски покушај

40. **Византија у половини XI столећа.** — Кад Василије завлада Самуиловом државом захвали се у цркви што је успео довршити велико дело. Византијска се власт ширила од Истрије до Еуфрата, од реке Драве до Кипра. Од кад Срби дођоше у нову отаџбину византијска власт на Балканском Полуострву никад не беше тако силна. Јермени око Кавказа стрепили су од Василија, а он се спре-

маше да освоји Сицилију, али га смрт задржа од тога. Он умре 1025 године. После његове смрти насташе честе буне у Византији и честе промене на престолу. За тридесет и четири године (од 1025—1059) променило се седам царева. За то време царевина је опадала и страдала од разних невоља. Цареви су били неограничени и самовољни, који су чинили све, па и саме злочине. Поданици су пузили и трпели насиља својих владалаца, а кад им се досади, дизали су буне, народ по улицама а великаши у двору. Бојећи се свога народа цареви су му одузимали оружје из руку, а одбрану своју и своје царевине поверили туђим најамницима. Народ је постао роб и кукавица, неспособан за бој, а чиновници и духовници граб-љаху од простога народа и црно иза ноката. Дворски раскош и лудо расипање, најамничка војска, распуштеност чиновничка, отимање и велики намет на народ уништише трговину и привреду. Царевина, у којој владаше расуло и трулеж, клонила се пропасти.

Основалац династије Комнена, *Исак Комнен*, (1057—1059) покуша да стане на пут државном расулу али без успеха, јер га дворске плетке после две године отераше с престола. Византија се нешто опорави тек за владе *Алексија Комнена* (1081—1118).

41. Стеван Војислав (1034—1051). — Кад оно погибе Драгомир у Которском Заливу жена му оде у Рашку, и тамо, у жупи дринској, роди му се посмрче које доби име *Војислав*. Он одрасте

године, дигне народ на устанак и збаци грчки јарам. Осим тога Војислав се замери Грцима и тиме што не хтеде вратити велику количину злата (440 ока), коју беше бура после једнога бродолома избацила на обалу земље његове. Грци пошлаше војску против Војислава. Он са синовима дочека ову војску на североисточној страни Скадарскога Језера, те је тако страшно потуче да се и сам грчки војвода (Ђорђе Проват) једва бегством спасе. Војислав после ове победе почне нападати суседне крајеве и придруживати их својој држави тако, да му је кнежевина расла и умножавала се сваким даном. Своме храбром сину Радославу, као награду, даде у државину Речку Жупу.

Срби у Поморављу и Повардарју, охрабрени успехом Војислављевим, дигну устанак против Грка под *Петром Дељаном* (1040), али Грци издајом успеше да овај устанак брзо угуше.

Буне и нереди раздираху Византију све док не седе на престо *Константин II Мономах* (1042—1054). Он науми да казни Војислава, што му на све стране буни поданике његове. Како се за успех не уздаше у грчку војску, он посла посланике са златом и сребром по српској земљи, да придобије српске кнежеве против Војислава. И придобише кнеза хумског, жупана рашког и бана босанског. И тако се на Војислава кренуше две велике војске, једна с југа из драчке области од 60.000, под заповедништвом драчког војводе *Михаила,* а друга са севера састављена од Срба: Рашана, Хумљана и Босанаца под заповешћу хум-

у Босни а васпита се и ожени у Дубровнику. По том дође у земље оца својега и узме управу у своје руке. Био је разборит. Умео се удобрити Грцима и стећи љубав народа свог. Он се подчини Грцима и учини се да им је друг и помоћник. Грци владаху рђаво с народом, чинећи му сваку неправду. Војислав путујући по областима говораше народу: „Што трпите толико зло од Грка? Немате правде на суду, отимају вам имање а моји предци, који су над вама владали, никад нису тако чинили.“ Људи га с тога јако заволеше а Грке почеше још јаче мрзити.

Срби у драчкој земљи побуне се против зла грчког а Војислав им одмах дође у помоћ с војском и заузме драчку земљу. Грци крену велику војску, умире побуњену земљу, а Војислав мораде отићи у Цариград као талац (1034).

Баш тада дође на престо у Цариграду *Михаило IV Пафлагонац* (1034—1041). Уз њега беше први министар његов брат калуђер Јован, човек тврда срца и угњетач народа. Војислав је за три-четири године имао да гледа пред собом двор окружен плеткашима, где највишу улогу играју завера, отров и клевета; видео је дворски раскош и неразумно расипање; видео је опште расуло, слабост и трулеж. И тако слабом, поквареном туђину морао се покоравати честит и јуначки српски народ! Гледајући овако стање у Византији у Војислава је јачала мисао да поново, чим се врати у отаџбину, отпочне свету борбу за ослобођење. С тога побегне из Цариграда почетком 1040

године, дигне народ на устанак и збаци грчки јарам. Осим тога Војислав се замери Грцима и тиме што не хтеде вратити велику количину злата (440 ока), коју беше бура после једнога бродолома избацила на обалу земље његове. Грци послаше војску против Војислава. Он са синовима дочека ову војску на североисточној страни Скадарскога Језера, те је тако страшно потуче да се и сам грчки војвода (Ђорђе Прoват) једва бегством спасе. Војислав после ове победе почне нападати суседне крајеве и придруживати их својој држави тако, да му је кнежевина расла и умножавала се сваким даном. Своме храбром сину Радославу, као награду, даде у државину Речку Жупу.

Срби у Поморављу и Повардарју, охрабрени успехом Војислављевим, дигну устанак против Грка под *Петром Дељаном* (1040), али Грци издајом успеше да овај устанак брзо угуше.

Буне и нереди раздираху Византију све док не седе на престо *Константин II Мономах* (1042—1054). Он науми да казни Војислава, што му на све стране буни поданике његове. Како се за успех не уздаше у грчку војску, он посла посланике са златом и сребром по српској земљи, да придобије српске кнежеве против Војислава. И придобише кнеза хумског, жупана рашког и бана босанског. И тако се на Војислава кренуше две велике војске, једна с југа из драчке области од 60.000, под заповедништвом драчког војводе *Михаила*, а друга са севера састављена од Срба: Рашана, Хумљана и Босанаца под заповешћу хум-

скога кнеза *Љутовита*. Обе војске уђу у земљу Војислављеву. Војислав крете прво свуколику своју војску против Грка и сусретне је у теснацу код града Бара. Он с двојицом синова (Гојиславом и Радославом) остане испред грчке војске, а остале синове (Михаила, Предимира и Жегавца) пошље са по десет добрих момака с трубама и роговима на околна брда. У поноћи груне Војислав на грчки стан, затрубе трубе, настане граја, а с околних брда одјекну трубе, писну рози, и дигне се граја да се брда проламаху. Грци помислише, да се цела гора у војску претворила. Збуне се и нагну по мраку бежати куд је који знао. Војислав продре у њихов стан а они с брда сиђу у долину те навале свеколиком снагом на Грке. И Грци претрпеше страшан пораз. Четрдесет хиљада Грка и седам војвода пало је од српског мача, српских стрела и копаља. Многи су изгинули од камења, што је с брда на њих сурвано или бачено.

Кад Војислав срећно сврши с Грцима, обрне се против Љутовита, чија је војска била ушла у Требиње. Њима насусрет оде Војислављев син *Гојислав*, коме беше жао да се пролива крв. Зато кад дође код *Клобука* (данас град у Херцеговини), јави Љутовиту, да су Грке победили, пошље му заробљенике и позове га, да напусти заузете земље. Љутовит то не хтеде учинити, већ позове Гојислава на двобој, у коме је био рђаве среће. Кад то види његова војска разбегне се и остави Требиње.

Овим је ратовима Војислав извојевао самостал-

ност својој држави и увећао је, јер синови његови заузеше драчке земље до реке Дајузијума (данас Војуша), прославио је себе и српски народ. Грци су га се бојали, а народ га је поштовао и волео.

Његова држава обухватала је целу Дукљу, Травунију с Грбљем и Драчку земљу до Војуше. Двор му је био у жупи *Папратни*, где је седео и владао мирно девет година. Умро је 1051 године.

42. Михаило Војислављевић (1053—1073). — По смрти Војислављевој његових пет синова поделе државу међу собом, те сваки владаше својим дêлом, признајући власт најстаријег, *Гојислава* и мајке. У једној буни, у Требињу, погину двојица браће, али остала тројица угуше буне и завладају *Хумом*. У том умре њихова мати и целу управу над државом узе у своје руке *Михаило* (1053), који дотле владаше једним дêлом Зете.

У почетку његове владе Грци победише у Тракији Печењеге (азијско племе као Хуни и Авари), који већ неколико година пустошише земље јужно од Балкана. С тога ступи у пријатељство с Грцима, поврати им Драчку земљу, а грчки двор одликова га достојанством протоспатра и забележи га међу пријатеље грчке царевине. Ослањајући се на пријатељство Грка настави посао оца својега на уједињењу српских земаља. Он посла свога сина *Владимира* те освоји *Рашку*, па је придружи својој држави. Тако око 1072 год. беху уједињени Хум с већим делом Неретве, Зета, Требиње и Рашка (осим јужних предела који припадаху Грчкој). Босна беше самостална. У то време нападоше

Кумани (турански народ) на византијске земље, прелазећи доњи Дунав. За њима навалише на Византију и Мађари пошто освоје Срем (1072—1073) и допру до *Ниша* и *Митровице* на Косову, оплене те крајеве, па се врате натраг. У овим злим приликама у Византији не беше реда, већ се дизаху непрестано буне око престола. Расипање и грабеж на све стране учини, те је наметнут велики терет на народ. Српска племена у Подунављу и Подримљу, Повардарју и Поморављу не могоше сносити грчку лакомост и глобљење, већ се дигоше на оружје предвођени *Ђорђем Војтехом*. Они се ослањаху на Михаила и изјавише да ће му бити послушни, замоливши га да им пошље помоћи и једнога од синова, којега би они прогласили за владаоца. Михаило се одазва молбама својих сународника, посла им својега сина *Бодина* с 300 одабраних ратника. За саветника Бодину и заповедника над војском беше послат вешт војвода *Петрило*. Побуњени Срби дочекају Бодина у Призрену и заједнички тако страшно потуку Грке да им заробе главног заповедника с многим војводама и војницима и заплене цео војни стан њихов с ратном опремом. Одмах после ове битке подели се српска војска на двоје: једна оде северу у Поморавље, друга на југ, низ Повардарје. Јужна освоји Скопље и пође на Костур. Ту је Грци разбију тако, да се спасе сам Петрило. Она северна освоји Ниш и подигне на оружје цело Поморавље и Подунавље. Међутим Грци с новом војском продираху уз Вардар, и по-

врате Скопље. Кад за то чује Бодин остави Подунавље и Поморавље па похита к југу. С Грцима (у декембру месецу) сусрете се на Косову код места Пауња (данас близу Грачанице и назива се Пауново Поље). Грци га до ноге потуку и заробе. Ускоро после ове битке устанак би угушен (1074), а Бодин као сужањ послат у Антиохију (у Сирији), одакле се доцније помоћу Млечића спасао и морем дође оцу у Скадар. Војтех пак на мукама под ударцима бича испусти своју душу. Кад Грци угуше устанак онда с драчке стране почну нападати на Михаила, који се бранио од напада драчког војводе (Нићифора Вријеније) користећи се неприступним местима. Можда би још и зло прошао да Цариград не опседоше печењешке чете. Тада у Цариграду букне буна а у држави настаде грађански рат.

Ови нереди, који снађоше Грчку, беху добро дошли Михаилу да учврсти своју државу, и да јој подигне углед. Он жељаше да своју државу подигне на степен краљевине а себе прогласи за краља.

У то време на папској столици сеђаше у Риму чувени *Гргур VII*, који је свештенство ослободио од световне власти а папску власт уздигао изнад сваке владалачке власти. Сузбио је трговину с духовним чиновима и забранио свештенству да се жени. Тако је оснажио папску власт и постао господар над свим световним великашима, над краљевима и над самим царем немачким. Он је могао свима судити, а владаоцима и државе одузимати, па их другоме давати. Овоме силном папи обрати се Михаило, да му призна краље-

вину и да му пошље краљевску заставу и плашт. Папа као да му је признао државу за краљевину, јер га назва у писму *краљем Срба*, а да ли му посла краљевску заставу и плашт не зна се. Тако се Михаило 1077 год. прогласио за краља. Тако је постала *прва српска краљевина*. Изгледа да је тада Михаило довршио посао Војислављев, те заједно с краљевством испословао и *црквену самосталност* у својој држави. Тада су одређене границе барске митрополије. Тако је српска црква у држави Михаиловој била самостална у својим пословима, али је зависила од папе. Ово је учинио Михаило с тога, да би се ослободио свакога утицаја грчког.

После овога Михаило је владао до 1081 године, заједно са својим сином Бодином, који му је био сувладар. За све време своје владе много је ратовао и споља и изнутра. Споља да прошири своју државу а унутра са сродницима својим, који су хтели бити самостални. У тим ратовима изгубио је 10 синова својих, а остаде му само Бодин. Од мале државе створио је снажну краљевину. Имао је успеха у предузетим пословима. Имао је ретких врлина, али и грешака. Умро је 1081 године и сахрањен у манастиру светога Срђа и Влаха на Бојани.

43. Краљ Бодин (1081—1101). — Одмах по смрти Михаиловој настаде раздор у његовој породици око тога: ко ће наследити престо. Михаило је још за живота узео Бодина за сувладара, хотећи тиме обезбедити престо по праву прворо-

ђења. Међутим кад умре Михаило истаче се његов брат *Радослав*, тражећи да он дође на престо по праву старешинства у породици, као што је било у Словена. Али како Радослав беше мирољубив то се измири са синовцем и повуче у Требиње, али не учинише тако његових осам синова, већ нападну на Бодина. У ову се распру умеша барско-дукљански архиепископ, те измири сроднике под условом да признаду Бодина за владаоца. И тако се утиша раздор а Бодин отпоче владати целом државом оца својега с престоницом у граду *Скадру*.

Исте године (1081) свршише се нереди у Византији и на престо у Цариграду дође лукави *Алексије Комнен* (1081—1118). Одмах идуће (1082) године мораде Алексије повести војску против Нормана, који дођоше преко мора и почеше нападати на Арбанију. У савез против Нормана задоби он Бодина и Млечиће. Главна битка била је код града Драча, у којој Нормани победе Грке, а Бодин своју војску повуче с бојна поља и спасе се од погибије. Грци наставе и даље ратовати противу Нормана, а Бодин се користи тиме те утврди и прошири своју државу, освојивши јужну Рашку до иза *Звечана*, и *Босну*. Тако Бодинова држава обухвати све српске жупаније у Загорју и Поморју. У Рашкој беше поставио за жупана *Вукана*, а у Босни *Стевана*.

За време овога рада Бодинова Грци савладају Нормане, поврате Драчку земљу (1085) и отпочну нападати на Бодинову државу с југоисточне стране

од Косова. Тако се разви крвава борба између Грка и Срба, у којој се одликовао највише Вукан. Главно место борбе било је у планинама између Белога Дрима и притока Источне Мораве. У тој борби Вукан продираше низ Мораву те заузме *Врање* а затим низ Лепенац и заузме *Скопље* на Вардару. Ове крајеве оплени и опусти, градове порушии, па се врати у своје земље. Сад се крете на Вукана сам цар Алексије. Кад Вукан виде да неће моћи одолети великој сили грчкој посла цару посланике и понуди му мир. Како у то време стајаху куманске чете на Дунаву, готове да пређу преко Дунава и Балкана, те да нападну на Византију, то цар прими понуду мира. Сам Вукан дође у царев стан водећи собом преко 20 талаца, међу њима два своја рођака: *Уроша* и *Стефана Вукана*. Мир је закључен код Липљана на Косову (око 1095) с тим, да Срби неће нападати на царевину. Границе између српске и грчке државе беху између Звечана и Липљана тако, да горњи део Ситничке долине с градом Звечаном беху у српским рукама, а доњи с градом Липљаном у грчким.

Већ у последњем рату између Вукана и Грка не помиње се Бодин. Он тада, по свој прилици, беше јако болестан. Његова жена, Гркиња *Јаквинта*, видећи како се умножио род њенога мужа, бојаше се да та многобројна родбина не потисне после болесна Бодина њене синове с престола. С тога навали на Бодина да синовима својим обезбеди престо. Кад дођоше једном у Скадар Бодинови стричевићи: *Бранислав* (са сином *Преди-*

хном) и *Градислав*, он их баци у тамницу. Кад ово чују остали сродници, бојећи се да с њима то исто не буде, склоне се са својима (њих око 100) у Дубровник. Бодин опседне Дубровник и потражи од Дубровчана да му издаду сроднике. Ови то одбише. Нападајући на Дубровник неки изгину од његових великаша, међу њима и некакав Јаквинтин љубимац. Јаквинта навали сад на Бодина те овај изведе ону тројицу сужњева и погуби пред Дубровником. У Дубровнику се из бојазни појави странка, која хтеде преговарати с Бодином, те његови рођаци напусте Дубровник и оду у Цариград да траже заштите у цара Алексија а Бодин се измири с Дубровчанима. Цар Алексије хтеде се користити овим раздором сродника и ослабити Бодинову државу, али га у томе омете први крсташки рат. Све се ово догодило 1095 године.

Баш у то време беше се јавила силна жеља код Хришћана на Западу да се ослободи гроб Христов и Јерусалим од *селџучких Турака*, који су били освојили Свету Земљу (1072) и почели гонити тамошње Хришћане и европске хаџије. С тога се на Западу опреми многа војска да иде на Исток. Два одељења те војске прођу кроз Бугарску и Тракију, два кроз Албанију и једно под *Рајмундом, грофом од Тулузе*, удари (у зиму 1096) преко Далмације кроз Бодинову државу. Ову војску дочека Бодин у Скадру. Ту се Рајмундо и Бодин побрате и богато обдаре. Крсташка војска набави житка колико јој је требало, па пође даље за Цариград преко Драча.

од Косова. Тако се разви крвава борба између Грка и Срба, у којој се одликовао највише Вукан. Главно место борбе било је у планинама између Белога Дрима и притока Источне Мораве. У тој борби Вукан продираше низ Мораву те заузме *Врање* а затим низ Лепенац и заузме *Скопље* на Вардару. Ове крајеве оплени и опусти, градове поруши, па се врати у своје земље. Сад се крете на Вукана сам цар Алексије. Кад Вукан виде да неће моћи одолети великој сили грчкој посла цару изасланике и понуди му мир. Како у то време стајаху куманске чете на Дунаву, готове да пређу преко Дунава и Балкана, те да нападну на Византију, то цар прими понуду мира. Сам Вукан дође у царев стан водећи собом преко 20 талаца, међу њима два своја рођака: *Уроша* и *Стевана Вукана*. Мир је закључен под *Липљаном* на Косову (око 1095) с тим, да Срби неће нападати на царевину. Границе између српске и грчке државе беху између *Звечана* и *Липљана* тако, да горњи део Ситничке долине с градом Звечаном беху у српским рукама, а доњи с градом Липљаном у грчким.

Већ у последњем рату између Вукана и Грка не помиње се Бодин. Он тада, по свој прилици, беше јако болестан. Његова жена, Гркиња *Јаквинта*, видећи како се умножио род њенога мужа, бојаше се да та многобројна родбина не потисне после болесна Бодина њене синове с престола. С тога навали на Бодина да синовима својим обезбеди престо. Кад дођоше једном у Скадар Бодину стричевићи: *Бранислав* (са сином *Преди-*

хном) и *Градислав*, он их баци у тамницу. Кад ово чују остали сродници, бојећи се да с њима то исто не буде, склоне се са својима (њих око 100) у Дубровник. Бодин опседне Дубровник и потражи од Дубровчана да му издаду сроднике. Ови то одбише. Нападајући на Дубровник неки изгину од његових великаша, међу њима и некакав Јаквинтин љубимац. Јаквинта навали сад на Бодина те овај изведе ону тројицу сужњева и погуби пред Дубровником. У Дубровнику се из бојазни појави странка, која хтеде преговарати с Бодином, те његови рођаци напусте Дубровник и оду у Цариград да траже заштите у цара Алексија а Бодин се измири с Дубровчанима. Цар Алексије хтеде се користити овим раздором сродника и ослабити Бодинову државу, али га у томе омете први крсташки рат. Све се ово догодило 1095 године.

Баш у то време беше се јавила силна жеља код Хришћана на Западу да се ослободи гроб Христов и Јерусалим од *селџучких Турака*, који су били освојили Свету Земљу (1072) и почели гонити тамошње Хришћане и европске хаџије. С тога се на Западу опреми многа војска да иде на Исток. Два одељења те војске прођу кроз Бугарску и Тракију, два кроз Албанију и једно под *Рајмундом, грофом од Тулузе*, удари (у зиму 1096) преко Далмације кроз Бодинову државу. Ову војску дочека Бодин у Скадру. Ту се Рајмундо и Бодин побрате и богато обдаре. Крсташка војска набави житка колико јој је требало, па пође даље за Цариград преко Драча.

Сва крсташка војска искупи се крајем 1096 под Цариград да одатле пређе у Малу Азију. Како су ови крсташи пленили многе крајеве при проласку кроз грчку царевину, то је сва брига грчкога цара била да се што пре отресе ових незгодних намерника. С тога није могао помоћи Бодиновим сродницима.

Бодин као достојан син и унук својих предака владао је до 1101 године. Те је године и преминуо у Скадру на Бојани и погребен као и његов отац у манастиру светога Срђа и Влаха.

Ускоро по смрти Бодиновој српска се држава услед унутрашњих раздора распаде, а Византија се користи тиме те опет рашири своју власт над српским државицама.

44. Зета, Рашка и Босна од 1101 до 1169 године. — По смрти Бодиновој настаде борба око краљевскога престола. Његови сродници потонуше у међусобном раздору и купаху се у својој крви убијајући и прогонећи један другога. Услед тога распаде се српска држава на поједине државице као оно после Часлава. Грци се доцније користише тиме, те опет раширише своју власт над поцепаним и завађеним Србима, као год што беше после смрти Самуилове. Од једне јаке Бодинове државе постадоше три слабе: *Зета*, *Рашка* и *Босна*.

а) *Зета од 1101—1170.* — Кад умре Бодин не наследи га син већ по праву старешинства брат *Доброслав*, који је владао врло кратко време, јер га збаци стричевић *Кочапар*, којега после

неколико месеци замени синовац Бодинов *Владимир* (1103—1113). Ову борбу у Зети употреби велики жупан рашки ратоборни Вукан, те се оцепи од Зете и постаде независан. У Босни такође беше краљевска власт никаква. Владимир да би се утврдио на престолу прикупи око себе неке рођаке које је Бодин био отерао. Затим се ожени кћерју жупана Вукана, те у зетској држави после овога настане мир, који је трајао дванаест година. Византија тада беше у борби с Норманима (1107 до 1108) око града Драча, те се не могаше користити нередима у Зети и подвргнути је својој власти. Међутим Бодинова удовица Јаквинта спреми отров те отрује Владимира а затим умре и његов таст Вукан. Престо зетски по том дође млађем сину Бодинову Ђурђу (1113—1115). Овај хтеде наставити посао свога оца. Али како Византија беше свршила рат с Норманима, а бојећи се да краљ Ђурђе не буде опасан за царевину као и отац му Бодин, то се сад окрене Зети. Ни овом приликом не могаше сву пажњу обратити на Зету, јер мораде (1114 и 1115) бранити царство на Дунаву од Кумана. Осим тога цар се (Алексије Комнен) мораде спремати на борбу противу Турака Селџука у Азији. С тога се Византија послужи стрицем Ђурђевим *Гојиславом Радослављевићем*, који становаше у *Драчу*. Кад за ово сазна Ђурђе он покуша потајно похватати синове Бранислављеве и синовце Гојислављеве и бацити у затвор. Ови то на време опазе и побегну стрицу у Драч. Ђурђе ухвати само једнога (Грубешу) и баци у тамницу.

Тада наследник престола грчког *Јован* (назван Калојован) а заповедник града Драча скупи војску и дође с Гојиславом и његовим синовцима на Ђурђа. Краљ Ђурђе скупи војску и одупре се Јовану и својим сродницима. Битка је била крвава и на бојном пољу падне један део Ђурђеве војске, а други Грци заробе. Он се с неколицином склони на *Облик*. Тада војвода Јован и сродници Ђурђеви ударе на Скадар, престоницу Зете, заузму га, ослободе из тамнице *Грубешу* и по заповести цара Алексија дигну га на краљевски престо, разуме се, под погодбом да призна врховну власт грчку (1116 г.). Краљ Ђурђе знајући да је Грубеша одличан ратник остави земљу и побегне у Рашку, где је владао велики жупан Урош I а његову мајку Јаквинту ухвате и одведу у Цариград где је и умрла. Тако се Византија користи раздорима око зетског престола и уздигне своју власт над српском краљевином.

После овога преврата у Зети владао је мир за шест година. За ово време године беху родне. Родило је доста добра жита и вина, у земљи завлада обиље и благостање, а Грубеша владаше и плаћаше данак Византији. Међутим умре у Цариграду грчки цар Алексије Комнен (1118) и наследи га син *Лепи Јован* (Калојован 1118 до 1143), пријатељ Грубешин а велики непријатељ српске самосталности, великог жупана Уроша I и Ђурђа Бодиновића, који живљаше у Рашкој код Уроша. У самом почетку својега царовања он је имао пуне руке посла да одржи господство Ви-

зантије у Азији борећи се с Турцима Селџуцима. Исто тако морао је бранити царевину на северној страни Балканског Полуострва од навале Печењега, с којима дође и до боја (1122 године).

Ово време рата између цара Јована Комнена и Печењега употребе Рашани и Ђурђе Бодиновић те негде почетком 1123 године скупе војску, нападну на Грубешу, продру у зетску државу и дођу до под град Бар. Ту се деси одсудна битка, коју изгуби Грубеша, па и сам ту погине. Тако Ђурђе завлада по други пут Зетом (1123).

Кад Ђурђе дође по други пут на престо (1123—1124) измири се са двојицом својих сродника (браћа Грубешина Драгојло и Драгихња) и даде им земље у Зети. Трећи, Градихња, не хтеде му веровати и не хтеде доћи, већ остане у Рашкој и тамо се ожени. Један од оне браће, (Драгојло) што се измири с Ђурђем, скупи војску и оде у Подгорје те освоји *Оногошт* (данас Никшић) и више жупа. Међутим у Рашкој беху настали немири и рођаци беху збацили с велико-жупанскога престола Уроша I и вргли га у тамницу. Ђурђе и Драгојло продру у Рашку као савезници угарски, јер се тада вођаху борбе између Угарске и Византије (око 1123). У Рашкој ослободе Уроша затвора и подигну на велико-жупански престо. Ускоро после овога Грци жалећи што изгубише врховну власт и над Зетом и над Рашком подстакну рођаке Ђурђеве, те се поново изроди метеж у Зети. — С тога Ђурђе похвата неке сродинке и баци у тамницу (Драгојла и Михаила, сина

Тада наследник престола грчког *Јован* (назван Калојован) а заповедник града Драча скупи војску и дође с Гојиславом и његовим синовцима на Ђурђа. Краљ Ђурђе скупи војску и одупре се Јовану и својим сродницима. Битка је била крвава и на бојном пољу падне један део Ђурђеве војске, а други Грци заробе. Он се с неколицином склони на *Облик*. Тада војвода Јован и сродници Ђурђеви ударе на Скада̀р, престоницу Зете, заузму га, ослободе из тамнице *Грубешу* и по заповести цара Алексија дигну га на краљевски престо, разуме се, под погодбом да призна врховну власт грчку (1116 г.). Краљ Ђурђе знајући да је Грубеша одличан ратник остави земљу и побегне у Рашку, где је владао велики жупан Урош I а његову мајку Јаквинту ухвате и одведу у Цариград где је и умрла. Тако се Византија користи раздорима око зетског престола и уздигне своју власт над српском краљевином.

После овога преврата у Зети владао је мир за шест година. За ово време године беху родне. Родило је доста добра жита и вина, у земљи завлада обиље и благостање, а Грубеша владаше и плаћаше данак Византији. Међутим умре у Цариграду грчки цар Алексије Комнен (1118) и наследи га син *Лепи Јован* (Калојован 1118 до 1143), пријатељ Грубешин а велики непријатељ српске самосталности, великог жупана Уроша I и Ђурђа Бодиновића, који живљаше у Рашкој код Уроша. У самом почетку својега цаховања он је имао пуне руке посла да одржи господство Ви-

зантије у Азији борећи се с Турцима Селџуцима. Исто тако морао је бранити царевину на северној страни Балканског Полуострва од навале Печењега, с којима дође и до боја (1122 године).

Ово време рата између цара Јована Комнена и Печењега употребе Рашани и Ђурђе Бодиновић те негде почетком 1123 године скупе војску, нападну на Грубешу, продру у зетску државу и дођу до под град Бар. Ту се деси одсудна битка, коју изгуби Грубеша, па и сам ту погине. Тако Ђурђе завлада по други пут Зетом (1123).

Кад Ђурђе дође по други пут на престо (1123—1124) измири се са двојицом својих сродника (браћа Грубешина Драгојло и Драгихња) и даде им земље у Зети. Трећи, Градихња, не хтеде му веровати и не хтеде доћи, већ остане у Рашкој и тамо се ожени. Један од оне браће, (Драгојло) што се измири с Ђурђем, скупи војску и оде у Подгорје те освоји *Оногошт* (данас Никшић) и више жупа. Међутим у Рашкој беху настали немири и рођаци беху збацили с велико-жупанскога престола Уроша I и вргли га у тамницу. Ђурђе и Драгојло продру у Рашку као савезници угарски, јер се тада вођаху борбе између Угарске и Византије (око 1123). У Рашкој ослободе Уроша затвора и подигну на велико-жупански престо. Ускоро после овога Грци жалећи што изгубише врховну власт и над Зетом и над Рашком подстакну рођаке Ђурђеве, те се поново изроди метеж у Зети. — С тога Ђурђе похвата неке сродснике и баци у тамницу (Драгојла и Михаила, сина

краља Владимира), и један (Драгихња) утекне у Драч. Њему ускоро оде из Хума и *Градихња* (са своја три сина Радославом, Иванишем и Владимиром). Ови бегунци добију од драчкога војводе помоћ (Рогерија — Пиригорд) и упадну у зетску земљу. Тада се и многи народ узбуни против краља Ђурђа и пристаде уз Грке и сроднике Ђурђеве, те продру до Врањине и Бара. Тада би позван Рогерија у Цариград, а Градихња остави својега синовца Уроша као заповедника над војском да чува градић *Облик* а он отпрати војводу. Љутит на ово краљ заповеди да се ослепе они бунтовници, које беше затворио а сад их собом водио. Прикупи доста војске и нападне на Облик, који је Урош добро бранио. Међутим дође из Цариграда за војводу у Драч *Алексије Контостефано*, па с Градихњом нападне на Ђурђа. Народ се побуни и заједно с војском ударе на краљев стан. Војску му разбију и он једва побегне у Црмницу. Кад виде да се народ листом дигао против њега, он се повуче и затвори у тврди приморски град *Оболон* (Убао) више Котора. Тада се побунише против краља и они, који његов хлеб једоше, те једни наваљујући споља а други издајом изнутра задобише град и предадоше грчком војводи Алексију. Ђурђа ухвате, па прво одведу у Драч, а одатле у Цариград где као заточник и умре. —

Кад Грци уз помоћ разних претендената на престо савладаше Ђурђа подигну на краљевски престо *Градихњу*, који је мирно владао Зетом

око 11 година. Њега наследи син му *Радослав* такође као клетвеник грчки. Од њега се доцније одметне горња Зета и Требиње, а он с браћом својом владаше доњом Зетом и приморском страном од Котора до Скадра. Овим делом владаше Радослав све до 1170, када Стефан Немања удари на Радослава и браћу његову, те им одузме земљу и придружи својој држави. Тако средиште државнога живота прелази из Приморја у Загорје, из Зете у Рашку, из Скадра у Расу.

б) *Рашка од 1101—1168 године.* — По смрти Бодиновој, кад у краљевини насташе силни метежи око престола, Рашка се оцепи од краљевине и постаде независна и од Грка и од Зете. У њој владаше и даље велики жупан Вукан све до 1113 године. После те године Вукан се не спомиње. Изгледа да је умр̑о око те године. Ко је наследио Вукана непознато је, али се помиње 1123 године као велики жупан у Рашкој *Урош I*, рођак Вуканов (синовац од братучеда). Ово је онај Урош што га је Вукан још 1095 дао као таоца цару Алексију Комнену. Тада се крене грчки цар Јован Комнен, пошто је потукао Печењеге (1122), на Србе Рашане. Вуканови синови, којима је по свој прилици Урош I отео престо, пристану уз Грке, пођу с Грцима на Уроша и Рашку. Цар победи Уроша, земљу оплени, одведе многе заробљенике и насели их у Малој Азији.

Исте године Ђурђе Бодиновић без сумње у друштву с Угрима удари на Рашку, избави Уроша из затвора, у који су га вргли рођаци, и подигне

на престо. За време ових метежа Завида, потомак Вуканов (можда и син), склони се у Зету, где му се у месту *Рибници* (данас Подгорица) роди најмлађи син *Стефан Немања*. Кад су се раздори стишали, кад је престао метеж, он се врати натраг у Рашку.

Докле је владао Урош I не зна се, тек око 1149 године владаше у Рашкој као велики жупан *Урош II Прибислав* син Уроша I. Овај велики жупан осећајући се слаб према византијској царевини тражаше савезника. Како тада ратоваху Грци с Норманима Урош II покуша да се у савезу с Угрима, опрости врховне власти грчке. Међутим тада у Цариграду, на грчком престолу, сеђаше син Јована Комнена, ратоборни цар *Манојло Комнен* (1143—1180). Он у два похода (1149 и 1150) победи Уроша и нагна да и даље остане клетвеник грчки, а Угрима објави рат, те је тако настала дуга борба између Грка и Угарске о превласт над Подунављем. Срби Рашани опет покушају да се користе овом борбом. Урош II Прибислав упадајући у ову борбу између Угарске и Византије и кушајући да се ослободи врховне власти грчке јако се замери цару Манојлу, те га ово стане престола и отаџбине (1161), а на његово место Манојло уздигне Урошева брата *Десу*, који је владао земљом *Дендром* (Дубочицом), крајем врло богатим и насељеним, који је био у суседству с Нишем. Деса обећа цару да ће му целога живота бити покоран. Изгледа да се Деса том приликом одрекао своје области Дендре. Али већ

године 1162 он се одметне од Грка и опет заузме Дендру. Грчки цар пође на њега с војском и дође код Ниша и позове га к себи у стан. Деса је дуго оклевао, али најпосле оде. Цар га рђаво прими и обаспе прекорима и умало му не одузе велико-жупански престо. Деса поново даде заклетву верности. Кратко време после овога (1165) цар Манојло дозна за нове покрете Срба Рашана и Мађара, па се крене с војском, освоји Срем и Далмацију, а Босна призна његову врховну власт. Затим уговори с Угрима за се корисан мир, па се окрене на Рашку, домами Десу и збаци с велико-жупанскога престола. На његово место постави најстаријега Завидиног сина *Тихомира* (1165—1168). У исто време да би Рашку ослабио, и спречио даље договоре с Угрима, он призна за самосталнога жупана Немању над *Топлицом*, *Ибром*, *Расином* и *Рекама*. Осим тога даровао му је од своје земље *Дубочицу*.

Изгледа, да је том приликом и млађи брат Тихомиров *Мирослав* добио Хум а *Страцимир* млађи од Мирослава добио земље западно од Немањине државе са столицом у Гра́цу (данас Чачак). Све ово утврди грчки цар Манојло 1165 године, али то поремети велики жупан Тихомир и 1168 збаци га Манојло с престола а за великога жупана постави *Немању*.

в) *Босна од 1101—1168 године.* — Као год што се Рашка оцепила од Бодинове државе, тако се оцепила и Босна. У првој половини XII столећа Угарска поче тражити излаз на Јадранско Море.

те подчини својој власти Хрватску и Далмацију и од Босне област реке *Раме*. Од тада покушаваше Угарска да рашири своју власт и над осталим земљама с десне стране Саве и Дунава, те се заплете у дуге ратове с Византијом, често пута подстичући и помажући Србе да се отресу византијске превласти.

Какав је положај Босна заузимала у току ових педесет година не зна се, тек око 1150 године она је била самостална према српским земљама. У то доба Босна се простираше на истоку до Дрине, и у њој се истаче бан *Борић*. И он се, као год оно рашки велики жупан, умеша у борбу између Византије и Угарске. Тако га видимо уз Угре 1154 године, кад угарски краљ *Гејза II* (1141—1161) навали на Византију. Угри и Срби под Борићем сиђу низ Дунаво до града Браничева (данас Костолац). Град опседну а околину опустоше. Манојло изненађен овим упадом, јер с Гејзом II беше углавно мир 1153 год., похита да одбије овај напад. Тада Срби и Угри дигну опсаду. Угри се повуку натраг уз Дунаво, а Борић уза Саву оде и врати се преко Дрине у своју бановину, Босну. Године 1155 Гејза предложи мир цару Манојлу, који већ с пролећа беше дошао с великом војском на Дунаво. И Манојло пристаде. Тим миром Босна је, како се чини, признала врховну власт угарску. Тако су Срби Бошњаци отимајући се од Византије навукли на се превласт Угарске.

Кад умре краљ Гејза II (1161) насташе заплети у Угарској око наслеђа престола. У овим

заплетима учествују непрестано бан Борић и брат рашкога великог жупана Десе *Белош*, који је био Гејзи ујак и заузимао положај бана и палатина у Угарској. Борић је мислио да тиме очува своју самосталност од грчкога цара Манојла, али како Угарска беше слаба, то подлегне у борбама с Византијом и закључи мир 1166 године. По том миру Срем, Далмација и Босна потпадну под власт ратоборнога цара Манојла. Бан Борић већ се не помиње више после 1163 године и не зна се шта је с њим било.

Тако и Босна, као и све друге српске земље, признаде врховну власт византијску.

45. Зашто Срби до XII столећа не успеше створити снажну државу? — Сви покушаји за оснивање једне снажне српске државе пропадоше. У српском народу још не беше ухватила корена мисао о једној јакој држави. Њу схватаху само поједини владаоци (Часлав, Самуило, Војислав, Михаило и Бодин), али им је у томе јако сметало српско племенско уређење и племенска подвојеност, којом се користише друге државе (Византија, Бугарска, Франачка и Угарска) те ометаху развитак снажне српске државе и прикупљање власти над племенима у једну руку. Старо племенско уређење одржало је победу над свима покушајима да се створи једна држава. У до сад изложеној прошлости српскога народа најбоље избише на површину старе особине словенске. Срби беху: честити, добродушни, ради гостима, храбри и одважни, али зато осветољубиви и у освети беху

сверепи. Међу собом су се непрестано свађали и борили, и ни у чему се нису могли сложити. Ако се једни сложе у нечем, то други одмах покваре. Они не беху расположени један према другом, и ниједан не хтеде се покоравати другом. Те особине словенске сметаху у прво доба свима Словенима да створе јаку државу па и Србима. Тако после пет стотина година живота у новој отаџбини Срби живе поцепани на племена. У Срба тежња племенском поцепаном животу беше јача од тежње да се оснује једна јака држава. Та племенска тежња, то племенско уређење потпомогнуто географским положајем, одвојеним областима, учинише те пропаде Часлављева држава, затим Самуилова па најпосле и Бодинова.

III

Образованост Срба у првом времену

46. Српско и византијско уређење. — Кад су Срби дошли на Балканско Полуострво, донели су собом своје уређење и обичаје. Уређење српскога друштва оснивате се на крвном сродству. Сваки члан старога српског друштва везан је сродничким везама за задругу, за браство или племе. Других заједница Срби у старој отаџбини нису познавали. Имовина земље, стоке, зграда, алата, справа за пољски рад беше заједничка имовина поменутих заједница. Увреда или штета нанета једном лицу у исто време била је увреда *целој* овој заједници, којој то лице припада. Одго-

ворност лична не постоји већ одговара цела заједница за кривицу својега члана. Своје спорове расправљали су на већу браства или племена. Судило се по обичајима, писаних закона није било. Данак никоме нису плаћали. За време рата војска је била подељена на војне јединице састављене од најближих сродника. У боју је стајало браство до браства, племе до племена према близини крвнога сродства. Свако браство имало је својега војног старешину а свако племе својега војводу. И на верске свечаности кад су се скупљали заједнице су се груписале према сродству. Свако браство имало је своје гробље, у које се није могао укопати члан другога браства.

На основу свега реченог Срби у старој отаџбини нису знали за државу основану на политичком уређењу.

Кад дођоше на Балканско Полуострво нађоше византијску државу потпуно уређену. Византијско уређење беше другојачије од српскога. Оно беше политичко. Византија беше држава, на челу које стоји цар као неограничени господар, коме су поданици потпуно покорни и плаћају му данак. Држава се дели на области, области на теме (као наши окрузи) а теме на мање делове. Најмања јединица државног уређења беше нека врста општине. Личност у Византији везана је за област (територију) а не за заједницу основану на крвном сродству. Сви чланови једне области подчињени су заповеднику, којега цар поставља, у чије име заповедник управља и суди. Земља целе државе својина је царска и он је

може поклањати заједно са становништвом у својину или на уживање великашима, црквама или манастирима. Личност је привезана за земљиште и служи цару или властелину, цркви или манастиру. Дужна је подносити све терете које јој по положају припадају и није смела побећи са земље својега господара. Судило се по писаним законима и наредбама царским, које су вредиле за целу државу. Скупштине и договора нема, већ се све покорава неограниченој вољи царевој и властелинској. Народ је подељен на сталеже. Нижи сталежи већином имађаху само дужности а никаквих права. Људи из виших а по неки и из нижих сталежа имају личну својину земље и могу њоме располагати по својој вољи.

Српско друштво било је уређено на сродству и обичајима и то је *уређење крвног сродства*, а византијско уређење оснива се на писаним законима, личност је везана за област и господара и то је *државно* или *политичко уређење*.

У првим столећима својега живота на Балканском Полуострву Срби су живели по старом уређењу основаном на крвном сродству, а доцније то уређење почиње да се мења под утицајем византијскога уређења. Промене су биле врло споре и трајале су преко триста година. Срби почињу примати многе установе од Византије и других суседних народа. Многе своје установе и обичаје измењише и дотераше према потребама новога живота у новој отаџбини. Борба између српскога и византијскога уређења била је и дуга и упорна и Срби

су се често колебали између једнога и другог. Та борба највише је ометала заснивање снажне државе. Поред свеколике упорне борбе византијско уређење никад не одржа потпуну победу, јер Срби никад не заборавише потпуно своје старо уређење и обичаје, нити потпуно примише туђе. Они су и данас сачували нешто, што их везује за уредбе у старој отаџбини, а преживели су многе установе, које казују да су дуго живели у суседству Византије и Италије.

Прелом од старих установа и обичаја, који обележавају уређење крвнога сродства, ка државном уређењу јавља се тек онда, кад се заснива српска држава, кад се губе племенске особине и кад се племена стапају у једну целину, у један народ. Силан отпор племенскога уређења против државнога јављао се после Часлава, Самуила и Бодина. Највише успеха постигло се за време Немањино.

47. Жупанска власт. — У прво време власт жупанска била је незнатна. У време рата, ако је жупан у исто време био и војвода, његова је власт била јача, али у време мира опште ствари племена расправљане су на племенском збору. Одлуке збора обавезне су биле и за жупана и он их није могао мењати.

Свако је племе целина за се и врло често у непријатељским односима са суседним племеном. Број жупана био је onолики, колико је било и племена. Живећи дуже време у суседству Византије, Бугарске и Мађарске и водећи више пута борбу с овим државама код Срба се јавља по кат-

кад тежња за већом — државном целином. Том приликом број племенских жупана смањује се. Више племена покоравају се једном жупану, области више племена стапају се у једну, и јавља се један жупан као старешина више племена. Такав жупан назива се *великим жупаном* (Грци га називају архонтом). Такав је био Монтимир, Петар Гојниковић, Часлав, Војислав и други.

Велико-жупанска власт није свагда обухватала исту област. Границе великих жупанија мењале су се, јер су поједина племена успевала да се с времена на време ослободе велико-жупанске власти и да постану самосталне области (као Босна после Часлава или Рашка после Бодина).

Жупанску власт у прво време наслеђиваху синови жупанови тако, да је међу њима најстарији био старешина, а млађи, имајући равне делове очеве државе, морали су се покоравати најстаријем. Ако то нису хтели онда је настајала борба и жупанија се делила на онолико засебних целина колико је синова. Утицајем са стране и угледањем на Византију жупан је постајао независан господар своје жупе. И он не дâ да се у његовој жупи учини ни добро ни зло без његова знања.

С појавом династије Вишеслављевића у Рашкој и Војислављевића у Зети јавља се и тежња, да велико-жупанску власт не наследе заједно сви синови већ само један од њих. Ово је ново начело наслеђивања код Срба и јавило се одмах по доласку Срба на земљиште византијске царевине. Борба између старога начела, да сви синови на-

слеђују велико-жупанску власт, и новога, да наследи велико-жупанску власт само један од њих, трајала је за све време првога периода. Ново је начело одржало победу тек кад је дошла на српски престо династија Немањића. За све време српскога живота на Балканском Полуострву до Немање није било утврђенога начела при наслеђивању престола. У осталом мало је који владалац и дошао на престо или сишао с њега без насиља. У овим случајевима поједине владаоце истицале су личне особине а не старешинство. Храброст, памет и окретност највише су цењене, а они од чланова династије који су те особине имали, долазили су на престо. У овоме су се поједини чланови династије много угледали на византијски престо где никад не престајаху борбе око престола.

48. Постанак сталежа. — За живота свога у старој отаџбини Срби нису имали сталежа. Међу људима било је неких разлика али те разлике нису биле толике, да би се могле обележити као сталешке разлике. Било је људи и старешина које је народ бирао за војводе или који су се истицали јунаштвом и то је био једини племенитији ред људи. Ово прво племство у друштву крвнога сродства било је изборно а не, наследно.

По доласку Срба у нову отаџбину почеше се јављати веће разлике међу Србима и народ почиње да се дели на сталеже. Јављају се прво *робови* услед ратовања и то беху ратни заробљеници. Многи Срби дошавши у византијску државу ступише у службу византијскога царства па попримаше

грчке навике и особине великашке; или се угледаху на византијске великаше, па хтедоше исто стање завести и у својим малим државицама. Од оних племенских старешина (челника и жупана) од племенитих људи поче се код Срба у новој домовини с једне стране развијати *племство*. С друге стране људи, који имађаху неку власт у служби византијској, док српска племена беху подчињена грчкој царевини, назваше се *властелом*. Ту власт према византијским уредбама гледаху да задрже целога живота. Па као год што се код великих жупана јавља тежња да велико-жупанска власт остане наследна у њиховој породици, тако се јавља тежња код племића и властеле да своје положаје и власт пренесу на своје синове. Доцније у српској држави речи *племство* и *властела* изједначише се и означаваху људе одличнога положаја с великим правима и повластицама. Њима се доцније придружи и више духовништво кад се хришћанска црква учврсти међу Србима.

С развитком племства јавља се и приватна својина земље, која није постојала код Срба у старој отаџбини. Појединци су могли имати велике баштине, које су први пут обрађивали робови задобивени у време рата или подчињени староседеоци. На те баштине насељавали су и бегунце, који би им добегли. У време оних силних ратова с Византијом и Бугарском или у међусобним ратовима често су и слободни Срби бегали с опустошених земаља и тражили заштите у каквога моћног жупана да их заштити. Он их је

примао под заштиту али под погодбом да му обрађују земљу и да му дају известан део прихода.

Тако се у Срба још пре Немање развише три главна сталежа, и то: *властела* или *племство* (ту долази и више духовништво), *робље* или *отроци* а средина између њих беху *слободни људи*, који доцније већином постадоше *кмети* или *меропси* (људи што живе на властеоској земљи). Од племића најистакнутији налазили су се око великих жупана у служби. То су били *бољари* или *велможе*. За њихову службу велики жупан давао им је извесне области на управу или им је давао земљу у баштину.

Баштину је могао властелин наследити од оца или је добити од владаоца. Такво имање није била лична већ *породична својина*.

49. Занимање становништва. — Највећи део српскога становништва и у новој отаџбини занимао се сточарством, земљорадњом, вртарством, пчеларством и ловом дивљачи. Привреда још се не развија. То је сведено само на дом и на рад женске чељади. Производило се онолико, колико је било потребно дому. Трговина се јавља само у приморју и приморским градовима. Али унутра у народу, међу брдима и планинама раскош се не јавља па ни трговина се не развија.

Један део српскога становништва по приморјима занимао се гусарењем, а кад је сузбијен у том послу почиње се бавити трговином и риболовом. Из српских земаља највише се извозила

те подчини својој власти Хрватску и Далмацију и од Босне област реке *Раме*. Од тада покушаваше Угарска да рашири своју власт и над осталим земљама с десне стране Саве и Дунава, те се заплете у дуге ратове с Византијом, често пута подстичући и помажући Србе да се отресу византијске превласти.

Какав је положај Босна заузимала у току ових педесет година не зна се, тек око 1150 године она је била самостална према српским земљама. У то доба Босна се простираше на истоку до Дрине, и у њој се истаче бан *Борић*. И он се, као год оно рашки велики жупан, умеша у борбу између Византије и Угарске. Тако га видимо уз Угре 1154 године, кад угарски краљ *Гејза II* (1141—1161) навали на Византију. Угри и Срби под Борићем сиђу низ Дунаво до града Браничева (данас Костолац). Град опседну а околину опустоше. Манојло изненађен овим упадом, јер с Гејзом II беше углавио мир 1153 год., похита да одбије овај напад. Тада Срби и Угри дигну опсаду. Угри се повуку натраг уз Дунаво, а Борић уза Саву оде и врати се преко Дрине у своју бановину, Босну. Године 1155 Гејза предложи мир цару Манојлу, који већ с пролећа беше дошао с великом војском на Дунаво. И Манојло пристаде. Тим миром Босна је, како се чини, признала врховну власт угарску. Тако су Срби Бошњаци отимајући се од Византије навукли на се превласт Угарске.

Кад умре краљ Гејза II (1161) насташе заплети у Угарској око наслеђа престола. У овим

заплетима учествују непрестано бан Борић и брат рашкога великог жупана Десе *Белош*, који је био Гејзи ујак и заузимао положај бана и палатина у Угарској. Борић је мислио да тиме очува своју самосталност од грчкога цара Манојла, али како Угарска беше слаба, то подлегне у борбама с Византијом и закључи мир 1166 године. По том миру Срем, Далмација и Босна потпадну под власт ратоборнога цара Манојла. Бан Борић већ се не помиње више после 1163 године и не зна се шта је с њим било.

Тако и Босна, као и све друге српске земље, признаде врховну власт византијску.

45. Зашто Срби до XII столећа не успеше створити снажну државу? — Сви покушаји за оснивање једне снажне српске државе пропадоше. У српском народу још не беше ухватила корена мисао о једној јакој држави. Њу схватаху само поједини владаоци (Часлав, Самуило, Војислав, Михаило и Бодин), али им је у томе јако сметало српско племенско уређење и племенска подвојеност, којом се користише друге државе (Византија, Бугарска, Франачка и Угарска) те ометаху развитак снажне српске државе и прикупљање власти над племенима у једну руку. Старо племенско уређење одржало је победу над свима покушајима да се створи једна држава. У до сад изложеној прошлости српскога народа најбоље избише на површину старе особине словенске. Срби беху: честити, добродушни, ради гостима, храбри и одважни, али зато осветољубиви и у освети беху

сверепи. Међу собом су се непрестано свађали и борили, и ни у чему се нису могли сложити. Ако се једни сложе у нечем, то други одмах покваре. Они не беху расположени један према другом, и ниједан не хтеде се покоравати другом. Те особине словенске сметаху у прво доба свима Словенима да створе јаку државу па и Србима. Тако после пет стотина година живота у новој отаџбини Срби живе поцепани на племена. У Срба тежња племенском поцепаном животу беше јача од тежње да се оснује једна јака држава. Та племенска тежња, то племенско уређење потпомогнуто географским положајем, одвојеним областима, учинише те пропаде Часлављева држава, затим Самуилова па најпосле и Бодинова.

III

Образованост Срба у првом времену

46. Српско и византијско уређење. — Кад су Срби дошли на Балканско Полуострво, донели су собом своје уређење и обичаје. Уређење српскога друштва осниваше се на крвном сродству. Сваки члан старога српског друштва везан је сродничким везама за задругу, за браство или племе. Других заједница Срби у старој отаџбини нису познавали. Имовина земље, стоке, зграда, алата, справа за пољски рад беше заједничка имовина поменутих заједница. Увреда или штета нанета једном лицу у исто време била је увреда целој оној заједници, којој то лице припада. Одго-

ворност лична не постоји већ одговара цела заједница за кривицу својега члана. Своје спорове расправљали су на већу браства или племена. Судило се по обичајима, писаних закона није било. Данак никоме нису плаћали. За време рата војска је била подељена на војне јединице састављене од најближих сродника. У боју је стајало браство до браства, племе до племена према близини крвнога сродства. Свако браство имало је својега војног старешину а свако племе својега војводу. И на верске свечаности кад су се скупљали заједнице су се груписале према сродству. Свако браство имало је своје гробље, у које се није могао укопати члан другога браства.

На основу свега реченог Срби у старој отаџбини нису знали за државу основану на политичком уређењу.

Кад дођоше на Балканско Полуострво нађоше византијску државу потпуно уређену. Византијско уређење беше другојачије од српскога. Оно беше политичко. Византија беше држава, на челу које стоји цар као неограничени господар, коме су поданици потпуно покорни и плаћају му данак. Држава се дели на области, области на теме (као наши окрузи) а теме на мање делове. Најмања јединица државног уређења беше нека врста општине. Личност у Византији везана је за област (територију) а не за заједницу основану на крвном сродству. Сви чланови једне области подчињени су заповеднику, којега цар поставља, у чије име заповедник управља и суди. Земља целе државе својина је царска и он је

може поклањати заједно са становништвом у својину или на уживање великашима, црквама или манастирима. Личност је привезана за земљиште и служи цару или властелину, цркви или манастиру. Дужна је подносити све терете које јој по положају припадају и није смела побећи са земље својега господара. Судило се по писаним законима и наредбама царским, које су вредиле за целу државу. Скупштине и договора нема, већ се све покорава неограниченој вољи царевој и властелинској. Народ је подељен на сталеже. Нижи сталежи већином имађаху само дужности а никаквих права. Људи из виших а по неки и из нижих сталежа имају личну својину земље и могу њоме располагати по својој вољи.

Српско друштво било је уређено на сродству и обичајима и то је *уређење крвног сродства*, а византијско уређење оснива се на писаним законима, личност је везана за област и господара и то је *државно* или *политичко уређење*.

У првим столећима својега живота на Балканском Полуострву Срби су живели по старом уређењу основаном на крвном сродству, а доцније то уређење почиње да се мења под утицајем византијскога уређења. Промене су биле врло споре и трајале су преко триста година. Срби почињу примати многе установе од Византије и других суседних народа. Многе своје установе и обичаје изменише и дотераше према потребама новога живота у новој отаџбини. Борба између српскога и византијскога уређења била је и дуга и упорна и Срби

су се често колебали између једнога и другог. Та борба највише је ометала заснивање снажне државе. Поред свеколике упорне борбе византијско уређење никад не одржа потпуну победу, јер Срби никад не заборавише потпуно своје старо уређење и обичаје, нити потпуно примише туђе. Они су и данас сачували нешто, што их везује за уредбе у старој отаџбини, а преживели су многе установе, које казују да су дуго живели у суседству Византије и Италије.

Прелом од старих установа и обичаја, који обележавају уређење крвнога сродства, ка државном уређењу јавља се тек онда, кад се заснива српска држава, кад се губе племенске особине и кад се племена стапају у једну целину, у један народ. Силан отпор племенскога уређења против државнога јављао се после Часлава, Самуила и Бодина. Највише успеха постигло се за време Немањино.

47. Жупанска власт. — У прво време власт жупанска била је незнатна. У време рата, ако је жупан у исто време био и војвода, његова је власт била јача, али у време мира опште ствари племена расправљане су на племенском збору. Одлуке збора обавезне су биле и за жупана и он их није могао мењати.

Свако је племе целина за се и врло често у непријатељским односима са суседним племеном. Број жупана био је онолики, колико је било и племена. Живећи дуже време у суседству Византије, Бугарске и Мађарске и водећи више пута борбу с овим државама код Срба се јавља по кат-

кад тежња за већом — државном целином. Том приликом број племенских жупана смањује се. Више племена покоравају се једном жупану, области више племена стапају се у једну, и јавља се један жупан као старешина више племена. Такав жупан назива се *великим жупаном* (Грци га називају архонтом). Такав је био Монтимир, Петар Гојниковић, Часлав, Војислав и други.

Велико-жупанска власт није свагда обухватала исту област. Границе великих жупанија мењале су се, јер су поједина племена успевала да се с времена на време ослободе велико-жупанске власти и да постану самосталне области (као Босна после Часлава или Рашка после Бодина).

Жупанску власт у прво време наслеђиваху синови жупанови тако, да је међу њима најстарији био старешина, а млађи, имајући равне делове очеве државе, морали су се покоравати најстаријем. Ако то нису хтели онда је настајала борба и жупанија се делила на онолико засебних целина колико је синова. Утицајем са стране и угледањем на Византију жупан је постајао независан господар своје жупе. И он не дâ да се у његовој жупи учини ни добро ни зло без његова знања.

С појавом династије Вишеслављевића у Рашкој и Војислављевића у Зети јавља се и тежња, да велико-жупанску власт не наследе заједно сви синови већ само један од њих. Ово је ново начело наслеђивања код Срба и јавило се одмах по доласку Срба на земљиште византијске царевине. Борба између старога начела, да сви синови на-

слеђују велико-жупанску власт, и новога, да наследи велико-жупанску власт само један од њих, трајала је за све време првога периода. Ново је начело одржало победу тек кад је дошла на српски престо династија Немањића. За све време српскога живота на Балканском Полуострву до Немање није било утврђенога начела при наслеђивању престола. У осталом мало је који владалац и дошао на престо или сишао с њега без насиља. У овим случајевима поједине владаоце истицале су личне особине а не старешинство. Храброст, памет и окретност највише су цењене, а они од чланова династије који су те особине имали, долазили су на престо. У овоме су се поједини чланови династије много угледали на византијски престо где никад не престајаху борбе око престола.

48. Постанак сталежа. — За живота свога у старој отаџбини Срби нису имали сталежа. Међу људима било је неких разлика али те разлике нису биле толике, да би се могле обележити као сталешке разлике. Било је људи и старешина које је народ бирао за војводе или који су се истицали јунаштвом и то је био једини племенитији ред људи. Ово прво племство у друштву крвнога сродства било је изборно а не, наследно.

По доласку Срба у нову отаџбину почеше се јављати веће разлике међу Србима и народ почиње да се дели на сталеже. Јављају се прво *робови* услед ратовања и то беху ратни заробљеници. Многи Срби дошавши у византијску државу ступише у службу византијскога царства па попримаше

грчке навике и особине великашке; или се угледаху на византијске великаше, па хтедоше исто стање завести и у својим малим државицама. Од оних племенских старешина (челника и жупана) од племенитих људи поче се код Срба у новој домовини с једне стране развијати *племство*. С друге стране људи, који имађаху неку власт у служби византијској, док српска племена беху подчињена грчкој царевини, назваше се *властелом*. Ту власт према византијским уредбама гледаху да задрже целога живота. Па као год што се код великих жупана јавља тежња да велико-жупанска власт остане наследна у њиховој породици, тако се јавља тежња код племића и властеле да своје положаје и власт пренесу на своје синове. Доцније у српској држави речи *племство* и *властела* изједначише се и означаваху људе одличнога положаја с великим правима и повластицама. Њима се доцније придружи и више духовништво кад се хришћанска црква учврсти међу Србима.

С развитком племства јавља се и приватна својина земље, која није постојала код Срба у старој отаџбини. Појединци су могли имати велике баштине, које су први пут обрађивали робови задобивени у време рата или подчињени староседеоци. На те баштине насељавали су и бегунце, који би им добегли. У време оних силних ратова с Византијом и Бугарском или у међусобним ратовима често су и слободни Срби бегали с опустошених земаља и тражили заштите у каквога моћног жупана да их заштити. Он их је

примао под заштиту али под погодбом да му обрађују земљу и да му дају известан део прихода.

Тако се у Срба још пре Немање развише три главна сталежа, и то: *властела* или *племство* (ту долази и више духовништво), *робље* или *отроци* а средина између њих беху *слободни људи*, који доцније већином постадоше *кмети* или *меропси* (људи што живе на властеоској земљи). Од племића најистакнутији налазили су се око великих жупана у служби. То су били *бољари* или *велможе*. За њихову службу велики жупан давао им је извесне области на управу или им је давао земљу у баштину.

Баштину је могао властелин наследити од оца или је добити од владаоца. Такво имање није била лична већ *породична својина*.

49. Занимање становништва. — Највећи део српскога становништва и у новој отаџбини занимао се сточарством, земљорадњом, вртарством, пчеларством и ловом дивљачи. Привреда још се не развија. То је сведено само на дом и на рад женске чељади. Производило се onолико, колико је било потребно дому. Трговина се јавља само у приморју и приморским градовима. Али унутра у народу, међу брдима и планинама раскош се не јавља па ни трговина се не развија.

Један део српскога становништва по приморјима занимао се гусарењем, а кад је сузбијен у том послу почиње се бавити трговином и риболовом. Из српских земаља највише се извозила

кожа од дивљачи и стоке а највише се увозила со̂ и оружје.

Трговина у колико је вођена највише је вођена с Италијом. Што се трговина није могла развити узрок је што не беше добрих путова. Сав промет ишао је старим римским путовима.

Храна и одећа остају исто онаке, какве су биле и раније за живота српскога у старој отаџбини. Поред онога поменутог одела (чл. 9) Грци највише помињу *кожух*, који су јако презирали. На ногама су носили *опанке*. Али код појединих великаша јавља се богато одело од свиле и злата, од танке свите и срме, од скупоцене кадифе и ткива из цариградских радионица. Ова раскош у оделу јавља се с великим доходцима с баштина и земаља, које обрађиваху нижи сталежи. Код властеле опанке замењују *црвене ципеле*.

Пиће се пије оно исто које и раније (чл. 9). Медовина и вино редовно прате весеље Србиново на Балканском Полуострву.

Посуђе је већ с више украса. Има га од злата и сребра.

50. Суђење. — Писаних закона није било већ се судило по обичају. За убиства одговарало је у почетку цело село или жупа. Казна, коју је давало село звала се *глоба*. За суђење постојала је *порота* или суд *добрих људи*. Кривице су могле бити против *жупана* (буна), против *племена* или *државе* (напуштање), бегство из боја и невршење заповести у рату. Осим ових кривичних

дела казнило се за убиство родитеља и рођака, за отмицу и увреду, за крађу и разбојништва.

Казне су биле сурове: смртна казна, казна сакаћења (сечење носа, ушију или руке), батине и изгнанство. Поред свега овог још се одржавала *крвна освета*.

51. Верски односи. -- По доласку свом на Балканско Полуострво Срби за дуго времена задржаше стару веру. Хришћанство се никако није могло одомаћити међу њих, јер га проповедаху охоли туђинци на туђим, Србима непознатим језицима. Тек после трудног рада Ћириловога и Методијевога хришћанство поче лагано хватати корена међу Србима. Реч Божја проповедана им је на њиховом језику, а књиге беху писане словима удешеним за Словене. Најдуже задржаше стару веру Срби око реке *Неретве*, те с тога називаху њихову област *Паганијом* или *Поганијом*.

Са хришћанством почеше се развијати и друге гране образованости, које неминовно прате хришћанство. Тако се поче јављати писање књига и развијати *књижевност;* почеше се зидати цркве и развијати *неимарство* и резање лепих украса у камену; затим *сликарство* и занати, који прате хришћанску цркву и њено духовништво, као кројење црквенога одела, ливење и ковање црквенога посуђа и других потреба, коричење књига, прерађивање коже за писање (пергамент), резање икона на дрвету итд.

Са хришћанством разви се ред свештенички и калуђерски са свима достојанствима, која беху

у Византији. Међу Србима јављају се црквене општине и манастири, јављају се црквена добра и манастирске баштине уз које долазе и духовни судови за људе, који служе цркви и судови за људе, који станују на црквеним добрима и манастирским баштинама. С тога се међу Србима први пут јављају писани закони за цркву, пренесени из византијскога црквеног законодавства.

Хришћанска црква пресађена из Византије међу Србе донела је собом и ону неједнакост међу људима, који станују на црквеним и манастирским баштинама. Тиме је припомогла развитку сталежа код Срба. Осим тога у време борбе између источне и западне цркве она је помагала власт византијских царева и патријараха, а подржавала византијско државно јединство. Тиме је спречавала развитак српске државе све донде, докле у српским земљама сеђаху на владичанским и митрополитским столицама Грци. Подела хришћанске цркве на источну и западну у XI столећу поцепа у црквеном погледу и Србе на две неједнаке половине, већу источну и мању западну. И ова верска поцепаност донела је много зла српском народу у оно време, јер се онда више гледало ко којој цркви припада, него које је народности.

Утицај хришћанске вере на Србе био је врло силан. Хришћанство је потисло старе богове а свештеници и калуђери ревносно су гонили све оно што је било ма у каквој вези са старом вером. Гонили су старе обичаје, веровања и празноверства, гатања, светско весеље, игре и коло у

кући и пољу, песме наслеђене од старине, гајде и гусле. Песме су гонили као „бесовске игре ума.“ Стари празници замењени су новим, стари обреди верски новим—хришћанским. Али ако се народ лако растао с вером није с обичајима, песмама и колом. Поред нове вере народ је задржао многе старе особине и унео их у хришћанску веру тако, да је хришћанство међу Србима добило *српско обележје*, које се у првом времену може назвати „двоверјем,“ а које није могао изменити потпуно ни Свети Сава.

У српским песмама онога времена измешаше се стари богови са хришћанским светитељима. Свеци често пута носе обележја старих божанстава, а многи стари обичаји придодати су новим — хришћанским празницима. Проповедници нове вере не могоше сатрти старе особине у Срба и они попустише „пастви“ својој. Перуна замени Свети Илија, кога се народ и данас боји да не бије громом и градом. Волоса, заштитника стада, замени Свети Власије. Празник повратка сунчева замењен је Божићем. Многе празнике пратили су стари многобожачки обичаји као: Божић, Ђурђев дан, Ивањ дан, Тројице итд. Уз ове празнике и данас још врше се стари обичаји и певају песме, које никакве везе немају с хришћанством и које су давно изгубиле свој значај. Стари обичаји и гатања још и данас прате свадбе, порођаје, покладе и погреб. Велики део народа још и данас страхује од вила, вампира, вештица, мо̀ра, ала, змајева итд.

Домаће божанство Срби не хтедоше напустити, већ га заменише *крсним именом* или *славом*.

Као год што је био силан утицај хришћанскога учења тако је био и јак утицај *манастира* и *калуђера*. Манастири постају средишта за ширење образованости а калуђери најглавнији њени носиоци. Они пишу и преводе књиге, сликају иконе и режу их у дрвету, отварају у манастирима школе и спремају децу за свештенике и калуђере. Главно средиште калуђера и целокупне богословске науке у Византији беше у светогорским манастирима, којих је у X столећу било преко 180.

52. Богомили. — Чим хришћанство освоји владу и државу јавише се у народу негодовања и многи тражише да се црква врати првобитном хришћанству на основу праве једнакости у сиромаштву. Та негодовања против црквене власти и богаства истакоше се у Византији у учењу *манихејаца*, које је православна црква осудила као јерес. Ово учење проповедао је, како се прича, некакав поп *Богомил* у Бугарској. Одатле се оно рашири и по српским земљама особито у XI и XII столећу. У областима око Вардара ово се учење назва *бабунском* вером, у Босни *крићанском*. Иначе је познато под именом *богомилске јереси*.

Богомили су веровали у једнога Бога и у невидљив свет. Видљив свет мислили су да је створио отпадник Божји, ђаво. У човеку је само душа од Бога, а остало је све творевина ђавоља. Али и душа човечја отпала је од Бога, те се само чистом

вером и трудом може спасти. Одбацивали су књиге Старога Завета а признавали сва четири јеванђеља и још неке делове Новога Завета. Одбацивали су крст, храмове, звона, свештенике, целу јерархију хришћанске цркве, црквену службу и обреде. Нису признавали тајне. Све су молитве одбацивали осим „Оче наш.“ Учили су да је грешно покоравати се властима, па потицале оне од цара, властелина или црквенога поглавара. Забрањивали су женидбу и удадбу. Били су врло вредни, радили су од јутра до мрака. Никад нису беспослени били. Учили су да појединци никад не треба да имају блага ни богаства. Све имање беше им заједничко и одатле издржаваху своје заједнице, помагаху болне чланове својега друштва и оне који путоваху ради њихове вере. У јелу су били врло скромни, много су постили; меса, млека и сира нису јели. Живот им је био тих. Тражили су од својих чланова да буду озбиљни и искрени, презирали су лаж и забрањивали су брбљање и оговарање. Убиство држаху за највећи грех, јер насилна смрт убијеноме смета да стече милост Божју. Били су велики противници рата.

Услед овакога учења богомиле су јако гонили, али како се међу Србима не створи снажна држава, како непрестано владаху нереди то ништа не сметаше богомилима да шире своју науку, која је Србима више годила од сувопарних догмата и строгога калуђерског живота. Поред тога богомили су своју науку ширили на народном језику, заоденуту у лепе и примамљиве приче. С тога богомилско учење

нађе највише присталица у презреним и потиштеним редовима онога доба, које су највише притискивали терети државни и работе црквене. Богомили су, како код Срба тако и код других народа (где су се само друкчије звали), спремали земљиште умном и научном преврату, који је доцније преобразио цело људско друштво и дао данашњој образованости снагу, коју ништа не може задржати у развитку. Јер они својим учењем захватише душу и тело, потресоше друштво и државу, веру и ондашњу науку.

53. Војска и оружје. — Срби су почели прелазити од племенскога уређења, војног бољем војном уређењу, пошто су многе војне установе попримали од Византије. У племенском уређењу, основаном на крвном сродству, свако племе иде у бој са својим војводом. У племену стоји род (браство) до рода, и племена се нису мешала у једну целину. Доласком на Балканско Полуострво Срби су изменили тај начин војнога уређења водећи борбу с Византијом. Више племена скупљаху се у једну целину и заједнички вођаху борбу с непријатељем под заповедништвом једнога војводе. Лагано, ратујући с Грцима, Срби су од њих примили војно уређење и постали бољи ратници од самих Византињана. У време покушаја за оснивање српске државе, у време Часлава, Самуила и Војислава Срби су имали добро уређену војску, која се могла мерити с византијском, бугарском и норманском војском. Главни заповедник целе војске био је *владалац* (велики жупан, краљ или цар). Он има

под собом *војводе* и *бољаре, тисућнике* (главар над хиљадом), и *сатнике* (главар над стотином).

У рату су се Срби радо служили изненадним нападима на непријатеља. Нападали су из заседа а борили су се и на отвореном пољу. Познати су били Србима и двобоји или мегдани. На мегдану су често српски јунаци односили победе.

Као год што су Срби изменили начин ратовања и војно уређење, тако су доста изменили и оружје. Истина задржали су мач, стрелу, копље обе врсте (чл. 11), штит и секиру, али су примили од Византињана справе за опсаду градова, за разбијање зидова и бацање тешкога камења. Имају оклопе од гвожђа; знају за корњаче од леса и кожних подлога; умеју градити покретне дрвене куле и справе за паљење зграда у тврђави (чл. 25). Оружје или грађаху у својој земљи или га набављаху из Византије и Италије.

У опште узевши Срби су били добри ратници и јунаци, и у Срба јављала се права државна војска чим се нашло људи који су имали снаге да више племена уједине у једну државну целину и да се уједињени боре против непријатеља. У борбама непријатељи су ретко кад односили победе над Србима, они су се већином служили преваром, особито Бугари у време владе Вишеслављевића династије.

ДРУГО ВРЕМЕ

ОД ПОЧЕТКА XII СТОЛЕЋА ДО 1371 ГОДИНЕ

СТВАРАЊЕ СРПСКИХ ДРЖАВА

I

Прибирање српских земаља око Рашке

Стефан Немања

од 1168—1196 године

54. Византија почетком друге половине XII столећа. — Храбри цар *Манојло Комнен* око половине XII столећа уздиже спољашњи углед византијске царевине и поврати јој онај углед и сјај, које је она раније имала. Старао се не само да јој врати оне земље, које је раније имала, већ и границе да јој прошири. Године 1168 доврши двадесет-петогодишњи рат с Угрима. Срем, Босна, Далмација (осим Задра) и Хрватска осташе у византијским рукама. Зета, Босна и Рашка око 1168 године признаваху над собом власт византијскога цара, а српски владаоци беху у то доба клетвеници грчки.

У Угарској наскоро умре краљ Стеван III (1173) а на његово место ступи на престо Бела III, који

је пре тога дао заклетву цару да ће у будуће за све време свога живота сачувати мир између Византије и Угарске, и да ће штитити користи цареве и грчке. Ове се заклетве држао све до смрти Манојла Комнена.

55. Немања постаје великим жупаном. — Кад оно грчки цар Манојло збаци с велико-жупанског престола Десу и постави место њега најстаријега Завидина сина Тихомира (чл. 44 б.) признаде Немању као самосталнога жупана над Топлицом, Ибром, Расином и Рекама, жупама, које су имале велики војнички значај за Византију. Осим тога додао му је од своје земље *Дубочицу* (данас Лесковачка област). Том приликом, чини се, да је *Мирослав*, брат Немањин, добио Хумску, а Страцимир земље око Западне Мораве са столицом у *Грацу* (данас Чачак). Тако је цар Манојло поделио ондашњу Србију на четири државице имајући у виду главну своју намеру: *да се не створи велика и снажна Србија.*

Немања ослањајући се на пријатељство Манојлово поче се понашати као самосталан владалац. Желећи да задобије за себе свештенство и калуђере, као најобразованије људе онога доба а преко њих и побожни народ, поче зидати цркве и манастире (цркву Богородице на ушћу Косанице у Топлицу, цркву светога Николе на ушћу реке Бањске итд.). Овим грађевинама, подигнутим из побожности и политичких разлога, пронесе се слава Немањина на све стране. Народ га више поче волети него осталу његову браћу. Његов најстарији

брат, велики жупан Тихомир, гледаше у овом раду Немањину опасност за себе. Немања и њему и осталој браћи одговори, да то, што ради, чини на својем делу у својој држави. Мало после тога браћа га позову на веће, ухвате и затворе. Његову државу јамачно је узео тада његов најстарији брат Тихомир, те тиме отпочео снажити своју државу (1168 године).

Цар Манојло видећи да је Тихомир покварио оно што је он уредио (1165) и да почиње раскомадана Србија да се прикупља и снажи, похита у лето 1168 године против Тихомира, збаци га с престола, и место њега на велико-жупански престо дигне својега пријатеља Немању. Цар Манојло подигао је Немању на престо под погодбом да му врати Дубочицу и уступи Реке као жупе, које су Грцима обезбеђивале пут и за Србију и за Угарску. Свршивши ово Манојло се врати натраг у Цариград и поведе собом Тихомира.

Кад је Немања постао велики жупан окрене други лист према Грцима. Он је знао да оне две уступљене области осигуравају Грцима у свако доба упад у Топлицу. С тога наскоро по повратку цареву договоривши се с браћом заузе обе поменуте жупе (Дубочицу и Реке). Чим се за ово чуло у Цариграду, Манојло науми строго казнити Немању, да би тиме стао на пут сваком покушају да се Србија оснажи. Зато се измири с Тихомиром и пошље најамничку војску скупљену од разних народа под заповедништвом *Тодора Падијата*, да збаци Немању и подигне за великога

жупана опет Тихомира. Падијат и Тихомир дођу с војском на Косово и продру до места *Пантина*, близу Звечана. Немања им изиђе на сусрет, распореди своју војску и охрабри је рекавши: „како мене видите да радим, радите и ви сви." Тако се заметне крвав бој, у коме Немања победи Грке и најамнике. Многи бежећи утопе се у Ситницу тако, да су Срби преко њихових телеса прелазили реку; многи изгину на бојном пољу а многе Срби заробе. Међу утопљеницима беше и Немањин брат Тихомир.

Овом победом над Грцима порасте још више углед Немањин. Његова се слава поче проносити по српској земљи с тога, што утврдивши се на велико-жупанском престолу (крајем 1169) ослободи своју отаџбину од грчке врховне власти. Доба Часлава, Војислава, Михаила и Бодина поче се враћати Србима и освитати дани уједињењу српских земаља. Али Немања тек после ове победе настави рад око ширења своје државе.

56. Ширење српске државе и борбе с Грцима. — Пошто Немања победи Грке настави и даље да прикупља српске земље у једну државу. Зетски краљ Радослав с браћом признаваше грчку врховну власт. У Босни владаше тада (око 1170) *Кулин бан*, који такође беше збацио власт грчку и постао самосталан. С Немањом живљаше у пријатељству, јер његова сестра беше удата за Немањина брата Мирослава. Немања добије помоћ од Кулина, удари на Зету и заузме је са свима градовима (осим Котора) и придружи својој држави

(1170 године). Радослав с братом (Иванишем) навезе се у Уцињу на лађу и дође у Дубровник. Немања затим удари на градове, које су били заузели Грци за време оних метежа око престола у Зети, и освоји: *Дањ*, *Сардонић*, *Дриваст*, *Скадар*, *Свач*, *Уцињ* и *Бар*. Котор су држали људи одани краљу Радославу. Услед ових освајања Немања се зарати с *Дубровником* (1171). Рат је ускоро прекинут без успеха, а међу њима остадоше затегнути односи. После тога Немања заузме *Котор*. Оне друге градове поруши, а Котор утврди и подигне у њему двор свој. За време грчко-млетачког рата (1172 године) Немања освоји и Неретљанску Крајину. Сва ова освајања изазову цара Манојла да се освети Немањи. Како је Манојло имао тада под својом влашћу Срем и Далмацију (северно од реке Цетине) и како тада умре у Угарској краљ (Стефан III), те настадоше метежи око престола, то се он побоја да не изгуби свој утицај над Угарском, те скупи војску и дође у *Средац* (Софију) с намером да на угарски престо дигне својега пашенога (Белу III) и да казни Немању. Угри пошљу посланике у Средац, те приме Белу III за краља, који постаде сад и савезник грчки, а Манојло с целом војском упути се из Софије на Немању и продре у Србију. Немања није могао одолети сили цара Манојла, те се повуче у планине. Покушавао је из заседа да се брани, па кад виде да се не може одбранити, поче преговарати с Манојлом о миру. Најпосле се оба владаоца измире (1173) под погодбом: да Не-

мања призна над собом врховну власт грчку; да врати Дубочицу и уступи Реке и да даје помоћ цару у ратовима. Манојло пак са своје стране призна Немању за великога жупана Србије и Зете, а његовога брата Мирослава за великога кнеза у Хуму. Да би се заситила таштина Манојлова било је уговорено још и то, да Немања дође у Цариград и поклони се цару Манојлу, што је Немања и учинио ради добра и мира у својој држави. После тога Немања није ратовао с Грцима за живота цара Манојла.

57. Немања гони богомиле. — Пошто Немања закључи мир с Византијом обрати пажњу на унутрашње уређење своје државе. Прва брига беше му да утврди цркву и да очисти земљу од јереси богомилске, јер беше дознао од једнога војника свог, да се она доста оснажила у држави његовој. Немања одмах сазове државни сабор у Расу, на који дођоше: тадашњи владика *Јевтимије*, игумани, калуђери, свештеници и властела велика и мала. На сабору је била велика распра због ове јереси, али кад једна властеока, кћи православних родитеља а удата за једнога потајног богомила, обелодани ову јерес, то сабор реши да се пошље војска против јеретика. Многе похватане богомиле спалише, друге казнише разним казнама, многе прогнаше из земље а њихово имање раздадоше прокаженим и сиротим. Учитељу и старешини њиховом одсечен је језик па прогнан; књиге њихове спалише и би̑ забрањено да ико у земљи

исповеда ту проклету јерес. Тако би огњем и мачем искорењена јерес у држави Немањиној.

Изгледа да су многи од прогнаних нашли уточишта код босанскога бана Кулина, а нема сумње да их је остало и у Немањиној држави, који су кришом били богомили.

58. Немањин сукоб с римском црквом. — Како је у Немањиној држави православна вера имала првенство, то Немања дође у сукоб с римском црквом. Узрок овоме сукобу била је завада између дубровачкога архиепископа и подвласним му епископом у Котору. Немања помагаше которскога епископа, те с тога одузме од дубровачкога архиепископа све епископије у српским земљама које су му папином булом биле подвлашћене. Исто тако Немања дође у сукоб с архиепископом у Бару, што овај признаде над собом првенство архиепископа спљетскога, јер не могаше допустити да поглавица ма и римске цркве буде изван његове државе. С тога се поче врло строго понашати према архиепископу у Бару. Услед овога настали су све већи сукоби између Немање и Рима. Како се водила ова борба не зна се, али се свршила по вољи Немањиној, јер је барска архиепископија остала независна од спљетске а између Немање и папе настадоше пријатељски односи.

59. Немањини односи према Византији после смрти цара Манојла (1180). — Чим умре византијски цар Манојло Немања збаци врховну власт грчку и поче владати као самосталан владалац. У Цариграду се докопа престола Андроник Ком-

нен и погуби Манојлова сина и жену. Тада се Немања удружи с угарским краљем (Белом III), те удари на Византију. Од Грка освоји *Лепеницу, Белицу, Левач, Загрлату, Дубочицу, Реке, Нишку Област с градом Нишем, Лаб, Липљан оба Пилота.* У време рата Угри се повуку, те је Немања са̂м довршио горе поменута освајања (1183). Како у то доба беху устали Бугари да се ослободе византијске власти Немања веже с вођима бугарским савез и пође у помоћ Бугарима. Том приликом освоји од Грка земље од Ниша до Средца (1189). Баш у то време немачки цар Фридрих Барбароса вођаше велику крсташку војску преко Угарске и Балканскога Полуострва за Азију, јер народи са Запада и по трећи пут вођаху крсташки рат за ослобођење гроба Христова. Немања нареди те цара Фридриха пријатељски дочекају на граници српске државе у граду Равну (данас Ћуприја), а сам Немања с братом Страцимиром сјајно дочека цара у граду Нишу и обдари њега и његове кнезове вином и медовином и даде им доста стоке за војску. Још понуди савез против Грка, ако га ови не би пропустили да мирно прође кроз њихову царевину (27 јула 1189). Како је између Фридриха и Грка заиста дошло до сукоба и борбе, то се Немања користи тим заплетима, удари с већом војском на царевину (1189) и освоји *Призрен, Врању* и многе друге градове (Перник, Стоб, Земун, Житомитски, Жеглигово — данас Куманово, Скопље, Градац а уз то и оба Полога). Охрабрени овим успехом Срби у

Повардарју дигну се на оружје (под Добромиром Стрезом) и отпочну гонити Грке.

Међутим Грци се опросте крсташа, јер се у Једренету измири тадашњи грчки цар (Исак Анђел) с Фридрихом Барбаросом и крсташи оду у Азију а Грци настану да угуше устанак у Повардарју и да поврате отете земље од Срба и Бугара. С тога крену велику војску на Немању (у јесен 1190 год.) и у сукобу на Морави победе Немању, те се Немања мораде измирити с грчким царем (Исаком Анђелом) и повратити му сва напред поменута освајања и Нишку Област до Мораве, а цар пак признао је самосталност Србије. Да би мир био чвршћи Немања се ороди с грчким двором, јер ожени млађега сина Стефана царевом синовицом *Јевдокијом*.

После овога пође Грцима за руком савладати устанак Срба у Повардарју а поглавицу устанка Добромира Стреза задобију и наместе за заповедника у граду *Струмици*. Али он се доцније одметне од њих и заснује засебну државицу (са Струмицом, Просеком и околином). Грци су покушавали да га савладају, али нису могли, већ се измире с њим.

60. Силазак с престола и калуђерство Немањино (1196). — После овога мира Немања је владао мирно све до 1196 године. У Цариграду се опет деси промена на престолу. Алексије Анђел отме престо од својега брата Исака, и поче владати у Византији (1195). Немања, желећи да се угледа на најмлађега сина *Растка* који је у се-

дамнаестој години отишао у Свету Гору и покалуђерио се, спремаше се да се одрекне власти и сиђе с престола у корист млађега сина својег Стефана. Ово је Немања учинио с тога, што је желео да за време промене на престолу очува Србију од нападања грчких, да на српски престо седне поуздан заштитник православља Стефан, који се, као зет грчкога цара Алексија, могао ослонити на свога таста и чувати своју земљу од нападања непријатељских. Исто тако, ослањајући се на цариградску патријаршију, могао је штитити православље од туђинских насртања. А Вукана је обишао с тога, што је он био ожењен римокатоличкињом, те и сам нагињаше Западу. Да би све ово мирно извео Немања је био наумио одрећи се престола и да са̂м настане да се његова воља изврши и престо утврди за живота његова. Зато сазове на сабор доглавнике и великаше земље своје (25 марта, на Благовести 1196 године). На сабор дође Немања са женом и синовима својим, па напомене сабору како је земљу подигао и увећао је и у ширину и у дужину, како је уредио земљу своју и утврдио у њој праву веру, па сад, пошто је остарио, хоће да испуни жељу младости своје, хоће да се повуче у миран живот калуђерски и за то потражи да га пусте с миром да иде у манастир.

Сви су плакали и молили га да их не оставља, али Немања их утеши и показа им свога сина Стефана и рече: „Овај нека буде место мене на престолу моме,“ па устаде с престола и предаде

га Стефану; благослови га и научи како ће владати. Затим благослови сина Вукана и постави га за великог кнеза, даде му земље доста, па и њему каза шта треба. Затим их стави обојицу преда се и поче их учити како да се владају у животу. Најпосле поуку заврши овом заповешћу: ...„да љубите брат брата не имајући никакве злобе међу собом. Овоме (Стефану), који је и од Бога и од мене постављен на престо мој, ти се, Вукане, покоравај и буди му послушан; а ти, Стефане, који владаш, не увреди брата својега, већ га поштуј, јер који не љуби брата својега не љуби ни Бога. Бог је љубав, и који љуби Бога нека љуби брата својега... и ако послушате мене, уживаћете блага земаљска, а ако ме не послушате оружје ће вас сатрти.“

После ове заповести Немања се уклони испред народа и позове владику Калиника, те га закалуђери заједно са женом му Аном. Он доби име *Симеун* а она *Анастасија*. Он оде у манастир *Студеницу*, а Анастасија у манастир Свете Богородице у Топлици. Тако је Немања при силаску свом с престола учинио исту грешку, коју чињаху и ранији владаоци српски, јер по старом задружном праву подели државу на своја два сина. Вукан доби Зету, Требиње и део Далмације, који је био Зети на југу.

61. Сава и смрт Немањина. — Најмлађи Немањин син Растко, кад му је било седамнаест година, одбегне из дома оца својег, отиде у Свету Гору (око 1191 год.) и тамо се у манастиру *Ру-*

сику (светога Пантелеимона) пострижe. Ускоро по том пређе у манастир *Ватопед,* где га игуман тога манастира рукоположи и назове: *„монах Сава.“* У манастиру Ватопеду се Сава сав преда испосничком животу калуђерском, молећи се Богу дан и ноћ. Родитељи се зажелеше сина и Немања му писа да дође у Рас на виђење и посла му много злата и сребра, с којим он учини многе милостиње и задужбине по Светој Гори. На писмо Сава одговори и позове оца да се покалуђери и дође њему у Свету Гору, што је Немања и учинио.

Немања, кад се оно покалуђери и оде у Студеницу, проведе у њој годину и по дана, па се спреми и оде своме сину Сави у Свету Гору (крајем 1197). Кад се састао са сином својим живљаше у Ватопеду испосничким животом, обилазећи манастире и друга знатна и света места. У том наиђу на запуштени манастир Хиландар. Одмах измоле у цара Алексија ово опустело место, те на њему подигну дивну задужбину своме народу усред Свете Горе, која онда беше средиште за науку и уметност, средиште побожности и вере свега православља. Манастиру и даље остаде име *Хиландар,* како се и данас зове. Народ се у песми сећа ове дивне српске задужбине, и данас с поносом помиње њене оснаваче:

„Да видите чудо невиђено,
„Бјел Вилиндар усред Горе Свете
„Задужбину Саве Светитеља
„И његова оца Симеуна.“

Кад је Немања са сином Савом довршио Хиландар, даровао је једном повељом многа имања манастиру. Затим су израдили те је манастир, као српска задужбина, дошао под заштиту српскога владаоца, великога жупана Стефана. Тек што је довршио цео овај посао Немања се разболи, па позове часне старце Свете Горе да се виде и опросте. Они дођу, поздраве се и благослове се, затим га Сава замоли да благослови наследнике своје. Он подигне руке и кроз сузе их благослови, завршујући благослов заповешћу: ...„да се љубе и пазе. А који од њих одступи од тога нека гњев Божји сатре њега и семе његово...“

Пошто благослови наследнике своје, други дан (13 фебруара 1199 године) испусти своју душу велики жупан Немања, назван у калуђерству Симеун, оновалац дивне српске задужбине Хиландара. Тело му је сахрањено у Хиландару близу десне певнице до стола игумановога.

Поред манастира Свете Богородице и Светога Николе у Топлици, Студенице и Хиландара Немања је подигао Ђурђеве Ступове у Расу, цркву Светога Николе у Ибру (у селу Кончулу), Светога Аранђела Михаила у Скопљу и Светога Пантелије у Нишу. Шиљао је многе прилоге православним и католичким црквама (у Јерусалим, Цариград, Солун, талијански Бар и Рим).

Немања је био човек силна духа и снажна тела. По висини много виши од обичних људи, личан и величанствен својим изгледом. Храбар и одлучан, даровит ратник и велики државник, који

се умео користити сваком приликом, те стећи свако добро земљи и народу свом. Он поче уједињавати српске земље и показа потомцима својим како ће Србија постати велика, снажна и развијена. Немању је православна црква признала за Божјег угодника под именом свети *Симеун Мироточиви*, а чини му помен 13 фебруара сваке године.

Стефан Немањић
(1196—1223)

62. Почетак владе Стефанове. — У почетку је Стефан владао на миру српском државом. Вукан старији брат Стефанов, кад оно одступи Немања, доби да влада самостално целом Зетом и Требињем, признајући над собом врховну власт Стефанову, исто онако, као и кнез Мирослав у Хуму. Међутим умре у Хуму кнез Мирослав брат Немањин (око 1197), а на Хум ударе Угри да га освоје.

У то доба римске папе гледаху да не само Балканско Полуострво већ цео свет подвргну под своју власт, да истребе свуда раскол и православље, па разуме се да Србију и Бугарску подчине своме верском утицају. Како године 1198 дође на папски престо *Иноћентије III*, то се у Риму тада највише радило, да се Балканско Полуострво преведе у крило католичке цркве. Угарска у то доба јака, а помагана најсилнијим папом, жељаше да рашири своју власт над западним делом Полуострва, те се тако од ово доба створи као неки савез између папскога и угарског двора,

Кад је Немања са сином Савом довршио Хиландар, даровао је једном повељом многа имања манастиру. Затим су израдили те је манастир, као српска задужбина, дошао под заштиту српскога владаоца, великога жупана Стефана. Тек што је довршио цео овај посао Немања се разболи, па позове часне старце Свете Горе да се виде и опросте. Они дођу, поздраве се и благослове се, затим га Сава замоли да благослови наследнике своје. Он подигне руке и кроз сузе их благослови, завршујући благослов заповешћу: ...„да се љубе и пазе. А који од њих одступи од тога нека гњев Божји сатре њега и семе његово...“

Пошто благослови наследнике своје, други дан (13 фебруара 1199 године) испусти своју душу велики жупан Немања, назван у калуђерству Симеун, основалац дивне српске задужбине Хиландара. Тело му је сахрањено у Хиландару близу десне певнице до стола игумановога.

Поред манастира Свете Богородице и Светога Николе у Топлици, Студенице и Хиландара Немања је подигао Ђурђеве Ступове у Расу, цркву Светога Николе у Ибру (у селу Кончулу), Светога Аранђела Михаила у Скопљу и Светога Пантелије у Нишу. Шиљао је многе прилоге православним и католичким црквама (у Јерусалим, Цариград, Солун, талијански Бар и Рим).

Немања је био човек силна духа и снажна тела. По висини много виши од обичних људи, личан и величанствен својим изгледом. Храбар и одлучан, даровит ратник и велики државник, који

се умео користити сваком приликом, те стећи свако добро земљи и народу свом. Он поче уједињавати српске земље и показа потомцима својим како ће Србија постати велика, снажна и развијена. Немању је православна црква признала за Божјег угодника под именом свети *Симеун Мироточиви*, а чини му помен 13 фебруара сваке године.

Стефан Немањић
(1196—1223)

62. Почетак владе Стефанове. — У почетку је Стефан владао на миру српском државом. Вукан старији брат Стефанов, кад оно одступи Немања, доби да влада самостално целом Зетом и Требињем, признајући над собом врховну власт Стефанову, исто онако, као и кнез Мирослав у Хуму. Међутим умре у Хуму кнез Мирослав брат Немањин (око 1197), а на Хум ударе Угри да га освоје.

У то доба римске папе гледаху да не само Балканско Полуострво већ цео свет подвргну под своју власт, да истребе свуда раскол и православље, па разуме се да Србију и Бугарску подчине своме верском утицају. Како године 1198 дође на папски престо *Инођентије III*, то се у Риму тада највише радило, да се Балканско Полуострво преведе у крило католичке цркве. Угарска у то доба јака, а помагана најсилнијим папом, жељаше да рашири своју власт над западним делом Полуострва, те се тако од ово доба створи као неки савез између папскога и угарског двора,

пнаерен против политичке и верске слободе балканских народа, а нарочито против Срба и српских држава. С тога чим умре кнез Мирослав господар Хума, Угри освоје Хум (1198). Сад се окрену против Босне и против Стефана.

Ширењу угарског утицаја над српским земљама највише је помагао сам велики кнез Вукан, брат Стефанов.

63. Сукоб између Вукана и Стефана. — Вукан никако није могао прежалити, што га је отац обишо и дао престо млађем брату. Зато се још за живота очева поче спремати да отме од брата престо. Како је владао најзнатнијим и најнапреднијим крајевима српским, у којима је било доста Срба католичке вере, то се он обрати (крајем 1198) папи *Иноћентију III* с молбом да му призна краљевски назив, који су и раније зетски владари носили, и потражи да му се пошље краљевска круна. Уз то изјави папи да ће с целим народом пређи у католичку веру. У исто време отпочне преговоре с угарским краљем (Емериком) да му помогне дођи до српскога престола, па ће признати над собом врховну власт угарску.

Кад Стефан сазна намере Вуканове, онда се и са̂м обрати папи тражећи краљевску круну и обећавајући да ће превести у крило католичке цркве целу државу своју. Ово је учинио с тога да би обезбедио престо од Вукана, кога помагаху Угри, јер баш у то време бугарски цар *Калојован* доби круну од папе, а босански бан *Кулин* прими унију, да би очувао престо и државу од грабљиве

Угарске. Папа беше одлучио да испуни молбу Стефанову и наредио барском митрополиту да крунише Стефана краљевском круном, коју ће послати из Рима. Томе се успротиви краљ угарски, који помагаше Вукана, те папа одустане од своје намере.

У то доба прекиде Стефан и породичне везе с грчким царем Алексијем, јер отера своју жену Јевдокију због њена разуздана живота (између 1201 и 1202 године). Прекинувши везе с Византијом, а не успевши на Западу да нађе заштите код папе, Стефан се налазаше у великој невољи. Вукан се користи овом згодном приликом па с угарским краљем упадне (у лето 1202) у Србију и збаци Стефана с престола. Угарски краљ подигне на велико-жупански престо Вукана, који призиаде над собом власт угарску, а краљ Емерик назва се још и „краљем српским,“ те су тај назив доцније носили угарски краљеви, и ако Србија никад не признаваше власт угарских краљева.

Исте године кад Стефан изгуби велико-жупански престо на Западу се јави мисао да се поведе и четврти крсташки рат. У Угарској 1203 године настане раздор и борба око престола између краља Емерика и његовога брата Андрије. Тако Вукан остаде без својих заштитника. Стефан се користи овим, па удари на Вукана и поврати себи велико-жупански престо 1204 године.

Док су трајали ови раздори између браће дотле се оснажи бугарска држава (под Калојованом 1196—1207), те допадоше у бугарске руке: Београд, Браничево, Ниш, Призрен, Скопље и многи

други српски градови (од 1203—1204). Тако за време ових раздора српска држава претрпе велике губитке, многи градови беху разорени, католицизам потиште православље, земља беше понижена пред туђином. Све је ово дирнуло и потресло Саву, те је он можда и утицао да се браћа, пошто је Стефан повратио себи престо, између себе измире. Осим тога баш у то време они крсташи, што се спремаху (1201 год.) да ослободе Свети Гроб, нападоше на Цариград 1204 године и освојише га, те се тамо заснова *Латинско Царство*, а на престо цариградскога патријарха седе Млечанин Тома Морозини. Тиме је задат тежак удар православљу.

Ови догађаји учинише прелом у животу Светога Саве. Стефан и Вукан се примирише, али писмом позваше Саву да дође и донесе тело њиховога оца из Свете Горе, на коју почеше нападати чете крсташке. И Сава не могаше одолети молби браће своје и потреби народа свога, већ остави манастир и прекиде начин дотадашњега живота, узе тело оца својега, па се врати отаџбини и својима, пролазећи кроз земље, у којима беху наступили многи метежи и нереди због ратова који се вођаху између Бугара и освајача Цариграда. После дугога путовања срећно доспе до граница српске државе, где га у *Хвосну* (где су Пећ и Дечани) дочекају Стефан и Вукан с многим великашима и свештеницима, па одатле уз велику свечаност и песму однесу тело Немањино у Студеницу (1207 године)

и положе у гробницу, коју је Немања још за живота подигао.

Тако је углед цркве спасао државу од даљега расула а браћа се потпуно измире и у Србији настане опет мир, те се земља развијаше и напредоваше. Сава остаде у Србији, уређиваше српску цркву и утврђиваше православље, а често пута помагаше Стефану у државним пословима.

Вукан је ускоро по измирењу преминуо.

64. Јачање Србије и борбе с околним народима. — Кад се Стефан утврди на престолу, стараше се да оснажи земљу своју и да јој поврати пређашњи углед. Како тада беше умро бугарски цар Калојован (у јесен 1207 год.) докопа се престола његов сестрић *Борило*, те у Бугарској настадоше нереди. Због тих нереда добегне Стефану *Добромир Стрез*. Како се Бугарска беше оснажила и могаше бити опасан непријатељ Србији ако заузме Маћедонију, то Стефан лепо прими Стреза, побратими се с њим и даде му војску, која продре у Маћедонију, отме тврди град *Просек* на Вардару и остале земље којима је негда владао Стрез. Освојене земље Стефан преда Стрезу на управу (око 1209).

У ово време и Хум се ослободи угарске власти, те тамо владаше самостално неки кнез *Петар*.

После крвавих бојева, које су водили Бугари с Латинима, измире се између се. Бугарски цар Борило уда своју кћер за латинскога цара *Хенрика* (кога Срби зваху и *Јерисом*), па онда склопе савез против Стефана и пођу њихове војске на Ср-

бију. Дођу до Ниша, али се ту поплаше једне ноћи (1213) и разбегну се. Таман Србију мине ова опасност а настане друга. Стрез се одметне од Стефана, измири се с бугарским царем и епирским деспотом, па се спреми с војском да удари на својега добротвора. Стефан пошље Саву да одврати Стреза од рата, али овај не хтеде ништа чути о миру. Сава се врати натраг. Како је Стрез био насилник и нечовечан према својима, то погибе од својих људи, који нису хтели рата са Србима. Стефан се не само опрости ове опасности, већ прошири своју државу, јер заузме цело Косово и земље око Белога Дрима.

За време одметништва Стрезова епирски деспот нападне на Зету и освоји Скадар, али како наскоро погибе (1214) то Стефан поврати Скадар и утврди се у Зети.

Још је претила опасност Србији од савеза угарско-латинскога, чија се војска требала састати код Ниша, па одатле ударити на Србију, али се Стефан састане у граду Равну с угарским краљем Андријом и измири се. Латини, кад чују за то, врате се натраг.

Најпосле се Стефан и сам приближи Западу, јер се ожени Млечанком *Аном* (1217), ћерком дужда млетачкога *Хенрика Дандола*. Како је тада Дубровник био под млетачком влашћу, то Стефан склони с њима трговински уговор, по коме су и једни и други могли водити слободну трговину свуда, плаћајући подједнако закониту царину. На

основу овога уговора склапани су доцније сви дубровачко-српски уговори.

Осим тога и хумски кнез Петар признаде над собом врховну власт Стефанову.

На тај начин Стефан је одбио све туђинске нападе од своје државе и очувао тековину својега оца, у чему га много помагаше Сава својим саветима.

65. Постанак српске самосталне цркве (1219) и проглас српске краљевине (1220). — Кад је Стефан одбио нападе туђинске и утврдио своју власт у Зети и Хуму, Србија беше толико пространа и снажна, да је њен владалац могао зажелети да је уздигне на краљевство, које би било израз снаге и обележје самосталности. Како је владалачку круну могао у оно време дати само поглавар самосталне цркве, то се онда користе Стефан и Сава приликама на Балканском Полуострву. Сава отиде прво у Свету Гору, па одатле преко Цариграда у Никеју и изради код грчкога цара *Тодора Ласкара* и патријарха *Манојла* да српска црква буде *независна*, да у будуће српски архиепископ и епископи не долазе патријарху на посвећење, већ да их рукополаже српски архијерејски сабор (1219). Тако је прекинуто туђинско мешање и у црквене послове православних Срба у српској држави и црква у њој временом постаде права народна црква. Патријарх Манојло за првога архиепископа српског рукоположи Саву. Из Никеје Сава се сврати у Свету Гору, у Хиландар, те од браства хиландарскога одабере оне,

за које је мислио да ће бити добри епископи, па преко Солуна пође у Србију. У Солуну се дуже задржа и спреми књиге, које су требале српској цркви и њеном уређењу. Кад и то сврши крене се у отаџбину, где га сви с радошћу дочекају. Кад се договори с братом и бољарима, где ће засновати епископије, оде у Студеницу, па одатле у *Жичу*, нову задужбину Стефанову и поче засниватн епархије и уређивати српску архиепископију. Тада је засновао 8 епископија[4] и на њих посвети Сава Србе за владике. Шаљући владике у епископије, проте у њихове протопопијате и свештенике у парохије поручиваше им да уче народ светом јеванђељу, поштењу, правичности, истини и љубави.

Кад браћа засноваше независну српску цркву предузеше да подигну углед својој држави на страни према суседима, да подигну углед своме дому у народу и земљи. Кад су све спремили, сазову у Жичу велики народни сабор о Спасову-дне 1220 године, на коме беху представници грађанских, војних и црквених власти с великим бројем властеле и мноштвом народа. Сабор прогласи краљевство а Свети Сава венча Стефана за краља краљевском круном, те се Стефан прозва *Првовенчани Краљ*. Са Стефаном је крунисан и његов

[4] У *Зети* (на Превлаци), *Хуму* (у Стону), *Хвостну* (у Пећи), *Будимљу* (код данашњих Берана), *Расу*, *Топлици* (данашњој Куршумлији), *Моравици* (данас Ариље) и у *Дабру* (у Бањи на доњем Лиму).

најстарији син *Радослав*, који је одређен за наследника српскога краљевског престола и дата му Зета на управу.

66. Стефанова влада до смрти. — Проглас српскога краљевства поразио је Угарску и њенога краља Андрију II, јер је тиме уништено оно насилно стечено врховно право Угарске над Србијом од 1202 године. С тога се Угарска поче спремати да оружјем брани тобожње своје право. Стефан није желео рата, те посла Саву у Угарску да га измири с Андријом. Како су тада били нереди у Угарској око престола, јер син Андријин, Бела, војвода Хрватске и Далмације, беше се побунио против својега оца, то Сава лако успе и измири Стефана с Угарском.

После овога Стефан је владао на миру до смрти своје. Пред смрт се покалуђери и добије име *Симон*. Одмах затим и он и Сава благослове Радослава за краља, а Стефан издане на рукама Савиним 24 септембра 1223 године као *монах Симон*. Сахрањен је у Студеници, близу оца својега. Тело му се и данас налази у Студеници (Свети Краљ).

После себе оставио је четири сина: Радослава, Владислава, Предислава (у калуђерству Сава II) и Уроша, и две кћери.

Првовенчани краљ, као други Немањић, пошао је један корак даље од својега оца у оснивању српске државе. Стефан Немањић венчавши се за краља узвисио је себе и своје наследнике над свима другим великашким породицама, које би желеле доћи до престола. Немањићска династија

изједначила се с осталим суседним владаоцима, те је тиме пред страним светом задобила већи значај не само српска владалачка кућа већ и српска држава.

Радослав и Владислав

(од 1223—1242)

67. Влада Радослављева и преврат на престолу. — По смрти Стефановој седе на српски краљевски престо његов син Радослав а стриц га Сава венча у Жичи краљевском круном. Како беше нежењен то га, нема сумње, Сава ожени Аном кћерју *Тодора Анђела Комнена*, који је још 1224 год. наследио свога брата Михаила I деспота епирскога. У ово време епирска деспотовина беше јака и ширила се од Једренета до Драча и од српске државе до Коринтског Залива. Али, кад Бугари савладаше Тодора и заузеше већи део његове државе, јер освојише све земље до Белога и Јадранског Мора (1230), Радослав изгуби највећу потпору. Осим тога Радослав беше слаб владалац и повођаше се по опакој жени својој. Међутим Сава беше отишао у Јерусалим да се поклони гробу Христовом и да обиђе света места. То је учинило те Радослав, иначе слаб владалац, још више изгуби свој углед. Властела се поче бојати да оснажена Бугарска не нападне и на Србију, с тога се у Србији дигне јак покрет против Радослава, на челу којега је стајао његов млађи брат *Владислав*. Кад се Сава врати из светих места стараше се да поврати мир у земљи

и да одржи Радослава на престолу. Сава је молио и претио, али мир између браће не могаше повратити ни савладати негодовање властеле. С тога Радослав би збачен с престола и прогнан из државе, а на престо седе Владислав (око 1233 године).

Радослав изгнан из државе оде у Дубровник и покуша да се дубровачком помоћу врати на престо, али без успеха. Доцније се врати у Србију, оде Светом Сави и покалуђери се, добивши име *Јован*. Не зна се кад је умро, а сахрањен је у Студеници.

68. Краљ Владислав. — Сава је крунисао и Владислава краљевском круном, и оженио га *Белославом*, ћерком моћнога цара бугарског Асена II. Тиме је Сава хтео обезбедити Србију од стране Бугара, па одмах по том одступити с архиепископске столице. Узрок његовоме одступању беше тај, што не одобраваше насилан преврат Владислављев и тога ради би сазван сабор у Жичу, који одреди Сави за заменика његовога ученика *Арсенија I*. Он се по други пут крене да обиђе света места и гроб Христов. На путу овога просветитеља српскога свуда лепо дочекиваху и Хришћани и мусломани. Сава посети Сирију, Синај, Мисир и Вавилон, провео је више времена у Јерусалиму, па се отуда врати преко Цариграда и дође у *Трново* пријатељу своме Асену II, који га пријатељски прими. У Трнову се Сава разболи и умре 12 јануара 1236 године. После годину дана тело је Савино пренесено у Србију и сахрањено у мана-

стиру *Милешеви*, који је подигао Владислав у долини реке Лима, у Жупи *Црној Стени*.

У то доба водили су Угри уз помоћ папску крсташки рат против богомила и православних у Босни. Кад савладају босанскога бана Угри нападну и на Србију, те јој освоје Хум (1237).

У почетку владе краља Владислава не беху добри односи између њега и Дубровника због Радослава, којега Дубровчани примише. Али доцније се измире (око 1239) и склопе између себе уговор, по коме ће живети у пријатељству. Осим тога уговорено је да плаћају Дубровчани годишње 1000 перпера (око 500 дуката) и 50 лаката чиста црвена скрлета (чохе), а за случај потребе да му помажу својим лађама на мору. Још су уговорили и то да приме Владислава с породицом у свој град, ако му кад до невоље дође.

Баш у ово време јави се најезда нових азијских варвара на Европу. То беху *Татари* или *Монголи*, који у ово време беху покорили под своју власт све земље од Карпата до Тихога Океана. Русија, Туркестан, Монголска и Хина беху под влашћу татарскога владаоца *Октаја*. Ови Татари нападоше на Угарску (1241) с војском од 500.000 људи под заповешћу Октајева сина (Бату-кана), освоје целу Угарску па ударе на Босну и Приморје и допру до дубровачкога града, па се онда поврате и поново ударе на Босну, па преко Србије отиду на Бугарску свуда пленећи и пустошећи.

У време ове навале (крајем 1242) устане на Владислава његов млађи брат *Урош* и отме му престо-

Владислав се уклони у Дубровник, па поче радити да се врати на престо. Како није могао успети измири се с братом и добије Зету на управу, где је после тога живео. Не зна се кад је умро а сахрањен је у својој задужбини Милешеви. Оставио је после себе сина *Десу* и једну кћер.

После татарске навале и Хум се ослободи угарске власти, те постаде независан под *Андријом*, сином Немањина брата Мирослава. Тако исто и Босна стресе са себе власт угарску.

Краљ Урош

(од 1242—1276)

69. Прве године владе Урошеве. — Урош је најмлађи син Стефана Првовенчанога од друге његове жене Ане Млечанке. Чим је ступио на престо сâм се крунисао за краља, по том се ожени католичкињом *Јеленом*, родом од француског владалачког дома. У почетку беше у свађи с Дубровником, што овај прими његовога брата Владислава, али се ускоро измири и с Дубровчанима (1243) и с братом, па обрати пажњу на унутрашње уређење и напредак своје државе.

Како услед навале Татара на Угарску и Ердељ многи Немци, који се зваху *Саси*, а обрађиваху тамошње руднике, побегоше отуда, то се многи склонише у Србију за последње године владе Владислављеве и прве владе Урошеве. Краљ Урош их радо прими и насели у својој земљи, која беше богата рудама, те почеше вадити и то-

пити разне метале. Урош већ поче ковати новац што убрза напредак трговине коју највише вођаху *Дубровчани*.

Влада Урошева пуних десет година протекла је већином на миру. За то време опорави се Угарска од најезде татарске, те опет рашири своју власт над Босном и Хумом. А кад у Бугарској умре Асен II (1241), настаде тамо влада слабих владалаца, те се поче опет снажити грчка царевина. Наследник никејскога цара Тодора Ласкара, *Јован Дука Ватац* (1222—1255), заузе неке крајеве на Балканском Полуострву од епирске деспотовине, а затим и источну половину јужних српских земаља с градовима (Велбуждом, Стобом, Скопљем, Велесом и Просеком).

70. Рат Урошев с Дубровчанима и Бугарском. — Око 1252 године Дубровчани захвате нешто земаља од српске државе на граници *Жрновице*, те дође до свађе и крви између Урошевих људи и неких Дубровчана. Тога ради дође до сукоба између Дубровника и Уроша. Дубровчани замоле Млечиће за посредовање, али они не успеше да их измире. С тога Дубровчани, сами нејаки за борбу с Урошем, обрате се за помоћ Бугарима. Како је постојало супарништво између тадашње Србије и Бугарске о превласт над јужним српским областима, то тадашњи бугарски цар (Михаило Асен 1246—1257) прими понуду Дубровчана, те заједнички склопе савез да ратују против Уроша (1253).

Бугари нападну на Србију и продру до Белога Поља на Лиму и оплене цркву Светога Петра, задужбину Завида, оца Немањина. Али Урош сузбије Бугаре, очисти земљу и нагна их на мир. Да би мир био чвршћи, бугарски се цар ожени ћерком Урошевом. Исто су се тако и Дубровчани морали измирити с Урошем. Србија је тада добила Хум и повратила своју власт над њим.

Успеси краља Уроша подигоше високо углед српској држави на Балканском Полуострву тако, да је Урош био посредник између Бугарске и грчке царевине, кад су они ратовали (1254—1257). А кад у Бугарској погибе цар бугарски, зет Урошев, настадоше нереди и утицајем Урошевим бугарски великаши изабраше за цара Србина *Константина Техова*, унука Немањина. Од тога времена почиње надмоћност српске државе над Бугарском и траје све до пропасти бугарске државе.

71. Урошеви савези и пријатељства. — Кад је Урош подигао углед српске државе, жељаше да јој прошири границе. Како су тада пламтели раздори међу Грцима, Урош склопи савез с епирским деспотом против грчког цара (Јована Ватаца), те нападне на грчку царевину. Урошева војска освоји све земље до Прилепа, али епирскога деспота (Михаила II) победи грчки цар, те и Урош напусти освојене земље, а задржи само Призрен и његове области (1259), које остадоше од тада стално у српској држави.

Одмах после овога окрене се Урош северу своје државе, желећи да је прошири до Саве

заузећем Мачве од Угарске. Да би то постигао и да би обезбедио Хум, ступи у пријатељство с Угарском, помажући војском неколико пута угарскога краља (Белу IV) у његовим ратовима с околним народима. Уз то испроси унуку Белину *Катарину*, кћер Белина сина Стевана, за својега старијег сина *Драгутина*. Ово је пријатељство било за кратко време покварено, јер Урош покуша за време размирица у Угарској (између Беле и сина му Стевана) заузети Мачву. Али му Угри потуку војску и заробе две војводе, те се мораде измирити с Угрима, не успевши заузети Мачву (1267).

Грчка царевина у половини XIII столећа беше се почела све више подизати. А кад у Никеји седе на царски престо *Михаило VIII* први из династије *Палеолога*, човек храбар и предузимљив, пође за руком грчкој царевини, те поврати од Латина *Цариград* (јуна 1261 године). Латински цар побеже из Цариграда и отиде своме рођаку *Карлу I Анжујском*, краљу напуљском и пренесе на њега сва своја права. Сад Карло гледаше да поврати Цариград и тражаше савезника међу Србима и Бугарима. Урош је ступио у тај савез, али до рата с Грцима за владе Урошеве није дошло.

Пред крај своје владе Урош је имао још један сукоб с Дубровчанима (између 1275—1276 год.).

72. Буна Драгутинова и свршетак владе Урошеве (1276). — Када оно Урош ожени свога сина Драгутина, вели се, да му је још тада обећао усту-

пити престо за живота свога, па доцније то није хтео учинити. Драгутин га је молио да му даде бâр један део државе своје, а Урош ни то не хтеде учинити. Да дигне оружје на свога оца, Драгутина је највише нагнало то, што се бојаше да отац не дадне престо млађем сину (Милутину), јер се Урош у последње време своје владе носио том мишљу. С тога Драгутин оде у тазбину, у Угарску, и доведе отуда војску, па пође на оца. И Урош скупи своју војску, па пође насусрет сину. Сукоб обе војске био је на *Гацку* (данас поље у Херцеговини), где Драгутин победи оца, те се Урош са женом, сином Милутином и архиепископом (Јаникијем) повуче у Хум, а Драгутин заузме престо и почне владати српском државом (од јесени 1276 године).

Урош је са својом породицом живео још неко време у Хуму, па се пред смрт покалуђери и добије име *Симон Монах*. Умрo je око 1278 године, па му је тело пренесено и сахрањено у његовој задужбини *Сопоћанима* (данас развалина, близу Новога Пазара).

Влада Урошева трајала је око тридесет и четири године. За то време није учинио великих освајања, али је учинио да је српска држава у то време била потпуно сређена у унутрашњим односима. Њен углед према околним државама стајао је врло високо. С тога су се многе државе и околни владаоци грабили за пријатељство Урошево те су склапали савезе с њим. Трговина је у српској држави цветала, приходи од царина беху увећани.

рударство развијено, а Србија у то време већ имађаше отворене богате руднике сребра и злата и коваше сребрн новац. Ради срећености мира и напретка у земљи, ради богаства и моралне величине своје државе Урош је назван *Великим*.

Краљ Драгутин

(од краја 1276 до краја 1281 године)

73. Драгутин уређује земљу. — За време сукоба између оца и сина у српској држави настао је неред и расуло. Властела је гледала да прошири своју власт на рачун краљеве, а зеленаши да се у несрећном времену обогате што већим интересом, те неправда, зло и грабеж ухватише маха.

С тога краљ Драгутин, чим се утврди на престолу, отпоче да лечи земљу од овога зла. Ради савлађивања силне властеле, ради сузбијања неправде и ґрабежи Драгутин је доста путовао по својој земљи, делећи правду, мирећи завађене и сузбијајући непокорне и силне. Он сам даваше примере човештва, правде и побожности. Док је земљу довео у ред стало га је много труда и напора.

А кад му отац умре, дође му мајка Јелена с млађим сином, а он је лепо прими и предусрете с речима: „Госпођо и мајко моја, ја нећу да те лишим имања и богаства, које ми је Господ даровао, као што је хтео да уради са мном отац мој.“ На што му је мајка с прекором одговорила: „Господару и дете моје, све што се с нама десило, није било од снажне деснице твоје, већ од Бога...

Све је на свету пролазно, сине, данас си овде, сутра на другом месту; данас владаш, а сутра си владан; данас судиш, а сутра ти суде; данас си моћан, а сутра ништаван."

Тада Драгутин паде на колена и мољаше мајку да му опрости и да га благослови, што она и учини. Затим јој даде један део државе своје на уживање и становање.

74. Рат с Грцима и уступање престола млађем брату. — Заводећи ред у држави и савлађујући упорну властелу, Драгутин је дошао у сукоб са силном властелом. Већи део свештенства такође беше рђаво расположен према Драгутину, јер га осуђиваше, што је отео оцу престо. Исто тако гајише мржњу према Драгутину и они моћни великаши, који хтедоше зеленашки увећати своје новце. Поред свега тога Драгутин је био несрећан у рату, који је водио са својим савезницима (Бугарима, тесалијским севастократором Јованом Анђелом и Карлом Анжујским, неапољским краљем) противу Грка. Србија у овом рату не само да није ништа добила, већ је изгубила све земље на јужној страни до Липљана на Косову.

Овај неуспех српскога оружја још јаче изазва негодовање против Драгутина. Како беше болешљив, јер је још у почетку владе, путујући по земљи, сломио ногу под градом *Јелечом* (данас развалине близу Новога Пазара), па мишљаше да је то казна Божја за његова недела према оцу, те науми да се одрекне престола у корист свога млађег брата. На то га саветоваху и властела и свештенство,

које је његов брат Милутин умео задобити за се. Јаком отпору, који се јавио у земљи, а иза којега је стајао његов предузимљиви брат Милутин, Драгутин није могао одолети, те дозва Милутина у своју престоницу *Дежево* (на реци Дежевки, притоци реке Рашке) и крајем 1281 године договоре се те Драгутин предаде престо Милутину под погодбом да Милутина наследи Драгутинов син *Владислав*. Од тога времена настаје заједничка влада ова два брата над српским земљама.

75. Драгутин сремски краљ (1282—1316). — Кад је Драгутин уступио краљевину своме брату задржао је себи земље око *Рудника*, а доцније добије од своје таште, краљице Јелисавете, на управу оне земље, које је она добила 1280 године као војводство. Тако је његова држава обухватала земље између Велике и Западне Мораве, Дунава, Саве и Дрине, део *Босне* и то *Усору* и *Соли*. То беху земље између Дрине и Саве, река: Спрече и Усоре. Усора се простирала на југ до Жепча (види чл. 108а). Осим тога врховну власт Драгутинову признаваху и босанске области, које се зваху *Права Босна* и *Доњи Крајеви* (види чл. 108б). Поред ових области под Драгутиновом влашћу беше и *Срем*. Око 1286 године помоћу брата Милутина придружио је Драгутин својој краљевини и област *Браничево*. Овако заокруженом државом владао је до смрти своје (1316).

Престоница краљевине Драгутинове била је у *Дабрцу* на Сави (близу данашњег Шапца код села Дебрца на Сави) или у данашњем *Београду*.

Драгутин је имао два сина: *Владислава* и *Урошицу* и кћер *Јелисавету*. Урошица је умро још за живота очева, а Јелисавета се удала за босанског бана *Степана I Котромана* (види чл. 108).

Краљ Милутин

(од краја 1281—1321 године)

76. Ратови Милутинови с Грцима, Татарима и Шишманом видинским. — Поред свих оних потреса који снађоше српску краљевину од силаска Урошева с престола до доласка Милутинова Србија је сачувала свој углед на страни. Околни су је народи поштовали, а непријатељи су стрепили од ње. Требало је Немањиној држави додати и остале српске земље, које су биле под туђинском влашћу а које је требало отргнути од туђина и ослободити. За тај посао требао је да дође човек силне воље и челичне издржљивости, окретан, углађен, који неће ни од чега презати, већ који ће стално ићи одређеној мети, одолевајући свима препрекама. Србија је добила таквога владаоца у краљу Милутину који је имао ту срећу, да му је на северу постојала краљевина брата Драгутина, те се с те стране није имао ничега бојати. И одмах, чим је ступио на престо, отпоче радити на ослобођењу осталих српских области и на ширењу своје краљевине.

Склопивши корисне савезе, крете се одмах на грчку царевину (1282) и освоји неколике области с градовима (оба Полога, данас Тетово и Гостивар у горњем току Вардара, — скопску област с градом

Скопљем, *Овче Поље* између река: Криве, Пчиње, Вардара и Брегаљнице, *Злетово*, око реке Злетова, притоке Брегаљничине, — и *Пијанац* — између реке Брегаљнице и Пљачкавице планине). Грчки цар хтеде му се осветити за ово, али умре на путу, те његов наследник (Андроник II) посла на Србију 4000 Татара, који беху дошли у помоћ Грцима (1283 у пролеће). Ови изненада нападну Србију, опусте српске области до Липљана и Призрена и допру до Белога Дрима, који се беше излио тако, да се није могло прелазити преко њега. Татари жељни плена, а видевши пуно народа с оне стране реке у збегу, навале на коњима преко реке. Брза река занесе их те се многи подаве, а оне који пређоше реку Срби побише. Међу њима и њиховог старешину, кога Срби *Црноглавом* зваху. Главу његову, која беше накићена бисером, драгоценим камењем и златом, одсеку, натакну на копље и донесу краљу Милутину. У том стигне војска Милутинова и брат му Драгутин из сремске краљевине, те заједно нападну на Грке, па поврате све раније заузете земље и оплене Струмску, Сереску и Христопољску Област, па допру до Свете Горе. Одатле се браћа врате натраг, узевши собом све покретно имање и богаство грчко из опустошених области. Милутин испрати брата у његову државу, а сам следеће (1284) године нападне и по трећи пут на Грке и освоји опет неколике области (*Дебарску* — данас Дебар, *Кичевску* — на горњем току реке Црне и *Поречку* — средњи и доњи ток реке Треске).

Докле се Србија у слози двојице браће снажила, ширила и напредовала, дотле Татари опет навале на Угарску и Бугарску (1285), те оплене и попале многе крајеве. У томе је Бугарска највише страдала и распала се на два дѣла. У источном владаше клетвеник татарскога хана Ногаја *Ђорђе Тертер*, а у Видину самостално владаше кнез *Шишман Страцимировић*, куманског порекла. Међутим у то време завладаше у Браничеву као самостални господари Кумани, браћа *Дрман* и *Куделин*. Престоница им је била у *Ждрелу* на Млави. Они покупе најамничку војску од Кумана и Татара и нападну на Драгутинову државу да је плене. Сад се Драгутин обрати за помоћ брату. Милутин пође брату у помоћ, победе ове Куманце, прогнају их преко Дунава, па освоје *Браничево* и придруже Сремској Краљевини (око 1286 године).

Поменути видински кнез Шишман ускоро после овога (1291) скупи најамничку војску од Татара, навали на државу Милутинову и допре до града *Ждрела*, (близу Пећи), желећи да оплени српску архиепископију и њену цркву Светога Спаса. Ту их сузбије Милутинова војска. Још се ноћу Татари поплаше од неке небесне појаве (од огњеног стуба) те нагну у нереду бежати. Милутин скупи још више војске, па их почне гонити и дође до Видина, заузме њега и целу државу Шишманову. Шишман пређе преко Дунава, па почне молити Милутина, да му не разори град и не поруши дворе, обећавајући да ће му бити клетвеник целога

живота. Милутин пристаде али под погодбом да се ожени једном од кћери његових великаша. И тако Шишман признаде врховну власт Милутинову над целом видинском кнежевином и ожени се ћерком Милутинова великог жупана *Драгоша*. А доцније, кад виде да му је Шишман одиста веран клетвеник, удаде за његова сина *Михаила* своју кћер *Ану*.

Тако се рашири Милутинова *врховна власт* над целом видинском кнежевином.

77. Милутинови односи према Татарима и последњи рат с Грцима. — Татарска сила под ханом Ногајем беше велика. Бугарска се распаде под ударцима њиховим и татарска се власт утврди у Бугарској. Одатле татарске чете испадаху преко Балкана у Византију и плевише земље и градове тако, да у тој царевини не беше заштићено ни имање ни живот људски. Ове чете заустављале су се на границама српске краљевине. Ногај жељаше и Србију да подчини својој власти, као што је учинио с Бугарском, те прикупи војску и спреми се па Милутина. Србији загрози велика опасност и Милутин похита да је отклони и да не троши узалуд снагу народа својега. Зато отпусти своју другу жену *(Јелисавету)*, кћер угарског краља Стевана V, те се ожени ћерком бугарскога цара Ђорђа Тертера, а свастиком Ногајева сина *Чоке*. Тако се спријатељи с породицом Ногајевом. Ова женидба за кратко време отклони татарску навалу од Србије. Али кад Милутин порази Шишмана видинскога и рашири своју власт над видинском

кнежевином Ногај се поново спреми на Србију. Сад Милутин опреми посланике Ногају с богатим даровима молећи га за мир. Међутим хан се баш тада завади са својим суседом на северу *Токтај-ханом*, поглавицом Татара који се зваху „Златна Орда." И с тога пристаде на мир, али потражи таоце а међу њима сина краљевог Стефана. Милутин пристаде на то и посла Стефана с великашима земље српске, који ће бити заточници мира (1292). Ногај у одсудном боју (близу Одесе у Русији) буде рањен и умре у бежању. Међу Татарима настане раздор, те се Стефан користи, побегне с великашима и дође у Србију (1293). Татари се пак опораве и Ногајев син (Чока) нападне на Бугарску. Бугарски цар (Смиљац) потражи помоћ од Срба и краљ пристане да помогне. Том приликом ожени сина Стефана *Тодором*, ћерком бугарскога цара, назове га *младим краљем* и даде му на управу Зету са градовима. У Бугарској ускоро паде власт татарска и на престо дође шурак краља Милутина *Тодор Светослав*, син Ђорђа Тертера.

Опасност која је претила Србији од Татара скренула је за време Милутинову пажњу од Грчке. Али чим је та опасност прошла Милутин опет пође на Грке и освоји северну Албанију са градом Драчом (1296). Затим се крене даље да осваја земље на југу према Белом Мору. Њему се придружи и један одметник грчки. Успеси Милутинови беху велики, и грчки цар (Адроник II) гледаше да се измири с краљем. Али Милутин тада беше

у неприлици, јер се она заједница и слога, које су до сад владале између браће и учиниле, да се српска власт рашири над српским земљама од Врбаса до Рила и Чибрице, од Дунава код Варадина до Охридскога Језера и до утока реке Црне у Вардар, поче кварити. Сремски краљ Драгутин био је незадовољан што је Милутин својега сина поставио да Зетом управља и што га је назвао „младим краљем," те га тако огласио за свога наследника. Тиме је прекршен дежевски уговор по коме би Милутина наследио син Драгутинов. С тога у овој неприлици, бојећи се брата, Милутин прими понуду грчкога цара, и измири се с њиме. При овом измирењу грчки цар признао је Милутину сва освајања у Арбанији. Осим тога Милутин се ожени *Симонидом*, ћерком грчкога цара (1299) пошто је отпустио Бугарку. Тако је у грчком цару стекао пријатеља и савезника против намера својега брата Драгутина. Услед тога настадоше сасвим хладни односи између браће.

78. Две буне против Милутина. — Од кад се опријатељи Милутин с цариградским двором његови се односи променише према грчкој царевини. Он не само што напусти ширење српске државе на рачун византијске царевине, већ поче помагати Грцима у Малој Азији против њихових непријатеља, шаљући тамо своју војску и војводе да ратују за туђе користи. Овим је оштетио велику властелу своју која је у рату налазила користи за себе добијајући плена, баштина и чинова. Зато велика властела беше љута

на Милутина. Али како почеше долазити и шураци Милутинови на српски двор, те се тиме све више почеше мешати Грци у српске послове, а Милутин се све јаче повођаше за женом својом, лепом Симонидом, то се многа властела одметну од краља. Негодовањем великога дѐла властеле користио се Драгутин и настане да поврати вредност дежевском уговору о наслеђу престола. С тога диже буну и изненада се упути на Милутина почетком 1313 године. Краљ не имађаше доста своје војске, већ само најамничке чете у које се није могао поуздати, те прибегне преговорима. Владику звечанског *Данила* пошље одмах Драгутину, који јави сремском краљу да остаје у снази дежевски уговор, по коме ће Милутина наследити син Драгутинов. Ово је утврђено и на сабору српском (1313 године). Осим тога послат је био у Цариград, по жељи оба краља и целога сабора српске земље, хиландарски игуман *Никодим*, да каже грчком двору, да се не плете у питање о наслеђу престола у Србији.

Кад се све то свршило браћа су се измирила и живела у љубави. Оваквим миром између браће Стефан је престао бити наследник српскога престола, а властела није била задовољна. С тога незадовољна властела почне наваљивати на Стефана да устане и отме престо оцу. И заиста буна се јави почетком 1314 године. На челу јој беше Стефан. Али Милутин сазна на време за намере сина својега, скупи војску и изненада дојури у Скадар, престоницу Стефанову. Стефан побегне преко реке Бојане на ону страну. Видевши Милутин да му неће

моћи ништа учинити, прибегне преговорима позивајући сина да се врати. Нежним писмом домами сина к себи. Он му писаше: „Мило и драго чедо моје, ја те зовем а ти ми се не одзиваш. У тузи мојој мислим да си близу мене и пружам руку, а тебе нема! Од многих суза ослепићу, а од љуте жалости, што си ме оставио, раздире се срце моје, и море ме многи уздаси! То ми учини ти, чедо моје, чему се не надах од тебе! О, дођи, дођи, сине мој драги, да се утеши старост моја!“ — Ипак Стефан оклеваше доћи. После дугих преговора Стефан дође кајући се за учињени грех према оцу. Измири се с оцем и Милутин га одведе собом у Скопље. Тамо је Стефан по наговору присталица Драгутинових везан, окован и бачен у затвор; затим пошто му је повређен вид, послан у Цариград заједно са синовима *Душаном* и *Душицом* и женом *Теодором*, где је остао као сужањ неколико година. У Цариграду је Стефан повређени вид излечио, те је опет могао видети.

79. Смрт краљице Јелене и Драгутинова. — Кад је оно Драгутин дао својој мајци Јелени пространу област на средњем Ибру, она се беше повукла у свој дворац, у *Брњацима*, где је становала, живећи од прихода које јој доносаше њена област. Чинила је прилоге манастирима и црквама у скупоценим сасудима и одеждама. У двору њеном састављане су и преписиване црквене књиге. Помагала је удовице и убоге, а сироте девојке из своје области прикупљала је у свој двор. Ту је био за њих стан и школа, где

су се оне храниле и училе свему, што је женскињу потребно за кућу и живот. Кад би која доспела до удаје, она би је богато опремила и удала, па на њено место другу узела. У својој области на утоци реке *Брвенице* подигла је цркву Свете Богородице, која се назива *Градац* (данас северозападно од варошице Рашке). Она се доцније покалуђерила, а умрла је одмах после Стефанове буне (8 фебруара 1314 године). И сремски краљ Драгутин није дуго живео после смрти своје мајке. Године 1314 у лето долазио је на гроб своје мајке и посетио је свога брата краља Милутина у *Паунима* (на Косову близу Грачанице). Затим се вратио натраг у државу своју где је живео до 1316 године. У својој престоници, Дабрцу, живео је као прави покајник. Савест га је гризла што је одузео престо оцу своме и он се кајао тражећи утехе у мучењу тела својега. Скидао је са себе богато владалачко одело и златни појас, а облачио искрпљено и поцепано. Испод тога по на́гом телу, да нико не зна, опасиваше се трском и носаше оштру одећу од кострети. Целе ноћи не спаваше већ се кајаше и мољаше се Богу натапајући постељу сузама својим. И то му се мало чињаше, већ ископа у земљи као гроб, па би простро по њему трња и оштра камења, те би уморан од покајничке молитве и туге, ту легао на оно трње и камење и тако не спавао већ само на мукама продремао. То је чинио не само код куће већ и на путу. Слао је многе прилоге црквама и манастирима по српској земљи и светим местима по Србији, Синају и Русији. Двор му

беше отворен свакоме, који је био потребит, а нико се није враћао из двора његовога празне руке. Многе су ствари, сасуди и одежде рађене у његовом двору, кићене златом, сребром и драгим камењем и слате црквама и манастирима као прилози. Пред смрт се покалуђери (добио је име *Теоктист*) и умре као највећи покајник (12 марта 1316 год.).

Кад су га после смрти купали нашли су испод калуђерскога одела кострет и тршчани појас упијен у месо тако, да га нису могли скинути, док га нису топлом водом размекшали и одвојили од краљева мртва тела.

Драгутин је пренесен у своју задужбину Светог Ђорђа у Расу и ту сахрањен.

Последице смрти Драгутинове беху те, што његовога сина Владислава Милутин одмах ухвати и затвори, па заузме Браничево и Мачву с Београдом а Угри заузму Срем и Славонију, а крајеви у Босни још раније беху отпали. Тако Милутинова држава рашири се на северу до Дунава и Саве.

80. Сукоб с Угрима и повратак Стефанов из Цариграда. — Угарски краљ (Карло Роберт) беше љут на Милутина што је овај после смрти Драгутинове придружио Мачву с Београдом својој држави, и гледаше на то као на отимачину учињену круни Угарској. С тога Угарска гледаше згодну прилику да ту област поврати. Та јој се прилика скоро указа, јер кад Милутин поврати од *Филипа Тарентскога* раније отети му град Драч, Филип закључи с папом и угарским краљем савез против Милутина. У тај савез уђоше и католичке старе-

шине у Арбанији, које подстаче папа, па нападну сви на Милутина (1319 године). Краљ српски беше срећан у рату с арбанаским поглавицама, али на северу изгуби Мачву с Београдом па му од целе Драгутинове државе остаде само Браничево.

Милутин је још 1316 године, одмах по смрти Драгутиновој, погазио уговор дежевски, по коме би на српски престо дошао Драгутинов син Владислав. Њему се није свиђало да престо, на коме он седи тридесет и неколико година, преда неком другом изван свога потомства у време кад је Србија постала најбогатија и најугледнија држава на Балканском Полуострву. Зато је кад га је минула опасност од Угарске и Запада, помишљао на повратак сина својега, јер је већ био стар и надаше се да може и смрт доћи, па нека они, који му могу бити наследници, син и унук, буду ту, у држави. И радо се одазвао молби свештенства и духовништва, кад га ови замолише да опрости Стефану и да га врати из Цариграда. Грчком цару Андронику II послао је Милутин нарочито посланство с поруком, да му пошље сина. Стефан је дошао оцу своме крајем 1319 или почетком 1320 године. Отац му даде један део жупе будимаљске са седиштем у *Будимљу* (данас село близу Берана), где је живео до краја владе свога оца. Сина Стефанова *Душана* задржи Милутин у своме двору, можда и с намером да му буде наследник престола.

81. Милутинови односи према Дубровнику. — Дубровник је у ово време стајао под заштитом

моћи ништа учинити, прибегне преговорима позивајући сина да се врати. Нежним писмом домами сина к себи. Он му писаше: „Мило и драго чедо моје, ја те зовем а ти ми се не одзиваш. У тузи мојој мислим да си близу мене и пружам руку, а тебе нема! Од многих суза ослепићу, а од љуте жалости, што си ме оставио, раздире се срце моје, и море ме многи уздаси! То ми учини ти, чедо моје, чему се не надах од тебе! О, дођи, дођи, сине мој драги, да се утеши старост моја!“ — Ипак Стефан оклеваше доћи. После дугих преговора Стефан дође кајући се за учињени грех према оцу. Измири се с оцем и Милутин га одведе собом у Скопље. Тамо је Стефан по наговору присталица Драгутинових везан, окован и бачен у затвор; затим пошто му је повређен вид, послан у Цариград заједно са синовима *Душаном* и *Душицом* и женом *Теодором*, где је остао као сужањ неколико година. У Цариграду је Стефан повређени вид излечио, те је опет могао видети.

79. Смрт краљице Јелене и Драгутинова. — Кад је оно Драгутин дао својој мајци Јелени пространу област на средњем Ибру, она се беше повукла у свој дворац, у *Брњацима*, где је становала, живећи од прихода које јој доносаше њена област. Чинила је прилоге манастирима и црквама у скупоценим сасудима и одеждама. У двору њеном састављане су и преписиване црквене књиге. Помагала је удовице и убоге, а сироте девојке из своје области прикупљала је у свој двор. Ту је био за њих стан и школа, где

су се оне храниле и училе свему, што је женскињу потребно за кућу и живот. Кад би која доспела до удаје, она би је богато опремила и удала, па на њено место другу узела. У својој области на утоци реке *Брвенице* подигла је цркву Свете Богородице, која се назива *Градац* (данас северозападно од варошице Рашке). Она се доцније покалуђерила, а умрла је одмах после Стефанове буне (8 фебруара 1314 године). И сремски краљ Драгутин није дуго живео после смрти своје мајке. Године 1314 у лето долазио је на гроб своје мајке и посетио је свога брата краља Милутина у *Паунима* (на Косову близу Грачанице). Затим се вратио натраг у државу своју где је живео до 1316 године. У својој престоници, Дабрцу, живео је као прави покајник. Савест га је гризла што је одузео престо оцу своме и он се кајао тражећи утехе у мучењу тела својега. Скидао је са себе богато владалачко одело и златни појас, а облачио искрпљено и поцепано. Испод тога по на́гом телу, да нико не зна, опасиваше се трском и носаше оштру одећу од кострети. Целе ноћи не спаваше већ се кајаше и мољаше се Богу натапајући постељу сузама својим. И то му се мало чињаше, већ ископа у земљи као гроб, па би прострo по њему трња и оштра камења, те би уморан од покајничке молитве и туге, ту легао на оно трње и камење и тако не спавао већ само на мукама продремао. То је чинио не само код куће већ и на путу. Слао је многе прилоге црквама и манастирима по српској земљи и светим местима по Србији, Синају и Русији. Двор му

Босни итд.) и све их богато украсио и обдарио. Многе дарове слао је црквама и по другим земљама. Неке је не само обдарио већ и из основа подигао. Осим цркава подизао је и *болнице*, те су у њима лечени болесници о његовом трошку. Најзнатнија и најлепша беше му она болница коју подиже у Цариграду.

Краљ Милутин је после својега унука Душана најзнатнији српски владалац у току столећа средњега века а први државник и политичар. Умро је 1321 године 29 октобра, и сахрањен у Бањској. Доцније, за владе Турака, његове су мошти пренесене у Софију, где се и данас налазе. Српска га је црква прогласила за свеца.

Краљ Стефан Дечански

(од краја 1321 до 8 септембра 1331)

83. Нереди при ступању Стефановом на престо. — Тело Милутиново још не беше ни погребено, а уземљи настадоше нереди око наслеђа престола, који хтедоше да сурвају и поцепају државу Милутинову. У Србији се јавише тројица који хтедоше заузети Милутинов престо и то: *Стефан*, брат му *Константин* и *Владислав*, син Драгутинов, који се по смрти Милутиновој ослободи тамнице. Кад Стефан скиде повез с очију, и кад објави да су му очи излечене, скупи се око њега доста велике властеле и војске. На његовој страни беше и свештенство с архиепископом *Никодимом* на челу. У Пећи се састане сабор од свештенства и

властеле, те Стефана на Богојављење 1322 године свечано крунише краљевским венцем архиепископ Никодим а његовога сина *Стефана Душана* венчаше за *младог краља*, и отац му даде Зету на управу. У току исте године дође до одлучнога сукоба између Стефана и Константина, где Константин у боју погибе[5], те тако остадоше два супарника. Стеван имађаше под собом јужни део ондашње српске државе, а Владислав син Драгутинов северни.

Овим раздором у Србији користише се околне државе. Срби изгубише град Драч, јер га оте Филип Тарентски помоћу арбанском. Видински деспот Михаило Шишмановић вазал српски завлада бугарским престолом (1323), збаци са себе врховну власт српску; своју жену а Стефанову сестру Ану отера од себе и ороди се с кућом Палеолога, па склопи савез с Грцима и почне се спремати да удари на Србе. Бојећи се Стефан да се Михаило не удружи с Владиславом против њега, посла у Бугарску хумскога владику *Данила*, те га измири с Михаилом. Исти владика ишао је одатле у Цариград где је такође успешно свршио поруку Стефанову.

У том већ дође до одлучнога сукоба између Стефана и Владислава. У боју Стефан савлада Владислава, заузме земље које је он држао, а њега прогна у Угарску (1324). Том приликом Србија изгуби Хум, јер га заузе и придружи својој бановини бан Степан Котроманић. Тако раздори око престола после

---

[5] Константин је сахрањен у Звечану.

смрти Милутинове нанеше много штете српској држави.

84. Пријатељство с Византијом и завада с Бугарима. — Ма да се Стефан утврди на престолу опет беше без пријатељства с којом од околних држава, које су раније завиделе снажењу српске државе, па су једва чекале да она ослаби. У таквим неприликама Стефан гледаше на коју би се државу могао ослонити у случају опасности. Како му прва жена краљица *Тодора* беше умрла (1322 или почетком 1323), то се он још у току 1323 године обрати дому Палеологовом у Цариград, желећи да се ороди с њиме и склопи савез против својих многих непријатеља. Његов изасланик (хумски владика Данило) сврши посао по жељи Стефановој и Стефан се ожени рођаком цара Андроника, II, *Маријом Палеологовом* (1325) и тако утврди пријатељство с Андроником II.

Кад устаде против Андроника II његов унук Андроник III у савезу с бугарским царем (Михаилом), који тражаше савезника против Срба, то Стефан пристане уз Андроника старијега и закључи с њим савез. Затим му посла помоћ под храбрим војводом *Хрељом* (у народним песмама Реља *Крилатица*) у 12.000 војника. Хреља стигне доцкан у помоћ Андронику Старијем, јер га Млађи победи и нагна да одступи с престола и да се покалуђери. Стефан се сад користи овим превратом у Грчкој и прибрану снагу употреби и освоји више градова (Просек, Велес, Црешће и Добрун, а поврати Штип, који је Андроник III у овим сукобима био заузео).

Војска опколи и град *Охрид*, али га не могаше заузети (1328).

Ове године свршила се распра између Стефана и Дубровника, која је почета још 1326 због неких оштета.

Успеси српске војске и ширење српске државе изазваше нов савез између грчкога цара Андроника III и бугарскога Михаила Шишмановића. Они се спремаху да сломе снагу српске државе, да је оплене и поделе међу собом. Али се не поуздаше сами у своју снагу већ у свој савез примише и влашкога војводу *Иванка Басарабу*, његовога зета *Александра*, господара црних Татара, који су господарили у Молдавији и *Јасе*, који су становали око данашњега Јаша у Молдавији. Тако се сва ова сила спремаше на Србију, која у оно доба поред своје домаће војске имађаше неколико стотина најмљених немачких копљаника, којима заповедаше млади краљ Стефан Душан.

85. Битка код Велбужда (Ћустендила) 1330 године. — Док су Бугари очекивали савезнике са севера и спремали се да ударе с истока на српску државу, дотле Грци ударе од Битоља и освоје неколико пограничних градова (Добрун, Железнац, Добрц, Бучен и Каваљар), па застану и чекаху своје савезнике, да виде шта ће они учинити.

Како се бугарски цар налазаше тада у Видину, то Стефан, бојећи се оволике силе, пошље посланике и потражи мир, али га Михаило не хтеде чути, већ се хваљаше како ће столицу царства својега у Србију преместити. Срби мислећи да ће

Бугари ударити с истока, кретоше своју војску с Косова и дођу на *Добрич* (предео на ушћу Топлице у Мораву). Ту се зауставе чекајући да им дођу и друга одељења. Али Стефану стигне глас да се Михаило преко Софије упутио југу, Струми и Вардару, да се састане с Грцима. Српска војска удари онда с Добрича на Врању и Куманово. Уз пут, да би своју војску охрабрио, помоли се Богу у двема задужбинама оца својега у *Нагоричину* и *Сарандапору* (близу Криве Паланке на реци Криви). У последњем манастиру чује да је бугарски цар ушао с војском у српску државу, и да је наместио војску код града *Земуна* на десној страни Струме у велбушкој равници. Четири дана пустошили су Бугари околне крајеве не наилазећи на отпор, па су чак и воћњаке секли и уништавали. Пети дан по доласку Бугара стигне и српска војска и намести се на речици *Каменчи* близу града *Велбужда* (данас Ћустендила). Како Стефану не беше стигла сва војска, то поче преговоре отежући их два до три дана. И уочи 28 јула прикупи му се сва војска. Бугарска војска осећаше оскудицу у храни, те се беше расула да прикупи храну. Међутим и грчка војска приближиваше се да се придружи својим савезницима. Кад је освануо 28 јули, дан суботни, јутро прође као обично. Бугарски цар мишљаше да тога дана неће бити боја, али Срби више нису смели чекати, јер би се савезници састали. С тога се Срби спремише за борбу, и Стефан распореди своје пукове смишљено и разумно. Један део одабраних војника даде

своме сину, младом краљу Душану, да их води у бој, а други узе сам. И у подне војска беше спремна за борбу. Оклопи, штитови и оружје блештаху на врелом илијинском сунцу. Војска се крете. У средини беше Душан с најбољом војском. Врисак коња и јека убојних труба проламаху ваздух. Бугарски цар уреди своју војску, али му у војсци владаше забуна и Срби пођоше на јуриш. Обе се војске сударише стрелама, копљима и мачевима, и борише се храбро не уступајући из почетка ни једна ни друга. Српски убојни редови беху непробојни. Многи Бугари почеше падати, српска војска поче надвлађивати и бугарска војска поче бежати. У бежању цару се спотакне коњ, он падне и угрува се а српски војници дотрче и убију га, па његово тело натоваре на коња и донесу пред краља својега. Срби разгоњаху даље Бугаре и савезнике њихове бијући стрелама, бодући копљима и секући мачевима. Од силне погибије непријатеља, од многе проливене крви, бистра Струма потече мутна и крвава, носећи коње и јунаке, носећи непријатеља, који нападе на српску земљу.

Стан бугарски бӣ освојен, бољари похватани, а многа војска, што не паде од убојна оружја, бӣ заробљена. Сутра-дан (29 јула) освану недеља, краљ прикупи сабор великаша својих, и победоносни јунаци његови донеше много злата и скупоцена одела и небројено богаство у плену; доведоше многе дивне коње од бугарскога цара и великаша његових. Затим доведоше пред краља

многе бугарске великаше у гвожђе оковане. Многи од ових великаша не вероваху да им је цар погинуо, те Стефан нареди да им се изнесе мртво тело цара њиховога. Кад видеше мртва цара својега, почеше горко плакати и горко тужити: „О драги и мили наш господару, силни царе наш, тако ли погибе? Зар ти сад, кад лежиш ту, ништа не помаже слава царства твојега? Где је сада златни престо твој? Где слава богаства твојега? Где скупоцени бисер твој и драго камење? Где одело твоје златом извезено? Устани и види велику жалост нашу, и несрећу, која нас данас снађе. Лишени славе понижени смо, и воде нас оковане куда хоће.“ — Затим се окрену краљу Стефану, и рекоше му: „Благочестиви краљу, видесмо, какву ти срећу Бог данас даде, али нека се сети твоје велико краљевство, како је до јуче наш господар био славан и владао државом и многим народом, а данас лежи уништен као прах, изгубивши живот ван државе своје. С тога помилуј нас превелики краљу, и заповеди преславном твојом речју, да се сахрани тело господара нашега, до јуче непријатеља твога, а данас раба тебе недостојна.“

Кад краљ саслуша молбе њихове, он се договори са свима великашима својим, па заповеди те се царево тело пренесе и сахрани у манастир Нагоричино. Затим пошље веснике српској краљици и архиепископу да их известе о победи; заробљене бугарске војнике ослободи и пусти да иду у отаџбину, а заповеди те исеку Татаре и Јасе и

телеса њихова остави зверовима и грабљивим тицама за храну.

86. Значај битке код Велбужда. — Глас о српској победи брзо се разнесе на све стране. Грчки цар чим чује за њу напусти бојно поље и оде у Једрене, а српски краљ пође на Бугарску водећи собом оковане бугарске бољаре. Кад дођу до места *Извора*, сретну их изасланици царевога брата са свима великашима, те понудише Стефану целу Бугарску да је придружи својој краљевини говорећи: „Од сада нека буде српска краљевина и бугарска царевина једна држава а ми да се покоравамо вољи твојој.“ Али Стефан не хтеде то учинити, већ посла један део своје војске под својим великашом *Александром Страцимировићем* те на бугарски престо у Трнову подигне Стефанова сестрића *Стефана Шишмановића*, сина Михаилова. За себе је српски краљ задржао саму Нишавску Област с градом Нишем, и неке крајеве источно од места битке. Уз то српској држави повраћена је врховна власт над видинском кнежевином. Одмах после овога Стефан се крене на Грке, и поврати све оне градове, које беху заузели Грци у почетку рата.

На тај начин уништен је бугарско-грчки савез; снага бугарске државе сурвана је за свагда, а српска држава оста и даље да води прву реч на Балканском Полуострву. Србији настајаху све светлији дани и ведрија будућност.

87. Дечани и болница. — Краљ Стефан још раније беше започео зидати лепу задужбину у За-

трнској Жупи, у хвостанском крају, на обали реке Бистрице, на месту које се *Дечани* зваше. Сâм положи камен темељац и сабра множину хитрих мајстора, и подиже величанствену цркву коју украси дивним мермерним стубовима и лепим живописом. Споља је украси лепим мермером разних боја. Цела грађевина беше украшена најлепшим каменорезом онога времена. У сваком стубу, у сваком окрајку прозора огледаше се израз највеће вештине онога доба. То беше најлепша црква, коју дотле подиже српски владалац. Цркви, задужбини својој, приложи златних и сребрних сасуда, свештеничких одежда, сиријска ткива украшена бисером и драгим каменом. Около цркве подиже велику тврђаву а над вратима тврђаве подиже велику кулу (пирг), и у њу постави гласпа звона. Уза зид тврђавин подиже дивне ћелије за калуђере а све то покри оловним кровом. Исто тако подиже и пространу трпезарију за братију манастирску. Ова дивна грађевина, споменик и представник ондашње снаге и величине Србинове, назва се *Високим Дечанима*, те се по њој назва и краљ *Стефаном Дечанским*. Она и данас постоји и приповеда нараштајима онога краја, да се онуда негда развијала српска краљевина, српска снага и слава.

Кад се Стефан врати с бојнога поља 1330 године, дочека га народ његов с песмама и похвалама које праћаху бурни усклици. И овај краљ у највећој слави својој сети се болних и изнемоглих, те недалеко од Дечана подиже дивну болницу с одајама и снабде је уредним креветима и дру-

гим потребама. Ту прикупи болне да се лече и хране. Над болницом постави благога и доброг старешину, коме заповеди да се о свакоме стара и да свакога лечи. Болницу је сâм често обилазио, болне посећивао, једне тешећи друге разговарајући.

88. Губитак престола и смрт Стефана Дечанскога (1331). — Битком код Велбужда није се Дечански користио ни према Бугарима ни према Грцима у ономикој мери, у колико то жељаше српска моћна властела и млади краљ Душан, који се прослави јунаштвом у овој битки. Иста властела била је незадовољна и с тога, што се по двору српскога краља шире поред Марије Гркиње и Грци, који утицаху на ток српских државних послова. Можда је и Марија желела да престо наследи њен син *Симеун*, те су тога ради настали хладни односи између оца и младога краља. Око Душана прикупи се сва незадовољна властела те га наговори да се дигне против својега оца. Овај млади краљ властољубив и жељан освајања, омиљен у народу, подиже буну против оца својега. Али Дечански чује за то на време и дојури у Скадар, сејући свуда пустош, па разори и Душанове дивне дворе, који су били на обали самога Дрима у Скадру. Душан изненађен брзим доласком очевим пребегне преко Бојане и никако не хтеде доћи на позив очев, бојећи се да не прође као и његов отац што је прошао кад се против својега оца бунио. После многих преговора они се измире и то измирење утврде заклетвама и великим обећањима. Одмах после овога Дечански се

врати у своју престоницу у *Неродимље* (данас село на југу од Приштине). Али се неповерење опет јави између оца и сина, и Душан с оданом властелом и војском дојури изненада и опколи двор очев. Отац његов једва успе да на коњу побегне у град *Петрч*. Душан ухвати маћеху с децом, затим опколи Петрч, и отац му се преда. Он га са женом и децом пошље у Звечане на чување, а сам скупи Сабор од властеле и свештенства у *Сврчину* 8 септембра (на Малу Госпођу 1331) и свечано се венча за краља.

Наскоро после овога умре и Дечански 11 новембра исте године. Због многих страдања, због велике побожности и многих добрих дела која је чинио, био је доцније проглашен за свеца под именом „свети краљ Дечански," и наша црква слави га сваке године 11 новембра.

Стефан Душан

(Краљ од 1331—1346, цар од 1346—1355)

89. Србија и околне државе у време ступања Душанова на престо. — У време Душанова ступања на престо у византијској царевини још се осећаху последице оне међусобне борбе између два Андроника, деда и унука. Држава беше растројена, разривена многобројним плеткама и ослабљена у сваком погледу. Ову општу слабост царевине појачаваху непрестано борбе странака, а нарочито после смрти Андроника III, кад се прогласи за цара властољубиви великаш царства *Јован Кантакузин*. Границе византијске

царевине око 1330 године бејаху јако сужене. У Малој Азији Византија беше изгубила све земље осим северног дела Мизије и Витиније према јужној обали Мраморнога Мора са градовима: Никејом и Никомидијом. Остале земље у Малој Азији падоше у руке Турцима османлијама и већ 1326 године *Бруса* беше престоница турскога хана *Оркана*.

На Балканском Полуострву грчка царевина захватала је Тракију и земље јужно од линије: Мелник, Струмица и Охридско Језеро; она захваташе Вотијеју с Веријом, Пидну, Албанију, Епир и Тесалију. Данашња средња Грчка и Пелопонез беху још у рукама Латина.

На северу од српске државе у време ступања Душанова на престо у Угарској владаше *Карло Роберт* (1301—1342). За време његове дуге владе Угарска Краљевина беше се опоравила од домаћих нереда и постала снажна држава. Она имађаше добро уређену војску, добре путове, развијену трговину; уређено судство, које је делило правду становништву краљевине. Рударство беше такође доста развијено, а Карло Роберт коваше златне и сребрне новце. Овако уређену, богату и јаку државу наследи *Луји Велики*, млади син Карла Роберта (1342—1382), за чије владе угарска држава достиже највећу моћ у току средњих столећа. Овако снажна Угарска беше опасна супарница српској држави у тежњама Душановим.

На истоку од српске државе постојала је Бугарска, која дѣлом признаваше врховну власт срп-

скога владаоца, а која се ни по снази ни по простору није могла мерити с ондашњом Србијом. Доцније за владе цара Душана бугарски цар Александар потпуно је зависио у политици од српскога цара.

На западу од српске краљевине око 1331 године налазила се српска бановина у Босни под владом бана *Степана Котроманића*, унука краља Драгутина (по кћери Јелисавети). Степан је био чувен бан босански, али је зависио од Угарске.

На самој обали морској на Јадранском Приморју у доба Душаново цветала је *Република Дубровачка*, која је признавала врховну власт Млетачке Републике, као и многи други градови на овом приморју. Дубровник је имао јако развијену трговину по српској држави кроз цело четрнаесто столеће па је остао прави господар српске трговине за све време владе Душанове.

Царица целога Јадранског Мора беше Млетачка Република, која је давно желела да ступи у блиске одношаје са Србијом у оно време. Ови су се односи утврдили тек за владе Душанове, јер је Душан преко њих набављао оружје и друге потребе за свој двор.

90. Душанова женидба. — Душан кад ступи на престо имађаше око 22 године. Бурни догађаји, које је још у детињству преживео, беху очврсли његову вољу и сталожили карактер. Његово васпитање у Цариграду и у дому деда његовога Милутина прошири му погледе и разви у њему јаку вољу, храброст, војничку вештину и

окретност у државним пословима. Умео је потпуно владати собом и својим страстима. Тежње своје потпуно је спојио са тежњама и користима ондашње српске државе. Он жељаше да од ондашње српске државе, прве по војној снази на Балканском Полуострву, створи моћну и снажну државу у коју би ушли и други балкански народи, а која би потпуно заменила изнемоглу Византију. Таква држава могла би одбити све навале из Азије и западне Европе.

Како у Бугарској у исто време, кад Душан ступи на престо, беше збачен цар Стефан Шишман, а мајка му прогнана, то Бугари подигну на престо онога српског великаша *Александра Страцимировића*, сестрића погинулога бугарског цара Михаила (сина деспота Страцимира, а зета влашкога војводе *Иванка Басарабе*). Душан желећи да Бугарска остане у истим односима, у којима је била у доба Милутина и Шишмана, то се ожени Александровом сестром *Јеленом*. На тај начин створен је на основу сродства снажан савез између три суседне државе, који је могао одолети и јакој Угарској и превртљивој Византији.

На две године по ступању на престо Душан уреди пријатељске односе с Дубровником и уступивши им неке земље (Стонски Рт са Стоном, Превлаку и острво Посредницу украј мора). Дубровчани њему плаћаху за то годишње 500 перпера (стонски доходак).

91. Прва Душанова освајања (1331—1341). — Пошто је овако уредио пријатељске односе с Бу-

гарском и Дубровником, Душан заједно са шураком Александром нападне на земље јужно од своје државе и уђе дубоко у византијску царевину, па долином Струме допре до *Сера* и *Моруница* (Амфипоља) у Мигдонији. Затим се окрене на југозапад од Струме и освоји многе крајеве и градове (Охрид, Железнац, Прилеп, Хлерин, Костур, Чемрен, Струмицу, Воден и многе друге) па допре до под Солун. У овом освајању много му је помогао грчки великаш *Срђан*, који се беше одметнуо од Грка. Док је Душан опсађивао Солун дође ту грчки цар (Андроник III) и понуди Душану мир. Како се баш у то време спремаше угарски краљ (Карло Роберт), да завојшти на Србију, и како под Солуном погибе Срђан грчким неверством, то Душан прими понуђени мир (26 августа 1334). По том миру Душан је већи део освојених градова и земаља задржао, а неке је вратио Грчкој, међу овима и Воден.

Како између Душана и угарскога краља не дође до борбе, то се Душан окрене Арбанији и нападне на католичко-арбанашке кнежевине, те освоји све до мора заједно с градовима Драчем, Канином и Авлоном (1336 и 1337 године). Затим освоји и северни део Епира с градом Јањином (1340), па се прогласи краљем арбанаским.

92. Савез Душанов с Кантакузином и нова освајања Душанова. — Године 1341 умре у Цариграду византијски цар Андроник III, а на престолу остави својега малолетнога сина *Јована V Палеолога*. А докле он не постане пунолетан беху одређени да се старају о престолу: његова мајка

и великаш *Јован Кантакузин.* Душан се већ почне спремати да опет нападне на грчке земље. У томе га помогоше саме прилике у грчкој царевини, јер се Кантакузин завади с царицом Аном, одметне се и у *Димотику* (јужно од Једренета—Демотика) прогласи се за цара.

Душанова војска пређе границу и опколи *Воден*, а Кантакузин, да би се обезбедио с Душанове стране, пређе у српске земље, и прво се састане с Душановим великашем *Оливером* (негде јужно од Велеса), па се крене Душану и састану се у Паунима на Косову (близу Приштине). Ту утврде савез под погодбом да Душан помогне Кантакузину против Палеолога. Затим да заједнички нападну на византијску царевину, па од земаља и градова што год који добије силом или милом да задржи. Овај договор потврде и заклетвама. Овом приликом свршена је ствар и о ћесару Хрељи, којега је Душан поставио за управника у *Струмици*, па се био одметнуо од Душана и придружио Кантакузину. Чим је Хреља чуо за преговоре између Душана и Кантакузина, одмах изјави да се покорава Душану и предаје му град Мелник који је освојио од Грка. Хреља се доцније покалуђери у манастиру Рилу и добије име *Харитон*, а цела његова област припадне Душану.

Према уговору Душан даде Кантакузину помоћ и овај се упути граду Серу, а Душан опколи *Воден* и освоји га. Српска војска, коју је водио Кантакузин, претрпи велики губитак а ништа не успе и Душану то не беше право. Међутим стиже

посланство од царице Ане, из Цариграда, преко којега царица уступаше Душану све земље од *Христопоља* (данас Кавале) на запад осим Солуна, само да не помаже Кантакузину, али Душан одби ове понуде, јер не хтеде погазити дану реч госту својему. Али како Кантакузин упропасти неколико пута без успеха дату му помоћ, Душан науми да раскине с њиме уговор, тим пре, што једном приликом (у лето 1343) Кантакузин преваром и крадом узе најамничку стражу краљице Јелене под именом да иде у лов, па отиде у *Вотијеју* (област западно од Солуна) и заузме *Бер* (данас Верија или Караферија) с још неким градовима (Платамон, Србија, Каменица или Петра, Шосак и Старидо).

Овако неискрено понашање Кантакузиново учини, те се Душан приближи царици Ани, па објави рат Кантакузину. С царицом не направи никакав уговор, те отпоче заузимати и Кантакузинове и Палеологове крајеве. Кантакузин сад нађе савезника у Турцима, које позва у помоћ, да засити своје властољубље и да дође до престола. Душанова војска под заповедништвом војводе *Прељуба* судари се с Турцима код *Стефанијане* (данас сеоце под Бешик-планином) и победи Турке, а кад ови стану бежати у шуму куда их Срби не могоше гонити на коњма, то одјашу коње и пођу пешице за Турцима. Турци заварају Србе, изађу из шуме, уседну српске коње, па ударе на Србе са свију страна, те многе исеку (1344). Душан се међутим не осврташе на овај пораз, већ настави

освајања и освоји многа места у Вотијеји (Бер) и Мигдонији. Најпосле и знаменити град *Сер* (о Митрову-дне 1345). Тако падоше Душану све земље око Орфанског и Солунског Залива у руке, осим Солуна. Тада се потписиваше:

„Стефан ва Христа благоверни краљ и с Богом самодржац свих српских и поморских земаља.“

На печату стајаше му:

„Стефан — краљ ва Христа благоверни краљ србских земаља и поморских.“

93. Царство и патријаршија. — Кад је Душан придружио оволике земље српској држави и задао снажне ударце грчкој царевини, то хтеде српску краљевину подићи на степен царства, и изнемоглу Византију заменити снажном српском државом, која би имала живе снаге да одоли туђинским навалама на Балканско Полуострво. С тога још при крају 1345 године у граду Серу прогласи се за цара. Затим припреми све што је било потребно за крунисање и сазове свечан ускршњи сабор целе државе своје (6 априла 1345). Ту дођоше велика и мала властела и више свештенство. Поред српскога архиепископа Јоаникија ту беше и патријарх бугарски *Симеун* и архиепископ охридски *Никола*. Ту дођоше представници Дубровника и прота светогорски с многим знаменитим светогорским духовницима. И на Ускрс прво се пред свечаним сабором прогласи пећска архиепископија за патријаршију, а архиепископ Јоаникије за првога српског патријарха. Затим

оба патријарха и охридски архиепископ крунишу Душана царском круном, краљицу Јелену за царицу а сина им Уроша за младога краља. Душан је изабрао врло згодан тренутак за свечани проглас царства и патријаршије, јер му у том послу нико не могаше сметати. Угарска је ратовала с Млецима, а Византија је тонула у домаћем раздору. Како је Бугарска зависила у политичким односима од Србије, и како је Душан хтео обухватити у обим свога царства и све земље грчке то се прогласи за цара Срба, Грка и Бугара. Грци немоћни да ма што учине противу Душана, то кад дође за патријарха *Калист I Светогорац* (1350—1354) подстакоше га непријатељи Душанови, те баци клетву (анатему) на Душана, патријарха Јоаникија и српски народ (1352 године).

Душанова царевина у време прогласа царства простираше се тада од Арте до Београда, од кршних обала српскога приморја до иза реке Месте. У византијским рукама стајаше само град Солун. У овим границама бејаху најглавнија средишта: Скопље, Ново Брдо, Призрен, Котор, Прилеп, Авлона и Морунац, у којима цветаше жива трговина коју водише Дубровчани и Млечани. У рудницима копаху руде Саси те топљаху злато, сребро и друге метале.

Душан обрати нарочиту пажњу манастирима, штитећи их и дарујући им богате поклоне у земљи и новцу. Исто се тако стараше о уређењу своје државе гледајући да буду задовољни и они великаши грчки, који дођоше под његову власт. Тако

на Балканском Полуострву у половини XIV столећа беху три царства: сасвим изнемогла Византија, слаба и зависна Бугарска и снажна српска царевина под Душаном Силним.

94. Душанова задужбина у Призрену. — Да би оставио потомству спомен на ове знамените дане величине Србинове, Душан по примеру својих предака подиже величанствену задужбину, цркву *Архангела Михаила и Гаврила* на Бистрици више Призрена. Како се приповедало у оно време, по лепоти израде не беше јој на далеко равне. Она беше лепша од задужбине Дечанскога и по изврсности мермера и по величини. Овој својој задужбини приложи Душан царске прилоге у земљи, селима и људма, који по богаству и броју превазилазе све раније прилоге предака његових. Задужбина његова требала је да представља не само величину ондашње српске државе већ и моћ Душана Силнога и велику захвалност овога првог цара српскога Божанском Промислу.

95. Законик Душанов. — Пошто се Душан прогласи за цара мишљаше ударити на Цариград и освојити га, али немајући морске снаге обрати се за савез Млецима. Ови га одбише. Он онда у току две године освоји *јужни Епир*, *Етолију*, *Акарнанију* и *Тесалију*. Крајем 1349 године покуша да освоји Солун, али без поморске силе не могаше то учинити, те диже опсаду од Солуна.

За време спремања да нађе пута и начина како да освоји и Цариград, стараше се да својој пространој држави даде добре законе и уредбе, да у

земљи његовој влада ред и правда, да законом буде свачије право заштиђено и свачија дужност одређена. Зато прво нареди да се прикупе и прегледају сви ранији закони и законске наредбе његових предака.

Пошто учини прилог манастиру Бањском, где му беше сахрањен дед и мајка, пошто је с царицом походио светогорске манастире, основао славну себи задужбину манастир светих Архангела и сковао нарочите новце (царске), то сазва 1349 године велики Сабор у Скопљу на коме су поменути закони његових предака прерађени и обновљени, те је тако постао чувени *Законик Душанов*. Овим Закоником Душан и Сабор све српске земље уредили су и озаконили уредбе о *вери* и *баштинама*, одредили су права и дужности властеле, свештенства и разних нижих сталежа; донели су одредбе о земљама и међама сеоским; уредили су судство; заштитили личност, имање и трговину од свачијега насиља па и царевога ако би га било итд. Овај је Законик доцније допуњен (1354) те је постао још бољи.

Овим законодавним радом Душан је стао упоредо с многим најчувенијим владаоцима својега времена а многе је и надмашио. Законик је најбоље сведочанство о великом уму Душановом и о висини образованости, која је онда постојала у српској држави.

96. Душанови односи према Босни. — Због Хума, који је још Душанов отац изгубио (1324),

Душан није живео у пријатељству са баном босанским *Степаном II Котроманићем.*

Тога ради односи између ова два српска владаоца беху све затегнутији тако, да 1346 године умало није дошло до рата између њих. Стојећи под врховном влашћу Угарском, бан је често радио на штету обе српске државе (царевине и бановине), онако, како су то захтевале користи угарског краља Луја I и католичке цркве нарочито од времена од како прими римокатоличку веру. Од тога времена бан босански беше веран стражар угарских интереса према Србији. Тако 1349 године бан по наговору угарскога краља нападне на Душанову државу и оплени Гацко, Рудине, Требиње и Конавље. Душан покуша лепим начином да се измири с баном. На томе је радила и Млетачка Република. Али кад бан на то не пристаде, Душан се реши да пре него што почне нове нападе на Византију удари на бана, да га казни што му гази границе и да поврати Хум. Како 1350 године угарски краљ беше у Италији, то Душан исте године нападне на бана, поврати Хум, опколи многе градове па и тврди град *Бобовац* (с десне стране реке Босне под брдом Редом на ставама Буковице и Боровице), али га не заузе већ преко Дувна оде у Хум па се после преко Дубровника и Котора врати својој престоници. У пролеће Душан понови напад на Босну и понуди бану мир под погодбом да се банова јединица *Јелисавета* уда за младога краља Уроша мислећи да женидбом добије бановину, пошто бан није имао синова. Бан одби овај

услов, али се ипак рат није даље наставио, јер Душана одазваше догађаји на југу његове државе.

97. Душанови ратови с Кантакузином, Турцима и Угрима (1350—1353). — За време рата с Босном Душан беше одвео већи део војске с југа, те се тиме користи Кантакузин, и помоћу Турака, које дозва из Азије, удари на српску државу и преваром освоји Бер а силом Воден и још неколике градове у Вотијеји и Тесалији. Турци опленише околину, многа села разорише и хиљаде људи побише и поклаше. Кантакузин охрабрен оваквим успехом крене се и опколи главни град Тесалије *Србију*, који су Срби основали још кад су се први пут населили на Балканском Полуострву. Сама варош лежаше на једној падини планинскога виса дижући се постепено до врха, те изгледаше као да лебди у ваздуху. Ограђена је била с три градска зида и три рова око зидова. Град брањаше Душанов војвода *ћесар Прељуб* с посадом српском од 500 Срба тако храбро да сви напори Кантакузинови осташе узалудни. У том стигне и Душан. Кантакузин се повуче у Солун а Душан поврати све земље, које су му Грци били заузели (јануара 1351 год.).

И ако се Кантакузин беше измирио с царем Јованом Палеологом (1347) опет између њих врло често настајаху раздори док 1352 године не плану између њих рат. Палеолог замоли српскога и бугарског цара за помоћ и заједнички склопе савез против Кантакузина. Савезничка војска беше под Димотиком. Од Срба беше 6000 коњаника под за-

повешћу казнаца *Бориловића*, на обали реке Марице. Турци под заповешћу *Сулејмана* Оркανова сина изненада нападну на савезнике. Поплашени Бугари побегну у Димотик, а Срби и Грци сачекају Турке и отпочну борбу, која се сврши поразом Срба, јер они не познаваху земљиште, па крећући се поред Марице заглибе се у баруштине Маричине. Једва се с малим бројем спасе Бориловић а остали или допадоше ропства или остадоше на бојном пољу (1352). Затим се Турци јаве пред Једренетом, оплене околину, па се с богатим пленом и робљем врате преко Хелеспонта у Малу Азију.

Ова погибија јасно наговести Душану одакле прети највећа опасност не само српској држави већ целом Балканском Полуострву и народима који на њему живе. Али Душан у овај мах не могаше ни мислити на даљи рат на југоистоку своје државе, јер велика опасност запрети српској држави са севера.

Брзо јачање српске државе, српска освајања према Белом и Јадранском Мору, повратак Хума и напади на Босну, проглас царства и патријаршије изазваше буру на западу у латинском свету. Папе као врховни заповедници католичкога света гледаху у овоме опасност за католицизам. С тога позваше краља угарског Лују I, да крене крсташку војску латинскога света противу Душана. Уз то још Луји узме за жену Јелисавету, јединицу бана Степана Котроманића. Уз Јелисавету краљ угарски добије у мираз Хум, који је требало отети од

Душана. Кад спреми крсташку војску с потпором папе, пређе преко Саве (1353) и почне продирати у српску царевину. Душан га сачека са својом војском у долини између Рудника и Ломнице (у долини Груже између Бо́рча и Честина) међу непроходним шумама, те их страшно потуче и прогна преко Саве и Дунава.[6] Том приликом утврди се српска власт над старом Мачвом, а Београд беше крајња тачка Душанове државе на северу.

98. Душан се приближује Западу. — Византијска царевина је све више тонула у међусобне распре. О престо се непрестано отимаху властољубиви Кантакузин и Јован Палеолог, те земља пропадаше из дана у дан пустошена османлијским четама. Душан жељаше да се користи тиме и да што пре изведе своју замисао, те да српска држава сасвим замени византијску. Али му у томе сметаше опасни и даровити угарски краљ Луји, који спремаше цео Запад против Душана. Да би избегао нападе угарске Душан се обрати папи Иноћентију VI опремивши му посланство и писмо. Посланство Душаново дође папи (у Авињон у јужној Француској) с млетачким препорукама (у лето 1354). Посланство у име Душана изјави да Срби признају папу као врховнога намесника хришћанске цркве, и обећа да ће се Душан покора-

[6] О овој битки између Душана и Мађара и данас се прича по гружанским селима. Сељаци при разоравању ледина ископавају разно оружје: копља, мачеве, шлемове и друго.

вати папи и његовим наследницима, а обвезује се вратити потпуну верску слободу латинској цркви у областима српскога царства. Мало доцније Душан је још молио папу, да га у име цркве назначи за хришћанскога војводу противу Турака, који су на хришћанском истоку чинили многа зла Хришћанима. Папа се радо одазва овој молби Душановој и хваљаше га за чистоту вере обећавајући да ће му послати људе испуњене страхом Божјим, који ће све учинити по жељи царевој.

Он му посла крајем 1354 године два посланика.

99. Последња година Душанова цаовања. — У Византији догађаји се тако развијаху, да се властољубиви Кантакузин мораде одрећи царства и покалуђерити (1354), и Душан се тако опрости најдаровитијега противника с јужне стране своје државе. На северу пак остаде још опаснији противник Душану угарски краљ Лују I. Али како он полагаше право на северну Далмацију, коју тада држаху Млеци, то се спремаше да ову земљу заузме. С тога Душан закључи савез с Млецима против Угарске. Исто тако Душан је нашао савезника против Угарске у *Александру Басараби* влашком војводи. Како се на овај начин обезбеди и од Угарске Душан прекиде преговоре с папом, јер се тражаше од Душана и оно, на шта он, као заштитник и представник православне вере у српској царевини није могао пристати.

Српска држава под Душаном Силним најбоље стајаше половином 1355 године. Она се простирала Јадранским Приморјем од реке Цетине до

близу Залива Мисолунге у Етолији, од Саве и Дунава до Белога Мора осим Солуна. На истоку Душанова држава допираше до утока реке Марице захватајући целу *Струмску Област* (која обухваташе средњу и доњу долину Струме — јужно од Рила — целу водопађу Месте с приморјем јужно од Драме, затим приморски крај око *Ксантије* и *Мосинопоља*, десном обалом Марице до њенога ушћа у море).

Душан беше целу своју пространу царевину поделио на области. У њима постави за управнике своје великаше и рођаке, међу којима беху најзнатнији ови:

1. *Симеун*, брат царев, управник у Акарнанији и Етолији.

2. Војвода *Гргур Прељуб*, заповедник Тесалије и Епира.

3. Ћесар *Војихна* заповедник Драме.

4. *Угљеша*, брат Вукашинов, заповедник Сера и крајева око Сера.

5. *Вукашин* имао је под својом влашћу земље око Скопља, Призрена, Охрида, Прилепа и Битоља.

6. *Богдан* (у народним песмама Љутица Богдан) земље између Сера, Солуна и Свете Горе, јужно од Оливерове области.

7. *Оливер*, брат Богданов, земље око Штипа и Кратова (Овчег Поља и Злетова).

8. *Дејан*, господар Жеглиговске Жупе (данас Кумановске области).

9. *Радослав Хлапен* беше заповедник Верије у Вотијеји.

10. *Балша* господар земаља око Бојане и од Бојане до мора.

11. *Јован Комнен* брат царичин, беше господар Канине, Авлоне и Београда (Берата).

12. *Војислав Војиновић* беше господар у Захумљу и Требињу до рудничких планина.

13. У Арбанији беху *Андрија Мусакија* и *Карло Топија*. Овај други имађаше земље између река̂ Маће и Шкумбе.

14. *Вук Бранковић* имађаше под својом управом Дреницу с главним градом Борчем, а то су земље између Приштине и Призрена.

15. *Лазар Хребељановић*, северно од Вука.

С овим и многим другим великашима и витезовима царства својега мишљаше Душан освојити и остатак византијске царевине с њеном престоницом Цариградом. Његова војска у савезу с Млечићима већ ратоваше противу Угарске у Далмацији. Срби већ беху освојили тврде градове *Клис* и *Скрадин* (у јесен 1355 године).

Почетком зиме 1355 године Душан се налазаше на југу своје царевине под градом *Бером* (у Вотијеји), чинећи припреме да одбије навале османлија, који се већ беху утврдили на Калипољу (1353 и 1354) и да зада последњи удар византијској царевини. Али баш у време највеће његове спреме, онда, кад је пространој српској држави била најпотребнија храбра мишица и необичан ум овога великог цара српског, Душан се разболи и умре у најбољим годинама живота свога (у 46 години), кад је тек требао да доврши

освајање византијске царевине и да настави рад на уређењу српске државе. Умро је 20 декембра 1355 године. Тело му је пренесено у Призрен и сахрањено у манастиру Светога Аранђела.

100. Душан као владалац. — Душан је владао двадесет и три године и стекао себи најугледније име међу владаоцима у српској прошлости, јер беше достојан такмац лукавом Кантакузину и даровитом Лују I, краљу угарском. Он је за то време показао, да је био велики владалац, храбар и одлучан војвода. Он је брзо схватао и брзо доспевао. Под њим се више него икада пре и после тога показало, шта је кадар учинити српски народ, кад се њиме мудро управља, кад у држави влада ред и закон и кад је слога међу Србима. И ако је највећу пажњу обратио ширењу граница српске државе, није заборавио и на уређење своје државе. Старајући се да очува старе законе и обичаје, а дајући нове који су штитили свакога у држави српској почевши од неповлашћеног отрока до великога властелина царства. У целом свом раду, како у спољној тако и у унутрашњој политици он је тачно знао шта хоће, у намерама својим био је сталан и умео је све упутити тако, да доспе до своје мете. Пред његовим очима стално је лебдила велика, снажна и уређена српска држава, која би била прва на Балканском Полуострву и у којој би нашли места и мирна живота и Грци и Арбанаси, те би тако могли одолети и свима непријатељским навалама снажних народа Азије и Европе. С тога је умео

задовољити и Грке и Арбанасе у својој држави, употребивши и њину снагу за славу и величину српске државе и српскога имена. Православну цркву и свештенство гледао је као једну од главних потпора српске моћи, те је према њима пошао трагом својих предака: Немање и Милутина. Зато је чинио богате прилоге црквама и манастирима, многе нове подигао, многе обновио, а и многе украсио златом и сребром. Међу свима најјаче се уздизаше његова величанствена црква Светога Аранђела у Призрену, као задужбина крснога имена дома Немањића. И ако одан син православне цркве ипак Душан поштоваше веру и оних својих поданика у западним крајевима својега царства, који припадаху католичкој цркви. У том погледу надмашаше многе њему савремене владаоце на западу. Нарочиту је пажњу обраћао лепом граду Котору на Јадранском Приморју. Неговао је пријатељске везе са Дубровачком Републиком, која беше под врховном влашћу млетачком, те је Дубровник у доба Душаново дошао до праве величине и благостања, особито у погледу трговине.

Величина српске државе и јачина духа Душанова огледаше се и у личној снази његовој. *Он беше*, како вели један летописац онога времена, *красан у лицу, диван добротом и страшан непријатељима својим.* Други је један записао за њега да је: *муж велики, у крепости силан, а у мудрости још силнији и да размаче власт истоку и западу, северу и југу.*

Туђин један који беше на двору Душанову овако записа о њему: „Тај краљ беше већи телом од свију људи на свету својега времена и страшан у лицу.“

Време владавине Душанове јесте најсветлије доба српске прошлости, доба највеће славе и величине. С тога је народ и оличио у Душану свеколику славу своје прошлости назвавши га: *цар Стефан Душан Силни.*

Цар Урош

(од 20 декембра 1355 до 2 декембра 1371)

101. Догађаји у почетку владе Урошеве. — После смрти цара Душана Силног дође на престо српскога царства његов син *Урош*, коме тада беше 19 година. Он беше по лепоти на оца својега, беше добра срца а као владалац слаб, с тога народ га назва „нејаким,“ јер заиста, не само што беше нејак према оној силној властели, већ и невешт да управља пространом царевином оца својега. Слабост његова одмах се осетила, јер властољубива велика властела коју држаше у миру силна Душанова мишица поче се већ старати, да земље којима управљаху преобрате или у своје баштине или самосталне државе. Личне користи толико заслепише великаше, да нису могли видети ни погибију која им прети од Турака, ни опасност од Мађара и снажнога угарског краља Луја. С тога српска држава поче губити област по област. Тако у Тесалији умре храбри ћесар Прељуб, а зет Кантакузинов Нићифор заузе Тесалију. Затим удари Нићифор на области Душа-

нова брата Симеуна, те заузме и његове земље, а њега прогна отуда. И тако царевина изгуби Акарнанију, Етолију, Епир, Тесалију и јужну Арбанаску.

Исто тако почетком владе Урошеве Срби беху рђаве среће и у рату с Угрима, који се беше наставио и после смрти Душанове. Срби изгубише *Клис*, јер га војвода *Ђураш Илић* предаде Млечићима, пошто га не могаше бранити, а Скрадин заузеше Угри. Босански бан Твртко, као клетвеник угарскога краља, удари на царевину и заузе северну половину Хума до реке Неретве. Тако царевина изгуби на северозападу два тврда града и северни део Хумске Области.

Године 1358 Симеун, Душанов брат, кад изгуби своје области, устаде против синовца својега. да му отме престо; са својом војском допре до Скадра и опколи га. Како у овој намери не нађе одзива, врати се на југ. У том погине Кантакузинов зет у боју с Арбанасима а Симеун похита да поврати изгубљене земље. Он успе да заузме Тесалију и још неке крајеве у Епиру па је после владао као самосталан господар све до своје смрти (1371). Њега је наследио син му *Јован Урош*.

Исте године (1358) угарски краљ Луји, кад победи Млечиће, удари преко Саве и Дунава на царевину, победи српску војску која се повуче у планине па заузме Мачву с Београдом. Ове године Дубровник пређе под врховну власт угарску.

102. Расцеп српске царевине. — За све ово време док су се напред поменути нереди дешавали

и поједине области откидале од српскога царства Урош се не јавља као самодржавни господар српске царевине, већ као посредник да измири завађене стране. Тако 1362 године мири Дубровчане и „брата царства му“ Војислава Војиновића. Исто тако видело се да цар Урош нема ни дара ни умне снаге да одржи велике тековине оца својега, те нереди у царевини узимаху све већега маха. И међу другим великашима поред оних на југозападу царевине појави се завист. Од зависти прешло се непријатељству и отимању, јер већина великаша гледаше како ће постати што независнија и како ће увећати своје области. Године 1366 јави се права буна против цара Уроша. У земљи настадоше нереди. Силнија властела отера са управе слабију и заузе њихове области и градове, па се једни придружише Урошу, али не као цару већ као другу, а други се сасвим одметнуше и постадоше независни господари. Урошу остаде земља од Шарпланине на североисток до Дунава. Од веће властеле остадоше му верни Лазар Хребељановић и Вук Бранковић. Тако од целе Душанове царевине остаде Урошу само један део на североистоку царевине у коме је владао до смрти своје (2 декембра 1371).

103. Делови српске царевине и главни одметници. — Кад се разломила српска царевина, поред поменутога дела који остаде цару Урошу, беше још неколико знатних делова у којима самостално владаху цареви одметници:

а) *Браћа Мрњавчевићи.* — Од свих царских одметника најзнатнији су били Мрњавчевићи: *Вукашин* и *Угљеша.* Вукашин одметнувши се од цара Уроша имађаше земље око Призрена и јужно од Шар-планине с десне стране реке Вардара с градовима: Скопљем, Битољем, Охридом, Прилепом и Хлерином. Из несита частољубља и велике тежње за влашћу „он је дрзнуо на краљевство,“ те се самовласно прогласио за краља, надајући се да ће одмах сви за њим поћи. Али двестагодишње заслуге дома Немањића, под којим је Србија од мале жупаније постала велика краљевина и снажна царевина, учинише те је Вукашин осуђен као одметник од српскога цара, који је разорио српску царевину, а народ га доцније у причама назива и *убицом* цара Уроша.

Кад се Вукашин прогласи за краља даде своjем брату Угљеши титулу деспота, те се он, владајући самовласно у Струмској и Драмској Области и земљама између Солуна и ушћа Струме (имајући под својом влашћу Халкидик и Свету Гору), називаше *деспотом Србије.* Као таквога признаваше га и патријарх цариградски (1369). Угљеша, чије земље беху изложене ударцу Турака који се утврдише у Европи, смишљаше велики рат против Турака. Он се обрати Грцима тражећи ратни савез против Турака и нудећи за то потребан новац. Тога ради он се у црквеном погледу измири с цариградским патријархом, те се тако одметне од српске патријаршије и своје земље без икаквих погодаба подвргне под цариградску патријаршију. И тако Ву-

кашин беше одметник од српске царевине а Угљеша и од царевине и од патријаршије. Вукашин да би још боље утврдио своју силом отету краљевску власт удаде своју ћерку Милицу за Ђурђа Балшића, а за сина *Марка* запроси некаку рођаку босанскога бана Твртка, али папа не одобри ту просидбу.

б) *Лутица Богдан.* — Између Вукашинових и Угљешиних земаља налазиле су се земље *Љутице Богдана*, брата Оливерова. Оне се простираху јужно од данашњега Дорјанскога и Бутковског Језера, између Струме, Халкидика и Вардара, а на северу беху земље Дејанових синова. Као год што се Мрњавчевићи одметнуше од цара Уроша, тако се одметну и Богдан и постаде самосталан господар у својим областима.

в) *Балшићи.* — Међу великашима, који се одметнуше од цара Уроша и помогоше расцеп српске царевине, беху и браћа Балшићи (Страцимир, Ђурђе и Балша). Они се беху утврдили у власти сродничким везама[7] и владаху Зетом и арбанско-приморским земљама.

У жељи за влашћу Балшићи се показаше толико себични да су 1369 године и вером превр-

[7] Страцимирова прва жена *Јерина* била је кћи *Прогона Дукађина,* а друга, *Милица,* кћи краља Вукашина. Ђурђе се беше оженио *Тодором,* ћерком Дејановом а сестром браће Дејановића. Балши пак беше жена *Комненија,* кћи *Јована Комнена,* Душановога шурака. Сестра ове браће Балшића, *Војислава,* беше удата за Карла Топију, а брат му Ђорђе Топија беше ожењен Тодором сестром Вука Бранковића.

нули, те постали католици само да би за се задобили Которане и арбанаско-католичка племена по Арбанији. Кад умре најстарији брат Страцимир (1370) и кад се Ђурђе ожени кћерју Вукашиновом, склопе савез да нападну својега северног суседа *Николу Алтомановића*, али до боја не дође, јер Вукашин оде на позив Угљешин противу Турака (1371 године).

г) *Никола Алтомановић*. — Овај одметник од цара Уроша држаше у почетку области око Рудника, Ужица и Сенице, а кад му умре стриц *Војислав Војиновић* (1367) он заузе од своје браће од стрица Требиње, јужни Хум и западне делове Рашке. У овим областима управљаше Никола сасвим самостално нападајући више пута на Дубровчане, тражећи да му плаћају годишњи доходак, који су плаћали цару Урошу. Био је млад, охол и поносит великаш, јер се његова држава простираше од Мораве до Котора и Дубровника.

104. **Турска у почетку владе султана Мурата I.** — Крајем 1353 године још за владе цара Кантакузина, Турци изненада заузму градић *Цимпи* (данас Чини или Џеменлик) са северне стране Дарданела, близу *Калипоља*, а у пролеће 1354 године трус разори некоје градове по Тракији па и *Калипоље*. Становници се разиђу а Турци уђу мирно преко рушевина и заузму како град тако и тврђаву. Узалуд су Грци покушавали да поврате тај град, Турци се не дадоше завести ни преговорима, ни претњама, ни новцем, ни разним обећањима од стране Грка. Они се утврдише на

Калипољу стално, одакле ће постати страшни не само Балканском Полуострву већ и целој Европи.

Године 1362 умре Оркан и наследи га син Мурат I, који настави османлијска освајања на Балканском Полуострву. Отац му остави у наслеђе добро уређену војску, која се зваше „Јаничарима.“ То беху војници, одвојени од отаџбине из малена, без породице а с добрим платама и великим повластицама. Васпитани заносом верскога одушевљења постадоше најјаче оруђе којим се ширила турска сила и турска држава. Беху најстрашнији непријатељи хришћанства и ужас за земље које освајаху. С оваковом војском поче Мурат како за живота очева тако и после њега ширити Турску у Европи освајајући град по град у Маричкој долини. (Димотик и Једрене 1361, Чорлу близу Цариграда и Ђумулџину близу Мосинопоља). Напредак Турака осетише Грци, Бугари и Срби, а кад освојише крајеве с десне стране реке Марице, дођоше Турци у непосредан додир са српским земљама. Грци место да траже савезнике у Бугарима и Србима, њихови посланици тумараху по Западу тражећи помоћ код папа и католика.

Међутим Турци освојише Лозенград, Јамбол, Пловдин (на Тунџи), Црномен и друга места па притеснише Бугаре с југа а Византија се сузи на Цариград и околину. Како им Грци из Цариграда беху безопасни, то се Турци окрену против Срба и српских државица.

105. Маричка битка 26 септембра 1371 године. — Од српских земаља прво беху на ударцу

Турцима оне земље Угљешине што су биле на истоку Струмске Области. А Угљеша беше једини од српских великаша раздробљене царевине Душанове, што је увиђао свеколику опасност, која прети од навале турске. Он се обрати за помоћ брату своме Вукашину и другим великашима (Богдану и Дејановићима). Они се одазову и спреме заједнички војску од 60.000 људи да прогнају Турке из Европе. Упуте се Једренету с намером да сатру Турке у њиховом главном положају. Тако дођу до места *Црномена*, с десне стране реке Марице. Ту их ноћу (26 септембра 1371 год.) изненада нападну Турци под заповедништвом *Евренос паше*, те се отвори крвава битка, у којој је сатрвена српска војска више борећи се између себе него с Турцима. Оба брата, краљ Вукашин и деспот Угљеша, погину у боју, а Марица се изјутра замутила од силне проливене крви. Песма каже:

До сунца јој бистра вода била,
Од сунца се вода замутила,
Ударила мутна и крвава,
Па проноси коње и калпаке,
Испред подне рањене јунаке...

Маричком погибијом пропао је Вукашинов покушај да заснује од разломљене царевине нову државу, а његово одметање упропастило је српску државу, да се никако није могла опоравити.

На два месеца после погибије на Марици умре и цар Урош у *Неродимљу* (2 декембра 1371 год.),

не оставивши после себе порода. За овим настадоше врло тешке прилике по српски народ у оним српским крајевима којима управљаху Вукашин и Угљеша. Један очевидац овако описиваше ужасе који настадоше после погибије на Марици:

„Пошто погибе овај храбри човек, деспот Угљеша, Турци се расуше и полетеше по свој земљи као птице по ваздуху, те једне Хришћане мачем сецијаху, друге у робље одвођаху а остале пре времена смрт однесе. Они који од смрти осташе глад помори, јер свуда настаде така глад да је није било од како је свет створен. Оне пак који од глади осташе и ноћу и дању вуци нападаху и јеђаху! Аој! Жалосно ли беше све то гледати! Оста земља свакога добра пуста: и људи и стоке и других плодова. Међу људима не беше ни кнеза, ни војводе, ни избавитеља, ни спаситеља. Све претрну од страха турскога . . . И заиста живи мишљаху да су срећни они који раније помреше.“

Место погибије где је пропала српска војска назваше Турци *Срб-Синдиги* (српска погибија), те се и данас међу тамошњим људима прича о тој погибији. Мештани из онога краја зову своје њиве на оном месту *Срб-Худуди* (српска граница), те се тако и данас знаде за српско име у оним крајевима. А планински ланци Родопе носе име Деспэт-даг (деспотова планина), и подсећају да су се те планине налазиле у држави Угљеше, *деспота од Србије*.

II

Босна за владе Немањића

106. Кулин бан до 1204 године. — Кад оно потпадоше 1166 године српске земље под византијску власт за владе ратоборнога цара Манојла, признаваше и босанска бановина грчку власт над собом. А кад Немања ослободи своју државу од грчке врховне власти, владаше у Босни мудри *Кулин бан*, који је био у пријатељству с Немањом, јер му сестра беше за Немањиним братом Мирославом. Живећи у миру с Немањом и Дубровником у оно време, кад се мало обраћала пажња мирном животу и раду а много више боју и отимању, Кулин се стараше да мирно доба употреби на напредак своје земље. С Дубровником беше углавио уговор, по коме се Дубровчани могу настањивати по бановини и одобрио им је да могу слободно трговати по његовој држави. У својој земљи отворио је гвӧздене̂ и сребрне̂ руднике, те се почело копати и топити гвожђе и сребро. У земљи је било у изобиљу свакога рода тако да се дуго после помињало срећно доба Кулиново. За све време своје владе старао се да очува да му се насилно не мешају краљеви угарски у послове његове земље. И то му је много невоље донело, а нарочито земљи његовој.

Кад Немања растера богомиле из своје земље, Кулин прими многе од ових вредних бегунаца, те тиме увећа број богомила у својој држави, јер их је и пре тога било у Босни. Ово умножавање бо-

гомила у Босни и Хуму беше добро дошло за мађарске владаоце, који одавно жељаху да рашире своју власт над западним српским земљама. Тако одмах по смрти брата Немањина Мирослава Мађари освоје Хум, па се окрену на Кулина бана, коме беше дошла његова сестра удовица Мирослављева. Кулин, кад му дође сестра, пређе с њом, женом, рођацима и 10.000 осталога народа у богомилску веру. О овом прелазу јави папи Вукан, који жељаше да се препоручи у Риму. Папа нареди угарском краљу Емерику да прво позове Кулина да се са̂м одрече богомила и очисти земљу од јереси. А ако Кулин то не хтедне учинити, онда да удари на Босну, да савлада Кулина, уништи богомилску јерес „као кукољ из пшенице," јеретике да сатре и да им одузме имање (1200). Тако под именом да истребе богомилство мађарски краљеви пуних 250 година вођаху борбу са Србима у Босни, желећи да Босну освоје и придруже својој краљевини.

Угарски краљ одазва се налогу папском и позва Кулина да испуни папине захтеве. Како је Кулин видео да се неће моћи одбранити од навале мађарске, то сам изјави папи: како није знао да су богомили јеретици, већ их је држао да су правоверни. Затим пошље у Рим неке од богомила да их папа испита о њиховој вери (1202), те да види има ли у њој што неисправно. Папа их испита, па онда пошље нарочито посланство, које ће превести Кулина у католичку веру. Кад ово посланство стиже у Босну, склони Кулина и

богомилске старешине, те се одрекоше јереси и пређоше у католицизам. А да све то буде што тврђе, нагнаше Кулина те даде реч угарском краљу да ће се вера католичка не само одржати већ и укоренити у српском народу земље његове. Тако се Кулин у невољи испред велике опасности од Запада мораде претварати, да би одржао самосталност своје државе, а у души остаде богомил. Кулин је умро негде око 1204 године.

107. Бан Матија Нинослав (1232—1250). — Кулина наследи син му *Степан Кулиновић* (1204 до 1232). Богомилство у Босни за владе овога бана тако се јако рашири, да пређе границе Босне, па ухвати корена и у Хрватској. Рим је непрестано тражио од Степана да гони богомиле. Бан сам не могаше ништа учинити богомилима, који имађаху најглавнија места бановине у својим рукама. Међутим у Угарској беху борбе око престола, те му ни Угри не могоше помоћи. Оснажени богомили мишљаху да им више није потребно држати на банском престолу католика. С тога збаце Степана, а на његово место подигну својега човека *Матију Нинослава* (1232—1250). Степану остаде само *Усора* (на обема странама реке доње Босне и притоке јој Усоре).

Кад Матија Нинослав ступи на престо бановине, у Угарској се свршише унутрашње размирице и краљ Андрија II науми да заузме Босну под изговором да уништи богомилску јерес. Његов син *Коломан* спреми се и пође на Нинослава, те освајаше област по област. Коломана и Угре

у томе послу помагаше и папа (Гргур IX). Нинослав кад виде каква му опасност прети, одрече се богомилства и пређе у католицизам заједно с родом својим. Одмах се обрати папи за заштиту и папа нареди Угрима да бана не дирају и да му се врате отете области. Тек што су чете угарског краљевића Коломана изашле из освојених области, Нинослав с родом својим одбаци католицизам и врати се својој омиљеној богомилској вери. То толико ражљути Угарску и Рим, да дигоше крсташку војну против Босне и Нинослава. Још угарски краљ Андрија огласи: да је Нинослав изгубио право на престо, па Босну поклони сину своjему, поменутом Коломану. С тога сад отпоче крвави рат против Босне и Нинослава (1235). Срби јуначки дочекиваху непријатеља бранећи огњиште своје и вођаху целе године борбу. Тада се усорски кнез *Збислав* (син Степана Кулиновића) придружи Коломану и тако Угри издајом надвладају Србе и захвате целу земљу. По земљи сад настаде пустош, гањања, убијања и друге казне. Католички свештеници (фратри) превођаху богомиле у католичанство и инквизиторски гоњаху и сатираху оне, који се не хтедоше одрећи јереси. У току 1236 године утврди се угарска власт у Босни и Срби је добро запамтише, јер осетише све недаће туђинске власти и силом наметнуте вере. Новопостављени католички епископ све чињаше да искорени из Босне јерес и православље и да утврди католицизам. Ондашња државна власт и папа помагаху га на све начине,

само да успе, па ипак, чим Коломан остави Босну и оде да се с осталим Угрима бори противу Татара који нагрнуше на Угарску, Нинослав обори са својим богомилима све оно што створише туђинци у Босни. Он се докопа престола (1240) и поче владати тако, да његова власт беше сталнија него пре. Моћ Нинослављева још се јаче осећаше, кад у боју с Татарима погибе Коломан (1241), те је владао Босном као богомил мирно пет година, угледајући се много на Кулина бана. С Дубровником је живео у миру и пријатељству и трговина је цветала у земљи његовој. Око године 1246 папа (Иноћентије IV) гледаше да на Србе у Босни подигне нову крсташку војну наређујући да се све земље које се отму од јеретичких богомила разделе међу одане католике. Али на срећу Срба у Босни ова се нова крсташка војна није могла подићи, те је Босна остала на миру све до смрти Нинослављеве (1250 године).

108. **Цепање Босне и влада Степана Котромана (1250—1322).** — После смрти бана Матије Нинослава настаје несрећно доба у прошлости Срба у Босни, које је трајало преко 70 година. За све то време Босна не беше држава већ раскомаданим деловима њеним владаху домаћи и туђински силом наметнути великаши, који се гложише и тукоше међу собом сатирући и народну снагу и народно богаство. Ове раздоре у политичком и верском погледу помагаху непрестано угарски владаоци и папе из Рима. Први зато што им никако није ишло у рачун да се у Босни

оснажи и развије јака самостална држава српска, а други опет с тога што не жељаху да у Босни ојача ма која друга вера осим католичке. С тога и Угарска и Рим подстицаху ону страшну мржњу између богомила и католика, те је цела Босна одмах по смрти бана Нинослава потонула у међусобне размирице и тако ослабила да је угарски краљ (Бела IV) већ 1254 године освојио целу земљу. Да би Србе у Босни лакше држао у покорности раздели је на области и у њима постави своје наменснике који у његово име владаху земљом.

Доста пространа босанска бановина беше раздељена на двоје, од којих један део беше *Усора* и *Соли* а други *Права Босна* и *Доњи Крајеви.*

а) *Усора и Соли.* — Ове две области босанске бановине захватале су земље између река: Дрине, Саве и Босне тако да *Соли* заузимаху предео између Дрине и Саве и земље на горњем току реке Спрече, око данашње вароши *Доње Тузле;* а *Усора* обухваташе земље на доњој Босни и око притоке јој Усоре. Она се простираше од Жепча на север до Саве. У њој беху градови: *Тешањ, Добор* и *Сребрник.*

Целим овим делом Босне владаху угарски великаши, које постављаше краљ (Бела IV). Тако тамо владаше неко време зет краљев *Растислав* (умро 1263). По смрти његовој Бела створи од Мачве, Усоре и Соли засебну бановину и даде је својој кћери а удовици Растислављевој *Агнеси.* Доцније је овим земљама владала ташта краља Драгутина *Јелисавета*, а од 1282 године владаше

овим областима сâм краљ Драгутин пошто уступи престо своме брату Милутину.

б) *Права Босна и Доњи Крајеви.* — Ово је већи део босанске бановине. *Права* или *Горња Босна* захваташе земље око горњега тока реке Босне и то између планина: *Влашића* и *Бјелашнице*, између река: горње *Неретве, Таре* и *Дрине* с градовима: *Сутјеском, Трстивницом, Великим Бобовцем, Борчем, Сребрницом* итд. *Доњи Крајеви* састојаху се из жупа: *Плйве, Луке, Врбаса, Земљаника, Глажа, Мрена* и околине града *Кључа*.

У овим областима после расцепа босанске бановине и угарскога освајања владаху домаћи бани, док се међу њима не истаче некакав туђин *Степан Котроман* (1272), оснивалац чувене владалачке породице *Котроманића*. У почетку своје владе Степан признаваше над собом власт таште краља Драгутина, војвоткиње *Јелисавете*, а затим власт Драгутинову. Степан се ожени ћерком краља Драгутина, Јелисаветом, те тако настадоше чврсти сроднички односи између бана Степана I и краља Драгутина. Тако се око 1290 године налажаху под влашћу два српска краља: Драгутина и Милутина, поред ондашње Милутинове државе, још и Мачва, Браничево, Срем, Соли, Усора, Права Босна и Доњи Крајеви.

Кад после 1290 године настадоше велики немири у Угарској и борбе око престола, јако се осили далматински и хрватски бан *Павле Шубић*, те 1298 године нападне на Праву Босну и

Доње Крајеве и освоји од краља Драгутина Котроманову бановину, те је после (1302) даде своме сину *Младену Шубићу*. Власт Младенову признаваше над собом и син Степанов Степан II Котроманић, јер Степан I умре негде око 1313 године, ускоро после смрти Павла Шубића. По смрти својега оца Младен Шубић постаде господар Хрватске, Далмације и целе Босне. Тада беше Младен на врхунцу своје снаге, осион и нечовечан господар. Нешто његова нечовечна владавина а нешто завидљивост подчињених великаша учинише те се подиже устанак против њега и у Босни и у Хрватској. Многе од побуњених великаша помагаше и са̂м угарски краљ *Карло Роберт* који се бојаше силе Младенове заборављајући да има Шубићима захвалити што носаше круну на глави. Међу првим усташима против Младена и његова насиља беху браћа Котроманићи и босански великаши. За кратко време Младен Шубић беше прогнан из Босне, затим савладан и одведен у Будим, одакле се више нигда не врати. По вољи поменутога краља постаде баном целе Босне (Горње Босне, Доњих Крајева, Усоре и Соли) *Степан II Котроманић*, али као клетвеник угарскога краља (1322 године).

109. Бан Степан II Котроманић (1322—1353) — Ослањајући се на снажнога заштитника Карла Роберта Степан се ороди с њиме јер се ожени неком рођаком његовом. Тако се још јаче приближи угарском краљевском дому. Затим поче радити да своју бановину што боље ојача и ра-

шири. Како баш у време његовога ступања на владу беху оне борбе око престола у краљевини после смрти Милутинове то се бан користи тим раздорима, па заузме Хум и придружи га бановини. Ратујући противу хрватскога кнеза *Нелепића* Степану пође за руком те освоји две покрајине: *Завршје* (које се састојало из жупа: *Гламоча*, *Хлијевна* и *Думна*) и *Крајину* (земља од Неретве до Цетине). С овим освајањима Степан дође у непосредан додир с Дубровником, али је с њиме живео у лепом пријатељству, те су Дубровчани и по српској бановини водили живу трговину као и по краљевини.

За своје прве владе Степан није гонио богомиле, који се беху оснажили и прочули на западу Европе под именом *босанске цркве*. Папе су више пута позивале околне бискупе католичке да подигну крсташку војну против босанске цркве, коју је исповедала већина народа и босанских великаша. Али се тим позивима није ништа успело. Позван је и бан Степан да гони богомиле, али он нађе да ће му држава боље напредовати ако остави ове вредне људе да мирно врше своје верске обреде и да раде земљу и друге занате. Најпосле и он сâм као православни није хтео обраћати пажњу на папске захтеве.

Кад се папа увери да Степан не само неће да гони већ штити богомиле, онда потражи кога који би оружјем нагнао бана на то. И нађе се хрватски кнез *Нелепић* који понуди своје услуге папи. Уз Нелепића присташе и неки други кнезови хрват-

ски. Сви се они дигоше на бана Степана не толико ради терања богомила колико ради својих личних користи и отимања земаља. И заиста бан Степан и кнез Нелепић укрстише оружје и проливаху крв својих војника због тесногрудости папске и саможивих кнезова у Хрватској. Међутим на Степана утицаше и краљ угарски да се одазове жељама папиним. Како Душан беше раширио своју државу то се бан надаше да ће између њега и Душана доћи до борбе због Хума, који је он заузео у време раздора око престола после смрти Милутинове. С тога још 1339 године изјави папи своју оданост, а 1340 и сâм пређе у католичку веру с великим бројем властеле. С кнезом Нелепићем измири се. Па ни тада није смео отпочети борбу противу богомила бојећи се да се не би Душан умешао у ту борбу и користио њоме.

Године 1342 умре угарски краљ Карло Роберт и наследи га млади син *Луји I*. Бан Степан покуша тада да се приближи Душану и да се опрости угарске зависности, те покуша склопити савез између бановине, Млетака и Душана противу Угарске, али му то не испаде за руком, те и даље остаде клетвеник угарскога краља. Као клетвеник помагао му је у рату против хрватских кнезова и Млечића.

Запети односи између бановине и царевине због Хума постајали су све затегнутији тако да је већ 1346 године хтело доћи до рата, да их не измири Млетачка Република. Али зато дође до рата 1350 године, којом приликом Душан поврати

српској царевини Хум и опколи многе градове у бановини. Тада је Душан нудио бану мир с погодбама: а) да се банова јединица Јелисавета уда за младога краља српскога Уроша Душанова сина и б) да Хум остане српској царевини. Душан се надаше да овом женидбом сина својега добије бановину после смрти банове, који није имао мушкога порода. Али бан се бојаше да још за живота не изгуби бановину, те на штету српскога народа не хтеде пристати на овај по српски народ користан предлог. Душан због догађаја на југу царевине прекиде ратовање и повуче војску југу.

За време овога рата између Душана и бана угарски краљ Лујн беше се забавио у Италији, а кад се врати из Италије побоја се да оно, што је Душан предлагао бану, не буде доцније остварено, те с тога похита и са̂м испроси банову јединицу Јелисавету и ожени се њоме (20 јуна 1353 године). Уз Јелисавету добио је као мираз Хум, који је требало освојити од Душана. Исте године умре бан Степан (1353 године 28 септембра), а наследи га синовац *Степан Твртко*.

Истина за све време своје владе Степан није гонио богомиле у Босни, али је према народу српском учинио погрешку, што је ради својих личних користи напустио православље и прешао у крило католичке цркве, и што је као бан и поглавар државе толико помагао католичке проповеднике да су ови почели многи народ који је припадао и православној и босанској цркви преводити у католичанство. Овим је с једне стране

изазвана у народу немарност према верском уверењу, а с друге стране расла је мржња између присталица појединих цркава, која ће се доцније распламтети у крваву међусобну борбу на штету саме државе и српскога народа у Босни. Босанска црква истина није гоњена од стране бана, али су бискупи (владике) и проповедници католицизма радили свима силама и начинима да ову цркву искорене у Босни. Ослањајући се на државну власт они су постигли доста велике успехе. Тако чим је бан прешао у католичку веру у Босну се врати католички епископ, у Крајину (приморску) вратио се макарски епископ, а у граду *Думну* обновљена је думањска епископија. Босанска епископија подчињена је била католичкој архиепископији, а оне две Спљетској, те ни у том погледу не беше јединства у босанској бановини, јер не имађаше своју архиепископију. И тако се католичка црква доста оснажи у босанској бановини, на коју се доцније ослањаху Угарска, тежећи да освоји Босну, и Рим у борби противу православља па и имена српскога, које је било у очима Рима исто што и православље.

С друге стране несумњиво је то да бан Степан II Котроманић долази међу знамените српске владаоце XIV столећа, јер је засновао темељ доцнијој босанској краљевини и умео је згодно употребити све околне политичке заплете на корист своје државе. А то је много помогло његовом синовцу бану Твртку кад дође на престо.

110. Бановање Степана Тврткa (1353—1377). — Степан II Котроманић осим оне јединице удате за угарскога краља није имао више деце, те га наследи његов синовац *Степан Твртко*, син Владислављев. Како Твртко беше млад (14 година) то управљаше бановином његова мајка *Јелена* (рођена Шубић). И бан Твртко, као и стриц му, признаваше над собом врховну власт угарскога краља и овај се према њему понашаше пријатељски и сроднички докле год беше у животу Душан и докле Луји зазираше од снаге Душанове. Али чим Душан умре угарски краљ промени своје понашање према бану и гледаше да Босна постане што слабија, незнатнија и зависнија од њега, јер се бојаше да бан Твртко, као православни и сродник Немањића, не покуша учинити снажну Босну независном и угледном државом. С тога, како по смрти Душановој заузе бан северни део Хума до Неретве, нагна га да му ту област уступи као обећани мираз жене му Јелисавете. Угарском краљу и ово беше мало, већ нагна Твртка да пристане на уговор с врло тешким погодбама за бановину. Тако је нагнао бана да се обвеже заклетвом: да ће гонити богомиле у Босни, да ће бити веран краљу и помагати га у сваком рату војском и да ће, ради веће безбедности, он са̂м или његов брат Вук седети вазда на двору краљевском као јемац.

Оваким уговором Босна би̂ сасвим понижена, власт банова сасвим скучена и потпуно зависна од краља у сваком погледу. И овако су̂жена и ограничена власт банова изгледаше угарском краљу

опасна, те гледаше да Босну сведе на обичну област угарске краљевине у којој би бан Твртко био обичан угарски намесник. С тога подстакне неку властелу у Завршју, те се ова побуни противу бана, одметну од њега и признаде непосредну власт краља угарскога. Тиме је Завршје оцепљено од бановине (1357). Тако осети и Босна и њен бан Твртко да више нема силнога Душана који би им се на невољи нашао.

У време овога опадања банове власти јачала је босанска црква те се богомили оснажише. Риму се чињаше да је то с тога, што православни бан, поред обвезе дате угарском краљу, неће да гони богомиле. Зато папа (Иноћентије VI) позва босанскога епископа (Петра) да устане против богомила, па ако је сâм слаб он да позове у помоћ светску власт. Нема сумње да је овај бискуп позвао бана да изврши налог папски. Али бан, онако ослабљен, никако није хтео распаљивати и верозаконски рат у својој држави. Међутим Рима и католичких проповедника није се тицао мир српскога народа у Босни, нити им је што стало до српске бановине у Босни, већ до својих користи и до тога да што више прошире своје стадо, па макар и не било српске бановине. С тога бӣ позван угарски краљ да гони богомиле. А овај то једва дочека да се што оштрији покаже према Србима у Босни и да још више ослаби и онако незнатну власт Твртклову, те крене две војске на Босну. Једну предвођаше он сâм и упадне с њом у Доње Крајеве и дође до града *Сокола* (данас *Соколац* на левој притоци Плӣвиној). Другу

предвођаху архиепископ острогонски *Никола* и један палатин (Никола Конт). Ова војска уђе у Усору и опколи град *Сребрник*. Ова угарско-крсташка војска, покренута противу босанске цркве и православља у Босни, изазва највеће огорчење код Срба Бошњака, те за неко време заборавише све раније увреде, сложише се и прикупише око младога бана да јуначки бране огњиште и своју драгоцену верску слободу. Јунаштво, слога Срба Бошњака и оданост бану уродише дивним плодом. Обе угарске католичке војске беху потучене и бановина се спасе угарске напасти (1363).

Ова победа диже углед бану Твртку, његова снага порасте, њега поштоваху и православни и богомили, јер се показа да је достојан заштитник отаџбине и народа својега. Али то не беше право ни Риму ни Угрима. И оно, што нису могле учинити оне две силне војске краља Луја, учинише плетке које посејаше проповедници католичанства у Босни. Они побунише на бана Твртка многе властољубиве и самовољне великаше који се бојаху јаке власти банове. На челу бунтовника беше сâм банов брат, који беше преврнуо вером и прешао у католичанство, по свој прилици још док се бавио на двору угарскога краља. У земљи насташе љуте и крваве борбе. Твртко се хтеде користити непроходним шумама босанским, али их непријатељи запале, те том приликом сагореше највеће шуме босанске. Бунтовници најпосле успеше, збаце са престола бана Твртка, који с мајком побегне у Угарску краљу Лују који је највише и радио да

Босну ослаби. Дошавши Лују потражи помоћи против бунтовника и одметника. Краљ му је даде, јер му се допадаше ова међусобна борба у Босни и бан се врати натраг, те после многих сукоба надвлада побуњену властелу (1366). Брат му побегне у Дубровник, али га Твртко и тамо потражи. Дубровчани га не хтедоше издати. Из Дубровника покушавао је Вук да се помоћу Рима и католичанства докопа престола у Босни, обећавајући да би он прогнао и уништио јеретике у Босни, кад би то до њега стојало, а свога брата бана Твртка клеветаше како он чува и помаже јеретике, као што су то његови стари радили, који су већином били расколници (православни) и јеретици. Сви напори Вукови и клевете остадоше без успеха. Он се доцније мораде вратити у отаџбину међу народ који је клеветао и измирити се с братом својим.

Кад оно умре цар Урош постара се бан да увећа своју бановину на рачун царевине која се нагло распадаше и опадаше. Његов највећи противник, краљ Луји, беше се занео пословима на северу, како би дошао до пољске круне и престола, те не обраћаше пажњу на рад банов. Тако бан у савезу с кнезом Лазарем потуче Николу Алтомановића и већи део његових земаља придружи својој бановини; од Балшића добије Требиње, Конавље и Драчевицу. На тај начин стече се под власт бана Твртка више српских земаља него што је имао и један од оних српских владалаца који остадоше на разломљеној српској царевини. И Твртко се носаше мишљу да буде српском народу владалац који

би могао заменити Немањиће. Како сам по женској линији беше Немањић (праунук Драгутинов по кћери Јелисавети), а са кнезом Лазарем живео је у пријатељству и савезу а и иначе после њега најјачи српски господар, то се 1377 године у Милешеви, на гробу Светога Саве српског светитеља и првог архиепископа, венча краљевском круном српском, а своју бановину прогласи са српску краљевину. Како угарски краљ Лујн имађаше пуне руке посла у Литви и Пољској око круне пољске, то не могаше сметати Твртку, те тако од зависне бановине постаде снажна и јака српска Краљевина Босанска.

ТРЕЋЕ ВРЕМЕ

ОД МАРИЧКЕ БИТКЕ (1371) ДО 1500 ГОДИНЕ

I

Судба српских држава на југу Шар-планине

III. Дејановићи: Драгаш и Константин, Краљевић Марко и Љутица Богдан. — Кад Турци савладаше српску војску на Марици код Црномена навалише у незаштићене српске земље те освајаху град по град, докле не освојише целу Угљешину земљу. Затим нападну и на земљу Дејанових синова и стану пљачкати и палити. Тада велики број људи, како из државе Дејановића, тако и из других земаља побеже у Дубровник, да се са својим благом склони од опасности. Иста судба постигла је и земље Вукашинове и Богданове. Пустошење по српским земљама с јужне стране Шар-планине престало је онда кад су Дејановићи, Вукашинови синови (Марко, Андрија и Дмитар) и Љутица Богдан признали над собом врховну власт турскога цара Мурата с погодбом да плаћају данак султану и да га помажу коњицом у рату. После овога они су у својим држа-

вама управљали готово самостално, испуњавајући клетеничке обавезе према султану Мурату I. За то време Дејановићи су са својом мајком Тодором (у калуђерству Јевдокијом) заједнички владали помажући цркве и манастире, дарујући им земље из своје државе. Тако су обдарили у Светој Гори манастир Хиландар и Светог Пантелеимона, цркву Вазнесења у Штипу итд. И трговина у њиховим земљама била је доста жива. Дубровчани су имали своје насеље у *Кратову* и водили су живу трговину, јер су били заштићени од сваког насиља. Дејановићи су, имајући богате рудннке у Кратову, сјајно живели. Држали су добру војску, а били су окружени сјајном свитом од властеле. Али та њихова војска и тај сјајан живот није никаквога добра донео српском народу, јер беху турски клетвеници и често проливаху српску крв ширећи турско господство и снажећи турску државу.

Око године 1379 нестаде Драгаша, ваљда је те године умро, а од 1389 не помиње се ни Јевдокија, већ сам Константин, којега народна песма зове *бегом Костадином* (побратимом Краљевића Марка). Константин је преживео и Косовску Битку и дочекао борбу између турскога цара Бајазита и влашкога војводе Мирчете (1394).

Марко Краљевић (с браћом Андријом и Дмитром). — Пошто признаде над собом турско господство Марко владаше већим делом своје очевине. Његове земље беху између Шар-планине, Охридског Језера, Костура и реке Вардара. Пре-

стоница му беше у Прилепу. Његови су се двори белели недалеко на запад од Прилепа, на једном стеновитом вису где се и данас налазе развалине које народ зове *Марковим кулама*. Близу Скопља, на Марковој реци, налази се Марков манастир Светога Димитрија.

Марко је у својој држави био готово самосталан, али је уз Турке војевао. Клетвеничку дужност, чини се, да је вршио с најамницима самовољно на особит начин, не грешећи се ни о дужност ни о свој хришћански образ. Међу најамницима с којима је ратовао било је највише Срба који су му разносили славу и јунаштво по свету. За краљевања својега Марко је ковао новац на коме се налази натпис: „Ва Христа Бога благоверни краљ Марко."

Године 1394 ишао је с Турцима против влашкога војводе Мирчете заједно с Константином Дејановићем, Стеваном Лазаревићем и другим српским великашима „не по својој вољи него по невољи." И пре одсудне битке на *Ровинама* Марко је рекао Константину: „Ја велим и молим Господа, да дарује Хришћанима победу, па ма ја први погинуо у овом боју." И Маркова се жеља испунила. Хришћани су победили и Марко је погинуо у боју на Ровинама 10 октобра 1394 године заједно с Константином. Још се вели да је Марково тело пренесено из Влашке с Ровина и сахрањено у селу *Булачанима*, близу Скопља.

После погибије на Ровинама земље Дејановићеве и Маркове заузму Турци, а браћа Маркова

(Андрија и Дмитар) потуцаху се по свету у великој сиротињи, јер им Турци не хтедоше признати никако право на братове и очине земље. Тумарајући по свету не нађоше помоћи ни у кога већ отиду у Дубровник, те подигну велику оставу очеву за коју нису знали, затим отиду у Угарску и тамо се настане. Доцније (1406) Дмитар се помиње као краљевски заповедник града Вилагоша.

Љутица Богдан, брат Оливеров, такође имађаше државу на југу Шар-планине, која је задржала нешто самосталности, али и њу освојише Турци (1413) и придружише другим освојеним земљама.

Симеуна, брата Душанова, који умре 1371 године, наследи син Јован Урош, последњи Немањић. Он управу над Тесалијом предаде неком *Алексију Анђелу* и свом рођаку *Стефану Дуки*, па отиде у метеорска брда у манастир те се покалуђери, али је још над поменутим тесалијским намесницима задржао врховну власт. Доцније је постао владика и умро је 1410 године 20 новембра, под именом: *цар Јоасаф*. С њиме се угасила породица Немањина по мушкој линији.

Тако је крајем десетине XV столећа сасвим престала влада српских великаша у српским земљама на југу Шара и Скопске Црне Горе. Оне српске земље постадоше области турске царевине, а у њима управљаху паше и доглавници турских султана. Такве беху последице расцепа Душанове царевине и несрећне погибије на Марици.

II

Српске државе северно од Шар-планине

После смрти Урошеве на северу од Шара и Скопске Црне Горе беше пет готово самосталних државица, којима владаху поједини великаши борећи се између себе за проширење својих области. У Браничеву и Кучеву беше господар *Радич*, син Бранка Растислављевића. Од Браничева на југу до Скопске Црне Горе пружала се држава *Лазара Хребељановића*, која је на истоку допирала до Суве Планине. На северу Лазареве државе, од Рудника до Котора, пружала се држава *Николе Алтомановића*. На западу Лазареве државе, око Ситнице и Лаба, захватајући и Дреницу, беше држава *Вука Бранковића*. Од Вука Бранковића на југозапад до мора, обухватајући Призрен и Пећ, простирала се држава *Балшића*. Поред ових државица које постадоше од разломљене Душанове царевине постојала је још на северозападу од Алтомановића државе бановина босанска, која се у овом времену уздиже на ступањ краљевине.

А. Лазарева држава

Кнез Лазар

(од 1371—1389)

112. Порекло кнеза Лазара. — Лазар се родио 1329 године у месту *Прилепцу* код Новога Брда. Његов отац *Прибац Хребељановић* у време царства био је велики слуга на двору Душановом. И Лазар је доведен млад у двор Душанов, где је од-

растао. Душан га беше оженио (око 1353 год.) својом рођаком Милицом, ћерком кнеза *Вратка*, који је био потомак Вукана Немањића. Оженивши га својом рођаком постави га да буде ставилац (некакав дворанин). По смрти Душановој Лазар је остао на двору цара Уроша. Исто тако остао је уз Уроша и за време оне буне од 1366 године. Још за живота Урошева (1371) удао је своју најстарију кћер *Мару* за Вука Бранковића. А кад умре цар Урош Лазар се врати на своје и очеве баштине. У време оних нереда, после смрти Урошеве, Лазар имађаше државу која се простираше од Браничева уз Поморавље до Скопске Црне Горе, на истоку до Сухе Планине, на северу до државе Николе Алтомановића, а на југозападу од Лазареве државе беше држава Вука Бранковића (на Ситници, Косову и Дреници). Поред овога зета по кћери имао је Лазар и зета по сестри (Драгињи) челника *Мусу*, чија је област била на Лабу. У ово доба тамо беху сестрићи Лазареви *Мусић Стефан* и *Лазар*.

113. Ширење Лазареве државе. — У поменутим границама остала је Лазарева држава све донде докле се не удружи Лазар с Твртком, баном босанским, те заједнички не ударе на Николу Алтомановића. Како Никола беше слаб да одоли обојици, повуче се и затвори у ужички град. Савезници га опколе, заробе и предаду Лазареву сестрићу Мусићу Стефану на чување. Овај заповеди те га лише вида и баце у манастир, одакле Никола утекне у Зету Балшићима, где је доцније

и умро. Како Никола још пре ове своје погибије беше уступио Балшићима приморске земље (Драчевицу, Конавље и Требиње), то оне друге поделе међу собом Лазар и Твртко. Кнезу Лазару припадоше руднички и ужички крајеви и Подриње, а земље западно од Лима и Дрине припадоше бану Твртку.

Кад умре и други брат од Балшића (Ђурађ 1379), онда кнез Лазар и Вук Бранковић заузму Призрен и Хвосно, те тако и на ту страну проширише своје земље. Исте године наста борба између кнеза Лазара и Радича Бранковића, браничевскога и кучевског господара. Лазар га победи и прошири своју државу до Дунава. Кад Балша Балшић погибе у боју с Турцима на Деволу (1385) владаше у Зети његов синовац *Ђурђе Срацимировић*, који се ради пријатељства и савеза ожени (1386) ћерком Лазаревом *Јеленом*, како се чини под погодбом, да призна Лазара за својега господара. Тако је Лазарева држава допирала до приморја, и он се називаше и „господар приморја.“ Ђурђу су после погибије његовога стрица Балше остале само земље с десне стране Дрима, а оне с леве, што их Турци не заузеше, разграбише арбанаски великаши. Пред саму Косовску Битку Лазар се беше некако награвнао с Угрима за Мачву, те се и на ту страну простираше Лазарева држава до Саве. Према овоме све земље од утока Дрине у Саву до иза Мирочких планина припадале су пред Косовску Битку кнезу Лазару. На југу се пружаше Лазарева држава до

Скопске Црне Горе. Богати рудници: Трепча, Ново Брдо, Плана, Рудник са Сребрницом, Кучево и Пек беху у Лазаревој држави као и градови: Београд, Браничево, Голубац, Крушевац, Ниш, Ужице, Градац на Морави и многи други.

114. Измирење Пећске и Цариградске Патријаршије. — Одмах после пропасти Николе Алтомановића настане кнез Лазар да се изравнају оне несугласице између Пећске и Цариградске Патријаршије, које су настале услед анатеме, бачене (1352 год.) на српскога цара, државу и народ. У невољи која снађе српски народ после смрти Душанове мислило се да је то последица оне клетве грчкога патријарха. С тога кнез Лазар по савету светогорскога монаха *Исаије* и по договору с тадашњим патријархом *Савом* пошље нарочито посланство у Цариград да поради на измирењу српске и грчке цркве. Тадашњи патријарх (Филотије), човек разборит и образован, прими лепо српске изасланике, па у договору с царем *Јованом Палеологом* скине анатему са српске цркве и потврди установу српске патријаршије. Са српским посланицима Филотије пошље у Србију и два изасланика те предаду патријарху Сави акт о измирењу, који је читан у Призрену, јер српски патријарх у Пећи беше на самртној постељи. Ту су изасланици Филотијеви заједно са српским свештеницима одслужили службу Божју и тако се потпуно измирила српска и грчка патријаршија 1375 године.

115. Лазареве задужбине. — Осим рада на измирењу српске и грчке патријаршије Лазар се много стараше о цркви и задужбинама. За своје владе подигао је из основа знамениту задужбину манастир *Раваницу*, украсио га је и снабдео свима потребама, и даровао му многе земље у баштину 1380 године (прочитај песму: Зидање Раванице у I књизи Вукове збирке). У Браничеву је подигао два манастира: *Горњак* на Млави код Ждрела, и *Орешковицу* на реци Орешковици, Млавиној притоци.

Задужбину Стефана Немање и Светога Саве манастир Хиландар потпомагао је богатим прилозима. Тако исто и друге манастире у Светој Гори и у Влашкој. Његов зет, челник Муса са синовима својим Стефаном и Лазарем угледао се на својега шурака, те је и он помагао цркве и манастире.

116. Турски напади на Лазара од 1380—1387 године. — Пошто се Турци утврде у српским земљама с јужне стране Шара и Скопске Црне Горе, почеше нападати на Лазареву државу. Тако 1380 године (при крају декембра) нападну на земље Лазареве, допру у Дубочицу и продру до места *Дубравнице*, где их сачека Лазарева војска под заповедништвом војвода: Витомира и Црепа, те их потуче и одбије од Лазареве државе. Али кад Турци освојише Софију (1382) и кад победише Балшу Балшића на Деволу (1385) поново нападну на Лазара (1386). Том приликом опколе Ниш, у коме су се Срби бранили јуначки двадесет и пет дана. *Не могући* одолети предаду се и Ниш паде Тур-

цима у руке. Одмах затим (1387) крену се Турци уз Топлицу и уђу дубље у земље Лазареве. Лазар спреми војску и сачека Турке код *Плочника* на Топлици. После крваве борбе Срби тако страшно разбију Турке да је једва петина побегла, а остало је све изгинуло. Ова српска победа беше толико знатна и велика, да се многи зарадоваше на Балканском Полуострву. Тако нпр. бугарски цар Шишман зет Лазарев (по кћери Драгани) одрече покорност Мурату. Срби по том поврате Ниш и док се Мурат занимао у Бугарској, савлађујући цара Шишмана, Срби ударе под својим војводом *Димитријем Војиновићем* и освоје *Пирот*. У то време Лазар је имао посла и на северу своје државе нарочито после смрти Луја I (1382), кад настадоше раздори у Угарској због наслеђа престола. Лазар је против Угара радио у заједници с краљем босанским Твртком, јер гледаху да завладају Лазар Мачвом а Твртко Хрватском и Далмацијом. Али како се против Лазара спремаше Мурат, да се освети за пораз код Плочника и губитак Ниша и Пирота, то Лазар похита те се измири с Угрима тако да му остане Мачва.

117. Косовска Битка 1389 године. — Турци у Бугарској после дуге борбе нагнаше бугарскога цара Шишмана и видинскога кнеза *Јована Срацимира* да признају врховну власт султанову. Одмах затим пошљу једну војску да поврати од Лазара град Пирот. Турску војску предвођаше некакви *Јакша-бег*, који удари ноћу на Пирот, освоји га и поруши. Лазар одмах посла војску (15.000) под Ву-

ком Бранковићем да Турцима пресече пут, али они за времена измакну. Све се ово догађало у пролеће 1389 године. За то време Мурат се налазаше с леве стране Марице с војском, коју није могао прећи, јер беше јако надошла. Али чим пређе реку Марицу дође у Пловдин. Одатле се крене с војском на Ихтиман, Ћустендил, Кратово, затим долином Криве Реке, Нагоричким Пољем, преко Острвице (Прешевске) и Жеговачке планине избије на Косово. Војска, коју је Мурат водио на Косово, беше састављена од османлијске војске и савезничке, коју му доведоше клетвеници с Балканскога Полуострва и неколике азијске државице. Тако састављена Муратова војска заузела је јужни део Косова. Међутим беше стигла и српска војска и заузела северни део Косова, ослањајући се десним крилом на Лаб, а левим на источне огранке планинске. Турци су били заузели подеснији положај. Војска им је била не само надмоћнија бројем већ и савршенијим уређењем. Осим тога турска војска беше прекаљена у многим бојевима, које су Турци имали у току тридесетогодишње владе Муратове. Српске војске уз Лазара било је око 60.000 војника. У овој војсци поред војске из Лазареве државе била је и војска Вука Бранковића и његовога савезника босанскога краља Твртка, коју је водио *Влатко Вуковић* (у народним песмама Владета војвода) и, можда, војска Ђурђа Срацимировић-Балшића из Зете. Кад се прикупила сва српска војска на Косово беше распоређење тако, да је Вук Бранковић заповедао десним крилом, левим Влатко Вуковић, а средином

цима у руке. Одмах затим (1387) крену се Турци уз Топлицу и уђу дубље у земље Лазареве. Лазар спреми војску и сачека Турке код *Плочника* на Топлици. После крваве борбе Срби тако страшно разбију Турке да је једва петина побегла, а остало је све изгинуло. Ова српска победа беше толико знатна и велика, да се многи зарадоваше на Балканском Полуострву. Тако нпр. бугарски цар Шишман зет Лазарев (по кћери Драгани) одрече покорност Мурату. Срби по том поврате Ниш и док се Мурат занимао у Бугарској, савлађујући цара Шишмана, Срби ударе под својим војводом *Димитријем Војиновићем* и освоје *Пирот*. У то време Лазар је имао посла и на северу своје државе нарочито после смрти Луја I (1382), кад настадоше раздори у Угарској због наслеђа престола. Лазар је против Угара радио у заједници с краљем босанским Твртком, јер гледаху да завладају Лазар Мачвом а Твртко Хрватском и Далмацијом. Али како се против Лазара спремаше Мурат, да се освети за пораз код Плочника и губитак Ниша и Пирота, то Лазар похита те се измири с Угрима тако да му остане Мачва.

117. Косовска Битка 1389 године. — Турци у Бугарској после дуге борбе нагнаше бугарскога цара Шишмана и видинскога кнеза *Јована Срацимира* да признају врховну власт султанову. Одмах затим пошљу једну војску да поврати од Лазара град Пирот. Турску војску предвођаше некакви *Јакша-бег*, који удари ноћу на Пирот, освоји га и поруши. Лазар одмах посла војску (15.000) под Ву-

Песма каже:

„Обадва су цара погинула,
„Од Турака нешто и остало,
„А од Срба што је и остало,
„Све рањено и искрвављено."

Поред кнеза Лазара заробљене су многе српске војводе, које не хтедоше остати иза „честитога кнеза," а многи су у самом боју изгинули. Кнеза Лазара и остале знатније заробљенике Турци посеку по заповести Бајазитовој.

За Лазара прича се, да је овако погинуо: Кад је ухваћен, био је с њиме *Крајмир*, војвода топлички, те су заједно изведени пред султана Бајазита. Мурат и два његова сина лежали су на носилима, а Бајазит се окрене кнезу Лазару и рече: „Сад видиш како леже на носилима отац мој и браћа моја, питам те: како си се смео противити оцу моме и устати на њега?" Лазар ћуташе и ништа не одговараше. Тада ће му рећи војвода Крајмир: „Мили кнеже, одговарај султану на питање, јер глава није стабло врбово, да се други пут подмлади!" Кнез онда одговори Бајазиту: „Пре треба да питаш: како смеде отац твој ударити на српску државу. А да сам то знао што сад очима гледам, сад би и ти лежао ту, на четвртим носилима. Али... ваљда је Бог хтео да буде овако. Па нека буде и данас воља Божја!"

Бајазит заповеди да се Лазару одсече глава, а војвода Крајмир измолио је код султана, те је подметнуо зделу (тањир) под главу кнеза Лазара да

вама управљали готово самостално, испуњавајући клетвеничке обавезе према султану Мурату I. За то време Дејановићи су са својом мајком Тодором (у калуђерству Јевдокијом) заједнички владали помажући цркве и манастире, дарујући им земље из своје државе. Тако су обдарили у Светој Гори манастир Хиландар и Светог Пантелеимона, цркву Вазнесења у Штипу итд. И трговина у њиховим земљама била је доста жива. Дубровчани су имали своје насеље у *Кратову* и водили су живу трговину, јер су били заштићени од сваког насиља. Дејановићи су, имајући богате руднике у Кратову, сјајно живели. Држали су добру војску, а били су окружени сјајном свитом од властеле. Али та њихова војска и тај сјајан живот није никаквога добра донео српском народу, јер беху турски клетвеници и често проливаху српску крв ширећи турско господство и снажећи турску државу.

Око године 1379 нестаде Драгаша, ваљда је те године умро, а од 1389 не помиње се ни Јевдокија, већ са̂м Константин, којега народна песма зове *бегом Костадином* (побратимом Краљевића Марка). Константин је преживео и Косовску Битку и дочекао борбу између турскога цара Бајазита и влашкога војводе Мирчете (1394).

Марко Краљевић (с браћом Андријом и Дмитром). — Пошто признаде над собом турско господство Марко владаше већим де̂лом своје очевине. Његове земље беху између Шар-планине, Охридског Језера, Костура и реке Вардара. Пре-

совскога, али се многе чете задржаше по крајевима око Косова, те робише и палише остављајући иза себе пустош. Собом поведоше велики део робља мушкога и женског, да изведу на тргове царства турскога и продаду трговцима из бела света да робује за живота свога.

У Крушевцу, престоници Лазаревој, после боја Косовскога остала је његова удовица кнегиња Милица с двојицом синова: *Стефаном* и *Вуком* и ћерком *Оливером*. Како оба Лазарева сина не беху дорасли, почела је управљати државним пословима кнегиња Милица, докле се год не уредише односи између Србије и султана Бајазита и докле јој старији син не постаде пунолетан. Кнегиња Милица, која беше дика и понос кнеза Лазара у двору његову до Косовске погибије, постаде љута лавица после битке на Косову, која брани децу своју и њихова права. Она да би одбранила права деце своје, имађаше да се бори са султаном Бајазитом, с угарским краљем Жигмундом и зетом својим Вуком Бранковићем. С тога отури женску немоћ, па мушком истрајношћу и снагом предузе управљати државом и старати се, да се оно нередовно стање у земљи сталожи, а поремећени послови доведу у ред. Таквим радом показа, да је права Немањићева крв и да је била достојна жена онога великог човека, који положи живот свој на Косову и постаде мучеником.

а) *Односи према Бајазиту.* — Чим је Бајазит дошао у Једрене прогласи се за султана турскога царства и утврди власт своју и утврди цар-

ство своје са свих страна, те се кнегиња мораде потрудити, да утврди мир с новим султаном, али то није био лак посао, јер Турци и ако не освојише целу државу, заузеше главна места и руднике, да би уговорили што бољи мир. Како су и Угри почели нападати са севера на државу Лазареву и пленити земљу, то Милица с децом мораде пристати на онакав мир, како га је Бајазит нудио. Мир је закључен негде у пролеће 1391 године. Овим је миром остављена Лазаревим синовима цела очева држава осим неких градова под погодбом: да Лазареви синови плаћају Бајазиту годишњи данак, и да помажу Бајазиту у ратовима одређеним бројем своје војске. Да би овај мир био што чвршћи Милица мораде жртвовати своју најмлађу кћер Оливеру (коју народ у песмама назива Милевом), и дати је Бајазиту за жену. Оливеру је одвео Бајазиту у Једрене Стефан и том приликом измолио код султана, да тело својега оца Лазара пренесе с Косова у Раваницу. Кад се Стефан врати из Једрена искупи митрополите, епископе, свештенике и племиће, посла на Косово, те узму Лазарево тело из Грачанице и с највећом свечаношћу донесу на границу Стефанове државе. До те границе испратио је тело Лазарево и Вук Бранковић. На граници дочекаше тело Лазарево Милица, оба сина њена, господа и племићи, отпрате га и сместе у Раваницу, задужбину Лазареву. Тако је кнегиња Милица, окружена и потпомогнута најбољим људма онога времена, имала и среће и памети да удари путем који је једини био могућан

и најмање рђав. Тако се земља почела лагано опорављати од силна потреса који јој зададе Косовска погибија.

б) *Понашање Угарске према Србији.* — Угарска гледаше да се користи несрећом, која завлада у Србији после Косовске погибије. Одмах после боја уђу Угри у северне крајеве, утврде се у Мачви и Београду, затим у јесен, исте године, отму градове Борач и Честин у Гружи (октобра 1389). А године 1392 ударише и по трећи пут на Србију те опустоше и разоре долину Млаве до Ждрела, па се онда врате. Кнегиња Милица морала је много труда уложити, да колико толико заштити земљу деце своје од навале Угарске.

в) *Вук Бранковић према Милици и деци Лазаревој.* — Највише је посла задао кнегињи и деци Лазаревој Вук Бранковић. То беше човек после погибије на Косову у потпуној снази с великим државничким искуством. У исто време беше најстарији члан у ове две сродничке породице, те мишљаше да свеколика власт после смрти Лазареве треба да припадне њему. С тога се одвоји од Лазаревих синова и поче радити засебно, тежећи да заузме онај положај, који је до Косова имао кнез Лазар. Томе се противљаше кнегиња Милица, и тако настане између ове две блиске породице раздор, који је трајао скоро двадесет и пет година на штету српскога народа. Како је љубав народа била на страни кнегиње Милице и деце Лазареве, народ је осудио овакав рад Вуков као издајнички. И док је кнегиња Милица гле-

дала да буде на миру с Турцима, испуњавајући све клетвеничке обвезе, дотле се Вук трудио да помоћу Млетака и Угарске остане независан. Али како се турској сили није могло одупрети, то се и Вук покори Бајазиту, али не искрено. Међутим Бајазит је све јаче напредовао и у Азији и у Европи. Стефан као и други клетвеници мораде га пратити и помагати у битки на Ровинама и код Никопоља. Кад је турска војска скоро била потучена код Никопоља, Стефан је с 5000 коњаника Срба, напао и зауставио победоносну војску угарскога краља Жигмунда, и отео победу у корист Турака. Тако је освајачка тежња Жигмундова према Србима после Косова била узрок несрећи и Срба и Мађара, јер је никопољска битка (1396 године) обезбедила напредак Турцима према западним народима Европе. За овакву верност Стефанову према Бајазиту, Лазарева кућа имала је врло јак утицај на турском двору. С тога Милица успе још почетком 1395 године те Бајазит отера Вука из његових земаља, и један део његове државе уступи Стефану (Ситницу, Лаб с Вучитрном, Дреницу и Метохију с Пећском и Призренском Облашћу) а други задржи за се (северни део: Звечан и Јелеч с горњом долином Ибра). Вук је одведен у Пловдин, бачен у затвор, где је умро (1398), а његови синови остадоше без земаља.

Стефан је и даље помагао Турцима чак и против браће своје у Босни (почетком 1398 године). Али кад Бајазит освоји и царство видинско, Стефан виде да његово изнуђено пријатељство с Ба-

јазитом води пропасти његове државе, с тога покуша да се измири са Жигмундом и да се помоћу Угарске ослободи врховне власти турске. Тада неки од његових великаша, који су то знали, јаве султану и побуне се против Стефана. Стефан буну угуши, великаше казни, а с мајком мораде ићи Бајазиту у Једрене да се правда. Како је султан у то време опкољавао Цариград, није се хтео завађати са Стефаном, већ му само одузме Бранковићеве земље и поврати Вуковој жени Мари и њеним синовима *Гргуру*, *Ђурђу* и *Лазару*. Као клетвеник султанов морао је Стефан ићи и борити се с Турцима против татарскога цара Тамерлана код *Ангоре* (у Малој Азији, јуна 1402 године). У боју татарске чете опколе Бајазита и његов харем, у коме је била Стефанова сестра Оливера. Стефан навали свеколиком снагом да ослободи султана и сестру борећи се са својим Србима тако храбро да су мачевима и копљима гомиле Татара сатрли, те се и сам силни Тамерлан зачудио храбрости њиховој и запитао: „Ко су они љути и помамни дервиши?“ — На што му одговори неко од саветника: „Нису оно дервиши већ Хришћани (Срби).“ Тамерлан савлада Турке и зароби Бајазита. Стефан с остацима своје војске врати се с бојнога поља и дође у Цариград. Тако се врати и његов сестрић Ђурађ Бранковић (Гргура су Татари заробили).

119. Стефанов сукоб с Ђурђем Бранковићем и савез са Жигмундом (од 1402—1403 године). — Пораз Турака код Ангоре науми Стефан да упо-

треби на своју корист. Како тада грчки цар *Манојло II Палеолог* путоваше по Европи молећи за помоћ против Турака, то га у Цариграду заступаше синовац *Јован*. Стефан чим дође у Цариград поче радити као самосталан владалац и склопи пријатељски савез с Јованом у намери, да се заједнички бране од Турака и да се ожени *Јеленом*, Јовановом свастиком. Том приликом добије Стефан назив *деспота*. Осим тога бојећи се да се распра, започета између њега и зета му Вука, не настави између њега и сестрића његових и да би могао повратити себи оне земље Вукових синова, које му беше Бајазит одузео, то у договору с Јованом притвори Ђурђа у Цариграду. Тим је хтео Стефан спречити расцеп државе, којом је његов отац владао. Кад је све то учињено Стефан оде на Митилену, испроси Јелену па се с братом упути морем зету своме Ђурђу Срацимировићу у Зету. Док је Стефан просио себи невесту и док је путовао морем Зетском Приморју, дотле се некако ослободи затвора Ђурађ Бранковић. За то време и син Бајазитов Сулејман пређе Калипољ, заузме Једрене и наравна се с царем Манојлом, па се почне утврђивати. Њему дође Ђурађ и открије савез између Стефана и Грка. Како се Турчин беше поравнао с Грцима, одмах је опазио каква му опасност може претити од Стефана, чију је храброст и ратну вештину добро познавао, то одмах крете војску, да спречи сваки самосталан рад Стефанов. Ђурађ, љут на својега ујака, помагаше Турцима с којима дође на Косово код

Грачанице. Стефан чим дође у Зету чује за долазак Ђурђев и Сулејманов, па добивши нешто војске од својега зета Ђурђа Срацимировића похита у своју државу, где га је чекала војска коју му је спремила његова мајка Милица. С том војском дође на Косово, где је подели на двоје. Мањи део узме сам, а већи даде својем брату Вуку. Он пође на Турке а брата Вука пошље на Ђурђа и његове српске војнике. Турци кад виде Стефана вйкну: „Ено Лазарева сина,“ и стану бегати главом без обзира. Тако Стефан потуче Турке код Грачанице. Али Ђурађ победи са својима Вука и његову војску (код Трипоља 1402 године 21 новембра). Браћа се онда повуку у Ново Брдо. Између њих дође до оштрих речи и Вук, пргав и ћудљив, побегне Сулејману. Мајка похита да га стигне и врати па и сама западне међу Турке. Тада поради код Сулејмана, да се измири са Стефаном, који је још успешно ратовао с Ђурђем. Како у пролеће 1403 године умре Бајазит а Татари оставише Малу Азију, то настаде крвава борба између синова Бајазитових око тога, који ће од њих наследити престо. Сулејман се одмах измири са Стефаном. Али и Стефан се 1403 год. измири са сестрићима својим, који су задржали само земљу оца својега.

Тако су настали између Стефана и његових сестрића исти односи који су били између Вука и кнеза Лазара до Косовске Битке. У пролеће 1404 године умре зет Стефанов Ђурађ Срацимировић. Стефан сад помагаше у Зети својој сестри

Јели и сестрићу *Балши* против Млечића, и рашири своју врховну власт до Јадранског Приморја.

Прилике у којима се налазио Стефан после битке код Ангоре нагнаше га да тражи савезника против Турака, пошто се није могао ослонити на Грке. Он склопи савез с угарским краљем Жигмундом (с краја 1403 или почетком 1404 год.) под погодбом да помажу један другог у ратовима. Стефан уз то добије као властелинство угарско Мачву с Београдом око којих се дотле многе борбе водише између Срба и Мађара.

120. Уређење државе и буна Вукова. — Средиште српске радње све се више помицало северу. Престоница Србије постаје *Београд*. Деспот се много стараше да оправи тврдињу, затим насељаваше и улепшаваше град, уређиваше трг и даде многе повластице варошком становништву у Београду. Подиже лепе зграде и цркву Светога Николе. Уз цркву подигне и велику болницу, коју добро уреди и намести лекаре да болне бесплатно лече. Београд, поставши престоницом Србије, најбоље показује којим је правцем ударила политика Србије. Она се све до пропасти своје највише ослањаше на Угарску. Осим Београда Стефан је утврдио још и друге градове по целој земљи, подигао град *Ресаву* и у њему манастир *Манасију*, где прикупи калуђере који су радили на просвети и књижевности. Примао је у своју земљу и друге учене људе а и сам по кадшто писаше. Често је путовао по својој земљи старајући се да чиновници раде по закону. Трудио се да му др-

жава буде напредна, и да се људма мили живети у њој. С Дубровчанима је живео у миру, а беше им потврдио све раније трговачке повластице, те вођаху трговину по Србији. У време овога рада на напретку државе умре му мајка, кнегиња Милица, која се беше покалуђерила и у калуђерству добила име *Јевђенија.* Сахрањена је у њеној задужбини манастиру *Љубостињи* (1409). Миран рад Стефанов на развитку Србије поремети његов брат Вук, који не беше никако задовољан. Властољубље и великашка себичност не дадоше му никако мира. Кад се краљ Жигмунд врати из Босне, где беше победио и заробио краља Твртка код Добора, дође у Београд и ту са Стефаном још боље утврди савез. Вук, којега у тежњама помагаху Бранковићи, сад потражи од Стефана да му дâ половину државе. Стефан га одбије и он оде у Једрене султану, добије од Турака војску, удари на Стефана и оплени велики део деспотовине (1409). Стефан остављен од Жигмунда уступи брату јужну половину своје државе. Тако Вук упропасти оно што је Стефан створио после Ангорске Битке. Саможиви рачуни Вука и његових сестрића Бранковића беху јачи од користи целога народа. Краљ Жигмунд непрестано је војевао с Босном и освојио многе области од краља Остоје, па их даривао својим војводама. Град Сребрницу с облашћу уступи деспоту Стефану (1411), те тиме посеја сталан раздор између деспотовине и краљевине.

121. Султан Мусија и измирење Стефана и Ђурђа Бранковића. — Кад године 1410 настаде страшна борба између синова Бајазитових око наслеђа престола, умешаше се у ту борбу синови Лазареви и Вукови. Ујаци и сестрићи, позавађани међу собом, не могоше се користити расулом у турској царевини, које настаде после Ангорске Битке, те пропадоше намере о независности српској, којима се носио деспот Стефан. Српски владаоци, умешани у међусобну борбу турску, помагаху час једној час другој страни. У тој борби погибе Стефанов брат *Вук* и Ђурђев брат *Лазар* (Гргур је пре тога умро), те Стефан опет заузме оне земље које је пре годину дана морао уступити брату. Године 1411 Мусија збаци својега брата Сулејмана, погази уговор, који је са Стефаном начинио прошле године, па нападне на земље Стефанове. Многе области опустоши, победи деспота код Врбнице (западно од Крушевца), па се онда у почетку 1413 године врати. Како му је предстојала борба с братом Мехмедом, који је владао оним делом турске царевине у Малој Азији, то се он поче спремати за борбу. Стефан пак ступи у савез с Мехмедом, добије помоћи од Жигмунда и измири се са сестрићем Ђурђем Бранковићем (којега је Мусија хтео отровати, те побегне преко Солуна и једва дође у своју очевину). Измиривши се с Ђурђем Стефан му предаде управу над целом српском војском. Како Мехмед беше прешао из Азије и пошао против Мусије, то му се придружи и српска војска. Мехмед и Мусија

потуку се на Искру под Витошем и српско јунаштво оте победу од Мусије и Мехмед постаде султаном целе турске царевине (у половини јула 1413 године). После ове битке дођоше српски посланици Мехмеду, који предаде Стефану све земље до близу *Средца* (Софије). Најисточнија област деспотова беше *Знепоље*. Осим тога Стефан није био дужан давати султану ни данак ни помоћ у рату. Од тада Стефан беше на миру пуних осам година. Живљаше у љубави са сестрићем Ђурђем и оба се стараху о напретку деспотовине поправљајући оно што су раније раздором покварили. Тако деспотовина постаде државно средиште српских земаља. Стефан имађаше под својом влашћу све земље, које је имао и кнез Лазар пре Косова. Многим Србима чинило се да ће се вратити дани старе славе и снаге српскога народа.

122. Стефан наслеђује Балшу III и проглашује Ђурђа за наследника. — После оних турских међусобица беше на миру и Балша III Балшић, сестрић Стефанов а син Ђурђа Срацимировића, који признаваше над собом врховну власт деспотову. Међутим 1419 године настадоше ратови између Млечића и Балше око приморских градова у Зети. За време те борбе умре Балша (1421) код Стефана без мушка порода. Млечићи се користише овом приликом па заузму сва знатнија места у Зети, а Србима осташе планинске области. Стефан као ујак Балшин огласи право своје на Зету, дође с војском и заузме земље које још не беху узели Мле-

чићи и настави рат с Млечићима који беше започео сестрић му Балша. После трогодишњега рата Срби поврате од Млечића многе градове и 1423 закључе мир с Млечићима. По том миру Млечићи задржаше Скадар с околином и земље на левој обали Бојане а на десној страни остадоше им Уцињ и племе Паштровићи. Све друге земље остану Србима с градовима: Дривастом, Баром, Будвом и другим местима. Зетом управљаше у име деспота Стефана сестрић његов Ђурађ Бранковић. Деспот Стефан беше око 1426 године човек који је превалио половину столећа. Последњих година почео је побољевати, а немајући порода поче се бринути ко ће после њега наследити престо његов. Најближи му сродник беше сестрић Ђурађ Бранковић, који је од 1412 године био помоћник Стефанов у владању. Деспот науми да усини Ђурђа и да њему у случају смрти своје остави престо свој и бригу о својој држави. Тога ради сазват је државни сабор у Сребрници (код Рудника). На сабору вишега духовништва и властеле прогласи Стефан Ђурђа својим наследником и захте те се Ђурађ закуне да ће се савесно старати о добру свију у деспотовини. Исто тако закле се и државни сабор, да ће Ђурђу верно служити. На послетку Стефан прокуне страшном клетвом свакога оног, који би дао повода раздору после његове смрти и који би Ђурђу и земљи неверу учинио (1426).

123. Смрт деспота Стефана (1427). — Последња година владе деспотове беше бурна. Он се прво постара да Угарска пренесе са Стефана на

Ђурђа и његове потомке право на оне крајеве, које је Стефан добио од Угарске (Мачва, Београд и Голубац). Затим се мораде бранити од султана Мурата II (1421—1451), коме није било право ово што је Стефан урадио на сребрничком сабору. Он оплени многе крајеве и допре до Крушевца, али га од даљега продирања у Србију задржа буна у Караманији. Нападом Муратовим хтеде се користити босански краљ Твртко II и повратити Сребрницу с облашћу, али га деспот одби.

У јулу 1427 године деспот Стефан путујући по Србији дође до места које се онда звало *Главица* (код Стојника близу Младеновца). Ту по ручку узјаха на коња, узме крагуја на руку и пође у лов. Њему одједном позли тако, да се није могао ни на коњу држати. Сиђе с коња и једва домили уз помоћ пратње своје под шатор, где падне у тешку несвестицу. Тако проведе целу ноћ муцајући само: „По Ђурђа... По Ђурђа!...“ Сутра-дан (20 јула) кад је сунце обасјало земљу српску деспота више није било у животу, а брзи весник јурио је у земљу зетску по Ђурђа.

Тело деспотово пренесено је у Ресаву и сахрањено у његовој задужбини — Манасији.

Син кнеза Лазара деспот Стефан јесте један од најплеменитијих Срба свију времена. Он долази међу најбоље српске владаоце. Стефан је био јунак, витез дате речи и тврде вере, отац народа и искрен син отаџбине своје. Њега је загревала стара слава и величина Србинова, учен и просвећен учаше народ правди и добру, а и сам рађаше

на просвети. Старао се свом снагом и памећу да опорави снагу, да уздигне моћ српскога народа, да Србији поврати онај значај који је она имала у доба Немањића, али народ је обележио све његове напоре рекавши да му је анђео Божји казао: „И ти можеш и коњ ти може, али ти Бог не да!"

Поред свих напора деспотових да после Косова подигне снагу српске државе, срећа је далеко била од српскога народа. Турска сила обновљена султаном Мехмедом није дала ни једној хришћанској држави да се развија на Балканском Полуострву, па ни српској деспотовини.

Деспот Ђурађ Бранковић
(1427—1456)

124. Ступање Ђурђево на престо и борба с Турцима. — Почетком септембра 1427 године стигао је Ђурађ из Зете и примио ујаков упражњени престо Србије. Деспотом Србије постаје човек од 60 година. Једнога старца на престолу Србије заменио је други да под јесен својега живота влада државом, која тавори своје последње дане. Ђурађ беше снажна тела и висока раста. Личан човек и достојанствен, пун озбиљности и мирноће. Вешт политичар и добар беседник. Беше то човек, који је претурио многе беде преко главе, који је најбоље познавао несрећан положај своје земље и свуколику опасност која у то доба прећаше Србији.

Чим ступи на престо стигне му вест да султан тражи да му се преда деспотовина, јер она

њему припада по наследству, пошто је Стефан умр̂о без порода и пошто је Оливера била удата за Бајазита. Султан не чекаше ни одговора, већ крете војску, продре у Србију, на јуриш освоји Крушевац, па се онда крене на Косово и опколи Ново Брдо, које се јуначки бранило. Ђурађ се поплаши снаге Муратове, па бојећи се да неће моћи одржати Београд с Мачвом и Голубац, предаде их Угрима на тражење краља Жигмунда. Угарска војска заузе Београд с Мачвом а Голубац некакав војвода *Јеремија* издајнички предаде султану. Како беше наступила зима а Мурат не могаше заузети Ново Брдо, то нареди војсци да одступи и преговарајући с Ђурђем закључи по Србију врло штетан мир. Крушевац, Ниш и Голубац остадоше Турцима у рукама. Још је уговорено да Србија на име данка плаћа султану 50.000 дуката и да помаже султана у рату с 3000 војника.

Уступајући Угрима Мачву с Београдом и Голубац Ђурађ је после од краља Жигмунда добио многе земље и градове у Угарској.

125. Зидање Смедерева и освајање Зворника (1428—1433). — Предајом Београда и губитком Голупца, Ниша и Крушевца Србија је остала без најбољих утврђења. Да би се народ могао склонити од пустошења и плена у случају нових турских напада ваљало је старе градове оправљати и нове сазидати, требало је велику порезу плаћати и многе кулуке сносити. Од свих нових градова, који беху подигнути, најјаче и нај-

боље беше *Смедерево* у равници Годоминској, ушћу Моравином с леве стране. Овај град постаде и престоница земље Ђурђеве, а народ, који није могао разумети на што је ово зидање градова, који није могао схватити на што су многе порезе и велики кулуци, мислио је да то све чини по вољи својој жена Ђурђева Јерина, коју је као туђинку мрзео, те је у великој невољи и очајном терету назва „Проклетом Јерином." Како Ђурађ у то време живљаше у миру са султаном Муратом, то у договору са Сандаљем Хранићем, великашем босанским а својим тéтком, нападне на босанскога краља Твртка II, те му освоји Зворник и Усору (1433).

126. Удаја кћерй Ђурђевих и ратови од 1438—1439 године. — Положај Ђурђев био је врло неповољан а освајањем Зворника и Усоре пробуди још и сумњу код султана. С тога мораде тражити наслон на Угарску, те удаде своју старију кћер *Катарину* за грофа *Улриха Циљскога*, силног властелина угарскога и немачког, а шурака краља Жигмунда (1434 год.). Непријатељи деспотови на двору султанову дигоше вику на Ђурђа говорећи: да се у том поступку Ђурђевом најбоље види његов савез с Угрима и Западом од којега су се Турци највише бојали. Да би изазвао неповерење међу Србима и Западом султан Мурат потражи да му Ђурађ даде млађу кћер *Мару* за жену. Ма како да је Ђурађ гледао да то омете, изговарајући се да му је кћи млада и да није за удају, немаде куд, већ мораде

стегнути очинско срце и дати своју кћер Турчину, само да би стекао мира своме народу и држави. Мара је у Једрене одведена августа 1435 године. Пратила су је два брата њена Гргур и Стефан.

Народу није било мило што је Мара дата султану, јер у томе предосећаше зло које ће снаћи земљу, те у песми вели: „Турчин хоће земљу од мираза, — Хоће земљу, хоће и градове!“

Ни удаја Марина за Мурата не донесе Ђурђу и деспотовини мира, јер се краљу Жигмунду замери, а нарочито се нађе деспот у незгодном положају, кад удари султан преко Влашке у Ердељ (1436) на Жигмунда. Србија постаде бојно поље, јер угарска војска изађе из Београда, моравском равницом дође под Крушевац и попали турске шајке на Морави, па се повуче натраг. За њима се натури војска султанова, коју Угри страшно потуку на Годоминском Пољу под Смедеревом. И ако је то било без Ђурђеве кривице султан плане на деспота и пође на Србију с јесени 1437, те Ђурађ, не могући се одупрети турској сили, измири се са султаном уступивши му град *Браничево.* Како у то време умре краљ Жигмунд а угарским престолом завлада зет му немачки цар *Албрехт*, то Мурат потражи од деспота Смедерево, јер се спремаше да удари на Угарску. Ђурађ не само да не даде Смедерево већ не оде ни у Једрене на султанов позив. Тада спремна турска војска удари на Србију, разбије мању српску војску, заузе *Островицу*, *Борач* и *Раваницу*, и опусти околину (1438). С пролећа 1439 удари

још већа турска сила на Србију подељена у три одељења. Једно опколи Ново Брдо, друго оде са султаном под Смедерево, а треће је пленило земљу и робило народ по држави Ђурђевој. Ђурађ остави у Смедереву својега шурака *Тому* и најстаријег сина *Гргура* да бране град, а он са женом, најмлађим сином Лазарем (Стефан се затекао код Маре) и благом својим пређе у Угарску да моли за помоћ. Султан Мурат нападаше Смедерево тако силно, да опкољени Срби у тврђави поред свих напора и храбрости не могоше издржати нападе, јер им нестаде хране, те предаду Смедерево султану (1439). Посаду султан пусти да иде куд хоће, а Гргур је одведен у Једрене.

Глас да је пало Смедерево поразио је Србе по осталим градовима. Настала је велика забуна и многи је храбри јунак клонуо. Услед тога читав низ мањих градова освојише Турци, а међу њима и славни градић *Ресаву*, чувен с учених калуђера, лепе и богате Стефанове задужбине. Остаде још само јужни део деспотових земаља с Новим Брдом на челу, јер га Турци не могоше освојити. Турци оплене пограничне пределе угарске, ударе на Босну, али зима (1439) прекиде даље ратовање. Србија беше оплењена, градови порушени, људи из села и вароши расељени, куће сажежене, цркве и манастири оскврњени, ватром попаљени и оборени, звона однесена, да се у топове и ђулад прелију. А јаничари и бесне делије оно, што не могоше потрошити и собом понети, предадоше огњу. Што од народа свакога узраста не

изгибе, не помре, или се не склони у збегове по планинама и гудурама, то Турци похваташе и повезаше у конопце и ланце око врата, па као чопоре стоке тераху на тргове по главним турским градовима, где их као безумну животињу у бесцење продаваху. Оно робље, што малакса и помре на путу од напора, глади и зла времена, бацише поред пута на храну зверовима и грабљивим тицама. Српски народ плаћаше грехе својих ранијих великаша слободом земље своје и животом деце своје.

127. Први пад Србије и судба Ђурђевих синова (1441). — Труд деспотов беше узалудан, јер помоћи не могаше наћи с тога, што баш у то време умре краљ Алберт а у Угарској распали се велика борба око престола. У време те борбе Мурат с пролећа (1440) дође с великом војском под Београд и опколи га. Ма да не доби из Угарске помоћи београдска посада храбро је бранила Београд и сви јуриши турски беху без успеха, те се Мурат у јесен повуче Смедереву. Ђурађ кад виде да за неко време не може добити помоћи од Мађара, пође Јадранском Приморју да стигне у још незаузете земље (Зета, Полимље, Подримље, Ситница и Ново Брдо с околином). Кад дође у *Бар* покуша да се измири са султаном, али Мурат потражи од Барана да му издаду Ђурђа, те мораде одатле побећи у Будву а затим у Дубровник. Ни ту Ђурађ не остаде на миру, јер султан тражаше од Дубровчана да му издаду деспота. С тога се Ђурађ врати у Угарску, где се беше нешто на

боље окренуло (1441). За све то време турска војска опкољаваше Ново Брдо које се у заједници са још неким градовима држало. Великој турској навали, многим јуришима, рушењу бедема и глади српска посада није могла одолети и град се предаде 27 јула 1441 године. С падом Новога Брда пали су и остали градови и Турци су после мучне четворогодишње борбе успели да освоје Србију. Ова јуначка борба мале српске деспотовине са силном и великом турском царевином с надом на Запад и хришћанство, а остављена од Запада и Хришћана, најбоље показује колико је још снаге било у српском народу, колико јунаштва и витешкога поноса. Ондашњи синови Србије чинили су све да одбране отаџбину. Нису је одбранили али су с пуно јунаштва, с пуно љубави према отаџбини пали на бојним пољима остављајући пример и најдаљим нараштајима српскога народа, како се гине из љубави према отаџбини.

Ђурђеви синови: Гргур и Стефан из Једренета одведени су у Димотик, где су у тамницу затворени и чувани као државни преступници, јер још из Једренета покушаваху да помогну оцу своједу ослободити Србију. Из димотичке тамнице деспотове синове одведоше у Малу Азију и у Токату их затворише у један дрвени двор назван *Бедеви-Чардак*. Људи на двору султанову, који су мрзели и Ђурђа и синове његове, кријући од Маре, наговоре султана, те посла по татарину заповест у Токат да се оба сина деспотова ослепе. И у најлепше доба године (8 маја 1441) усијаним гвож-

ђем спржене су зенице младих Деспотовића. Гргур и Стефан беху за навек очи изгубили због оданости према оцу своме и због љубави према отацбини својој.

Тако старога деспота у седамдесетој години стизаше несрећа за несрећом као и народ његов.

128. Ђурђев савез с Угрима и ослобођење Србије (1443—1444). — Кад се деспот врати у Угарску прилике су се сасвим биле поправиле. Сва властела признаде Владислава пољскога за краља угарског, а чувени војвода српскога порекла *Јанко Хуњади* (Сибињанин Јанко) потуче једну турску војску у Ердељу тако страшно, да се цело хришћанство обрадовало. Глас о овој победи покрену и српски народ, те жељно изгледаше деспота. Турци то опазише, те дигоше народ из Подунавља на кулук и према Београду на брду *Жрновну* подигоше тврд град на самом врху. Турци га назваше *Авала*. Осим тога сам султан крете нову војску да освети пораз који му зададе Јанко. Хуњади дочека и ову турску војску (септембра 1442 године) на *Јаловници*, на влашкој земљи и још жешће потуче него ону прву. У боју паде цвет турских јунака, пет хиљада Турака допаде ропства а заплењено је две стотине застава. За све то време деспот се стараше наговарати Угре, да му помогну и спремаше добровољце и најамнике. Он задоби Јанка Хуњадија, те се сазове угарски сабор у Будиму (9 јуна 1443). Овај сабор реши да се зарати на Мурата. Великаши се разиђоше са сабора да скупљају војску

а духовници подстицаху народ да се зарад вере купи под крсташку заставу. Деспот оде својој војсци у Срем, која га с усклицима дочека. Сам прикупи 25.000 војника а остатак до 40.000 доведоше Угри. Тако се та војска под краљем Владиславом, деспотом Ђурђем и војводом Јанком крене преко Дунава уз Мораву, дође до Крушевца, заузме га, па се упути Нишу, потуче једну турску војску и заузме Ниш. Сутра-дан потуку још две турске војске, једну која је долазила од Скопља и другу од Софије. Затим се крену Софији и освоје је, па се упуте Балкану, где се Турци беху утврдили на *Злачици*. Ту се отпоче борба око Божића, која је трајала неколико дана с успехом по савезничку војску. Али нешто глад, нешто вест да Мурат долази с одморном војском а највише зима нагнају краља, те се реши да одступа. Ђурађ је молио да се не враћају, пошто су толике сјајне победе задобили. Нудио је за набавку хране и других потреба 100.000 дуката, али није успео и војска је почела да одступа. Ђурађ је бранио позадницу српском коњицом. Пролазећи кроз Суву Планину јавише Ђурђу да долази велика султанова војска. Деспот сачека ту војску на уласку клисуре *Куновице* заједно са Сибињанин-Јанком. После страшне и крваве битке турска војска потпуно је сатрвена и главни заповедник ове војске беше заробљен. По том краљ с угарском војском врати се у Будим, а деспот и српска војска остадоше у Србији. За време ових ратова и продирања Балкану устајали су Срби на оружје и по другим местима,

негде без успеха а негде с успехом. У то време зло су прошли Новобрђани, јер су због устанка оплењени и поробљени (почетком 1444 године). После оне победе код Куновице остави турску војску чувени јунак *Ђурађ Кастриотић Скендербег,* који је јунаштвом и саветима много помагао султану Мурату још од 1438 године. Он отиде у Арбанију, заузме град *Кроју* и дигне српска и арбанаска племена на оружје, те се после пуних 20 година славно борио против Турака.

И Ђурађ и краљ Владислав мишљаху да на пролеће наставе борбу против Турака с већом силом. Међутим Мурат посла изасланике да се преговара о миру. И после дугих преговора мир је закључен и клетвом с обе стране утврђен на десет година у Сегедину (13 јула 1444). По том миру Ђурђу је враћена цела његова држава: Србија и Зета са свима градовима (Смедерево, Голубац, Жрнован, Крушевац, Сребрница, Острвица, Козник, Копријан, Прокупље, Лесковац, Зеленград, Ново Брдо и сви други градови у Србији и у оном делу Арбаније, који је деспот и раније држао). Деспот се пак обвеза да плаћа данак султану и да даје помоћ у рату, кад султан потражи. Пошто је Ђурађ дошао у Смедерево, доведена су му оба ослепљена сина Гргур и Стефан.

129. Односи Ђурђеви према Млецима, Босни и Угрима од 1444—1451 године. — По Сегединском Миру Ђурађ је имао пуне руке посла око уређења своје државе, док се земља како тако опоравила од великих недаћа које је снађоше у

току ратовања. Како беху многе земље од деспотовине заузели: краљ босански, војвода Степан Вукчић и Млечићи, то Ђурађ настаде да поврати отете земље и градове. Са Степаном Вукчићем измири се, јер му овај врати оно што је држао у Зети, а од Млечића одметне горњу Зету и заузме је, те се између Млетака и деспотовине изроде ратови, који су трајали и после 1451 године. С босанским краљем такође је морао ратовати због Сребрнице и других земаља. Пошто је повратио отете земље измири се и с њиме 1445 године.

Тек што је био углављен Сегедински Мир навалише с много страна на краља Владислава да погази уговор о миру и прекрши заклетву па да настави рат с Турцима. И на сабору (4 августа 1444) решено је: да онај уговор између Порте и Угарске нема вредности и да се скупи сва војска па почетком јесени да се пређе Дунав и нападну Турци. Позову и Ђурђа да и он то учини, али он то није могао учинити, јер му земља још не беше опорављена од ранијих несрећа. С тога је молио да причекају док не истече уговорени рок, па ће он сам спремити 50.000 војника и дати 100.000 дуката на скупљање војске. Угри га не хтедоше чути, већ крену војску, дођу до *Варне* на Црном Мору, где се сукобе с Турцима и пострадају тако (10 новембра 1444), да погибе и краљ Владислав поред многих храбрих витезова, а Јанко се једва дочепа Влашке с малим бројем војника и врати у Угарску.

Скендербег Ђурађ био је пошао у помоћ Угрима, али му деспот беше затворио пролаз кроз Топлицу. И док је вођен преговор између њега и деспота Турци су однели победу над Угрима код Варне. Љут на деспота Скендербег Ђурађ врати се натраг од Топлице а уз пут оплени и попали сва отворена места деспотове државе према Арбанији. Не улазећи у борбу Ђурађ је сачувао себе и земљу од тренутне напасти турске, али је навукао на се не само јаке прекоре већ и многе незгоде и неприлике с друге стране. Између Србије и Угарске насташе непријатељски односи, који су ишли у прилог само Турцима.

После погибије краља Владислава Угри изабраше за краља угарскога младолетног *Ладислава*, посмрче Албертово. За намесника дође му Јанко Хуњади. Он да би се осветио за погибију на Варни спремаше се поново на борбу. Доби и помоћи и војске са стране, позва и Ђурђа, али га он одби, јер беше у рату с краљем босанским и Млечићима. Сад Хуњади прогласи деспота незахвалним — издајником, па му одузме све земље и градове, што је имао у Угарској. Затим удари с војском преко Србије палећи и пленећи, те доспе преко Јастрепца кроз теснац, који се данас зове *Јанкова Клисура*, на Косово. На Косову се заметне крвава тродневна битка (17--20 октобра 1448), у којој је хришћанска војска потпуно сатрвена осим малога броја, који се дохватио шума. Код нашега народа још и данас је у успомени та страшна Хуњадијева погибија, те се каже: „Стра-

дао као Јанко на Косову.“ Ђурђева стража позна Јанка у бежању, ухвати га и преда деспоту, те га овај баци у тамницу тражећи да му накнади штету нанесену пролазом кроз Србију и да му врати одузете земље и градове у Угарској. Јанко у тамници пристане на све оно што је Ђурађ тражио, али кад оде кући не само што не испуни што је обећао и на шта се заклео, већ у договору са сабором крете војску против деспота. Рат је кратко време трајао, јер се Ђурађ измири с Угрима 1451 године.

130. Последње године деспотове владе и смрт његова (1456). — Првих дана фебруара 1451 године умре ратоборни Мурат II а наследи га син *Мехмед*, који је доцније назван „Освајачем.“ Деспот је по клетвеничкој дужности морао поздравити његов долазак на престо, те посла своје посланике у Једрене. Млади султан лепо их прими и обећа да ће држати уговорени мир ако му деспот буде давао данак и помоћ у рату од 1500 војника. Посланици се вратише деспоту, носећи му поруку од султана, а с њима дође и Мара оцу своме, јер је султан пусти да се у Србију врати. Како млади султан имађаше да угуши устанак у Караманији, то се посредовањем Ђурђевим измири с Угрима. Одмах после тога поче се тајно спремати с великом војском и ратном спремом да освоји Цариград, не говорећи о тој намери ни највернијим доглавницима својим. Кад беше све спремно он нареди војсци да се креће пут Цариграда. У војсци његовој беху 1500 Срба коња-

ника под заповедништвом *Јакше* од *Брезника*. После силне опсаде и крваве борбе пао је Цариград у руке Турцима (29 маја 1453) на велико изненађење целе Европе, која ништа не учини за одбрану његову. Одмах по паду Цариграда Мехмед потражи од деспота да му плаћа већи данак и да му уступи Смедерево и још неке друге градове, претећи му ратом, ако на то не пристане. Ђурађ нареди одмах да се народ повуче у планине и утврђене градове, па одговори султану да пристаје дати само већи данак. Место одговора султан у пролеће крете војску на Србију а деспот с благом и породицом пређе у Угарску да тражи помоћи. Турску војску дочекаше Срби у Ситници и Топлици. Ону у Топлици предвођаше храбри јунак и војвода *Никола Скобаљић* и први пут потуче турску војску (24 септембра 1454), а у другом крвавом сукобу, на месту *Кислинама* (данас близу Врањске Бање) Турци разбију Николу, ухвате га са стрицем и вргну их обојицу на колац те мученички испусте своју душу оба јунака (16 новембра 1454). Друга турска војска нападаше градове а сâм султан оде под Смедерево с великим топовима да га освоји. Од градова предаде се Острвица, али се Смедерево јуначки бранило, докле не доби помоћи од Ђурђа из Угарске, те испадну изненада ноћу, нападну на Турке и изазову велику забуну. Непријатељ се препаде и султан побегне до Софије, па нареди да се сва војска повуче Крушевцу. Док се турска војска утврђивала под Крушевцем Ђурађ и Си-

бињанин Јанко пређу у Србију, стигну под Крушевац и сатру турску војску, допру до Пирота, па се онда врате. Следеће године Мехмед опет удари на Србију и нападне Ново Брдо. Овом незгодом деспотовом хтеде се користити босански краљ те нападе Сребрницу, али га деспотова војска потуче. Међутим султан заузе у току јуна 1455 године Ново Брдо, Прилепац, Призрен, Мораву (данас Гилане), Бихор и друге градове југозападне Србије. За то време сви Ђурђеви напори да добије помоћи од Мађара или Немаца беху узалудни. И он се врати у Смедерево, затражи мир у султана и он му га даде под погодбом да све земље јужно од Западне Мораве остану султану, да признаје и даље султанову власт, да плаћа данак и да султан има право прећи преко његове државе ако зарати с Угрима.

Овим недаћама Ђурђевим користе се Млечићи, те му одметну Зету и тамо најјачега зетског властелина *Степана Црнојевића* признаду за зетског војводу и заповедника над целом зетском војском. Он признаваше врховну власт млетачку (6 септембра 1455).

Султан Мехмед већ се користи стеченим правом да може с војском прећи преко деспотових земаља и у лето 1456 године дође под Београд и опколи га. Цела се Угарска препадне на глас да је Београд опкољен. *Јанко Хуњади* и калуђер *Јован Капистран* скупе војску и похитају Београду у помоћ. Сутра-дан по Светом Илији ударе се с Турцима и разбију султанову војску,

која је бежала кроз Србију, не заустављајући се нигде до Софије. Јанко је хтео и даље ратовати, али му хришћанска Европа не даде помоћ. Међутим у војсци му се појави куга те и њега захвати и он умре у Земуну 11 августа 1456, а ускоро за њим умре и храбри калуђер Капистран (26 октобра). Па ни деспот Ђурађ није их дуго преживео. Због убиства својега зета грофа Улриха завади се са заповедником београдским *Михаилом Силађијем* (у народним песмама Свилојевић Михаило). Путујући на своје имање у Срем нападне га Силађије. Ђурађ се бранио и у одбрани изгуби три прста на руци. Силађије га зароби, одведе у Београд и ту Ђурађ даде откуп од 60.000 дуката. Дошавши у Смедерево разболи се и умре на Бадњи дан 1456 год. Тело му је пренесено негде близу Рудника и сахрањено. (Мисли се у Кривој Реци где је Ђурађ и свој двор имао).

131. Последњи деспоти и пад Србије 1459 године. — Још ни месец дана не прође по смрти Ђурђевој а у његовој породици настаде раздор. Деспотом Србије постаде *Лазар*, најмлађи син Ђурђев. Мајка његова *Јерина*, браћа *Гргур* и *Стефан* и сестра султаница *Мара* оставише Смедерево и одоше на Рудник. Лазар се са султаном Мехмедом измири и обвеза на годишњи данак од 40.000 дуката. Раздор се у Ђурђевој породици толико распламтео да Јерини донесе смрт (3 маја 1457 год.), а султаница Мара и Гргур побегоше с Рудника султану у Једрене. После неколико

месеци умре и деспот Лазар (20 јануара 1458), оставивши жену деспотицу *Јелену* и три кћери.

У деспотовини сўженој и малаксалој настала је велика забуна после смрти Лазареве. Страх је обузео цео народ у земљи нешто од Турака а нешто од Мађара, а оно неколико војвода, што још беше, распињала је саможивост и жудња за влашћу. Забуном и страхом користи се босански краљ те заузе Сребрницу и још неке земље. На југу деспотовине појави се турска војска, а на северу угарска. У том страху и раздору изабрато је намесништво од три лица: деспотице Јелене, слепога деспота Стефана и великога војводе *Михаила Анђеловића*, који имађаше код султана брата, везира *Махмуда*. Између њих настане раздор. Михаило, ослањајући се на Турке, хтеде постати деспотом. Али баш онда кад он уђе у Смедерево с турском војском и кад Турци истакоше на куле смедеревскога града турске заставе с узвицима: „живео султан!“ полети преварени народ са свих страна, исече Турке и присталице Михаилове, а Михаила баце у затвор. Престолом деспотским завлада Јелена уз помоћ слепог јој девера Стефана.

Султан посла нешто војске на деспотовину те заузе све градове осим Смедерева и околине. Деспотица тражаше помоћи и од угарског краља Матије и босанскога краља Томаша. Али помоћи не беше. Она онда уговори да се њена и Лазарева кћи *Мара* уда за Томашева сина краљевића *Степана* и да му донесе у мираз остатак деспо-

товине. На ово пристаде и угарски краљ Матија, али под погодбом да краљ Томаш учествује у великом крсташком рату, који је у то време спреман противу Турака. Овом уговору између Јелене и краља Томаша противио се Стефан, те га, чим се сврши венчање Степана Томашевића и Марино (1 априла 1459), прогнаше из земље оца његова (8 априла 1459). Он оде у Зету и тамо се ожени *Анђелином*, ћерком *Аријанита Комнена*, свастиком Степана Црнојевића и Ђурђа Кастриотића Скендербега.

Деспотовање Степана Томашевића беше кратког века, јер се Мехмеду никако не свиђаше, да на деспотском престолу у Смедереву седи човек, којега штите Угарска и папа. С тога посла војску да збрише и последњи остатак деспотовине, да заузме Смедерево. Узалуд се Степан обраћао угарском краљу Матији и римском папи за помоћ. Католичка Европа беше глува према последњем смртном вапају српске деспотовине. Турска војска под *Махмуд-пашом Анђеловићем* улази у Смедерево (20 јуна 1459), јер га Степан Томашевић, остављен од свију заштитника, предаде Турцима. Турци од освојене деспотовине начинише пашалук смедеревски у коме беше први заповедник *Али-бег Анђеловић*, назван у народним песмама *Ђерзелез Алија*.

Б. Српска Краљевина у Босни

Краљ Твртко I

(од 1377—1391)

132. Уређење и проширење краљевине. — Чим је Твртко прогласио босанску бановину краљевином, постара се да је уреди, утврди и обезбеди од непријатеља. Према уређењу свију држава средњега века беше уређена и Босанска Краљевина. Државом влада краљ с властелом. Краљ има извршну власт. Он управља државом, објављује рат и закључује мир, склапа савезе и трговинске уговоре. Сазива збор властеле, који је имао јаког утицаја на ток државних послова. Збор великаша бирао је владаоца и чинио неку врсту владалачког савета. У држави владалац није могао свршити никакав важнији посао без пристанка збора.

Становништво је било подељено на сталеже: на племство и народ. Племство сачињаваше велика и мала властела, подељена на духовну и световну, која је имала својих наследних баштина, а народ се састојао из *кметића*, који су од господара добијали земљу на обрађивање, плаћајући трећину прихода. Било је и бесправног *робља*, које је постојало од ратних заробљеника или од *невољних кметова*, што не могаху сносити терет натоварен од господара, те драговољно постајаху робови.

Твртко се старао да утврди и прошири Босанску Краљевину. Подигао је у земљи многе тврђаве. Једно од најзнатнијих места, које Твртко подиже,

јесте данашњи *Нови* у Суторини, које је назвао *Свети Стефан.* После смрти краља угарскога Луја Твртко добије од његове жене Јелисавете град *Котор*, једно од најзнатнијих пристаништа на Јадранском Мору (1385). Услед тога дође до раздора између њега и Балше II зетскога господара, али се с њим измири, јер се Балша мораде свом снагом окренути противу Турака.

Живећи у пријатељству и савезу с кнезом Лазарем Твртко се користи великим раздором око престола, који настаде у Угарској после смрти Луја I. Он у Хрватској заузе неколико тврдих градова (Клис, Острвицу и друге). Крајем 1388 године заузе велики део Хрватске и отпоче преговоре о предаји далматинских градова (Спљета, Трогира и Шибеника). Ове градове доби тек после Косовске Битке. Уз њих доби још и острва: *Корчул*, *Хвар* и *Брач.* Од далматинских градова остаде само *Задар* веран новом краљу угарском Жигмунду, иначе цела Хрватска с јужне стране Велебита и цела Далмација осим Задра беху у рукама Твртковим.

133. Смрт краља Твртка I (1391). — У ово време српска краљевина у Босни беше највећа, јер се простираше од Саве и Дрине до Котора и Јадранскога Мора; беше најмоћнија и најугледнија српска држава. Твртко у ово време, одмах после Косова, беше једини од српских владалаца који би могао прикупити Србе у једну целину и повести у борбу против Турака и Бајазита, али на несрећу Срба овај одлични српски владалац умре у фе-

бруару 1391 године не успевши да прикупи српске земље у целину као што се надао, кад се оно крунисa краљевском круном на гробу Светога Саве.

Твртко долази међу најславније српске владаоце, а нарочита му је заслуга што је умео силну властелу босанску згодно употребити на корист државе. Није чинио разлике између православних, католика и богомила. Подједнако је штитио све три вере. Двор свој имао је у *Сутјесци* и тврдом граду *Бобовцу*. Властела, која га помагаше у намерама, беху: *Влатко Вуковић*, *Хрвоје Вукчић*, *Ђурађ Радивојевић*, *Радин Јабланић*, *Бељак Санковић*, *Клешић* и други.

Твртко је по смрти оставио кћер *Катарину*, удату за грофа Цињског и сина *Твртка II*.

Степан Дабиша и жена му Јелена

(1391—1398)

134. **Дабиша.** — Твртко I по смрти својој остави краљевину још несређену. Он беше створио државу моћну по простору, али она унутра не беше још сређена. То је требао да настави његов брат од стрица (Иносава) *Дабиша*, који га наследи на престолу (1391—1395).

Али Дабиша не беше дорастао да прихвати намере својега славног брата Твртка I, те Босанска Краљевина поче падати с оне висине, на коју беше доспела за владе краља Твртка I. Слаб и невешт Дабиша као владалац притешњен од Турака приближи се угарском краљу Жигмунду и на састанку

у *Ђакову* (јула 1393) обвеза се угарском краљу, да му врати Далмацију и Хрватску и да после смрти његове краљ Жигмунд наследи престо Босанске Краљевине. За ове велике уступке Дабиша је добио само то, што га Жигмунд признаде за краља босанскога. Дабиша се за ово одмах покаје и не хте испунити Ђаковачки уговор, те се 1394 године дигне на њега краљ Жигмунд и потуче му једну војску у Усори и заузме град *Добор*, а другу у Далмацији код Книна, па га нагна да прими погодбе Ђаковачкога уговора. Оволико понижење и срамоту Дабиша не преживе и умре 1395 године (7 септембра).

После смрти Дабишине силна властела босанска, поносита, сећајући се на доба краља Твртка I, не хтеде ништа чути за Ђаковачки уговор, нити допустити да Жигмунд наследи краљевину, већ истаче за своју краљицу Дабишину удовицу *Јелену* названу:

135. **„Јелена Груба“ (1395—1398).** — За владе ове жене богата властела с китњастим оделом, сјајним оружјем и великим баштинама постаде готово независна. Она склапаше међу собом савезе, гложаше се и удараше једна на другу зарад личних користи и зарад славе и јунаштва. Највише се истакоше Сандаљ Хранић, Вук Вукчић и брат му Хрвоје, Павле Раденовић и други. Пошто Бајазит потуче краља Жигмунда код Никопоља (1396) настадоше доста тешке прилике и за Босну. Бајазит се спреми с великом војском и почетком 1398 године удари на Босну. Оплени више крајева, по-

чини велике штете и одведе многи народ у ропство. Због овога настадоше нереди у земљи и властела збаци Јелену, а изабере за краља *Степана Остоју*, који беше у сродству с Котроманићима (можда брат Тврtку I).

Босна за време домаћих ратова
(1398—1444)

136. **Краљеви босански од 1398—1421.** — Избором Степана Остоје за владаоца у Босни настаје читав низ унутрашњих ратова и раздора, који слабише краљевину и народ. Уз то долази и верска борба, подстицана од стране католичких проповедника против богомила и православних, и тежња угарских краљева да рашире своју власт над Босном, Захумљем и Далмацијом тако да Босанска Краљевина не стече мира скоро 50 година.

а) *Степан Остоја* у почетку своје прве владе живео је у миру с Турцима, али угарски краљ Жигмунд гледаше по што по то да освоји Босну. Босанци су се храбро бранили и победили су две угарске војске: једну на Врбасу а другу на Усори. У то доба водио је Остоја и рат с Дубровником али без успеха. За то време неки се великаши тако осилише да не слушаху краља, као *Хрвоје Вукчић*, властелин саможив и властољубив, затим *Сандаљ Хранић* и други. Остоја се поче бојати ове саможиве властеле, те се измири са Жигмундом (1403), а то изазва буну, на челу које стајаше Хрвоје, те збаце Остоју а избором дође на престо:

б) *Твртко II Твртковић*, син Твртка I, који је први пут владао само четири године (1404—1408). Како су Твртка II изабрали они босански великаши, који су били непријатељи Жигмунду, то се угарски краљ реши да силом уђе у Босну и испуни Ђаковачки уговор. У првом походу није имао великих успеха, јер освоји само град *Сребрник* у Усори. Други пут Жигмунд подиже крсташку војну против Срба у Босни, уверивши папу да је то рат против безбожника, те и са̂м папа позва Хришћане са Запада, да се дигну на крсташки рат против Турака и босанских богомила. Скупила се беше силна војска крсташка од преко 60.000 војника против Срба у Босни, јер се беху удружили папа и Угарска. Војску је предводио сам Жигмунд, а пратили су га многи пољски и мађарски великаши и витезови. Срби се спремише на очајну борбу и борише се као дивови. Крсташка војска преко лешева храбрих Босанаца, који падоше на бојним пољима, освајала је град по град, докле није стигла под град *Добор* (са̂т јужно од данашњега села Оџака на доњем току реке Босне), где се беше утврдио Твртко са српском војском. Ту се заметне крвава битка у којој су после очајне борбе Срби побеђени и краљ Твртко заробљен с многим великашима. Жедан освете над Србима, који онако јуначки брањаху своју отаџбину, Жигмунд заповеди да се сто двадесет и шест заробљених племенитих витезова посеку и тела њихова побацају низ Доборске стене у валовиту Босну. Кад изврши овако грозно дело

и кад се освети Србима опет се Жигмунд не усуди улазити дубље у Босну, већ се врати у Будим водећи краља Твртка као сужња (1408).

Многи се саможиви великаши поплашише ове победе католичко-мађарске, те потекоше у Будим да моле за милост. Међу првима стигоше Хрвоје Вукчић и Сандаљ Хранић. Али већина властеле у краљевини, која не хтеде заборавити славно време Твртка I, реши се да до последње капи крви брани отаџбину од напасти, коју им спремаше папа из Рима и краљ Жигмунд из Угарске. Па како Босанска Краљевина остаде без краља, то бй изабран по други пут:

в) *Степан Остоја од 1408—1418.* — За други свој долазак на престо Остоја беше највише дужан хумском великашу *Ђурђу Радивојевићу* и брату му *Вукићу.* С тога их он богато награди, а Ђурђу даде и неке земље Хрвојеве (између осталога и град Омиш). Хрвоје, љут што се Остоја врати на престо, сад се помами. Примајући од Жигмунда богате дарове предаде му Хрватску и Далмацију и поче радити да целу Босну подвргне под Жигмунда. У исто време плануше крвави нереди и у самој краљевини, јер властела, подељена на присталице Жигмундове и присталице краља Остоје и независности босанске, заплива у међусобне борбе, којима се не могаше крај сагледати. Жигмунд опет крете војску на Босну, пође долином Босне и Дрине и заузе цео северни део краљевине с тврдим градовима: *Врандуком*, *Високим*, *Бобовцем*, *Кучлатом*, *Бродарем* и *Сре-*

брницом. Заузету земљу поцепа и даде својим војводама, а Остоји остаде само земља око горњег тока реке Босне, горњег тока Дрине, Хум и Требиње. Великашима, што пристадоше уз Жигмунда, ни ово не беше доста, већ се и међу собом позавађају (после 1412). Хрвоје устаде противу Сандаља, а на Хрвоја опет дигоше се сви знатнији великаши. Жигмунд га огласи за издајника, те му великаши разграбише земље. Хрвоје се онда обрати Турцима за помоћ, који једва дочекаше да се уплету у раздор краљевине. Хрвоје у друштву с Турцима потуче Угре у Усори, па се измири с Остојом, а Жигмунд онда пошље Твртка II да отме краљевину од Остоје. Услед тога настадоше у Босни још крвавији раздори. Метежи потресаху целу Босну. Турци пленише и палише свуда око себе док се не утврде у *Врхбосни* (данас Сарајево). Султанов утицај беше тако силан, да нека властела признаде његову власт (Сандаљ и Петар Павловић). Осим тога богомилство у народу, који беше остављен са̂м себи, ухвати толико маха да захвати готово сав народ у земљи.

Тако тежње папске и Жигмундове створише силне раздоре у краљевини, те ломљаху снагу великаша, док их не бацише у наручје Турцима а народ у крило богомилства. Нереди у краљевини трајаху све до 1421 год., када по други пут дође на престо Твртко II (1421).

137. **Твртко II Твртковић краљ по други пут (1421—1444).** — Кад краљ Твртко II дође на пре-

сто по други пут, у почетку га је доста срећа послужила. Највећи непријатељ Босанске Краљевине, краљ Жигмунд, поставши царем у Немачкој, уплете се у рат са Чесима, који је трајао 16 година, те није имао кад бавити се Босном. Онај војвода турски, што се беше утврдио у Врхбосни, погибе у борби с Мађарима крајем 1420. Тако Врхбосна дође под Босанску Краљевину, а и Сандаљ, раније турски клетвеник, сад се измири с Твртком и признаде његову власт. У овако повољним приликама круниса се први пут Твртко II за краља 1421. Босна се за тренутак осети сложна и снажна. Како није имао супарника стараше се да му земља буде мирна и напредна, да с народом праведно ради, те је с тога добио назив „праведни.“ Млетачка Република утврди с Твртком трговински уговор и савез против хрватскога великаша *Ивана Нелепића*, кнеза Цетинскога, али од тога савеза није могло бити ништа, јер опорављање Босне не беше по вољи новом султану Мурату, који жељаше да поврати онај утицај што га раније имађаху Турци у Босни. С тога једва дочека молбу кнеза *Радивоја* (незаконитог сина Остојина), те му даде војску да отме престо од Тврткa. Кад Радивоје провали с Турцима у Босну, дочека га Твртко, разбије га и прогна из Босне. Бојећи се нових упада турских Твртко II измири се са Жигмундом, признавши његову врховну власт (1425). Тиме отуђи од себе властелу, која није могла заборавити оне крваве борбе са Жигмундом и Угрима. Раздор између краља и властеле постаде још

јачи, кад Тврткa II принудише папа и Жигмунд да штити католичке свештенике, који рађаху да богомиле и православне преведу у католицизам. Западна црква овим непрестано сејаше раздор међу Србима у Босни и цепаше их баш онда кад беху најтеже политичке прилике. Тога ради многа властела, која припадаше богомилској и православној вери, не само што беше љута на Твртка II, већ поче опет радити да постане самостална, тражећи за то врло често и турску помоћ. Уз то се умеша у босанске послове и деспот Ђурађ Бранковић. Он се договори са Сандаљем (својим тéтком), да кӯпе у султана краљевство Твртково, па да га међу собом поделе. Султан на то пристаде и радоваше се што се Срби међу собом гложе и слабе. Кад Ђурађ и Сандаљ пођу на Твртка, кад први заузме Зворник и Усору, а други хумску и требињску земљу и кад се уз то јави још и Радивоје Остојић с Турцима, Твртко, остављен од свију, побеже у Угарску да тражи помоћи од Жигмунда.

По бегству Твртковом настаде најгоре стање у Босни. Противници Тврткови навалише отимати баштине присталица Тврткових; турска војска паљаше, пленаше и робљаше; манастире и цркве порушише и опљачкаше особито оне католичке, као представнике мађарскога и папскога утицаја са Запада. У овим метежима Турци се опет утврде у *Врхбосни*, које им место постаде средиште, одакле су заповедали својим клетвеницима у Босни. Сандаљ умре и наследи га синовац *Степан Вук-*

чић Косача. Краљ Твртко видећи да се не може одбранити од Турака, признаде врховну власт султанову и поче му давати данак од 25.000 дуката на годину. То исто учини и господар Захумља Степан Вукчић Косача.

Кад у Угарској умре краљ Жигмунд дође за краља *Владислав Пољски.* Твртко му преко посланика честита ступање на престо и обнови уговор између Угарске и Босне. Тиме се замери Турцима, који готово беху савладали деспотовину, па се крену и на Босну. Твртко прикупи нешто војске, али му је Турци победе и он једва добије мир, те се одржи на престолу као клетвеник Мурата II. На престолу је остао до пред сам полазак хришћанске војске на Турке, коју предвођаху деспот Ђурађ, краљ Владислав и Сибињанин Јанко 1443. Крајем те године умре Твртко, а на престо Босанске Краљевине властела изабра *Степана Томаша* незаконитог сина Степана Остоје.

Краљ Степан Томаш
(1444—1461)

138. Ступање на престо, прелаз у католицизам и женидба. — Као незаконити син Остојин Томаш је живео повучен, миран и непознат док је његов брат Радивоје тражио престо често пута дружећи се и с Турцима. Живећи простим животом међу богомилима, јер и сам беше богомил, он се ожени девојком проста рода *Војачом,* такође богомилком. Проводећи живот међу богоми-

лима по правилима богомилским, беше скроман, поштен и богобојажљив. Кад га властела изабра за краља, не хотећи чути за некаква туђинца коме Твртко II беше оставио престо у наслеђе, Томаш се одмах постара да утврди државу и обезбеди себи престо. Како деспот Ђурађ и Сибињанин Јанко с војском српском и угарском победише Турке, те деспот поврати себи деспотовину (1444), то се користи и Томаш тиме, те нападне па *Врхбосну*, истера одатле Турке и освоји тврђаву, затим хтеде заузети Сребрницу и области с леве стране Дрине, које беху у рукама деспота Ђурђа. С тога се изроди борба између њих, која је дуже време трајала.

После Сегединског Мира силно порасте углед Угарске и Запада, те се Томаш мораде обратити за пријатељство Угарској. Најјачу потпору нађе у Сибињанин-Јанку, коме је плаћао и извесну суму годишњега данка. Проповедници католичке вере уверише га да се он не може одржати на престолу, пошто је богомил и ожењен женом незнатнога порекла, која је недостојна да буде босанска краљица, већ да треба прећи у католицизам, па ће га папа примити у заштиту и признати за законитог сина Остојина и наследника краљевскога престола. Томаш беше принуђен да се претвара, те пређе у католичанство с великим бројем великаша, и разведе се с првом женом. Папа га призна за законитог сина Остојина и наследника престола и *благослови* развод брака. Пошто највећи противник Томашев беше Степан Вукчић, који хтеде

бити самосталан господар као и стриц му Сандаљ, то се Томаш ожени ћерком Степановом *Катарином*. Тиме се измири с Вукчићем, али је то трајало кратко време, јер од Томаша тражаху католички проповедници да гони богомиле, а Вукчић не само што остаде веран заштитник богомила, већ не напушташе тежњу да постане самосталан.

139. Гоњења богомила, одвајање Херцега Степана и мир с Турцима. — Католичким проповедницима у Босни није било доста што је краљ с великим бројем великаша прешао у крило западне цркве, већ тражаху да се богомили гоне, а поред њих и „шизматици“ (православни), и да се сви они покатоличе. Услед тога настаде гоњење богомила и православних, те их много побеже у земљу Степана Вукчића, који их не само заштићиваше, већ се и сам одвоји од краљевине и постаде самосталан према краљу, признајући над собом власт турскога султана и даље. Да би потпуно истакао своју самосталност према босанском краљу прогласи се 1448 године *Херцегом од Светога Саве*, пошто је под његовом влашћу био манастир Милешева. По њему се и цела област Херцега Степана назива *„Војводина Светога Саве,“* а доцније по Херцегу *Херцеговина*.

Кад оно пострада Сибињанин Јанко на Косову и паде у тамницу код деспота Ђурђа, поплаши се и Томаш турске силе, те пристаде на мир са султаном (11 новембра 1449), обећавши платити за прошле године половину а у напред целу угово-

рену суму данка, али и с Угрима Томаш очува савез и пријатељство, што је стало Босанску Краљевину мира.

Ни папа (Никола V), ни Сибињанин Јанко не вероваху Томашу да је искрен католик, већ тражаху од њега већих доказа своје оданости католичкој цркви, тражаху да преведе у крило католичке цркве све своје пређашње једноверннке (богомиле). Ма колико да се Томаш противио томе мораде најпосле, принуђен политичким приликама, попустити и отпочети страшна гоњења богомила и православних. То изазва нове нереде у краљевини, којој и гроб припремаху. Католичка црква и краљ нејеванђелски понашаху се према осталим хришћанским задругама. Многи, који се не хтедоше одрећи вере, која је имала више хришћанских осећаја и морáла него католичка, разбегоше се: неки Херцегу Степану, неки у Србију деспоту Ђурђу, а неки одоше и турским војводама те их позваше на Томаша. И заиста 1451 године удари *Иса-бег* на Босну и нанесе јој многе штете. Тако се Босанска Краљевина, подајући се све више утицају католичке цркве, приближивала својој пропасти.

140. **Рат Херцег-Степанов с Дубровником (1451 до 1454).** — Херцег Степан беше човек љут и напрасит. Ни у породици његовој не беше мира, а лако се завађаше и са суседима. Тако се 1451 завади с Дубровчанима око царине, те се започне између њих рат. Уз Дубровчане пристане и краљ Томаш па и Степанова жена Јелена, старији син

Владислав побегне у Дубровник, те сви почну радити против Херцега. Уз то још диже се на њега многа властела, али Степан не клону духом већ доби помоћ од Турака, нагна властелу на покорност, а посредовањем султановим измири се с Дубровником (1454), затим са сином и женом, те остане све како је и пре било.

141. Последње године владе Томашеве (1455 до 1461). — Кад је нехатом хришћанскога Запада пао Цариград Турцима у руке, препеоразио се не само деспот Ђурађ и краљ Томаш, већ и цела Европа. Томаш одмах посла своје посланике да се у име његово поклоне силном султану и измоле милост. Али у исто време потражи помоћи од папе и Запада, ако би се Турци окренули против њега. Међутим турске чете ударише на Босну и заузеше југоисточни део краљевине и утврдише се у „Босанском Крајишту“ у *Хочи* (данас Фоча). Молбе његове на Западу осташе узалуд а сва обећања осташе само обећања. Он признаде врховну власт султана Мехмеда.

Још теже прилике насташе за Томаша кад паде Смедерево. Запад и Угарска не хтедоше ни малим прстом маћи у одбрану Смедерева, па ипак за пад Смедерева окривише краља Томаша. Он се правдао папи, који му никако не вероваше у искреност, јер му се све чинило да није гонио богомиле и „шизматике“ колико треба. Томаш, да би у овим несрећним приликама, кад Турци куцају секиром на врата краљевине, колико толико стекао поверења код папе и угарскога краља Ма-

тије, не само што изјави папи, да ће гонити богомиле, већ поче с њима тако зло поступати као никад пре тога. Али му то није донело користи, јер ни краљ Матија ни папа не вероваху Томашу и гледаху да Босна падне у руке угарске. Томаш је у последње време ратовао с хрватским баном *Павлом Сперанчићем* (крајем 1460 и почетком 1461). За време тога рата умр̏о је (1461), а на босански краљевски престо бӥ изабран син Томашев *Степан.*

Краљ Степан Томашевић
(1461—1463)

142. Босанска Краљевина у време ступања Степанова на престо. — Кад Степан Томашевић ступи на престо Босанске Краљевине беше земља у врло несрећном стању. Уплетањем католичке цркве у унутрашње односе Босанске Краљевине створено је такво кварење, које сваку државу и народ води у непосредну пропаст. Верским раздорима, насилним наметањем католичке вере и безобзирним гоњењем богомила и православних порушени су основи морала које треба да има свака вера. Народу су били туђи владаоци и саможиви великаши, који су ради личних користи газили веру својих предака, кршили дату реч и заклетву, често устајући против својих слабих владалаца, којима су се заклели на верност, доводећи себи у помоћ час Мађаре час Турке. Владаоци ретко кад *тражаху ослонац* у земљи својој, него већином код

туђина, — код Мађара, код Рима или код Турака. Све то оборило је углед и краљевима и великашима. Степан Томашевић такође није имао никаквога угледа ни у народу ни међу великашима. Он је осећао не само своју личну слабост, већ и слабост целе краљевине, те у самом почетку своје владе не знаде куд да се окрене и како да стекне себи углед. Босна тада разривена, слаба и без наде на будућност, стајаше између две силне и халапљиве државе, које прећаху да је сможде. С једне стране стајаше страховита турска држава, на челу које стоји даровити султан *Мехмед Освајач*, који је освојио Цариград и Смедерево; а с друге халапљива Угарска, на челу које стајаше паметни краљ *Матија Корвин*, иза чијих леђа беше папа римски и цео католички свет западне Европе. Своје несрећно стање осећала је цела Босна. Она беше клонула и последњи краљ њен обраћа се папи износећи му бедно стање своје земље и моли га, да му пошље краљевску круну, те да тиме охрабри свој народ и увери га, како ће га Хришћани Запада помагати у рату против Турака. Али ни Риму ни Угарској није стало до опстанка српске државе у Босни. Краљ Матија жељаше да прошири своју државу, а папа да умножи послушно и благоверно стадо своје босанским иноверцима. Народ је то осећао, али слаби краљ то није видео.

143. Мир с Херцегом Степаном и крунисање. — У породици краљевској није владао мир ни за живота краља Томаша. Раздор је постојао између краљице *Катарине* и пасторка јој Степана. Они се

измириче тек по ступању Степановом на престо. Херцег Степан, отац Катаринин и господар војводства Светога Саве, који је непрестано вукао на своју страну, кад га нападе султан (1460), потражи помоћи на Западу, али без успеха, те се измири са султаном приморан да му плаћа данак од 40.000 дуката. Кад је у зло доба видео каква опасност прети од Турака и њему и Босни и кад је видео да се не може ни у кога на Западу поуздати, пристаде те се измири с краљем Степаном, који га позва на заједнички рад и борбу против непријатеља.

Папа се беше одазвао молбама овога босанског краља католика, те му посла круну и Степан се свечано крунише краљевском круном у граду *Јајцу*, који је постао и престоница краљевине. Угарски краљ веома се наљути на ово крунисање, јер тиме се ометаху његови планови да приграби Босну и својој краљевини придружи. Али пошто то беше с благословом самога папе и пошто му краљ Степан посла богат поклон у новцу и предаде неке градове на граници, то краљ Матија попусти и измири се са Степаном, па склопе савез за заједничку борбу с Турцима. Услед тога Степан одрече плаћати данак султану Мехмеду (1462).

144. Пропаст краљевине (1463). — Приближивали су се последњи дани државнога живота у Босни. Јер чим Степан одрече Мехмеду данак поче се султан спремати. У Босну посла посланика, који ће од краља потражити данак. Кад посланик стиже краљу и потражи у име султаново данак, одговори

му Степан: „Ето, данак је сакупљен и спремљен, али ја не могу послати толико благо султану, па остати без њега. Ако султан и пође на мене, боље ћу га дочекати, кад ми је при руци толики новац; а ако ме снађе невоља те ми ваља бежати у туђину, онда ћу с овим благом лакше живети.“ Посланик султанов, који се поносио силом свога господара, мирно одговори на то: „Заиста добро би било, да толико благо остане у твојим рукама, али ти заборављаш, да кршиш заклетву и газиш светињу уговора, те не знам да ли ћеш бити срећан с тим благом. Бојим се зло ће те снаћи.“ Затим се врати султану, а Степан одмах замоли на све стране за помоћ, али му молбе осташе без успеха. Помоћи не беше ни од Рима ни од Угарске. Степан се поплаши и брзо посла посланике да моле султана за мир. Султан отворено пристаде на мир за петнаест година, па чим посланици оставе Једрене, крене се за њима са силном војском на Босну. У пролеће 1463 године хитало је Босни сто педесет хиљада већином коњаника и нападну изненада на несрећну краљевину. Изненађене војводе предавале су град по град докле не паде тврди град Бобовац, кога предаде потајни богомил *Радак.* На глас о паду Бобовца све се препаде и многи се градови предадоше. Мехмед за неколико дана заузе готово целу краљевину. Народ гомилама напусти огњиште, па бежаше преко границе на млетачко, угарско и херцеговачко земљиште, тражећи спаса у туђини. Краљ Степан беше у Јајцу с нешто војске и очајно чекаше помоћ из Угарске,

коју краљ Матија оклеваше послати. Султан посла Мехмед-пашу с дванаест хиљада коњаника да ухвати краља. Они као ветар одјурише под Јајце и краљ једва измакне из града бежећи према Хрватској. Тек што стигне у град *Кључ*, дојури Мехмед-паша с бесним коњаницима и опколи град. Краљ немаде куда, већ се предаде паши заједно са стрицем својим Радивојем и синовцем, пошто им паша писмено обећа, да им се никакво зло неће учинити. Кад га паша доведе пред султана, нагна га овај, те изда заповест, да се предаду и остали градови (око 70), који се још држаху. Тако паде поносна Босна без великога отпора, без велике борбе. Раздори саможиве властеле, верска гоњења и католичке смутње, слабост владалаца, који тражаху помоћи у туђини и вечита халапљивост Угарске сурваше Босанску Краљевину у гроб, а народ српски остаде да робује Турцима.

Мало после, по паду Босанске Краљевине, Турци по заповести султановој погубише краља Степана Томашевића, стрица му Радивоја и синовца с великим бројем српских великаша. Ослањајући се на Рим и Угарску пропаде краљ Степан и његова краљевина. Њихова погибија не остави великога трага у успоменама народним. Гуслар српски не пева о њиховој пропасти, јер они беху туђи народу.

Велики део народа а особито властеле, што остаде испод турске сабље, баци се у наручје вере Мухамедове не толико из слабодушности и плашње, колико услед мржње према насиљу ка-

толичке цркве и мађарске напасти. Потурчи се и нејаки брат краљев *Жигмунд* и сестрица *Катарина*, а маћеха Катарина и краљева жена Мара побегоше у Далмацију, па одатле одоше у Рим.

В. Војводство Светога Саве
(1463—1482)

145. Напади Турака на Херцега Степана и смрт Херцегова 1466 године. — У породици Херцеговој није престајао раздор. Најстарији син Владислав непрестано беше незадовољан. Најпосле он 1462 утекне султану, доведе турску војску и нападне на оца, те му овај уступи на управу нешто земље. А кад султан заузе Босанску Краљевину крете се и на Херцега Степана, али кршне стене Херцегове земље не беше тако лако заузети. Херцег се повуче с војском у планине, па отуда непрестано нападаше на турску војску. Тврди град Херцегов *Благај*, изнад реке Буне, држаше се храбро и одоли свима нападима Мехмедовим, те се овај најпосле повуче из Херцегове земље. Чим војска султанова изађе из Херцеговине навали Херцег са сином Владиславом, те не само што поврате оне градове, које султан беше освојио у Херцеговој земљи, већ ослободе неке и у Босни.

Херцег Степан пристаде у савез с Млечићима и краљем Матијом, кад ови пођоше да отму Босну од Турака, али се западни себичњаци позавађају око тога, коме ће више припасти, те одустану од рата и измире се са султаном, а оставе Степана

сама против Турака. Херцег са синовима покуша да се брани, али без успеха, те замоли Млечиће и Матију за помоћ. Они не само што га не помогоше, већ себични краљ Матија покуша да се користи несрећним стањем Херцеговим, те да освоји Херцеговину. Кад то види Херцег Степан понуди султану двапут већи данак, него што пре плаћаше, те добије мир од султана (1465). Годину дана после овога Херцег је преминуо (1466). Сазидао је цркву Светога Ђорђа у *Горажду* на Дрини, која и данас постоји.

146. Синови Херцега Степана (од 1466—1482). — Кад премину Херцег остави земљу својим синовима: *Владиславу* и *Влатку* и то тако, да Владислав наследи доњу (северну) Херцеговину као велики војвода, а млађи Влатко да наследи горњу (јужну) Херцеговину као херцег. Тако је и било. Трећи син *Степан* не доби дѣла, већ као нејак живљаше код брата Влатка. Ма да су дуго времена владали Херцегови синови, опет су непрестано стрепили од Турака. Тражили су помоћи од Млечића и од краља Напољскога, па је не нађоше. Краљ Матија не само да их није хтео помагати, већ покушаваше да од њих земљу отме.

Тако је то трајало до 1482 године, када Турци сасвим освоје Херцеговину а Херцегови синови, Владислав и Влатко, склоне се у Дубровник. Степан пак још пре тога потражи од браће део земље на управу, па кад не доби, оде султану те прими веру Мухамедову и доцније дође до части великога везира под именом *Ахмет Херцеговић*.

Тако је пало Турцима у руке и Војводство Светога Саве. Од српских земаља још стоји Зета под врховном влашћу млетачком и полузависан Дубровник.

Г. Зета

(од Маричке Битке до 1496 године)

I

Зета под Балшићима

147. Балшићи до 1386 године. — После смрти цара Уроша Зета се одвоји од српске државе као и многе друге области. Ова област још од Вукана сина Немањина беше навикла да сама решава своју судбину и да силно утиче на ток догађаја у српској држави. А кад пукоше оне везе што држаху српске земље у целини за време Душана Силног, Зета беше прва која се одвоји и постаде самостална. Али тек сад за њу настаде опасност, стојећи између две силе Турске и Млетачке Републике које жељаху да је униште и разграбе. У оном међусобном отимању српских великаша и Балшићи су имали велики удео. Њихова се држава беше раширила, јер *Балша I* беше добио као мираз уз унуку деспота Комнена *Канину* и *Авлону* с околином (1372). Затим држаху до 1374 град *Призрен*, а од Николе Алтомановића беху добили Требиње, Конавље и Драчевицу. С Дубровником су живели у пријатељству примајући од њега онај „српски доходак“ у 2000 перпера. Али године 1376

поменуте области оте од њих босански бан Твртко, па и „српски доходак“ Дубровчани више не плаћаху Балшићима. Покушавали су да освоје и град Драч од Карла Топије, те би се њихова држава на приморју простирала од Дубровника до Авлоне, али нису успели да га освоје.

Од године 1379 владаше свима земљама Балшићевим *Балша II* (1379—1385), јер му брат Ђурађ умре 13 јануара 1379 године. Балша беше човек властољубив, немиран и одважан. У почетку своје владе имао је сукоба и са својим рођацима (са синовцем Ђурђем Срацимировићем) и са својим великашима. У Горњој Зети беше се дигао *Радич Црнојевић*, а 1380 налазимо Балшу у борби с Марком Краљевићем због Костура. Од Карла Топије беше освојио и град Драч те се називаше „Дука Драчки.“ У то доба ратовао је Балша и с краљем босанским Твртком, али се 1385 године измире посредовањем Млетачке Републике.

Кад Карло Топија изгуби Драч повуче се у тврђаву *Кроју* па позове Турке у помоћ против Балше. Турци дођу и у јесен 1385 године ударе на Балшу код *Савре* на реци *Деволу*, где не само победе Балшину војску већ у боју убију и самога Балшу. После Маричке погибије ово је најзнатнија победа, коју су Турци одржали над Србима, а њене последице беху те: да је Драч опет допао у руке Карла Топије а Турци заузму Костур и Београд (Берат). Глава Балшина беше одсечена и послата Мурату у Једрене.

После себе оставио је Балша две кћери, од којих се једна зваше *Руђина*.

148. Ђурађ II Срацимировић (1386—1404). — Кад погибе Балша завлада свима његовим земљама његов синовац *Ђурађ II* осим Канине и Авлоне, у којима владаше удовица Балшина *Комненија* (синовица бугарскога цара Александра а братичина царице Јелене).

Чим је Ђурађ дошао на владу потврдио је и повећао Дубровчанима оне повластице, које им његови предци дадоше. У повељи, којом Дубровчанима потврди повластице називаше се: „самодржавни господин све зетске и поморске земље.“ С кнезом Лазаром не само да је живео у пријатељству већ се ожени његовом ћерком Јеленом (која је доцније названа Јела Балшићка). И он је имао посла с Радичем Црнојевићем као и његов стриц. Мисли се да је помагао са Зећанима својем тасту кнезу Лазару на Косову, и да га народна песма помиње под именом *Страхинића Бана*.

После боја на Косову Ђурађ је имао много посла с одметником Радичем Црнојевићем, те се обраћао чак и Млетачкој Републици, молећи је да му одобри да држи „на мору и рекама својим оружане лађе.“ Године 1392 ратовао је с Турцима и био је зле судбе, јер га Турци заробе заједно с једним рођаком. Да би се ослободио ропства султан му потражи градове: Скадар, Улцињ, Дриваст и још нека места, на што он пристане. Пре него што је његова жена Јела предала Турцима поменуте градове Млечићи је саветоваху да то не чини, али

их она не хтеде послушати, већ предаде градове Турцима. Срдити Млечићи на Ђурђа за ово почеше помагати његовога одметника Радича Црнојевића и прогласе га својим грађанином. Ослободивши се ропства покуша Ђурађ да савлада својега одметника, али се њему придружи господар *Дукађина* (земље међу Херцеговином и Елбасаном с обе стране Дрима осим Скадра и Крајине, то јест земље око Ђаковице, Пећи, Плава с околином, Полимља горњег до Бихора, Задримља и Леша), и помагаше га босански краљ Степан Дабиша, преко војводе *Сандаља Хранића*, те Црнојевић завлада скоро целом Зетом (1393). Притешњен тако да би се спасао ових опасних противника Ђурађ Срацимировић преотме од Турака Скадар са Светим Срђем, Дриваст, градић Сати с царином од Дања и све то уступи Млетачкој Републици. За ове уступке Млечићи се обвезаше да неће узнемиривати Ђурђа ни сами ни преко других; затим Ђурађ и његови наследници посташе млетачка властела с правом да учествују у великом млетачком вéћу. Осим тога Млетачка Република пристаде да плаћа Ђурђу и његовим наследницима годишње по 1000 дуката као доходак од уступљених земаља (14 априла 1396 год.).

Овим уступцима Ђурђева држава беше одвојена од Турске те му не могаше досађивати турска војска својим упадима. Осим тога беше одрешених руку према својем одметнику Радичу Црнојевићу, којега нападне, савлада и убије у боју (25 априла 1396 године). Одмах после овога обрне

се против Сандаља и заузме *Будву*. Тако се Ђурађ за време спасе великих невоља и поправи своје стање, али предајом поменутих градова Млечићима створено је земљиште оним крвавим ратовима, који су вођени доцније између Млетачке Републике и српских владалаца око Зете.

Осим овога Ђурађ је 1396 и 1397 год. имао неких размирица с Дубровником а 1401 беше се нешто свадио с Млечићима, те му они одрекоше оних 1000 дуката, али се после измири с њима.

Ђурађ Срацимировић ковао је новац с натписом на српском и латинском језику. Трговина је у његовој земљи била доста жива, а водили су је Млечићи и Дубровчани. Помагао је манастире (нпр. Светога Николе у Врањини, острву у Скадарском Језеру) и цркве. Умр̂о је 1404 године оставивши сина Балшу.

149. Балша III (1404—1421). — После смрти Ђурђеве дође на његово место да управља Зетом његов син Балша III, који беше неискусан младић те у почетку владаше заједно са својом мајком паметном и лепом Јелом. Ова разборита жена беше опазила како су Зећани незадовољни с Млечићима, који имађаху силан утицај на оне земље, које њен муж уступи Млетачкој Републици. Исто тако предвиђала је и ону страшну борбу, која ће се развити између Срба и Републике, која жељаше да на свагда господари Зетом. С тога Јела хтеде поправити погрешку Ђурђеву и вратити од Млетака уступљене земље и градове. Она са сином прво изазове буну у оним земљама па после на-

падне с војском и заузме Дриваст и Скадарску варош. Млечићи, стари и лукави Латини, просуше силно мито по земљи зетској с намером да збаце Јелу и њенога сина. Поред тога одреде две хиљаде дуката ономе, који ухвати и њима живу преда Јелу и њезиног сина. И сад се Јела, достојна кћи кнегиње Милице, упусти у борбу с царицом Јадранскога Мора. Млечићи не успеше збацити њу и сина њенога с владе, али не само што повратише Дриваст и Скадарску варош, већ освојише још Улцињ, Бар и Будву (1405). Ратови и примирје наизменце трајали су до 1412 године, а те године заузе се Сандаљ Хранић, те се закључи мир између Млетачке Републике и дома Балшића, по коме миру Млечићи вратише Балши и матери његовој Јели Улцињ и Будву, али задржаше Бар и још нека места мањега значаја. У Зети после овога настане мир, који је трајао до 1419 године. Јела, мајка Балшина у време овога мира уда се за босанскога војводу Сандаља Хранића, да би тиме нашла снажнога пријатеља својем сину против лукавих Млечића.

Мир, који је владао између Балше и Млетачке Републике прекинут је 1419 године. За време овога рата који је пламтео с највећим огорчењем с једне и друге стране, Млечићи опет уцене Балшину главу са хиљаду дуката, али не успеше да је добију. Балша беше у рату срећан, јер заузе Бар, Дриваст и још неке градове. Положај Млетачке Републике у Зетском Приморју беше јако уздрман и кад не успе преговорима, она настави

борбу. У пролеће Балша беше јако болестан, а осећајући да му се приближује крај животу, размишљаше, коме ће оставити земљу своју и градове у наслеђе, пошто није имао синова. Он оде онако болан своме ујаку деспоту Стевану и умре код њега 28 априла 1421 год. Одмах после смрти Балшине настане расуло у његовој војсци и Млечићи заузму Дриваст, Бар и Уцињ и друга места у равној Зети. Међутим Стефан, ујак Балшин, објави да он има право да наследи својега сестрића, те с војском заузе брдовиту Зету па отпочне борбу против Млечића желећи да настави посао својега оца кнеза Лазара на прикупљању српских земаља. И ако је Стефан био окретан и вешт државник, и ако је био издржљив, није могао имати великог успеха (Још о Зети види чл. 122. и 129.).

II
Зета под Црнојевићима
(1444—1496)

150. Степан Црнојевић (до 1465). — Кад оно 1441 године деспот Ђурађ Бранковић мораде оставити Дубровник и поћи у Угарску (види чл. 126.) појавише се неки великаши, који полагаху право на Зету. Тако полагаше право босански војвода *Степан Вукчић Косача* као зет Балше III по кћери Јелени. Вукчић освоји Бар и велики део Зете, али се јавише Млечићи као његови супарници, те заузму Дриваст и Будву, па им се преdaде и Бар. У Горњој Зети јави се тада као самосталан господар *Степан Црнојевић*, који је

ратовао с Вукчићем. Он доцније (1444) призна над собом власт Млетачке Републике и ако је прави господар Зете у то време био деспот Ђурађ Бранковић. Пошто ослободи Србију Ђурађ потражи од Млечића да му се врате оне земље у Зети, које они беху заузели, али га одбију одговарајући се да је Млетачка Република та места освојила од његовога и својег непријатеља. Услед тога Ђурађ је ратовао с Млечићима 1448 године прво с успехом а после несрећно, па како доцније наступише рђаве прилике у деспотовини мораде се деспот за свагда оканити Зете, а Степан Црнојевић по други пут признаде с целим „збором" Горње Зете врховну власт млетачку под погодбом: да задржи све повластице, које је имао за владе Балше III; да њиховим црквама не управљају католички свештеници, већ православни, а у Крајини да не буде латински архиепископ већ православни митрополит; да су Зећани дужни војевати по заповести Млетачке Републике, али само до Задримља и Леша и докле буду границе зетске; и најпосле плаћања да буду она и онаква, као што су била за владе Балше III.

После овога уговора (6 септембра 1455 год.) Степан Црнојевић владао је на миру десет година, и умро је 1465 године.

151. Иван Црнојевић (1465—1490). — Степана Црнојевића наследи син *Иван*, који се одмах у почетку своје владе завади с Млечићима и збаци врховну власт републике. Освоји и неке земље у Зетском Приморју, али кад виде да се неће моћи

одржати у борби с Млечићима измири се с њима под истим погодбама као и његов отац Степан.

Кад оно удари велика војска турскога цара Мехмеда на Арбанаску (1474) Иван је помагао Млечићима у одбрани њихових земаља, и особито се одликовао у одбрани Скадра, те га због јунаштва и заслуга млетачки сенат уврсти у ред племића. Ово признање не беше дуго, јер кад 1478 године нападну Турци, пошто освоје Кроју, поново на Скадар, Млетачка Република измири се с њима а Ивана остави сама да се бори с Турцима. Ивану беше тешко одолевати сили турској, која заузе Дриваст и престоницу Иванову град *Жабљак* (на Морачи више њенога ушћа у Скадарско Блато). Иван поврати престоницу, али Турци поново ударе на Зету и после великога труда освоје је а Ивана прогнају у Италију (1480).

Али како ускоро умре султан Мехмед (3 маја 1481 год.), а у Турској настаде рат између Мехмедових синова *Бајазита* и *Џема*, то бегунци из Зете и Арбанаске похитају у домовину и дигну народ на оружје. Међу осталима врати се и Иван са сродником својим *Леком Дукађином*, те поново завлада Зетом, а престоницу своју премести сад на *Цетиње*. Ту подигне и леп манастир Светој Богородици (1484) и обдари га богатим поклонима у земљи, новцу и стварима. У тај манастир премести се и зетска митрополија. Приходе је Иван прибирао од својих поданика, од царина при увозу млетачке робе и од соли.

Умро је 1490 године.

152. Црнојевићи: Ђурађ и Степан и пропаст Зете (1490—1496). — Ивана Црнојевића наследи старији син *Ђурађ*. Уз њега се налазаше млађи брат *Степан*, а трећи и најмлађи *Станиша* беше још 1485 отишао у Цариград, тамо се потурчио и добио име *Скендербег*. Своју владу над Зетом обележио је Ђурађ једном знатном тековином, која је доцније, у несрећна времена, много користила српској цркви. Ђурађ је установио у Зети штампарију која је на педесет година пре тога пронађена у Европи. У овој штампарији почели су Срби први пут штампати црквене књиге.

Ђурађ је владао на миру само шест година, радећи у договору са својим млађим братом Степаном. Међутим настала је неслога међу браћом. Степан отиде у Цариград и оптужи султану својега брата, и Ђурађ уступајући испред турске силе остави Зету, па с породицом и покретним имањем оде у Млетке (1496). Турци освоје Зету и придруже је својој царевини.

Д. Арбанија после боја на Марици

(од 1371—1468)

153. **Главне породице у Арбанаској.** — Арбанија је и раније, пре Душана, била подељена на племена, којима су по племенским обичајима управљале поједине знамените породице. Како су Срби били населили Арбанаско Приморје и поречја појединих река, то су у брдима живели остатци старих Арбанаса и занимали се сточарством. У доц-

није доба Арбанаси су сишли с планина, измешали се са Србима, примили од Срба законе, обичаје, речи и научили се земљорадњи. У време кад Душан освоји Арбанију помињу се тамо две знамените породице: *Мусакија* и *Топија.* За владе Душанове беху у Арбанији знаменити великаши *Андрија Мусакија* и *Карло Топија.* У Београду, Канини и Авлони беше намесник Душанов шурак деспот *Јован Комнин.* Мусакије су држале земље око реке *Девола* и између Шкумбе и Војуше. Топије држаху земље од Драча према Елбасану и Охридском Језеру. Река Девол беше граница између земаља породица Мусакија и Топија. Велика породица Топија делила се на две гране: на приморске и брђанске Топије. Као што је био чувен међу приморским Топијама Карло Топија, тако је био чувен међу брђанским *Аријанит.* На северу од брђанских Топија имала је своје земље породица *Гропа.* Од ових Гропа помиње се жупан *Ропа* као господар Охрида око 1370 године. Осим ових породица помињу се доцније још и *Дукађини*, од којих је чувен и у песмама и у историји *Лека Капетан*; затим породица *Зарбиса* од *Аргирокастре*, породица *Зардори*, *Спати* итд. После ових породица, које су арбанаскога порекла знаменита беше породица *Кастриота*, српскога порекла. Ова породица у прво време имала је мало земаља у *Маћи*, управо у граничним планинама Дибра и Маће.

Поцепаност међу арбанаским поглавицама, која је владала пре Душана, јавила се и после расцепа Душанове царевине, те су већим делом Арбаније

неко време владали Балшићи, а доцније се користе неслогом арбанаских поглавица Млечићи, који су једну по једну област заузимали, помажући неслогу међу арбанаским великашима, докле најпосле Турци не освојише целу Арбанију.

154. **Господство Канине и Авлоне (од 1366 до 1420).** — После смрти Душановога шурака деспота Јована Комнина (умро између 1363 и 1366) беше господар Канине и Авлоне његов син *Александар.* Он се помиње као господар ове мале приморске државице све до боја на Марици. Може бити да је и он погинуо на Марици. Његовом државицом владаше Балша II као муж Александрове сестре *Комненије*, кћери поменутога деспота Јована Комнина. Балша је држао ове земље до своје пропасти на реци Деволу (1385).

После Балшине погибије владала је његова удовица *Комненија* самостално десет година (1386 до 1396) *Канином*, *Авлоном*, *Химаром*, *Паргом* и *Сасном.* Око године 1387 Млечићи јој заузму Химару, али јој следеће године врате. Неко време била је под заштитом Млетачке Републике, тражећи помоћи од ње да очува своју државицу и од својих рођака и од других непријатеља. Умрла је 1396 године а њене земље допадну зету њеном *Мркши Жарковићу*, за киме је била *Ruђина*, кћи Балше II и Комненије.

Мркша је син *Жарка* властелина Душанова, који је имао нешто земаља око ушћа река: Бојане и Дрима, и *Тодоре* кћери Константина Дејановића. У неким старим споменицима овај Мркша

помиње се као *краљ Србије*. Влада Мркшина у овим земљама била је врло тешка. Нападали су га и Турци и Арбанаси. Обраћао се неколико пута за заштиту Млетачкој Републици, нудећи јој своје земље с градом Бератом. Република га је одбила, али га је примила за грађанина млетачког. Мркшине земље граничиле су се с југа земљама епирскога деспота *Исауа*, који је био на приморју према Крфу. Са севера беху му суседи Млечићи у Драчу и арбанаска господа из кућа Мусакија и Топија. На истоку граница је била отворена према Турцима. Бранећи своје земље с великим напором Мркша се одржао до 1414 године, када је и умро.

Руђина удовица Мркшина после смрти својега мужа управљаше његовим земљама, а Млетачка Република обећа, да ће јој бити наклоњена, као и њеном мужу. Уз то обећа јој још и помоћ против Турака, који се, освојивши *Kpojy* (1415), утврдише у Арбанији. Године 1417 ударе Турци (јуна) на земље Руђинине, заузму Берат, Канину и Парг а Авлону запале. Том приликом одведу многи народ у ропство. Руђина побегне на острво Крф. Као грађанка млетачка обрати се Млечићима за помоћ и Млетачка Република преко својега посланика тражила је, да Турци врате Руђини поменуте земље и градове. Изгледа да су јој вратили Авлону. Наскоро, 1420 год. Турци су опет заузели Авлону. Она се склони у *Будву* и одатле посла богату оставу у Дубровник (8 септембра 1420 год.). Доцније су јој дали стан у

Дубровнику, а једанпут и лађу да отпутује у Крф. Шта је с њом даље било не зна се а Турци постадоше господари у крају где је негда господарио Јован Комнин рођак два цара, цара бугарскога и српскога.

155. Ђурађ Кастриотић Скендербег (1443 до 1468). — Прадед Ђурђа Скендербега био је *Бранило*, који је неко време био управитељ Канине (1368), а који је погинуо у Јањини (1379). Дед Скендербегов *Павле* беше господар од села: *Сиње* и *Доње Гарди* (Гарди-ипостази). Оба ова села налазе се у *Маћи*. *Иван* син Павла Кастриотића а отац славнога јунака Скендербега Ђурђа већ је имао под својом влашћу целу Маћу. Иванова жена, а мајка Скендербегова Војисава, била је кћи српскога господара од Пологa. Према томе Ђурађ Кастриотић Скендербег био је и по оцу и по мајци српскога порекла.

Ђурађ Скендербег рођен је 1403 године. Детињство је провео код оца. Око године 1413 Иван Кастриотић да би могао мирно владати Маћом даде три своја сина у таоство султану у Једрене. Међу овима беше и десетогодишњи Ђурађ. Браћу кад доведоше на турски двор потурчише их и Ђурађ доби турско име *Скендербег* или *Искандербег*, што значи господин Александар. На султановом двору одрастао је Скендербег и ратовао у корист Турака, док је његова отаџбина непрестано уздисала под турским притиском. Године 1443 умре његов отац Иван и очевина Скендербегова остаде без поглавара. Султан Мурат тада заузе целу

Маћу и остале Иванове покрајине. Гласови о смрти Ивановој и о заузећу његових земаља стигли су до Скендербега. Како се баш те године (1443) у јесен спремаше велика хришћанска војска против Турака, коју предвођаху деспот Ђурађ, Сибињанин Јанко и угарски краљ Владислав (види чл. 128.), то пођоше и Турци. Савезничка војска победи Турке на више места па потуче и Казим-пашину војску у Нишавској долини. Тада Скендербег у забуни ухвати Казим-пашинога тајног ћатиба (главни писар) и нагна га, те напише ферман управитељу града Кроје, којим се као од султанове стране заповеда да град преда одмах Скендербегу. Кад ћатиб то напише Скендербег га погуби заједно с оним Турцима, који су ту били, па дочепа онај ферман и заједно са синовцем Хамзом и 300 Арбанаса на коњма одјуре преко Приштине и миридитских планина и у половини новембра 1443 стигну у Кроју. Око поноћи беше Скендербег позвао виђеније људе из Кроје и објавио им своју намеру те са свију страна одјекне узвик: „Живела слобода! Живео Скендербег!“ Звека сабаља, бесомучна вика људи, који крв око себе проливају, и очајно запомагање Турака, које изненадише у сну арбанаски ножеви, разлегаху се те ноћи по граду. Зора није затекла ни једнога Турчина у Кроји, а затекла је стотине Арбанаса, који се прикупише око Ђурђа Кастриотића Скендербега.

Од Кроје Скендербег настави даље освајати град по град уз највеће напоре. *Петралба*, *Пе-*

трела, *Стелузија* и *Светиград* (јужно од града Дибре) падоше после три месеца Скендербегу у руке, а наскоро по томе и цела Средња Арбанија. У Лешу (на ушћу Дрима у море) сазове сабор 2 марта 1444 године од суседа и кнезова, који се одазваше и дођоше. Од виђенијих кнезова беху на том сабору: *Аријанит Комнен*, господар од Черминице (на сев. и ист. од Елбасана), Мохина, Катафига и Спата (јужно од Шкумбе); *Павле II Дукађин*; *Лека Лусман*, господар Пулата; *Андрија Топија*; *Степан Црнојевић*; *Лека Захарија*, господар Дања; *Петар Спан*, господар Дриваста; *Тодор Круна*, господар Берата итд. На сабору Скендербег изнесе: да не само њему већ свима прети опасност од Турака и позове их да се заједно бране од Турака, јер сваки за се не може ништа учинити Турцима. Они се сви сложе, начине савез и сви га једногласно изберу за главнога вођа својега.

Од тога времена настају његови ратови с Турцима, који су његово име прославили по целоме хришћанству, а наш народ онако лепо опевао у песмама својим. На њега су лично подизали силне војске и онако славни султани, као што су Мурат II и Мехмед II; па му за дуго времена не могоше ништа учинити. Скендербег је више од двадесет година водио јуначки борбу против Турака. Ратовао је често и против Млечића, који су желели да и за време Скендербега заузму главна места у Арбанаском Приморју.

Кад султан Мехмед II освоји Босанску Краљевину у Европи и Караманију у Азији посла почетком 1464 године војску против Скендербега, којом заповедаше потурчени Арбанас Балабан Бадера. Он уђе у Арбанију, али га Скендербег победи. Ова победа стала је скупо и Скендербега, јер допадоше ропства осморица најбољих првака и помоћника Скендербегових, које у Цариграду уморише најљућим мукама.

Године 1466 у јесен Турска се поново спремаше на Арбанију пошто је султан Мехмед на свом походу 1465 године беше страшно опленио и из темеља уздрмао. Од Скендербега беху се одметнули неки његови клетвеници, те овај славни јунак беше у великој незгоди. Скендербегу беше остала још само Кроја. Народ, изнурен многобројним и дугим ратовима, беше малаксао, арбанаске поглавице беху клонуле духом. У ранијим приликама Скендербег се обраћао и папи и Млечићима за помоћ, особито 1465 године, па је не доби. С тога се сад крете са̂м у Рим папи, да га лично замоли за помоћ сад, кад је Арбанија на ивици пропасти. Али као год што 1463 године обмануше Рим и Угарска босанскога краља Степана Томашевића, тако обману Рим и Скендербега. Уместо какве помоћи папа само лепо прими Скендербега, и на његове молбе за помоћ даде му три хиљаде талира. Пошто је провео у Риму неколико месеца у мучном и ниском положају пође почетком 1467 године с тужним срцем натраг. Кад стигне у Скадар сачека га посланик, којега су послали Мле-

чићи, те му предаде нешто војске, што је беше прикупио у Скадру. Још боље дочекају Скендербега Лека и Никола Дукађини, те с војском од тринаест хиљада добро снабдевених и наоружаних пођу у помоћ Кроји, коју је Балабан-паша опколио и тукао. Дошавши под Кроју победи Турке и отера их чак преко границе Арбанске. Балабан погибе под Кројом пред долазак Скендербегов (убио га Србин Ђорђе Алексић).

Најпосле се крете по други пут сам султан Мехмед II са силном војском на Скендербега, заузме већи део Арбаније, оплени и попали, па опколи Кроју и Драч. Сви напори султанови осташе узалуд. Онај султан, који обори толике владалачке круне, који сурва толике престоле, стидно се враћаше натраг (почетком јесени 1467), не могући савладати храброга Скендербега Ђурђа. Али... то беше и последња победа Скендербегова и крај његовој борби с Турцима за двадесет и четири године.

По одласку Мехмедовом Скендербег похита у Леш да се договори с господом млетачком шта даље да ради, али ту га ухвати јака грозница, која га, ма да је био јака састава, брзо савлада и он умре 17 јануара 1468 године у кругу кнезова својих, господе млетачке и своје породице. Сахрањен је у Лешу.

Скендербег је последњи представник српске власти у Арбанији, под којим се већа сила прикупљала и који је тежио бранити отаџбину од турске навале. Био је висока раста, крупна, лепа

и необично снажна тела. Сносио је хладноћу и топлоту, глад и жеђ, кишу и друге непогоде као да није био од меса. За умор није знао. Храбар је био толико, да га је ретко ко у томе надмашио. У сваком боју први је нападао а последњи одступао. Веле да је за време војевања од 24 године са̂м посекао на две хиљаде Турака. Био је милостив према побеђенима и великодушан према заробљенима, неосветољубив, витез задане речи, дарежљив и побожан. Био је добар беседник. Турци су га се бојали као живе ватре, али су га поштовали и ценили његово јунаштво. Кад су освојили после његове смрти Леш, раскопали су гроб његов, тело му распарчали на комадиће, па их окивали у злато и сребро и носили као амајлије, верујући да их неће пушчано зрно ударати, као што није ни њега, како они мишљаху, ударало.

III

Образованост у старој српској држави

156. Ширење српских држава од XII до XV столећа. — Немања је засновао српску државу у оним крајевима српских земаља, где је био први зачетак државни још под Властимиром. То беху крајеви удаљени од византијскога утицаја, где се беше одржао најчистији српски живот у средини српских племена. Са река: Ибра и Лима, Таре и Пиве почиње српска држава да се шири на све стране, тежећи да достигне најглавније светске путове, којима је текао културни живот свих он-

дашњих држава. Сâм Немања скупљајући српске земље у једну целину ширио је своју државу Јадранском Мору, док није изашао на море, те везао своју државу за најглавнији трговачки пут, који је везивао Запад с крајњим Истоком. Исто тако Немања је раширио своју државу на исток и дошао до главнога сувоземног пута, који је везивао Запад с Цариградом најглавнијим трговачким, просветним и политичким средиштем целе византијске царевине. Ширећи своју државу на југ долином Струме и Вардара Немања је показао својим потомцима правац куда се мора ширити српска држава. И заиста сви знатнији потомци Немањини, као Урош, Милутин и Душан шире српску државу понајвише Белом Мору. То ширење старе српске државе достигло је врхунац за време цара Душана. Јадранско и Бело Море, као главни заливи Средоземнога Мора, запљускиваху обале Душанове државе. А баш тим морима ишла је најживља трговина онога доба. Осим тога преко Душанове државе ишао је и онај најглавнији трговачки пут сувоземни, који је спајао немачку царевину с Византијом и Истоком. Северна граница Душанове државе састојала се из великих река: Саве и Дунава, које су такође од значаја за сваковрсни промет онога времена.

Српски владаоци из дома Немањина све до Душана ма колико земаља да освојише нигда их не делише на разна имена, већ их називаху *српским земљама и поморским.* Изузетак чини само Душан.

Тако развијена и проширена српска држава у XIII и XIV столећу беше скоро пуних седамдесет и пет година стварни господар Балканскога Полуострва.

Друга српска држава, која се разви у Босни, никад није могла имати онај значај, који је имала држава Немањића. Имајући с једне стране Немањиће а с друге Угарску и Хрватску она се није могла онако ширити као она Немањићâ. Она је тежила да се дохвати Јадранскога Приморја и понекад је успевала. Најснажнија и најшира била је за владе краља Твртка I последње четврти XIV столећа. Она је тренутно засијала, па се тај њен сјај угасио у међусобним раздорима и у борби са Западом, тежећи да се као самостална одржи.

157. Становништво српске државе. — Највећи део становништва у старој српској држави сачињавали су *Срби*, али је било и других народности. Тако је било *Влаха*, *Арбанаса*, *Грка*, *Саса*, *Латина* и незнатних приливања од других народа.

а) *Власи* су остатци полатињених староседелаца (Трачана, Илира и Келта), које су Срби затекли на Балканском Полуострву (види чл. 15. и 22.). Они су се одржали и до данас под разним именима (Цинцарима, Куцовласима итд.). У нашим старим споменицима помињу се врло често. Били су расејани по разним областима, али их је највише било око високих планина Балканскога Полуострва (нпр. око Шара, Пинда итд.).

б) *Арбанаси* су остатци старих Илира, који се нису полатинили (види чл. 15. и 22.). И они се беху повукли испред Срба у високе горе Епирске и данашње Арбаније јужно од реке Војуше према Јадранском Мору. Живели су племенским животом и занимали се сточарством. Доласком Турака многи су примили Ислам, а од старога српског законодавства задржали су извесне одредбе дотеране према њиховим обичајима и животу. Те одредбе зову се *Лекин канун*.

в) *Грци* су највише живели по приморју Белога Мора и по градовима, особито у областима доње Струме и Вардара. У средњем веку сами себе не називаху ни Грцима ни Јелинима већ *Романима* (што ће рећи Римљанима). Утицај Грка на Србе био је врло велики, јер с хришћанством Срби од њих примише књижевност, сликарство, неимарство и многе занате. Од Грка су и многи изрази прешли у српски језик (нпр. харач, ангарија — врста работе тежачке, јереј, дијадема — крӯна, ђаконија, ћефалија, егзарх, епископ, инурија, панагија итд.). Грци су према Србима вазда били охоли и прост народ српски презирали су; с одвратношћу говорили су о српском оделу, особито о кожуху. Били су ласкави, неискрени, лукави и покварени.

г) *Саси* су Немци рудари, који су се, бежећи испред велике навале татарске из Ердеља, у доба краља Владислава и Уроша, населили по српским земљама и почели копати руде и топити олово, гвожђе, злато, сребро, бакар итд. У многим ру-

дарским градовима они и Дубровчани беху главно становништво (као у Трепчи, Рудняку, Копорићима, Плани — код Студенице итд.). Радећи по рудницима имали су велике повластице. Поред рударства занимали су се и трговином.

д) *Латини* су у држави Немањића у опште сви католици. Али под Латинима се обично разумеваху дошљаци из Италије или Млетака, који су долазили у Србију ради трговине и користи (експлоатације). Они су били или предузимачи за разне послове или трговци. Прерађивали су сировине као добри мајстори, или су куповали српске сировине и извозили, или су позајмљивали новац. Били су окретни и народ се вазда бојао да га не превари: „са мора Латинче,“ или „са мора трговци.“

ђ) *Дубровчани* су имали своју републику у своjем граду, која је у време Немањића била под млетачком врховном влашћу, а од 1358 године замени млетачку врховну власт угарском. Дубровчани као трговци, који имађаху главну трговину старе српске државе у својим рукама, имали су насеобине у свима градовима и већим местима. Ново Брдо, Кратово, Копорићи, Јањево, Брсково, Брвеник, Препоље итд. беху најглавнија места у којима беху насеобине дубровачке. Они су обично били закупници тргова, данака у новцу и производима.

Ове насеобине било млетачке или дубровачке имале су својега латинског консула, који је штитио користи насеобине. Исто тако насеобине су имале и своју католичку цркву. Ове цркве биле су подчињене католичком бискупу у Котору.

158. Државно уређење. — а) *Назив државе и њена подела.* Српска држава за време Немањића није се називала *Србијом*. То је име дошло од Грка и Латина, јер су они српску државу називали *Србијом*, па је отуд прешло и у наше књиге онога времена. За српску државу говорило се у оно време просто *српске земље* или *Срби*. Душан у својем Законику место српске земље вели држава.

Српска држава делила се на *области*, које су се по грчком називале *хора* (што опет значи област). Области су биле велики делови државе, нпр. *Призренска Област, Струмска Област, Нишевска Област, Солунска Област*, итд. Често пута реч *област* замењена је речју *земља*, нпр. *Хумска Земља, Зетска Земља, Хвостанска Земља, Серска Земља, Кичевска Земља* итд. Тако је реч *земља* значила и целу државу и појединe покрајине. Велике области земље српске у оно време делиле су се на *жупе* и *градове* и то прве као мањи делови области а последњи као средишта жупа. Понекад и жупа и град носе једно име, нпр. град *Борач* и жупа *Борач*, град *Глаж* и жупа *Глаж* (у Босни). А околина великих градова вазда се звала по имену града; тако кад се каже Скопље, Призрен, Ниш, Скадар никад се нису разумевали под тим именима само градови, већ и области око њих.

Жупе, које су биле на граници као граничне, звале су се још и *крајиштима* или *крајинама*. Ова се реч и данас очувала у *Неготинској Кра-*

јини, у *Босанској Крајини* (према Хрватској) и *Приморској Крајини* (према Арбанији).

Жупе су се делиле на *села*, која опет имају два имена. Ако су села по питомијим местима где се земља могла орати и сејати онда су то била *села*, али ако су места планинска, где се народ бавио сточарством, онда су се таква села називала *катуни*.

Села у она бурна времена средњих столећа врло су се често појављивала и нестајала. Село је често постајало од *заселака*, која су се у оно време звала још и *засеља*. Заселак или засеље заснивали су они који су се из села издвајали. Заселак је могао бити у почетку место за њиве и ливаде, где су подизане појате и колибе, па се после ту стално настанило и тако постао заселак. Засеоци нису ништа друго већ села у зачетку. Сȇла је било која су имала до две стотине кућа, а било је и са двадесет или двадесет и пет; а засеоци обично са пет, десет, петнаест до двадесет кућа. Као што је село најмања управна јединица у држави, тако је кућа у селу. Свака кућа у селу и засеоку имала је засебне њиве за рад, а пашњаци и планине са жиротродном гором беху заједничка својина не само целога села већ целе жупе. Ту заједничку својину села и жупе штити и Душанов Законик. Облик старих села зависио је од места и од земљописнога положаја и од занимања сељака.

Значај села за стару српску државу врло је велики. Село је давало животну снагу и ондашњој жупи и држави. Оно је сачувало многе особине

старога српског уређења и старога живота; оно је у исто време и основна политичка јединица старе српске државе као што је данас општина.

Села су била владалачка (државна), властеоска и црквена, према томе да ли беху подчињена владаоцу, властелину или цркви и манастиру.

Насупрот селу стоји *град* који се у оно време звао још и *трг,* а доцније *варош*. Град (тврђава) био је подигнут обично на каквом вису а испод њега обично је било *подграђе* или трг. Подграђе је махом састављено из древних кућа и дућана. Куће су поређане око једног места — трга.

Градови беху у оно доба утврђења, у која се склањао народ у случају опасности; беху средишта власти и трговине.

Становници градова зваху се *грађани*, а становници села *жупљани.*

б) *Државна управа.* — На челу државне управе у старој српској држави стоји *владалац*, који је у разна времена разно називан. Он је називан *великим жупаном* (Немања и син његов Стефан до 1219 године), *краљем* (сви српски владаоци од 1219—1346), *царем* (Душан и његов син Урош), *кнезом* (Лазар) и *деспотом* (Стефан Високи и Ђурађ Бранковић). У Босни српски владалац звао се *баном* (до 1377), затим *краљем* (до пропасти Босне). Српски владаоци нигда у својим писмима нису за себе писали „ја“ или „ми,“ већ према византијском начину писаху: „краљевство ми,“ или „царство ми,“ или „господство ми.“ Називају се често и „самодршцем.“ Владалац има

свој „престо" или „сто" (види се на старим новцима), који је као столица без наслона с две ножице украшена бисером. Знаци владалачкога достојанства јесу још *круна* и *скиптар*. Круна је била разнога облика. Код Душана царска круна беше ниска од бисера и драга камена с два низа један с леве други с десне стране, такође од бисера и драгог камена. Скиптар (жезал) је палица с крстом или крином на врху. Поред тога носили су још *државни мач*, и уз то као владалачко и државно обележје *земљину куглу с крстом*. Грб Србије, *двоглави бели орао*, јавља се тек у доцније доба. Овај је грб постепено усвојен за време кнеза Лазара, његовога сина Стефана Високог и деспота Ђурђа.

У свечаним приликама владаоци су носили *багреницу* (грчки порфира) изнад *доламе*. Багреница је била шарена и златоткана хаљина искићена бисером и драгим камењем.

Власт владалачка је велика, али владаоци српски најглавније послове државне раде у договору са сабором целе своје државе. Владалачка је власт наследна с оца на сина, али не свагда на најстаријега. Немањићи су обично за живота својега крунисали својега наследника, који се тако крунисан називао *млади краљ*.

Владаоци су објављивали рат и закључивали мир, али не свагда сами већ врло често у договору са сабором. Они склапају са суседним државама савезе и трговинске уговоре онако како им се чинило да ће бити најкорисније. Имали су

стална места својега становања и то беху престонице. У разна времена беху престонице српских владалаца: Скопље, Прилеп, Сер, Охрид, Призрен, Крушевац, Београд, Смедерево. У Босни: Сутјеска, Травник, Јајце, Подвисоки итд.

Областима и жупама управљао је владалац преко својих *намесника* (жупана), а градовима преко старешина градских, који су се називали *владалци градски* или *кефалије*. Жупани као старешине жупске нису били владалачки чиновници, као што су били кефалије, већ су они имали наследну власт у својој породици од старине. Било је жупана, који су целу жупу имали у својим рукама, а било је жупа, које су имале више господара, то су биле *смесне жупе*. Управа у жупама није била свуда једнака. Где је било више господара у жупи, управа је била смесна, а где један, онде је он сам управљао целом жупом, и он је одговарао владаоцу и сабору за све што се догоди у жупи. Такав господар жупе могао је бити само властелин. У смесним жупама владалац је имао свој град и у њему својега судију и ћефалију.

Ћефалија није имао плате већ свој *доходак*, који су му давали грађани у житу, месу, вину и другим потребама. Жупљани из градске околине нису давали овај доходак.

Великим областима као Зетом, Хумом и другим управљали су наследници престола, сродници владалачки и друга велика властела, која се старала да одржи наследну власт у поменутим областима.

Области или жупе, које се зваху крајине, имађаху своје управнике који се зваху *крајишници*.

Селима је био старешина *кнез* сеоски. У областима које су биле ближе Грцима сеоски кнез звао се *премићур*. Старешине катуна или сточарских села зваху се *предстојници* или *челници*. Село је своје ствари расправљало на *сеоском збору*.

в) *Владалачки двор* мало по мало добио је уређење, које је било слично византијском дворском уређењу. За време Душана највиши је чиновник *деспот*, а то беше чин, који је даван само сродницима владалачким. Затим је долазио *велики војвода* (старешина целе војске), *севастократор* (заповедник једног дела војске), *ћесар*, великодостојник до цара, *велики слуга* (министар двора, спољних и унутрашњих послова), *логотет* (владалачки и царски секретар), *казнац*, (владалачки коморник), *челник* (управник крунских и владалачких добара), *дијак* (дворски писар) итд.

Живот на владалачком двору у старој српској држави био је прост у почетку. Тек од краља Милутина развија се сјајнији живот на српском двору, који је за време цара Душана достигао врхунац.

Одело дворских доглавника и великаша било је од најбољега свиленог и вуненог ткива, окићено скупоценим камењем и бисером, или златом и сребром. Одело свих великаша по лепоти и богаству надмашало је владалачко одело. Краљ Милутин носио је око тела толико накита од скупо-

ценога камења и бисера, колико је могло стати тако, да је трептео у злату. Његов дом блистао је у намештају од свиленог и златног ткива.

За столом владалачким било је свагда пива и јестива у изобиљу. Јела су спремана од дивљачи, разних тица и других животиња, што се једу, од дивљих вепрова, од јелена, од риба уловљених у ближњим и даљим рекама, од усољених, великих и дебелих риба уловљених у Дунаву. На владалачком столу налазило се и разноврсног воћа и слаткиша. Све ово изобилно пиво и јестиво износило се пред госте у златном и сребрном посуђу.

Најглавнија дворска забава била је *лов*. Ловило се соколима и псима (хрти и загари — огари). Поред лова биле су и витешке игре као забава на двору. Певане су и песме, које су славиле јуначка дела владалаца и других витезова.

Српски двор био је свагда рад гостима и његово гошћење помињу и туђи писци.

159. Сталежи старе српске државе. — Разлике, које су се јавиле за време првога периода међу појединим сталежима српскога друштва, за владе Немањића постају све јаче. Сталеж од сталежа све се јаче разликује тако, да за време последњих владалаца из династије Немањића човек, који је припадао једном сталежу, остаје у њему и он и његов син и унук и праунук итд. све докле се води порекло. У време Душаново сталежи беху затворени, и из својега сталежа могао се ослободити само онај, који би се закалуђерио. Такав је могао доћи до највиших положаја у цркви.

Већ од краља Владислава па даље, за владе свих доцнијих Немањића, јасно се истиче подела целога становништва у српској држави на више и ниже сталеже. У више сталеже, који су били повлашћени, долази *велика и мала властела* и *свештенство* оба реда (свештеници и калуђери). Ови сталежи имали су потпуна грађанска права и одређеним начином делили су државну власт с краљем. У ниже или неповлашћене сталеже долази свеколико остало становништво. Оно се зове једним именом *себри*, а *себар* је био сваки онај, који није ни властелин ни свештеник. Себри су се делили на *отроке*, *меропхе*, *пастире*, *сокаљнике*, *мајсторе* и *грађане*.

Велику властелу састављаху велики дворски доглавници, управници великих области, војводе и властела која је имала велике баштине.

У *малу властелу* или *властеличиће* долазила је нижа властела, која је имала ниже чинове и мање баштине. Мала властела држала је поједина села на баштинама велике властеле и манастирским, или су добијали баштине или земље на доживотна уживања непосредно од владаоца.

И једни и други у почетку беху властела од старине, коленовићи, нарочито је била велика властела од знаменитих старих породица. Доцније се уздигоше многи личним јунаштвом и заслугама, и то беше властела по заслузи.

Поред ове поделе властела се делила на *баштинаре* и *пронијаре*. Властелин баштинар имао је наследне баштине, које су на вечита времена

биле имовина породице. Ове је баштине властела могла добити наслеђем од предака или од владаоца. Властелин пронијар уживао је доживотно земљу, коју је за војне услуге добио од владаоца, али после његове смрти таква земља, која се *пронијом* звала, враћала се владаоцу.

Властелин баштинар могао је имати и пронију, али је за пронијарски део земље стајао према владаоцу као и властелин пронијар. И за баштину и за пронију властелин је морао имати владалачко писмо потврђено печатом, које се звало *хрисовуља*, а која је имала исти значај који данас *тапија* има.

И властела пронијари и баштинари имали су право да им нижи сталежи обрађују земљу (да врше велике и мале работе), имали су *право суђења* над својим људима као и право на приходе, које је то суђење доносило. Властела је имала право на државна звања, положаје и чинове. Имала је право да присуствује државним саборима, да суделује у претресу и саветовању.

За уживање поменутих права властела је била дужна давати *царски доходак* (који се састојао у *соћу* — кабао жита или један перпер у новцу, *царевој перпери* — данак што га је давала свака мушка глава, и *намету* — нека врста редовнога прireза). Осим тога властела је била дужна војевати и помагати владаоцу кад жени сина или кршћава, кад прави двор или кућу. Ако је на баштини својој имао планину са жирородном гором, био је дужан уступити половину жира владаоцу.

Сваки је властелин био дужан платити извесну таксу, када је примао баштину или пронију; био је дужан, ако се суди с киме, судити се на владалачком двору.

Свештенство и духовништво беху представници знања и уметности у старој српској држави, чувари и тумачи писаних закона, просветитељи и учитељи у народу. С тога су имали повлашћени положај у српској држави као и у свима државама онога времена на Западу. У српским споменицима и једни и други називаху се *црковницима* а делили су се на *мале* и *велике црковнике.* У велике црковнике долазили су: патријарх, архиепископи, епископи, архимандрити, игумани и протопопи; у мале долазили су: попови, ђакони и калуђери. Велики црковници као властела имађаху право долазити на државне саборе, били су саветници владалачки и имали су јак утицај на ток државних послова. Управљали су српском црквом, црквеним и манастирским имањем. Имали су права на приходе с великих баштина црквених и манастирских. Судили су црквеним и манастирским људима и прибирали приходе од такса при суђењу.

Ниже свештенство није имало великих повластица, али је ипак боље стојало него себри. Попови су били дужни давати известан приход владици („димину“ и „врховину“ — данак у житу), а сами су имали приход од својих парохијана, који се звао „поповски бир.“

Властеоске удовице и деца. — Кад властелин умре онда су наследници давали владаоцу коња и оружје, а свита велика бисерна и златан појас остајали су сину. А ако нема сина већ кћер, онда је то припадало њој на слободно руковање И баштину наслеђивао је син или кћи. Ако су деца била мала, онда су имала своје старатеље, који су се звали *окрмитељи.* Женидбом престајало је малолество. Удовица без деце уживала је баштину својега мужа, а удовица пронијара уживала је део проније и за то давала владаоцу известан део прихода. Тај део прихода, или ако је био у новцу, звао се *војница* с тога, што она, као женска страна, није могла вршити дужност војевања. Жена каквога властеличића, који је имао у пронију цело село, по смрти његовој задржавала је кућу с авлијом, оборима и другим зградама. Уз то још и главну њиву. Баштина, коју по смрти није имао ко да наследи, називала се *пуста, ошаста* или *одумртна.*

Од себара најнижи сталеж беху:

Отроци. — Ово беше засебан ред људи у старој држави српској. Отроци нису имали ни своје земље, нити су је могли узети па обрађивати по меропашком закону. Они су господарева својина и њих је могао ко наследити као и баштину, али се отрок није могао никада дати у мираз (прћију). Самога отрока без земље није могао нико ни продати ни уступити коме, али с баштином и даван је ма коме другом и продаван.

Били су настањени и ненастањени. Ови други имали су на господаревој земљи кућицу, могли су имати стоке и справа за пољски рад. Према томе отроци су имали само покретне својине. Своје спорове износили су пред господара и он их је пресуђивао. Приход од суђења припадао је њиховом господару. Али за *вражду* (глоба за убиство), *крв* (за убиство), *тате* (крађу), *гусаре* и *пријем људски* отроци иду пред цареве судије и они им суде. Приходи од ових судских дела (царевих дугова) иду цару. Своме господару радили су све послове који се зову *велике* и *мале работе*, давали су попу бир, за траву и жир морали су плаћати својим господарима *травнину* и *жировнину*. Од господара није могао никад побећи, а ако би побегао, закон га је враћао натраг господару. Својега несталног положаја могли су се ослободити само милошћу господара, на што је највише утицала црква.

Отроци се у Јадранском Приморју називаху и *хлапима*.

Меропси. — Ови састављаху други ред неповлашћених људи, али је њихов положај био бољи од положаја отрочкога. Меропси беху земљорадници, који су становали на властелинствима манастирским, властеоским и црквеним, те својим господарима обрађиваху земљу по некаком сталном уговору. Меропах није припадао господару као отрок, већ земљи. Он је у толико зависио од својега господара, у колико је био везан за земљу, иначе је био слободан. Меропах кад одужи госпо-

дару оно што му има давати потпуно је био слободан. На властелинствима појединe господе имали су своје куће, стоку, справе и алате, затим делове земље, које су обрађивали као своју и с којих господар није их могао дићи, докле је год обрађују. Зато су били дужни давати своме властелину известан део од производа и радити му који дан у недељи, косити му сено и радити виноград као и све друге послове, који се зваху онда мале и велике работе. Осим тога што је давао известан део производа својем господару, меропах му је морао давати и „цареву перперу“ (а то је харач) и *соћ* (кабао жита). Меропси, поред тога што држе господарску земљу и обрађују је, могу имати и својега непокретног имања. Такве меропашке баштине биле су зависне од господара али су биле потпуна својина меропхова исто онако тврда као и властелинова.

Ни меропах, као оно отрок, није могао отићи са земље својега господара; ако би побегао, законом је забрањивао да га ко прими, а кад се пронађе враћан је натраг. Бегунци су строго кажњавани. Своје спорове меропси су расправљали код својих господара, а за царске дугове ишли су на суд царским судијама. Меропсима је и порота судила.

Пастири су имали иста права и дужности, које и меропси. Разлика беше само у томе, што они не обрађиваху земљу већ гајаше стоку. Они су били настањени по катунима или су били ненастањени. Они настањени по гдекад су и земљу

обрађивали, а ненастањени само су стоку гајили. Они су живећи на манастирским, властеоским или владалачким баштинама били дужни кириjати и преносити разне ствари на својим коњма (жито, со, вино и друго). Били су дужни сирити сир, градити јагњила, шишати овце и прерађивати вуну, учити коње за јахање, поправљати град око манастира итд.

Ако су пастири имали своју стоку, па су је хтели напасати по властеоским или манастирским планинама или пашњацима, морали су плаћати дотичном господару *травнину*, а ако су жирили свиње онда су плаћали *жировнину*.

Сокаљници су онај ред српских жупљана у старој држави, који је непосредно зависио од владаоца, а још није био ни на властеоској баштини ни на пронији. Они су живели на владалачкој земљи плаћајући владаоцу владалачки доходак (соћ, намет и харач). Работе сокаљничке биле су лакше од работа меропашких.

Поред поменутих сталежа у старој држави српској било је још *занатлија* или *мајстора*, којих је било и по селима, а они по градовима зваху се још и *грађанима*.

160. Имовина земље. — У Србији онога времена као и у свима другим државама земља целе државе беше владалачка својина и због тога становништво, које станује на њој, беше дужно плаћати данке, подносити велике и мале работе и друге терете. С тога је владалац у оно време имао право да одвоји извесне делове земље и да

дару оно што му има давати потпуно је био слободан. На властелинствима поједине господе имали су своје куће, стоку, справе и алате, затим делове земље, које су обрађивали као своју и с којих господар није их могао дићи, докле је год обрађују. Зато су били дужни давати своме властелину известан део од производа и радити му који дан у недељи, косити му сено и радити виноград као и све друге послове, који се зваху онда мале и велике работе. Осим тога што је давао известан део производа своjем господару, меропах му је морао давати и „цареву перперу“ (а то је харач) и *соћ* (кабао жита). Меропси, поред тога што држе господарску земљу и обрађују је, могу имати и својега непокретног имања. Такве меропашке баштине биле су зависне од господара али су биле потпуна својина меропхова исто онако тврда као и властелинова.

Ни меропах, као оно отрок, није могао отићи са земље својега господара; ако би побегао, закон је забрањивао да га ко прими, а кад се пронађе враћан је натраг. Бегунци су строго кажњавани. Своје спорове меропси су расправљали код својих господара, а за царске дугове ишли су на суд царским судијама. Меропсима је и порота судила.

Пастири су имали иста права и дужности, које и меропси. Разлика беше само у томе, што они не обрађиваху земљу већ гајише стоку. Они су били настањени по катунима или су били ненастањени. Они настањени по гдекад су и земљу

обрађивали, а ненастањени само су стоку гајили. Они су живећи на манастирским, властеоским или владалачким баштинама били дужни киријати и преносити разне ствари на својим коњма (жито, со, вино и друго). Били су дужни сирити сир, градити јагњила, шишати овце и прерађивати вуну, учити коње за јахање, поправљати град око манастира итд.

Ако су пастири имали своју стоку, па су је хтели напасати по властеоским или манастирским планинама или пашњацима, морали су плаћати дотичном господару *травнину*, а ако су жирили свиње онда су плаћали *жировнину*.

Сокаљници су онај ред српских жупљана у старој држави, који је непосредно зависио од владаоца, а још није био ни на властеоској баштини ни на пронији. Они су живели на владалачкој земљи плаћајући владаоцу владалачки доходак (соћ, намет и харач). Работе сокаљничке биле су лакше од работа меропашких.

Поред поменутих сталежа у старој држави српској било је још *занатлија* или *мајстора*, којих је било и по селима, а они по градовима зваху се још и *грађанима*.

160. Имовина земље. — У Србији онога времена као и у свима другим државама земља целе државе беше владалачка својина и због тога становништво, које станује на њој, беше дужно плаћати данке, подносити велике и мале работе и друге терете. С тога је владалац у оно време имао право да одвоји извесне делове земље и да

их поклони коме било властелину за војне услуге на вечита времена или доживотно, или је те делове земље даровао манастирима и црквама. Према томе имовински облици земље код Срба у току средњих столећа беху ови:

1. *Крунска или владалачка добра.* — То беху земље које су биле својина владалаца и чланова владалачке породице. Оваква добра беху расута по целој ондашњој држави и називаху се за време краљевâ *краљевска*, за време царевâ *царска*.

2. За овим долазе земље, које као баштине припадаху црквама и манастирима. Ове земље већином су српски владаоци из побожности даровали црквама и манастирима. Ове земље зваху се *црквена или манастирска властелинства*, (нпр. хиландарско, бањско, дечанско итд.).

3. *Градске земље или баштине.* — Ово беху земље које су биле својина појединих градова. Такве земље беху просто баштина појединих градова.

4. *Баштине.* — Баштином се у старој српској држави називаше у опште непокретна имовина или својина. Она се прво везује за земљу, али се она могла тицати и какве зграде (палате, воденице итд.). Баштина се називала још *дедина*, *племенштина* или *племенита*, то јест она земља која је остала од деда, од старине, земља која је наслеђена. У правом смислу зваше се *баштином* она земља која је наслеђена од предака, и која није својина само онога колена које живи на њој, већ је својина свих претходних колена и треба да се остави у наслеђе будућим поколењима. Осим

тога за време оснивања српске државе јавља се и *баштина дарована* од стране владаоца, која је исто онако стална, „непоколебљива“ и „неотемљена“ (која се не може одузети), као и права баштина. За овим долази *баштина купљеница*. То је земља купљена с баштинским правом дарованим од владаоца. Слична је баштини купљеници и баштина која је миразом добијена и која се звала *прћија*.

Поменуте баштине кад су биле у рукама властеле биле су *независне*, али кад су биле у рукама оних себара, који су могли имати баштину, онда су оне биле *зависне*, као год што су и себри зависили од владаоца или властелина.

Пронија (од грчке речи пронија, што значи: чување, старање, предохрана) је она државна или владалачка земља, која је, за услуге учињене владаоцу и земљи, давана појединој властели на уживање за одређено време или доживотно. По смрти властелина, коме је таква земља дата, враћала се она опет владаоцу. Пронија нема баштинско право, већ онај коме је дата има право на уживање извесних прихода с ње. Пронију нико није могао продати ни поклонити.

И баштину и пронију, дароване од владаоца, могао је властелин изгубити, ако не врши своје клетвеничке дужности према својем господару. И једну и другу губљаше властелин ако је радио на издаји.

161. Државни сабор. — Од жупских већа у старо-жупанијском времену постепено се прешло

саборима великих жупана. Први помен о државном сабору налазимо још за владе великога жупана Стефана Немање. Доцније се све чешће помињу државни сабори тако да краљ Милутин и цар Душан не рађаху никакав важнији државни посао без договора са сабором све српске земље. Развитком сталежа у српској држави и државни сабор добио је нарочито обележје. Он је постао властеоска и свештеничка скупштина, на којој себри (неповлашћени људи) нису имали приступа. Душан законским одредбама наређује: да се себри не смеју скупљати на саборе, а ономе, који би покушао да сазове себре на сабор, да се уши одсеку и да се опали испод очију. Према томе на државни сабор долазили су: владалац, владарка, наследник престола, архиепископ (доцније патријарх) с властелом и вишим свештенством и духовништвом. У време царства сабор се већ редовно састајао у одређено доба, „доба саборно,“ као што Душан вели у својем Законику. На сабору је било одређено место где ће ко сести према положају и значају. Утицај државнога сабора на ток државних послова био је врло јак. И баш установа државнога сабора разликовала је ондашње српско државно уређење од византијскога, јер се установа државног сабора развила из старих српских обичаја државних.

Поред осталих државних послова на државним саборима доношене су законске одредбе и закони који су вредили за целу државу.

162. Црква, манастири и просвета. — Хришћанска црква све до Светога Саве не беше утврђена у српском народу. Хришћанство је било примљено, али стара вера и богомилство беху толико проткали хришћанску веру да је требао да се јави нарочити човек, који је познавао добро уређење православне цркве и који ће радом својим очистити православну веру у српском народу од мешавина старе вере и богомилства. Тај посао учинио је Свети Сава, али ни њему то није сасвим испало за руком. Истина православна вера утврђена је, али је ипак остало у њој много којечега из старе вере и по нешто из богомилства, те је тиме православна вера у Срба онога времена добила народно обележје. За владе Стефана Првовенчанога српска црква постала је самостална. Свети Сава беше први архиепископ српски. Тада је основано осам епископија, па како се ширила српска држава, тако је растао и број епископија. За владе цара Душана самостална српска црква проглашена је за патријаршију. Поред патријаршије постојала је у српској држави и Охридска Архиепископија као самостална црква. Столица српске архиепископије била је прво у Жичи, затим у Пећи, а столица патријаршије у Пећи. У Охридској Архиепископији столица је била град Охрид. При крају владе краља Милутина (1318) српска архиепископија беше подељена на тринаест епископија (зетска, рашка, хумска, хвостанска, топличка, будимаљска, дабарска, моравичка, скопска, призренска, липљанска, браничевска и мачванска) а на државни

сабор долазило је четрнаест игумана од четрнаест манастира (студенички, милешевски, сопотски, бањски, градачки, моравског Грáца, рашки, кончулски, модрички, хтетовски, гостиварски, ораховички, нагорички и скопски). Кад је архиепископија подигнута на степен патријаршије, онда је према проширењу српске државе повећан и број епархија, јер се доцније помиње још епархија кратовска, самоковска и друге. Охридска Архиепископија, као самостална црква, имала је своје епархије (нпр. костурска, воденска, коричка, битољска, струмичка, starатска, гревенска итд.).

Владике или епископи имали су приход од попова, који се звао *духовни доходак*. Овај духовни доходак састојао се у *димини* (данас димница) и *врховини*, а кŷпио га је *ексарх* (владичански изасланик), који је уједно био и епископски надзорник над свештенством.

Поред православних у старој српској држави било је и католика особито насељеника из Дубровника, Млетака и Италије. Они су махом становали по градовима, трговима и другим рударским местима. Имали су своје цркве и своје латинске попове, који су били подчињени или которском бискупу или архибискупу у Бару. Душан беше забранио латинским поповима строгом казном да не смеју преводити православнога Хришћанина у католицизам. Богомили ма да су јако гоњени у српској држави ипак их је још било. За владе Милутинове, изгледа, као да су биле повољне прилике за богомиле, јер их је Милутин не само трпео,

већ на једној повељи поред владика православних и католичких налази се потписан и *дед* богомилски као старешина цркве богомилске. Богомила највише је било у Босни, где су имали своју „босанску“ или „кршћанску“ цркву потпуно уређену по начелима богомилским. Сами богомили звали су се простим именом: *кршћани* или *добри људи*. Они су се делили на двоје: на *савршене* и на *обичне*. На челу „босанске цркве“ стајао је *дед*, а њему беху подчињени *стројници* (учитељи), којих је било дванаест. Међу њима беху најглавнији *гост* и *старац*. Гост је био обично заступник дедов, а он би га и наслеђивао у старешинству.

Манастира у српској држави било је и пре Стефана Немање, али се манастири умножише и разви калуђерски живот тек за време Немањића, особито после Светога Саве, који је први међу Србима написао уредбе о животу калуђера у манастиру (типик). Било је манастира који су имали врло велике баштине (као Студеница, Жича, Сопоћани, Свети Стефан у Бањи, Лесновски Манастир, Грачаница, Милешева, Раваница итд., а особито Хиландар у Светој Гори). Ове баштине манастирске биле су ослобођене од свих државних данака и терета. Од тих баштина а и због других повластица и владалачких прилога манастири су имали велике дохотке, те су се калуђери могли одати учењу и писању књига. Како је живот српских калуђера развијен према животу византијских, а особито према животу светогорских калуђера, то је и она просвета и образованост, што је они ши-

рише у српском народу, понајвише пресађена из Византије. Калуђери су знали грчки језик и с грчкога су преводили књиге на српски.

Манастири и монаси за прве половине владе Немањине династије имали су тако силан утицај на живот виших сталежа а донекле и целога народа, да се тај утицај може мерити с утицајем који данас има Запад на нас. Преко мушких и женских манастира, школом и васпитањем мушке и женске омладине, утицали су на цело друштво онога времена. Чланови вишега сталежа, па и чланови владалачке куће, често су ишли у манастир те се калуђерили, јер им манастирски живот из велике побожности изгледаше као најбоља припрема за царство Божје („Анђели су светлост калуђерима, а калуђери су светлост мирјанима“).

Манастири су били средишта свеколике учености онога времена; они беху средишта *за васпитавање* и *учење;* ту су постале прве српске школе. И ове школе биле су удешене према византијским манастирским школама. У манастирске школе стекла су се деца из разних сталежа те су се учила писмености и науци. Основу учења чинили су: часловац и псалтир и појање црквених песама. А за онога, који је научио толико да је могао лако читати и разумевати житија светих (Јефрема Сирина, Дионисија Ареопагита, Василија Великога, Јована Златоустога итд.), држали су да је учен човек.

У *библиотекама* манастирским налазило се разних рукописа, већином „житија“ разних светаца а по том разних „Зборника,“ у којима је била раз-

новрсна грађа за поуку и читање. Доцније дођоше „житија“ српских светаца, затим „житија“ српских краљева и архиепископа, летописи итд. Све су те књиге калуђери марљиво преписивали „уставним“ словима те беху чисте, лепе, украшене великим и китнастим словима, а често пута укусним сличицама (минијатурама).

Поред манастира у оно доба развише се *болнице*, где су се болни лечили од разних болести. Ту је било и разних лекара, које су често српски владаоци доводили из Италије.

Манастири су били и средишта за *књижевност*. Све што имамо написано и што има ма какве књижевне вредности за оно време, написано је у манастирима. Матица свих српских манастира на који се сви угледаху беше српски манастир Хиландар у Светој Гори. Поред Свете Горе највише манастира беше у Тесалији, тако звани „метеорски манастири,“ затим „осоговски манастири,“ манастири у Скопској Црној Гори, манастири око Шар-планине, манастири у Омољу и Кучеву, манастири у Овчару и Каблару, у Фрушкој Гори итд.

163. Закони и суђење. — За првих Немањића још се суди највише по обичајном праву. Али у исто време јављају се и поједине писане одредбе, које имају силу закона. Прво писано законодавство јавило се у цркви (канони), затим у појединим хрисовуљама, докле се поједине законске одредбе за владе цара Душана не скупише у један зборник проширен и објашњен, а који данас називамо: Душановим Закоником. У старој српској

држави судило се код разних судова. Судила је црква, судила је порота, судила је управна власт (ћефалија у градовима, војводе у војсци), судили су мешовити судови, а судила је и властела на својим властелинствима. Па опет је било извесних кривица, које су стално потпадале под државно суђење (за убиство човека — *крв*, за непронађено убиство — *вражда*, за крађу — *тати*, за разбојништво — *гусари*, и за помоћ меропху или отроку да побегне од господара — *пријем људски)*.

Суђење је за време Душана било писмено, пресуде су завођене у књигу. Постојале су таксе за позиве (печат), за јемство (рука), за сведочење (послух), за непослушност (одбој) итд.

Кад је властелин судио својим људима, онда је он седео на каквом узвишеном месту под ведрим небом или у хладу каквога лиснатог дрвета, па би скупио око себе људе и судио ономе, коме је потребно било његово суђење. Место на коме је властелин седео често је пута било урезано у стени и називало се *столом*. Трагови од тих обележених места и данас се налазе.

Царске судије за време царства имађаху своје судијске области у којима су судили, и које су с времена на време морали обилазити. Онај, који је имао с киме да се парничи, позивао је пред својега судију парничаре *печатом*, за који је морао платити неку таксу. Позвани био је дужан доћи пред судију. Често пута путујући кроз своју област судија је морао судити поједине ствари на лицу места. Нарочито су на лицу места пресуђи-

вани спорови између села око попаше или између жупљана и пастира. Казна, коју би учинио кривац због попаше, звала се *потка*, а накнада за штету учињену у попаши звала се *потрица*.

Судију је у послу судском штитио закон. Казне су биле врло строге за онога, који би напао или осрамотио судију. Ако би то учинио властелин, онда му се све узимало, а ако учини село, онда би се оно разграбило или раселило. Судија је у своjем послу за извршење судских решења имао помоћника који се звао *пристав*. Он је био службеник и суда и парничних страна, а био је дужан извршити судску пресуду онако како је пресуђено. Ако би предругојачио пресуду, морао се правдати, па ако се не оправда, онда му је била казна та што су му одсечене руке и језик.

Људи који су купили *глобе* звали су се *глобари*.

Порота или *поротни суд* остао је још од старине, а састојао се из добрих људи које су парничари бирали, свака страна по половину. Порота се делила према парници. Ако је велико дело онда 24, а ако је мало онда 12 поротника. Поротници су били из онога сталежа из којега су и парничари.

За доказе при суђењу разбојништва или крађе употребљавао се *Божји суд*, *котао* или правдање у цркви усијаним железом. Котао или Божји суд састојао се у томе, да окривљени из вреле воде извади усијан камен или гвожђе, па ако се не опрљи онда је невин. Правдање железом састојало се у томе, што је окривљени морао уси-

јано железо с ватре дићи и поставити на часну трпезу, па ако се не опече, невин је.

У старој српској држави казне су биле различите према сталежима, блаже за повлашћене сталеже, а теже за себре. За жупљане често је вредила заједничка одговорност целе куће, а не само појединаца.

164. Међународни односи. — У међународним односима Срби су имали посла с Бугарима, Византијом, Дубровником, Млецима, Угрима, Власима, Италијом, Рим-папом, доцније с Турцима итд. Између Србије и околних држава било је доста међународних уговора. Српски владаоци често су слали поједине великодостојнике као посланике на стране дворове, да сврше извесне поверене им послове. Ове посланике често прати које свештено лице, јер духовници беху најобразованији и најучевнији људи онога времена. Српски владаоци често су пута слали као посланике на стране дворове Дубровчане или Которане (нпр. Душан), као људе, који су били врло вешти у међународним пословима.

Уговори су закључивани обично на одређен рок. За боље одржавање и извршење уговора ови су се утврђивали заклетвом с једне и с друге стране. Заклетве су се полагале како између једноверних тако и између Хришћана и мухамеданаца. У том случају једни су полагали заклетву на Јеванђељу а други на Корану (нпр. при Сегединском Уговору 1444). Друго јемство за извршење уговора били су *таоци*, које су слали српски

владаоци на туђе дворове, а туђе примали на своје. Престанком уговора враћани су својима.

Језик старе српске дипломације био је разнолик. У међународним односима с Бугарском, Дубровником и Влашком био је српски; с папом и западним државама, особито с Млецима, латински или талијански, а с Византијом грчки. Српски језик крајем XIV столећа и доцније постаје дипломатски језик турских царева у свима њиховим пословима, особито у њиховим односима са словенским државама.

165. Трговина. — У првом времену до Немање трговина се није могла развити, јер није било утврђене средсредне власти, ретки су уговори с туђим државама, путови су незаштићени од самовоље појединих властелина, који су готово независни господари својих властелинстава. Трговац је морао, ступивши својим караваном на властелиново земљиште, почаствовати властелина поклоном, да би га овај пустио с купљом да тргује по његовој земљи. И колико је властелинстава трговац прошао, толико је морао царина платити у облику поклона. Али за време Немањића, кад је уређена државна власт, кад је пролаз кроз земље српске био заштићен, почиње се јављати трговина све живље, ширећи се од Јадранскога Мора на исток кроз српске земље. Тако се трговина из узанога круга српске државе развија и излази на широко међународно поље. Ово развијање трговине у старој српској држави иде лагано као и у осталим државама онога времена,

али се развија природно, и Србија у оно доба не изостаје у погледу трговине иза осталих европских држава.

Најславније доба српске прошлости огледа се између осталога и у правцу међународне трговине и заштите, коју јој је дао Душан, обезбедивши је од свију могућих сметњâ и узевши је под своју царску заштиту.

Дубровчани, Млечићи, Италијани и Саси беху најглавнији трговци по српским земљама онога времена. Трговци у оно време зваху се *купцима*, а оно што купују или продају *купља*.

Јачину међународнога промета код једнога народа и снагу његовога привредног стања најбоље показује оно што се извози из земље и што се увози. Из српских земаља током средњих столећа извози се: дрво за грађу, огрев и угљен, катран, дивљач, коже од дивљачи (нарочито лисичје и зечје), жива стока (говеда, свиње, овце), сољено месо, вуна, волујске, бивоље и овче коже, разна жита, лан, кудеља, свила у чаурама, восак, црвац (крмез), сребро, злато, олово и бакар. Од прерађевина извожене су чињене коже (Скопски кордован) и грубо сукно (раша). У српске земље увожено је у оно време: со, свите (разна сукна и хаљине), разне ствари израђене од метала; маслине, уље и разне мрчарије, разни зачини и воће, малвасија и коњи бољега соја, оклопи, оружје и коњска опрема. На све ове увожене ствари плаћали су трговци царину или при улазу у земљу или на појединим трговима.

Оно што се куповало, у прво време размењивало се, затим се плаћало сребрним зрневљем или плочицима, а после новцем. Купља се по српским земљама највише разносила коњма.

Српски владаоци заштићивали су и провозну трговину.

166. Путови. — Доласком Срба на Балканско Полуострво све је порушено што су стари народи били саградили. Али што се најбоље очувало то беху путови, које саградише Римљани и Византињани за војну и управну потребу. Главне такве путове наши предци назваше *царским друмовима*. Ови царски друмови беху тако згодно просечени и тако темељито саграђени да послужише за трговачки промет и управну потребу кроз многа столећа. Главни путови, којима је у оно доба струјила трговина, беху ови:

а) Пут из Спљета (старе Салоне) с Јадранскога Приморја преко Далмације и Босне за Митровицу (стари Сирмијум) и Београд.

б) Пут Босански из Дубровника кроз Требиње и Захумље (Требиње, Фоча, Плевље, Милешева) за Трговиште (Нови Пазар), па одатле за Косово.

в) Пут Зетски с ушћа реке Бојане на Скадар (на Свети Срђ), на Дањ, Свети Спас, где се састајао с путом од Леша, који је пролазио кроз Арбанију. Од Светога Спаса долином Дрима на Призрен, па преко Липљана на Косово, одатле на Јањево, Ново Брдо и Врање.

г) Пут, који је спајао Уцињ, Бар, Будву и Котор па уз брда Горње Зете излазио на чувени

кроз Црнољево, одатле на Пећ па преко равне и плодне Метохије, поред Голеш-планине у Косово и Звечан.

д) Знаменит је и пут од Београда кроз Моравску равницу на Ниш, Пирот и Софију, Пловдив и Цариград или на Ниш, Лесковац, Врање, Кратово у Солун. Поред ових путова било је и водених. Реке Бојана, Дрим, Сава, Дунав, Неретва и Морава, биле су пловне у оно време.

57. **Рударство**. — Српске земље природом су обдарене необично богатим минералним благом. По многим местима још су староседеоци пре Римљана копали поједине руде и топили или испирали поједине метале. Римљани су имали више значајних рудника. Срби почеше копати руде тек од половине XIII столећа. У српским земљама било је златних, сребрних, бакарних, оловних и гвоздених рудника, а било је и мешовитих: оловних и сребрних, сребрних и златних итд. рудника.

Најзнаменитији рудници беху: Ново Брдо, Копаоник, Рудник, Мајдан-Пек, Кратово, Хвојница, Сребрница и други. И народна песма помиње многе од ових рудника. Кад кнез Лазар хоће да [illegible] [illegible] вели:

[illegible]

[illegible]

далаца, а доцније држаху их под закуп Саси, Дубровчани или Млечићи. Из Србије су највише извозили злато и сребро Дубровчани. Било је двојаког сребра за извоз: *гламског* и *белог*. Гламско сребро није било чисто, већ помешано са златом, а бело је било чисто. Гламско сребро имало је 20% злата. Сребро се извозило и по страним трговима продавало у плочама, у зрну и још као *плико сребро* (можда сребро у листовима). Злато се извозило у шипкама, које су се онда у Србији звале као и у Италији *вергама* (verga). Злато и сребро на дубровачком тргу мерило се на *литре*, литра је имала 12 унчи, а унча 6 аксађа. Тежина једне литре износи данашњих 288 грама.

168. Државни приходи. — У оно време приходи државни нису се разликовали од прихода владалачких. Благајница државна била је исто то што и благајница краљева.

Приходи државни састојали су се из:

а) *Прихода с владалачких пољских добара*, које је са̂м владалац држао и од разних такса, закупа и казни (глобе).

б) *Приходи од непосредне порезе* и то приход *владалачке перпере*, приход од земаљских производа (житна пореза, soћ), приход од великих и малих работа.

в) *Приход од царина и провоза*. Овај је приход био састављен из разних врста. Царина је уношена у државну благајницу у извесним ро-

ковима. Царину нису плаћале само цркве на црквене ствари.

г) *Приходи од разних такса*, казни и глобе, који су се делили на владалачке, на црквене и приватне.

д) Приход, који се звао *дањ*, а то беше приход који је долазио од кирије, од пролаза кроз врата, преко моста, при продаји итд.

ђ) *Приходи од рудника*, који су долазили од руднога блага с отворених владалачких рудника и од ковања новца.

Осим побројаних прихода државних било је и других, као од поклона, које су трговци и други давали владаоцу при разним приликама (кад жени сина или удаје кћер, када зида двор, о разним празницима, итд.).

У погледу државних прихода онога времена Србија није заостајала иза осталих европских држава. Извори прихода у Србији онога времена потпуно се слажу с оним изворима осталих држава у Европи. Овај напредак српскога народа, којим је пошао од кад је постала уређена држава, прекинут је бујицом азијских Турака на штету српскога народа.

169. Новци и мере. — Новац је добро, које олакшава размену добара у народу, а у исто време и знак је извеснога ступња образованости. Српски новац XIII, XIV и XV столећа носи исто обележје као и новац осталих држава онога времена. Сама реч „новац“ не помиње се у оно доба, већ реч *динар*, која носи исто значење као и реч новац.

Динар је увек означавао само сребрни новац, и поред значења у опште новца јесте и име стварном сребрном новцу. Већи новац од динара била је *перпера*, а то је новац од 12 динара. Име перпера дошло је Србима од Грка (хиперпирон), а тако се звао златан новац византијских царева. Али у Срба XIII и XIV столећа особито на Јадранском Приморју перпера беше рачунски новац а не као прави ковани.

Поред динара и перпере јавља се у српској држави од времена Ђурђа Смедеревца и једна врста новца, која се назива *аспра*. То је био источњачки новац. У Дубровнику и у српским земљама за време Турака губи се динар и замењује га аспра.

Вредност је динару била разна, па је према томе и подешавана величина сребрнога динара. Најтежи велики динар имао је 2 грама и то 1230 године, а за време Ђурђа Бранковића 1·20 грама.

До смрти цара Душана у Србији су ковали новце само краљеви и цареви и град Котор, а после Душана ковали су поједини великаши (Дејан, Вук Бранковић итд.) и можда поједини градови (Призрен, Скопље, Скадар, Смедерево итд.). Душанов Законик строго је забрањивао појединим златарима да кују новац без воље цареве.

У старој српској држави беху познате ове мере: *мат*, *литра* и *мотка*. *Мат* беше мера за њиве и винограде, а био је мера и за тежину жита, којим је требало засејати простор од једнога мата. Један мат делио се на 40 литара. *Литра*

жита била је толика, да се њом могло засејати пет квадратних мотака. Једна *мотка* износила је дужину од девет и пô педаља; а *педаљ* је дужина, што мери раширена рука од врха палца до врха малога прста. Према томе дужина једне мотке износи од прилике један хват или два метра, а један мат простора захватао је око 500 m^2.

Простор се обично мерио конопцима, који су хватали десет или дванаест мотака.

Тежина једнога мата износи око 480 унци или 2880 аксађа (једна аксађа тешка је 4 грама).

Поред мата постојала је мера за жито, која се звала *кабао*, а кабао жита је имао исту тежину као и један мат жита.

Жито се мерило и на *товаре* и на *старе*. Један товар има 40 стари. За жито била је и мера која се звала *лукно* и *полулукно*.

Мера за платно, сукно и остала ткива био је *лакат*, чија је дужина била колико један *аршин* (око 75 см.).

170. Војска и оружје. — Војска у старој српској држави била је састављена из војске коју су доводили поједини властелини, и војске најамничке. У осталом војника је било у свима редовима старога српског друштва, осим духовника. Домаћа војска састојала се из *баштиничке*, коју је доводила о свом трошку властела, која је имала своје баштине; и из војске *пронијарске* коју су доводили о свом трошку пронијари. Војску најамничку састављали су понајвише најмљени странци

(Фрузи, Каталонци, Немци, Турци и други) а било је и Срба који су под најам војевали.

Кад је требало сакупити војску (мобилисати) владалац је позивао властелу да у одређеном *року* дођу на *зборно место*. Рок је обично месец дана, а рочиште или зборно место било је једно или више њих.

Је ли нама путовати време.
На Косово лепо поље равно.
На *рочиште* честитоме кнезу?

Главни заповедник целе војске био је владалац (краљ или цар) а после њега *велики војвода*, који је после владаоца био најглавнији заповедник војске. По областима главни начелник војске био је *војвода*. У време рата заповеда војском, како вели Душанов Законик, *цар* и *војвода*. Још се тамо каже: „Што ко нађе у туђој земљи за време рата да води или носи пред цара и војводу.“ Исто тако каже се у Душановом Законику: „На војсци (за време рата) да обладају *војводе колико и цар*, што заповеде, да се слуша, а ко пречује што (и не послуша), да се казни онако, као онај, који цара не послуша.“

Војска се скупљала под заставу која се звала у оно време *стег*. Онај, који је стег (заставу) носио звао се *стегоноша*, а *велики властелин стегоноша* био је онај војвода, под чију се заставу скупљала војска из више жупа.

Народна песма помиње као заставника Бошка Југовића:

Крсташ га је барјак поклопио
Побратиме, до коња алата,
На барјаку од злата јабука,
Из јабуке од злата крстови,
Од крстова златне ките висе
Те куцкају Бошка по плећима.

Исто тако лепо је описана у народној песми и застава Мусића Стефана, сестрића кнеза Лазара. Кад Мусић хоће да полази на Косово, онда његов слуга одлази у господске дворе:

И износи крсташ свилен барјак,
На коме је дванаест крстова,
Свих дванаест од чистога злата,
И икона светога Јована,
Крсно име Мусића Стевана,
Прислони га уз господског двора.

За ниже војне старешине испод војвода и жупана зна се још толико, да је било: *тисућника*, *сатника* и *десетара*.

Војнички рог као да је заменила *труба*. Кад би затрубила труба, сви би припасивали оружје и спремни би се скупљали на рочиште. У време деспота Ђурђа већ беху познати *таламбаси*, а то беше нека врста добоша, којима је даван знак за полазак војсци.

Оружје се делило на оружје за *одбрану* и оно за *напад*. Оружје за одбрану било је: *шлем*, *штит* и *оклоп*.

Шлем се зове још и *кацига* (а и кацида). У почетку је шлем био од оковане коже, затим од плетене жице, а најпосле од кована гвожђа.

„На глави му сребрна кацида,
На кациди тријест перјаница.“

Штит је оружје за заклон и одбрану. Прављен је од коже, а окиван је гвозденим или металним оплатама. На средини, споља, метала се халка. Изнутра имао је рукатке или каише, те се за време рата намештао на леву руку.

Оклопи су били састављени из више делова. Прави *оклоп* штитио је прса, *шенкел* (ногавице) беше део оклопа за ноге, *аколарија* (оковратник) за врат. Најпосле *барбата* (подбрадник) за заштиту доњега дела главе. Осим тога долазе још *рукавице*. За владе цара Душана Млечићи су спремали за његову војску нарочите штитове по *начину српском*.

Доцније је дошао *панцир*, а то беше кошуља плетена од жица или састављена од ситних колутића. Пре панцира постојала је кожна хаљина за војнике обложена колутима (брњама) или плочама и гвозденим оплатама, којима је био задатак да одбијају ударце стрела и мачева.

Оружје за напад састојало се из *стреле* (која је састављена из лу̑ка, тетиве и стрелице). Стреле су ношене о рамену за леђима у *тулцу* или *тулајици*. Било их је разних врста. За стрелом долази *мач* и *сабља*. Мачева је било разних врста (пламени мач, мач коврдин, зелени мач, итд.). Исто тако било је и разних *сабаља* (димишћија, аламанка, навалија, итд.). *Копље* је такође оружје за напад. Копаља је било разних врста (дужих и краћих, коштуница, итд.). Поред поменутога оружја

за напад било је још буздована (шестоперци), наџака, ножева, секира, брадава на дужим и краћим држалицама, ручних праћака, итд.

За опкољавање градова било је различитих справа: за разбијање зидова, за бацање тешкога камења, за бацање великих копаља по више њих одједаред. Доцније за време Ђурђа Бранковића улазе у војну употребу и топови.

У време цветања српске државе било је и војнога вежбања и војничких игара, где су се јунаци и витезови надметали снагом и војном вештином. Били су познати у боју мегдани, а познати су били и двобоји. Душан у својем Законику има овакву одредбу о двобоју: „На војсци да није свађе, а ако се сваде двојица, да се бију, а други од војника да им не помаже. А ако ко потрчи и помогне, да се бије."

Војска је била подељена на *пешаке* и *коњицу*, на *копљанике* и *стрелце*.

171. Неимарство и сликарство. — С хришћанством дошло је Србима и неимарство и сликарство. Најлепши представници старога српског неимарства јесу манастири: Студеница, Жича, Милешева, Грачаница, Дечани, Раваница, Манасија, Љубостиња и други.

Осим манастира било је и других грађевина, као болница, кула и дворова. Истина стари Срби најрадије су градили своје куће од дрвета, па тако су градили и владаоци и великаши. Али опет било је двораца и кула од камена зиданих. Једна добро сазидана кула могла је имати од прилике овакав

зиглед: У дну куле налазио се подрум, бунар или тамница. На првом спрату била је кухиња и одаје за женску чељад. На другом спрату биле су одаје за спавање. Постеље су биле одвојене једна од друге преградама или завесама. Унаоколо поред зидова биле су клупе, на којима се седело и оружје остављало, ако није о зид вешано. На трећем спрату биле су одаје за госте, за гозбе и свечаности.

Куле су биле дебелих зидова и сваки просек за прозор био је као нека одаја за себе, одакле се могло гледати далеко у околину.

Од ових кула доцније су се развили двори. У дворовима, осим одаје за гозбу и свечаности, беху још *ложнице*, у којима се спавало, и *ризнице*, у којима се чувало оружје, пехари и друге ствари од злата, сребра и кристала. Чувало се у ризницама и свечано одело од свиле и кадифе; затим свите златом и бисером искићене. Ложнице су такође биле украшене богатим застиркама а и живописом.

Сликарство се развило нарочито ради светитељских ликова по црквама и манастирима, ради икона и других украса.

И куле и дворови онога времена нису били без ликова.

172. Одело. — Прости свет, жупљани и катуњани, носи одело израђено од кудељна платна, коже и сукна. На ногама су *чакшире*, *клашње* (чарапе) и *опанци*, на леђима кожуси или израђени од просте раше (сукна) *гуњеви*.

Властела је имала богато и укусно одело, јер су се властелинке занимале отменим радом, везле су златном жицом и свилом по кадифи и свиленом платну. Радови су били и укусни и раскошни, што сведочи она школа краљице Јелене Францускиње и оне завесе за двери, које је радила удовица Угљешина *Јефимија*, од којих се једна налази данас у Хиландару, а друга у Раваници, у Срему.

И женско и мушко одело у српске властеле било је необично богато, искићено и скупоцено. Тако се помиње: *плашт златом украшен*, или *драгоцене свите лавовима украшене*, или *огртачи с извезеним орлићима*.

У првој половини XV столећа богата властелинка опасивала се: *појасом бисерним на хаздеју црвеном* или *појасом сребрним позлаћеним на тканици плаветној*. Као горњу хаљину богата властелинка носаше кунташ златом извезен од црвенога аксамита а постављен хељдама, а то је била горња хаљина, која се припија уза струк с рукавима, који слободно висе од рамена као крила, све то од црвенога атлаза искићено шарама од златне жице, а постављено скупоценим хермелином. На глави је пошен венац од крупна бисера и драгога камења. У ушима су пошени обоци (минђуше) од бисера и сафира, а на прсту прстен са „змајевим очицама“ (опал) или камен сафир и рубин. Разуме се да је поред овога богаства међу властелом било на другој страни сиротиње у нижим сталежима.

173. Сто и посуђе. — Друге половине XIV столећа и у XV сто је покриван белим платном — сто̑лњаком (чаршавом). На столу се налазило разно посуђе. Било је ножева и виљушака. У XV столећу код Срба виљушка се звала *бадаљка*, или по талијанском *пирун*. Било је тањира и чаша разне врсте и од разнога градива; било их је од злата и сребра, позлаћених и шарама украшених. Било је бокала, купа, кондира, кругла̑ и другога разноврсног посуђа. У богатим властеоским кућама све је то посуђе било од злата, сребра и кристала, као нпр. у кући Степана Вукчића Косаче.

ИСТОРИЈА СРПСКОГА НАРОДА

ЗА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ОД

Миленка Вукићевића

ДРУГА КЊИГА

ОД ПОЛОВИНЕ XV СТОЛЕЋА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА.

У БЕОГРАДУ

Нова Електрична Штампарија Петра Јоцковића

1902.

Предговор.

Признат је велики значај, који има историско образовање у јавном животу и раду, стога сви културни народи обраћају пажњу овом образовању у својим школама. У том погледу велики народи обратили су нарочиту пажњу народној историји. Према томе види се колико је потребно сваком образованом Србину што боље познавање прошлости свога народа. Зато и по најновијем нашем наставном плану Историја Српскога Народа заузима видно место и као засебан предмет и као саставни део Опште Историје. Ми за средње школе немамо погодан уџбеник за Историју Српскога Народа. У том погледу осећала се нарочита празнина за нашу нову и најновију историју. Овом књигом старао сам се да попуним ту празнину и да ученицима и наставницима дадем књигу, која би им пружала преглед Историје Српскога Народа од пропасти српских држава у XV столећу до Берлинског Конгреса.

Овде да учиним само једну напомену наставницима, који предају Историју Срп-

скога Народа. Како је наша књижевност сиромашна делима за лектиру по Историји Српскога Народа, а нарочито делима удешеним за лектиру ученика средњих школа, то сам гледао, да у ову књигу унесем што више историјскога градива. Ово тим пре што ова књига говори о новим и најновијим догађајима наше прошлости. У књизи су обележени чланци, који су за учење дебљим бројевима, а чланци за лектиру тањим. У осталом сваки наставник може распоредити градиво унесено у ову књигу према времену, које му је на расположењу.

Чланака обележених за лектиру има око 80, који захватају једну трећину књиге. Ове чланке наставник може само прочитати у разреду и објаснити по где што. Ово се највише тиче оних чланака, који говоре о појединим уредбама.

19. августа 1902. год.
у Београду.

Мил. Вукићевић.

Преглед садржине.

Четврто време.

Од половине XV столећа до Кочине Крајине.

Преглед српске историје од 1839-1878

I

Србија

II

Црна Гора под кнезовима.

III

IV.

ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

Веће штампарске погрешке, које треба исправити, ове су:

На страни 1	у 2	врсти	одозго	стоји: Сабињанин Јанко	
				треба: Сибињанин Јанко.	
„ „ 14	у 2	„	„	стоји: [illegible]	треба: [illegible]
„ „ [illegible]	„ 4	„	одоздо	стоји: Темишвара.	
				треба: Темишвара	
„ „ 36	„ [illegible]	„	„	стоји: која беху,	треба: које беху
„ „ 163	„ 2	„	одозго	стоји: њих је опушњавали.	
				треба: њих је опушњавала	
„ „ [illegible]	„ 11	„	одоздо	стоји: кад Молера	
				треба: код Молера	
„ „ [illegible]	„ 2	„	„	стоји: кнежевина	
				треба: кнежевина	
„ „ 217	„ 15	„	„	стоји: [illegible]	треба: [illegible]
„ „ [illegible]	„ 1	„	одозго	„ пријатељима	
				треба: пријатељима.	
„ „ [illegible]	„ 2	„	одоздо	стоји: поглавара	
				треба: поглаваре	

ЧЕТВРТО ВРЕМЕ

ОД ПОЛОВИНЕ XV СТОЛЕЋА ДО КОЧИНЕ КРАЈИНЕ

ЖИВОТ СРБА У XVI и XVII СТОЛЕЋУ

I

Срби у Угарској
(1463—1528)

1. Исељавање Срба у земље под Угарском. — Кад подпадоше под турску власт деспотовина (1459) и краљевина у Босни (1463), поче српски народ гомилама остављати своја стара седишта и насељавати се у земље преко Саве и Дунава, које беху под управом угарских краљева. Срба у овим земљама било је и пре IX столећа, али највише их се насели после пада Србије и Босне. Ово исељавање Срба у земље с десне стране Саве и Дунава трајало је све до 1813 године, када је била последња јача сеоба. Миром (1465) између Турске с једне, Млечића и Маџара с друге стране, дође цео северни део босанске краљевине под Угарску, те Матија, тадашњи угарски краљ, а син Сабињанин Јанка (Јана Хуњадија) створи две бановине: *сребр-*

ничку са столицом у граду Сребрнику и *јајачку* са столицом у босанском граду Јајцу. Тако после пада Босне под угарском влашћу беху: Мачва са Београдом, јајачка и сребрничка област и све српске земље северно од Саве и Дунава.

2. Змај Деспот Вук Бранковић (1471—1485). — У време преговора за мир између Турске и Угарске (1465) дође с једним посланством на двор краља Матије унук Ђурђа Бранковића, *Вук,* који је дотле био на турском двору. Краљ Матија одби понуђени мир и врати турске посланике. Вук оста на угарском двору и краљ му даде Сланкамен, који је негда припадао његовом деди Ђурђу.

У време рата краља Матије са Чесима (око 1471) турске чете упадаху у Угарску, пљачкаху и одвођаху робље. С тога на граници Турске и Угарске није било никако мира. Да би задобио што јаче Србе да се боре против Турака, Матија постави Вука за српског деспота у Срему, а Николу Илочкога (Ујлакија), сремског властелина, за краља босанског (око 1471).

Матија је хтео тиме да покаже Србима како заиста мисли обновити српску деспотовину и краљевину и привезати Србе за се. И доиста, овим је више успео него што се надао. Уз деспота Вука пристадоше највиђенији српски јунаци и војводе. Срби поврве са свих страна, окупе се око њих, и отпочну нову борбу са Турцима. Краљ Матија, овако оснажен српском

војском под деспотом Вуком, потуче пољску војску на пољу Ракошу изнад Пеште. У овој победи Вук се толико прославио да га од тада зваху *Змајем*.

Међутим и Турци учесташе својим нападима на јужне крајеве Угарске, нарочито на Срем и Славонију, те палише и пустошише поља и винограде. Већ беху одвели у ропство око 3000 душа из тих крајева без икакве борбе и отпора. У ово време Турци не имајући Београда (јер беше у угарским рукама), подигну на Сави нов град — *Заслон* (Шабац) те се још боље утврдише и спремише за даље нападе на Угарску. Због опасности која прећаше од Турака, крене краљ Матија са Вуком војску од 10000 људи право на Шабац. После краће опсаде освоје га. Краљ Матија врати се у Будим да се жени, а војска под Змај Деспотом Вуком пође да освоји Смедерево. Вук поче око Смедерева подизати утврђења од земље, палисада и плетена прућа, особито на Годоминском Пољу. (Оно што беше најближе Смедереву назваше *Витешком трпезом*). Цело лето (1476) водила се борба око Смерева. А кад Турци, крајем те године, победе војводу молдавског ударе изненада (са 40000 људи) на Вука, разбију га, растерају му војску, а утврђења сравне са земљом. Од тада упади Турака у угарске земље биваху све чешћи. У том Вук удари на Босну (1479). потуче Турке близу Травника и продре чак до *Врхбосне* (Са-

рајева). Нешто пре овог упада Вукова крену се Турци од Смедерева (са 43000 људи), ударе на Ердељ, али их Матијина војска, са српским војводама кнез Павлом и Јакшић Дмитром, страшно потуче на *Хлебном пољу*. У то време умре султан Мехмед а његови се синови, Бајазит и Џем, заваде. Џем побегне а Бајазит се докопа престола. После ових међусобица почну Турци јаче надирати у Угарску. Змај Деспот Вук удари на Турке са другим војводама (1481), продре у Србију, дође до Крушевца, заузме га, поруши и опустоши целу околину. При повратку поведе собом до 50000 Срба и под Смедеревом преведе у Угарску. За услуге краљ Матија поклони Вуку неке градове и земље. Ускоро по овоме (1483) закључен је мир између Турске и Угарске, а Вук је, по закључку мира, живео још две године. Умро је 1485 године не оставивши после себе порода, те српски деспотски престо остаде упражњен.

3. Деспоти Ђорђе и Јован, и мати Ангелина (1485—1502). — Још пре Вука беше умро и Никола Илочки названи краљ Босне. Тако нестаде српске краљевине у Босни за свагда, а српске деспотовине с оне стране Саве и Дунава за неколико месеца.

Стеван, син деспота Ђурђа Смедеревца, пошто се ожени *Ангелином* (ћерком арбанашког властелина Арианита Комнена), постаде пашеног Ђорђа Скендербега. Доцније отиде у *фур-*

ландски Београд, који му даде немачки цар на уживање.

У том граду живео је до своје смрти (1477) вазда љутит на синовца Змај Деспота Вука, јер држаше да му је овај преузео право на деспотство. После смрти оставио је синове Ђорђа и Јована и кћер Мару.

Кад Вук умре без порода, беху наследници деспотског престола и имања његовог *Ђорђе* и *Јован.* С тога њихова мајка Ангелина похита с њима у Угарску и краљ Матија лепо их прими (крајем 1485 године).

Српска помоћ била је јако потребна краљу Матији у борби против Турака, за то Србима постави за деспота старијег сина Стеванова Ђорђа (о Ускрсу 1486). Тада се Ђорђе заједно са братом Јованом закле на верност краљу Матији. Деспотовао је око десет година делећи власт са мајком Ангелином, али крајем XV столећа повуче се од светских послова и покалуђери у граду *Купинику* добивши име *Максим,* а деспотство преда своме брату Јовану. Максим је доцније био митрополит српски у Београду.

Краљ Матија признаде и Јована за деспота. Он је као и брат му Ђорђе делио деспотску власт са мајком Ангелином. Потписивао се: *милостију божијеју деспот Јован.*

Он се такође храбро борио противу Турака упадајући више пута у суседне земље турске. Па опет није могао одолети Турцима, већ се морао

повући са столицом из Купиника у *Беркасово*, које је откупио од краља Матије. Деспотовање Јованово било је кратка века. Умро је 1502 године не оставивши наследника а сва добра његова заузе угарски краљ. [Читај песму: „Смрт Деспотовића Јове"]. За многа добра која су чинили српском народу, и што су подигли манастире: *Опово и Крушедол*, православна српска црква примила их је за Божје угоднике. (Крушедол је горео 1716 год. и тада су сагореле мошти владике Максима).

4. Деспотица Јелена и Стеван Штиљановић (1502—1515). — По смрти деспота Јована прими се старешинства и деспотства удовица деспота Јована. Она не беше кадра да одолева навалама Турака, зато позва из Херцеговине свога рођака *Стевана Штиљановића* (од Паштровића). Овај се јуначки борио против Турака и Срби га толико заволеше, да замоле угарског краља да га постави за деспота. Испочетка се краљ устезао, али желећи да Србе придобије за нов рат, који му беше у изгледу са султаном, потврди га за деспота.

Навала турска беше тако силна да их Стеван, поред свега јунаштва својега и српскога, не могаше одбити, већ мораде оставити своју престоницу у *Моровићу* и са многим народом отићи у *Барању*. Краљ угарски (Владислав II.) даде му град *Шиклуш* али га тамо мучки убише (1515). Доцније су му мошти пренесене у ма-

настир *Шишатовац*. И њега је наша црква примила за Божјег угодника.

5. Пад Београда (1521 год.). — После несрећне смрти Стевана Штиљановића Срби осташе без старешине. Деспотица Јелена бавила се и даље у Купинику али није имала никакве власти. У Угарској беше на престолу, под намесништвом, малолетни син краља Владислава *Луј;* у земљи беху нереди и забуне, благајнице беху празне, а погранични градови оскудни у одбрани.

Баш у то време умре султан Селим I а наследи га син, даровити *Сулејман Велики,* страшан завојевач, који турску силу попе до највеће снаге, а државу прошири на све стране. Он одмах посла у Угарску посланике, да траже данак од краља. У то време угарска војска под предводништвом хрватскога бана сузби турску војску, која целог лета (1520) опсађиваше Јајце у Босни. Кад у Угарској чују за ову победу, затворе Сулејманове посланике. Сулејман се naљути и, жедан освете, пође на Угарску (с пролећа 1521 године). Прва му намера беше да освоји Београд. С тога кад стиже са великом војском до Ниша, подели је на двоје. Једна пође на Шабац, а друга на Београд. За оном војском, што оде Шапцу, пође и султан. Пред војском јездише лаке коњичке чете те пустошише свуда поред путова и брзо стигоше Шапцу. Шабачка опсада јуначки се бранила,

а кад их је спало само на шездесет јунака, и кад Турци напунише шанац сноповима прућа, онда се решише да јуначки умру. Турци јуришом освојише град тек пошто паде неколико стотина мртвих Турака. Опсађене посекоше и главе им поред пута ударише на коље. За тим се подигне мост преко Саве за прелаз у Срем. Султан с војском пређе Саву, оплени Срем и разруши град Купиник и друга места, па се упути Београду. Међу тим велики везир већ месец дана опсађиваше Београд, који беше високих зидова са још вишим округлим и четвоространим кулама међу којима су највеће биле *Небојша и Житница*. Српске чете бориле су се у предграђу, али кад турска сила навали свеколиком снагом, повукоше се у тврђаву. Сад Турци стану туђи град ватром из многих топова и врло често јуришати. Међу самим заповедницима посаде не беше слоге, те заповедник угарски стидно преда град Турцима. И тако године 1521 (29 аввгуста) Сулејман освоји Београд.

Чим је пао Шабац и Београд, деспотица Јелена побеже из Купиника у *Вилагошвар* своме брату Јакшићу а после оде у Хрватску где и умре.

6. Деспот Стеван Берислов. (1526) — Пад Београда пробудио је и краља Луја и угарске великаше, јер сад султану беше отворена цела Угарска а Сулејманова сабља стајаше изманута

над краљевином угарском. За спрему војске против Турака краљ не имађаше новаца па наметну велики порез на све поданике своје државе. А да би Србе опет прикупио, охрабрио и задобио, постави за српског деспота *Стевана Берислова*, али то већ беше доцкан. У Угарској непрестано трајаху раздори међу великашима. Сулејман скупи преко 200.000 војника и крајем августа дође на *Мухачко поље*, где угарску војску страшно потуче. Краљ измакне из страшног боја и бежећи удари на неко блатиште, где се завали у глиб и пропадне. Пошто султан пороби и опустоши околину, крене се на Будим, освоји га и оплени, па се врати у Цариград.

7. Цар Јован Црни. (1526—1528) — После пропасти на мухачком пољу Угарска остаде без краља. При избору новога краља великаши се позавађају. Једни хтедоше за краља великог војводу аустриског *Фердинанда*, а други *Јована Запољу*, ердељског војводу. Тако се Угарска краљевина подели на две странке. Па и Срби се поделише на две групе. У први мах сви знатнији Срби пријђоше Запољи.

Баш у то време јави се међу Србима у Угарској некакав необичан човек, средњег а витког стаса, црномањаст, који се казиваше да је рођак деспотици Ангелини и да се зове *Јован Црнојевић*. Срби га назваше *царем* својим, а Маџари *црним*. Он говораше да је дошао да ослободи Банат и Срем од Турака и од маџарских

спахија. Народ га поштоваше као неког пророка, те му притицаху Срби из Угарске и из турскога царства, и гинуше за њим као за својим спаситељем. Он удеси свој двор у Суботици, постави себи благајника и главнога заповедника над војском, која је износила на 12.000 људи.

Запоља, намеран да заузме краљевски престо, кад чу за *цар Јована,* позва га да му дође и пристане уз њега. Јован оде Запољи у *Токај* и обећа му да ће се борити против Фердинанда. Запоља сазва сабор у *Стојни Београд* и крунише се за угарскога краља. Тада уз њега беху браћа Божићи, Павле Бакић и Цар Јован са својим људима.

После крунисања Запоља рече Цар Јовану да уђе у Бачку и растера пљачкаше Турке. Јован то учини, земљу освоји и раздели је међу Србе. Сад мацарске спахије хтедоше да се врате у Бачку и да заузму своја добра, али их Јован не хтеде пустити, већ се завади са Маџарима, удари на Суботицу и заузме је, исто тако и варош Чому. Тиме зада Маџарима тако велики страх, да га се више бојаху, но и самог Запоље.

Фердинанд се такође стараше задобити Србе и оцепити од Запоље. С тога посла Цар Јовану посланике са даровима и предлозима. Предлоге српских старешина прими и од тада Цар Јован остаде веран Фердинанду. Исто тако одустаде од Запоље и Павле Бакић. Кад дозна

за ово Запоља посла војску на Јована под заповедништвом Перињија. Сукоб је био код *Сегедина*. Перињијева војска би потучена тако, да се једва спасе и сам Перињије. Ово уплаши толико Запољине присталице, да му посаветују да бежи, али он позове варадинског бискупа (Емерика Цибака) да га одбрани од Срба. Овај скупи војску, удари на Јована, и победи га. Одмах за тим Јован покуша да удари на Сегедин, али га одбију, и ту га по други пут рани некакав Маџар из потаје. Он се склони у оближње село (Торњош) да се лечи. Ту га нападне један Запољин војвода (Валентин Терек), убије, осече му главу, и пошље у Будим. (1527). Остатак војске Јованове дохвати се Дунава па се на шајкама упути краљу Фердинанду. Пловећи уз воду требаше им проћи поред Будима, где је Запоља на обалама подигао заседе за стрелце, а реку затворио великим гвозденим ланцима. Јуначки Срби Јованови не уплашише се, већ под кишом од танади превеслаше преко ланаца Запољиних, прођоше између Пеште и Будима, и доспеше до Коморана краљу Фердинанду.

Ускоро после овога умре Запоља (1540) те остаде краљ угарски Фердинанд који доцније постаде и царем немачким.

Смрћу Цар Јована Срби изгубише своје народне политичке старешине у Угарској, а смрћу Јована Запоље радња српских исеље-

ника губи онај значај, који је дотле имала, јер наскоро и угарска краљевина постаде будимски пашалук турске царевине. Боље не прођоше ни они Срби у остатку босанске краљевине, око града Јајца, јер у пролеће (1528) смедеревски војвода и сарајевски везир крену велику војску на Јајце. Опсађиваху га десет дана, тукоше га из топова и рушише зидине градске. Посада беше немачка а њихов старешина и сувише плашљив, те предаде град Турцима под условом: да нема чка војска слободно изиђе. Јајце су бранили Срби и Хрвати шесдесет и пет година. Под зидинама његовим хиљаде турских бораца оставило је своје кости, а Немци не могоше ни десет дана да га чувају.

Туђа рука слаба одбрана.

После овога времена престаје уређена борба Срба са Турцима. Српски народ сломљен, политички сатрвен, робовао је Османлијама. Ово је робовање мрачна ноћ, која се наднела над српским племеном, али не тиха, не без потреса. Српски народ водио је и даље борбу са Турцима преко својих горских хајдука и приморских ускока сећајући се вазда својих јунака и војвода, краљева и царева. (Прочитај песму: „Маргита дјевојка и Рајко војвода“ у III књизи Вукових пјесама).

8. Срби у Угарској после Запоље. — Турци су и после смрти Запољине наставили борбу против Аустрије, која је трајала скоро двадесет година. У свима бојевима Срби су се храбро борили, одликовали се јунаштвом и верношћу, просули море крви своје за туђе користи, често пута под туђим именом и туђим војводама, без икаква добра за се и своје потомке.

Кад је пао под Турке Банат (1562) Срби се онда разиђу по Срему, Барањи, Бачкој, Ердељу, Влашкој и Горњој Угарској непрестано борећи се уз угарске краљеве из дома Хабзбуршког против Турака. Ма да је између Турске и Аустрије био закључен мир (1562), опет Турци непрестано упадаху из Босне на земље аустриских надвојвода и пустошише крајеве по Хрватској, Славонији и Срему што их беху Срби населили измичући испред турске навале.

Међутим у Бечу су добро оценили шта вреди прекаљена српска војска у борби против Турака. Зато немачки цар (Рудолф II) оснује *војничку крајину* под управом немачких генерала (1578). Срби су у војничкој граници добили разна права и повластице, која су потврђивали поједини цареви особито у току седамнаестог столећа.

Да би дошло што више Срба у војничку крајину немачки цар (Рудолф II) опрости свима, који се населе на пусто земљиште, сваки порез. За то Срби беху дужни ојевати против Турака.

Доцније свима Србима у војничкој крајини призната је слобода вере и унутрашња самоуправа; имали су право носити народно одело; ослобођени беху кулука и давања десетка римокатоличким свештеницима. За ова права Срби су били дужни чувати насељене крајеве од Турака и помагати цару против непријатеља.

Ове су повластице временом потврђиване и прошириване али само на хартији, јер не могоше заштитити Србе од силних насиља, која су чињена и од свештеника других вера и од власти. Гоњења су отпочели најпре у Ердељу, где су хтели Србима да наметну другу вероисповест (калвинизам). После овога почну их гонити у Угарској, Славонији и Хрватској римске владике да пређу у католицизам и унију. Сви напори римских владика беху узалудни, јер Срби осташе верни православној вери.

II

Срби у Далмацији.

9. Исељавање у Далмацију. — У исто време кад победише Турци Угре код Мухача, беху навалили и на Далмацију. Они су још раније освојили неке градове (Острвицу и Скрадин) а кад се заврши рат (1533) остаде слободна само клшика жупа с градом Клисом, кога одбранише *српски ускоци.*

При овој навали Турака на Далмацију католици оставише своја станишта и њихове цркве опустише. Тако се исели сав хрватски народ из места, која узеше Турци. Ове земље од *Цетине* до *Зрмање,* остављене од Хрвата, насели српски народ из Босне, Херцеговине и Србије. То је била највећа сеоба Срба у Далмацију (десила се између 1523 и 1527). Срби су прешли заједно са својим свештеницима, те су у насељеним местима подигли многе православне цркве. Насељавање Срба у Далмацији помагале су турске власти а особито *санџак-бег кнински*, који је желео да има ко обрађивати ову земљу. Поред санџака книнскога Турци су основали ускоро и *санџак лички.* Оба санџака беху подвргнута под врховно заповедништво босанскога везира.

Живот Срба у Далмацији захваљујући правичности Сулејмана Великога и посредовању млетачке републике, био је тиши и православље је било доста слободно. Али опет услед рата Млетака с Турцима (1538—40) Срби су много трпели од Турака.

С обновом Пећке Патријаршије српско-далматинска црква дође под духовну власт босанских митрополита, који се од тога доба назваше „дабро-босански лички и клишки митрополити“. Овако стање у Далмацији трајало је све до 1699 године, када је цела потпала под власт млетачке републике.

10. Ускоци. — Још пре велике српске сеобе у Далмацији (између 1523—1527) беше доста Срба, који не могаше живети под Турцима од насиља, већ оставише своју земљу и ускочише у Далмацију, склонише се у тврде градове и одатле, скоро сваки дан, излетаху на Турке и бише се с њима, јер им беше жао изгубљене отаџбине и изгубљених добара. Добро су познавали земљу, вешти пролазима и кршевима, а стојећи у вези са сродницима и пријатељима својим, беху врло опасни Турцима. Ово беху *српски ускоци*, који се јављају почетком шеснаестог столећа. Многи се беху настанили у тврди град Клис, те га дуго брањаху од Турака чинећи чуда од јунаштва. Кад се Далмација опет претвори у ратно поље (1537), кад зарати Турска с Млетцима Турци свеколиком силом ударише на Клис. Око 5.000 српских ускока бранило је овај град, али га не могаше одбранити него паде Турцима у руке. Тада се многи од ускока склонише у Сењ, те се по томе граду зваху и *сењски ускоци*. Поред Сења било је ускока у *Задру, Винодолу*, *Отoчцу* и другим местима.

Ускочке чете састојале се од 30—50 друга. На челу стојао је старешина, кога су другови безусловно слушали. Од оружја носили су наџаке, лаке пушке (џевердаре, шеишане) пиштоље (даницкиње, леденйке, ледѐнице) уз то гадаре (сабље, што се под коланом носе) и ноже из потаје. Ускоци су ишли пешице и на коњима;

били су одлични ратници и на суву и на мору. На мору су имали лађе или барке, на којима су нападали и пљачкали.

Код ускока је била јако развијена љубав према породичном животу. Сваки је имао своју жену, коју је јако поштовао, а свако неваљалство у погледу морала казнило се смрћу. Били су побожни и поштовали свештенике и светиње. О Божићу су се сви састајали да заједнички проведу овај велики празник и да се виде.

Ускоци су највише ратовали уз Млетке и Аустрију у Приморју против Турака, и докле год Млечићима беше потребна храбра рука ускочка, они их помагаху и ускоци проливаху немилице своју крв засипајући далматинске кршеве својим и турским костима. Доцније су ратовали уз Аустрију докле најпосле Млеци у договору с Турцима и Аустријом не почеше сузбијати ову ускочку борбу, особито у почетку XVII столећа.

Знаменити ускоци, који се помињу и певају у народним песмама, јесу: од *Сења Иван* и *Тадија*, браћа *Даничићи, Томковићи, Мркоњићи, Кулишићи*, од *Котара Јанко, Митар* од *Удбара, Смиљанић Илија, Јанковић Стојан, Шандић Јован*, *Карапанџа Јанко* и други. (Многи од ускока лепо су опевани у песми „Женидба од Задра Тодора“ за тим у песмама „Четири ускока, „Сењанин Тадија“ и другим).

II. Дубровник у XVI и XVII столећу. — Пропашћу Херцеговине пада и последња српска државица на Балканском Полуострву. Још остаје као сенка негдашњег српског самосталног живота на целом полуострву поносни град *Дубровник*, који, као полузависан, преживе све непогоде за време турске силе, и доживе знамените европске и српске догађаје у почетку деветнаестог столећа. Дубровник се откупи од Турака извесном сумом данка те очува своју слободу и уживање својих закона, слободу вере и трговине по османским земљама.

Кад се скрха сила угарске државе на пољу мухачком, Дубровник не само што плаћаше Порти данак већ пригрли заштиту турску под којом се развијао и цветао тако, да је достигао врхунац у шеснаестом столећу. Овај град, користећи се заштитом, коју му поједини султани најјачим заклетвама потврђиваху, разви тако живу трговину по турским земљама, какву не имађаше нигда пре тога. Своје трговачке колоније имађаше у Београду, Рушчуку, Једренету, Софији, Скопљу, Новом Пазару, Прокупљу, Сарајеву, Травнику и другим местима. Уживајући највећу слободу трговине у турском царству напуни небројеним благом своју државну благајницу и обогати своје суграђане. У њему цветаху разни занати и индустрија, развијаше се наука и песништво.

Својим пажљивим понашањем према турским

султанима Дубровник је стекао велико поверење на Порти тако, да су се његови посланици служили својим српским језиком, кад их је султан званично примао; штитио је не само католике од турскога насиља већ и православне колико је год могао. Дубровачка република помагала је српски манастир Хиландар скоро све до пропасти своје. Стојала је у вези са калуђерима манастира Милешеве; штитила је бегунце од Турака и откупљивала робље како католичко тако и православно.

Пред крај седамнаестога столећа, за владе Мухамеда IV, мало није пострадао од Турака (1678). Али мудрим заузимањем његових посланика и великим откупом, овај град опет очува своју слободу. Понекад је покушавао да се ослободи зависности од Турака, али је најпосле увидео да му је турска заштита најбоља обрана против освајачке политике европских држава.

III

Црна Гора.

12. Црна Гора до владике Висариона (1496 — 1685). — Кад Ђурђе Црнојевић, Иванов син остави Црну Гору, кад Турци отераше Стевана брата Ђурђева, Црна Гора постаде саставни део скадарског санџака. Први господар Турчин био је санџак-бег скадарски Фериз-бег. Као саставни део скадарскога санџака остала је

Црна Гора све докле не изради (1514) код султана трећи син Иванов, *Скендер-бег Црнојевић*, који се беше потурчио, те се Црна Гора одвоји од санџака скадарског и постане засебан санџак. Скендер-бег није управљао очевином као наследан, већ као султанов чиновник раван другим санџак-безима.

У Црној Гори турско господство хватало је постепено корена, те није било оних силних потреса, као по другим крајевима српским. Нарочито се народ свикао на турску управу док је господарио Скендер-бег Црнојевић. Чим нестаје Скендер-бега нестаје и санџака Црне Горе (1528), већ се опет придружи скадарском санџаку. Изгледа да се после тога дуго време живело мирним животом у Црној Гори.

Живљи покрети у овом крају настају у оно доба, кад се јављају у целом Српству, а то је крајем XVI и почетком XVII столећа. До овога доба турска превласт у Црној Гори била је онаква као и код осталих брдских племена, например Куча, Климената или код Арбанаса. Племена су имала своје војводе и своју племенску самоуправу, у шта им се Турци нису мешали, а турска власт опажала се у толико у колико су Турци могли покупити данак од племена.

У XVII столећу било је више судара између Турака и Црногораца. Тако су Црногорци потукли почетком XVII столећа (1604) санџака скадарског *Али-бега Меметбеговића*. За тим

имали су Црногорци удела у *кандиском рату* (1645—1669). Крајем XVII столећа било је борбе између Црногораца и Турака, кад продре на Цетиње *Сулејман ага Мали*, санџак-бег скадарски и кад погибе чувени хајдучки харамбаша *Бајо Николић, Пивљанин* у теснацу *Вртијељци* (1685).

Осим овога Црногорци су више пута ратовали против Турака уз Млечиће.

13. Владика Висарион (1685—1692). — Међу цетињским владикама, који су радили да се Црна Гора отресе Турака уз помоћ млетачку, највише се истичу *Рувим II* и *Висарион*. Овај Висарион је дошао за владику цетињског после смрти владике *Рувима II*. Висарион је био од породице Бориловића. Он је био велики пријатељ са Млецима, старао се чешће пута да покрене Црногорце и задобије за републику млетачку. Ово је радио највише пред смрт своју. Али како му световна власт над црногорским племенима беше готово никаква, то је имао доста муке у овом раду, па ипак заложивши сав свој углед као поглавар цркве доста је успео. У том послу много су му сметале црногорске потурице, па и сами поједини Црногорци јављајући његове намере Сулејман паши у Скадар. Млетачка република у овом послу јако га је помагала, јер је желела да заузме што више земаља од Турака на Приморју, као што Аустрија беше заузела у то

време доста земаља на Дрини, Морави, Нишави и Вардару.

После смрти Висарионове (1692) остала је владичанска столица на Цетињу празна а дужност владике вршио привремено цетињски игуман *Сава Очинић*, докле га не посвети за владику Новоме (1694) београдски митрополит Симеун и захумски Саватије по заповести патријарха Арсенија III. Сава је ускоро умро (1697).

IV

Срби под Турцима.

14. Срби за време највеће силе турске (1528—1557). — Пошто Турци освојише српске земље спојише их с осталим земљама турске царевине и поделише на *санџаке* (област под једним војводом) и *каделуке*. Већи део српских земаља припаде беглербеглуку румелиском а мањи босанском. Санџацима управљаху људи највећег поштовања и угледа, који су били особито вешти у војничким пословима. За владе султана Сулејмана Сјајног постојаше смедеревски санџак као засебна област, а Београд с Мачвом и Посављем опет засебан. Ова два санџака тек су се доцније спојила у *Београдски Пашалук*, који је стајао под беглербегом румелиским. Беглербег румелиски становао је у *Софији*.

Српски народ, у време највеће турске снаге, који је становао у санџацима под управом ових

бегова, живео је расејан по селима и робовао Турцима. То је у исто време и најцрње доба у животу српскога народа, које траје скоро пуна два столећа. За то време Срби су проводили тежак живот сносећи многа зла и терете. У овом злом животу Србин се челичио, прекалио и спремио за нову борбу.

За то време, док су Срби робовали Турцима, има да се помену две знатније појаве, и то: *обнова Пећке Патријаршије* и *борба горских хајдука против Турака*.

15. Обнова Пећке Патријаршије (1557). После пада политичке самосталности Срби наскоро изгубе и црквену независност. Пећка Патријаршија потпаде под Охридску Архијепископију, те тако нестаде и последњега трага негдашњег самосталног живота српског народа. Скоро пуних стотину година управљаху српском црквом Грци владике, махом из Фанара у Цариграду. Они често за новац куповаху своје положаје, па кад долажаху на своје епархије наметаху на народ нову врсту данака. Србин у ово несрећно време робовања не могаше се ни крстити, ни венчати, ни сахранити докле не плати среброљубивом Грку владици.

Године 1557 јавио се у српском народу мудар и одважан човек, који процени прилике у турској царевини и хтеде колико толико помоћи Србима под Турцима. То беше *Макарије*, брат знаменитога *Мехмеда Соколовића*, великог ве-

зира турскога царства. Мехмеда су Турци као манастирског ђака одвели из манастира Милешеве и потурчили. Доцније, кад Мехмед као даровит државник дође за везира, поможе својем брату Макарију да добије од султана ферман и обнови Пећку Патријаршију. На тај начин самосталност српске цркве опет оживе. Многе цркве и манастири беху обновљени, многи нови подигнути. Макарије се стараше и о просвети српскога свештенства. Прича се да је тада постојала школа у *Ђаковици* за спрему свештеника и младих људи. Многи се калуђери стараху о штампању (од 1557—1574) књига за цркве, манастире и свештенике у *Скадру*, *Милешеви*, *Мркшиној цркви*, *Грачаници* и т. д.

Кад је призната самосталност српске цркве од стране турских султана уједно је признато и право, да сами управљају црквеним општинама и црквено-манастирским земљама. Султан Сулејман заповедио је: да се допусти манастирским заступницима да у име његово могу јахати коње и мазге, облачити своје разно одело, купити своје приходе од црквених и манастирских имања и народа и њима руковати. Осим тога Сулејман је наредио да се хришћанска вера слободно може исповедати и да нико не сме отимати како покретна тако и непокретна манастирска добра хришћанима.

Црквена власт пећкога патријарха простирала се у ово доба и обухватала цркве и ма-

настире свију српских покрајина у турској царевини, осим оних што остадоше под Охридском Архијепископијом.

Тако је Пећка Патријаршија као самостална српска црква сачувала у српском народу једини спомен некадање државне слободе. Патријаршија беше српском народу свето име и једина заштита како од Ислама тако и од других насртаја на српску народност и веру.

16. Хајдуци. — Међу Србима, што их притиште турска сила, било је доста, који не могаше сносити турска насиља ни прежалити изгубљену слободу, али којима беше драга постојбина, који су волели своју веру, којима су били мили гробови предака, те се не могаше одвојити од својега огњишта и народа. За то се латише оружја и побегоше гори у *хајдуке*, те се скупљаху у хајдучке чете. Из горе, у хајдучким четама, с оружјем у руци борише се против турскога насиља, бранећи образ свога народа, чувајући остатке светих споменика негдашње славе и величине свога народа. Број хајдука осветника растао је све више тако, да их највише беше у XVI и XVII столећу. У то доба не беше ни једне горе у српским крајевима, која није скривала у својим недрима по коју хајдучку дружину, која је пратила сваки турски покрет. С тога су они били ужас за Турке насилнике и угњетаче, јер их ништа није могло сачувати од хајдучке освете.

Хајдуци су се скупљали у чете, које су имале од 30—50 друга. Свака чета има свога *харамбашу,* кога сваки у дружини слуша без поговора. У чету се не прима нов друг, док се не покаже достојан, а то се чинило у првом сукобу, где се морао борити на најстрашнијем месту.

Волели су лепо и китњасто одело, оружје у злато и сребро обливено. Одело им је било од сукна, да се не цепа при верању по стенама и шуми а носили су га и од чохе везено срмом и жеженим златом, на прсима покривено сребрним токама. Били су то људи очврсли, брзи, ненадмашни у подношењу умора и оскудице, необично вешти у војном предузећу, хитри по стрменима и кршевима као козе. Непријатеље свога народа нападали су из заседа по друмовима, планинским тесницима и стазама. Плен су делили или остављали по пећинама. Кад наступи зима разилазили су се по зимовницима да презиме зиму, а кад гране пролеће, они су се опет састајали обично о Ђурђеву-дану („Ђурђев данак хајдучки састанак“).

Хајдуци су добро познавали све крајеве српске отаџбине. Они су држали везу између појединих покрајина. На данику певали су уз гусле српске песме и српске јунаке. Приповедали приче о својим старим друговима, о српским јунацима и српској прошлости, те се све

више одушевљавали и челичили за борбу и освету душманима свога народа.

Хајдука је било за све време турске управе, а највише у XVI и XVII столећу. Као чувене хајдуке и харамбаше помиње народна песма *Дебелић Новака, Старину Новака* (спаљен 1601 године), *Томића Мијата, Дели Радивоја, Костреш харамбашу, Малог Марјана* и *Радојицу, Старог Вујадина* и синове му *Вулића* и *Милића, Пециреп Лазара, Станка Сочивицу, Бају Николића-Пивљанина, харамбашу Лазу* и многе друге. Између осталих чувени су особито они, што покренуше устанак против Турака у Шумадији.

17. Опадање Турске и српски устанци. — Још у половини XVI столећа у целој Европи почело се веровати да ће турска сила скоро пропасти. Било је људи, који су прорицали да ће пропаст Турске бити баш 1595 године. Ово веровање добило је унеколико потврде кад савезна хришћанска војска победи Турску код *Лепанта* и разори јој флоту (1571). Па опет Турска беше још толико јака, да се могла хватати у коштац не само с појединим државама европским већ и са савезом европским. Европске државе почињу баш у ово време тражити њено пријатељство и савез с једне стране, а са друге проносити мисао о хришћанском савезу против Турака и прогонству њиховом из Европе.

Било је људи, који су долазили међу Србе, и користећи се њиховом мржњом према Турцима, говорили о хришћанском савезу и прогонству Турака; подстицали народ и узнемиривали духове. У то време жеља појединих подстрекача беше да се српским народом послуже само као згодним оружјем против Турака, а не да га ослободе. У то доба пећки патријарх беше *Јован II.* (1572—1614), човек врло жив, који је такође мислио да ће се српски народ ослободити помоћу са стране. Како се приближиваше она година, када је, по прорицању, требала да пропадне турска сила, то су духови у српском народу били све више узбуђени. Ово узбуђење дође до врхунца кад под Сиском (1593) пропаде босанска војска под предводништвом Хасан паше Предојевића. У боју пропадоше многи прваци. Између њих и сам Хасан паша и два султанова сестрића. Овај пораз турске војске под Сиском јако је дирнуо Порту и она одмах објави рат Аустрији. У почетку рата Аустрија беше сама, али папа рађаше на савезу између Аустрије, Влашке, Молдавске, Пољске и Русије. Многи људи беху послани међу Србе и Арбанасе да их покрену против Турака. Таки изасланици дођу и код пећког патријарха Јована, те се неки живљи покрети опажаху у срцу српскога народа, у средини старе српске државе. Међутим турску војску против Аустрије предводио је Синан паша. Он

у почетку јесени (1593) имађаше успеха, али пред Митров-дан повуче се на зимовање у Београд. При повлачењу распуштена турска војска опусти и опљачка све крајеве куда прође. За време бављења Синанова у Београду, Аустрија учини неке успехе против Турака; ти успеси увеличани и окићени, разнеше се по српском народу, те Срби мишљаху да је куцнуо час ослобођења.

Турци, да би заплашили Србе, дохвате им највећу светињу из Милешеве, узму мошти *Светога Саве*, донесу на Врачар код Београда и спале (27 априла 1594). Ово је био јак и тежак удар за цео српски народ, нарочито за онај део Срба, који беше у близини ратишта, те је много страдао. Срби у Банату трпећи од Турака свакојака насиља, раздражени спаљивањем свога светитеља, а непрестано подстицани са стране, дигну устанак против Турака. Устанак плану под предвођењем *Ђурђа*, војводе *Саве Велимировића* и владике *Тодора*. У почетку устаници имадоше успеха, али како се надаху помоћи са стране, па ова не дође, они почеше малаксавати. Како српске чете не беху уређене, не имађаху војничке стеге и реда, то их Турци победе прво код *Бечкерека*; они се онда прикупе код Темишвра, потраже помоћи од ердељског кнеза (Жигмунда Баторија), али им је овај не посла, те их Турци победе и пред Темишваром. Устанак се пренесе

на десну обалу Дунава и устаници допру до Ждрела, али усташе нико не потпоможе и устанак би угушен. Многи Срби пострадаше, а неки испред турске сабље избегну у Ердељ и насели се око *Београда, Си ⁻ иња* и других градова. Владику Тодора ухвате Турци и жива одеру.

У време овога ратовања турског у Угарској, Ердељу, Влашкој и Молдавији (1593 — 1602) покушаше Срби још једним устанком. Године 1597 диже устанак војвода Грдан у *Никшићу*. Он прикупи око себе *Дробњаке, Пивљане* и *Никшиће*. До одсудног боја дође на *Гатачком Пољу*, где устаници буду потучени. Грдан побегне, а кад дође *Ахмед паша хадум*, он се измири са њим и опет остане кнез у Никшићу. Грдан је покушао још једном, али и тај покушај остаде без успеха.

Турци су уништили ове устанке српске с тога, што још не беше сазрела мисао међу Србима о правом ослобођењу и стварању српске самосталне државе. Срби се нису много уздали у своју снагу, већ су много полагали на туђу помоћ, која је остала само пусто обећање.

У свима крајевима, где се дизаху устанци крајем XVI и почетком XVII столећа, Срби су скупо плаћали те покушаје за ослобођење и наде на туђина. Турци у крајевима, где угушише устанке, попалише села и градове, цркве опустошише, света места оскрнавише и ископаше. Народ мучише најтежим мукама. Једне свлачише и

голе тукоше, друге бацаху под сабљу и пред куршуме, треће везиваху коњима за репове. Брда, поља и долине беху покривени онакаженим телима. Многе одвођаху у туђу земљу растављајући друга од друга, брата од брата сина од оца и матер од сина.

Ове покушаје за устанак скупо је платио и тадашњи патријарх пећки Јован, јер га Турци одведоше у Цариград где и умре (1614 год.).

Српски устанци не успеше, јер се још међу Србима не беше јавило људи, који би потпуно схватили мисао о ослобођењу и употребили народну снагу на стварање самосталне државе.

18. Опсада Беча. — Гроф Ђорђе Бранковић. После мира између Турака и Хришћана (1606) Аустрија се уплете у тридесето-годишњу војну (1618—1648) и Срби јој морадоше помагати. Нарочито се одликоваху код Липиске, Будишина и Лицена. Турска за време овога рата беше занета својим домаћим невољама, те се не могаше користити, а у Цариграду не беше ни даровитих султана ни заузимљивих великих везира. Почетком друге половине XVII столећа јављају се два знаменита велика везира из породице *Ћуприлића*. Отац *Мухамед* и син *Ахмет* заузеше се, да поврате ред и углед у Турској. За везирства *Ахмета Ћуприлића* дође опет до рата између Аустрије и Турске. Сам Ахмет поведе војску, али у битци код *Светог-Готхорда*, (градића у Угарској, на горњем току реке Раба)

гроф *Монтекукули* тако потуче турску војску, да остаде десет хиљада мртвих на бојишту а сам везир једва се спасе бегством.

После овога Турци освоје Крит, те се Турцима у неколико врати храброст. У Цариграду се јави ратоборна струја, која жељаше да се иде на сам Беч. Велики везир *Кара-Мустафа* поведе велику војску (око 200.000) на север. Дође под сам Беч и опседе га, али га не могаше заузети, јер Бечу брзо дође у помоћ пољски краљ *Јован Собјески*, те у друштву с немачком војском одбију Турке од Беча (1683 године).

Српски народ за време ове војне претрпео је многа насиља од турске војске, која се кретала Бечу, а још више кад побеђена бегаше натраг. Док су Турци, потучени под Бечом, уступали све даље на југ, Срби су листом устајали и борили се уз аустријску војску тако, да Немци очисте брзо од Турака целу Угарску (осим Баната) Славонију и Хрватску. Што се више хришћанска и српска војска приближавала Србији, то је број српских бораца у царској војсци бивао све већи. Са тако ојачаном војском, помогнути од Срба, уђоше Немци у Србију и Босну. У Србији освојише *Београд, Смедерево, Шабац, Голубац* и друге градове, и дођу до *Јагодине* (1688 год.). У Босни допру до *Сарајева* и *Зворника*.

На лето (1689) војна се и даље настави. Како у то доба Немци имађаху борбе и са Фран-

цузима, те не имајући доста своје војске за борбу, позову прокламацијама Србе да се дигну и уз њих бију с Турцима. Срби долажаху хиљадама и уз немачку војску храбро се борише. Главна војска немачка уз помоћ Срба била је стигла до *Ниша*, ту се раздели на двоје. Једна пођe Видину, под главним војводом а друга се крене југозападу. Она војска што оде Видину, заузме *Фетислам* и Видин, а ова друга *Прокупље*, *Лесковац, Приштину*, па уз помоћ главног харамбаше хајдучкога *Карпоша* продре кроз клисуру тврда *Качаника* и освоји *Скопље.*

Српски се народ толико одушеви овим напредовањем немачке војске, те мишљаше да је дошао дан пропасти турске силе, па листом устајаше против Турака. Што је год било дорасло за борбу то главни војвода (маркгроф Лудвик Баденски) прими у *добровољце;* а што не беше за борбу то војвода пребациваше преко Саве, те њима насељаваше Славонију, која бејаше опустела.

Немачку војску дочека радо и патријарх пећки *Арсеније III*, јер се он још раније тајно договарао са *Ђорђем Бранковићем*, и радио на подизању народа на устанак, а и како не би, кад она носаше, по прокламацији маркгрофа, *српском народу слободу и нов живот!*

Међутим у позну јесен поче се ова јужна немачка војска враћати од Скопља, пошто спали

ову варош. У Качанику остави Карпоша да чува клисуру. Војска се немачка врати у Ниш пошто јој умре војвода *Пиколоминије* у Призрену. Њој буде постављен други за војводу. Овај беше надувен и суров, напусти војску, која поче да пљачка и отима, те тиме тако озлоједи Србе и српске добровољце, да их не разликоваху од Турака. Мало по мало пе се ова озлојеђеност обрте у мржњу. Срби једва дочекају кад дође војсци поменути *Ђорђе Бранковић*. Њему је цар Леопод дао баронство (1683), затим га начини грофом и у повељи, којом јо то извршио, назове га деспотом српског народа (1688). Овим је цар желео придобити Србе да се боре против Турака, као оно угарски краљ Матија пре 200 година. Кад Ђорђе Бранковић пође српској војсци, разашље писма по Србији, позивајући српски народ да се лати оружја и похита њему као српском деспоту, Народ, сит немачке охолости, почео је врвети гомилама Ђорђу, верујући да ће се заиста ослободити. Прешавши у Србију састане се у манастиру Туману с патријархом Арсенијем, те се договоре о раду на ослобођењу народа. Народ се надао, да ће се не само ослободити Турака већ да ће створити и своју државу па Ђорђа призна за деспота и будућег владаоца. Те наде своје народ није крио, већ их је јавно исказивао, а то ја .било баш оно, што нису хтели Немци. На заповест из Беча војвода (Лудвик

Баденски) домами Ђорђа у табор код *Кладова*, па га неко време задржи, за тим пошље у *Оршаву* у затвор, одатле у *Сибињ*, из Сибиња у Беч, а најпосле из Беча преведу га у чешки град *Хеб* (Егар), где је тамновао до смрти своје (1711). У сужањству Ђорђеву народ је гледао превару од стране Немаца, а у слободи, коју им пружаху Немци само *промену господара*. Стога се Срби више не хтедоше онако храбро и одушевљено борити као пре, јер беху обманути у својим надама.

19. Патријарх Арсеније Чарнојевић и велика сеоба Срба (1690). У време овога рата Немаца с Турцима седјаше на столици пећког патријарха поменути *Арсеније III Чарнојевић* (1676- 1690). Њему као старешини српскога народа беше дужност да се брине о опстанку српског народа. Стога се и он одушевљавао надом на ослобођење свога народа, те је и сам припремао народ на борбу, а кад немачка војска дође до Ниша, Приштине и Скопља он је, на позив војвода да Срби устају против Турака, покретао и саветовао Србе да устају. Доцније, вративши се из Београда у Пећ, после састанка са грофом Ђорђем Бранковићем, почео је још јаче радити на дизању народа против Турака. Кад се немачка војска поче повлачити натраг бојећи се турске војске, то се и Срби усташи почеше повлачити уз ову војску. У почетку су

Немци обмањивали Србе да се повлаче само привремено до Јагодине, али кад је ратни савет решио да се оступа, српски се народ пренерази. После толиких напора, после толике проливене крви, после разореног огњишта, место жељене слободе опет ропство, ропство са свирепом осветом, коју носе собом Турци! Како Арсеније као старешина цркве и сарадник на устанку, беше озлоглашен код Турака, то се и сам мораде повлачити уз туђинску војску с многим народом. Крајеви око *Призрена, Пећи, Ђаковице, Плава, Новога Пазара, Белог Поља, Вучитрна, Косова* и *Мораве,* опустеше јер се народ исели. Највећи део узмаче уз аустријску војску заједно са својим црквеним поглаваром Арсенијем III, с намером да се врати на своје огњиште чим цар Леополд потисне Турке. У Београду и око Београда подуже се задржа ова маса српског народа надајући се скором повратку на своје огњиште. Прилике се у Аустрији променише. Турци са силном војском напредоваху, те Арсеније III Чарнојевић мораде прећи с оне стране Саве и Дунава на угарско земљиште и превести преко 37.000 породица српских, која беху оставиле своја огњишта у *Повардарју, Подримљу, Косову, Горњој Морави* и *Тимоку.* Ове породице српске населе се по Срему, Славонији, Банату и Бачкој, неке одоше чак око Будима и Сент-Андрије. Том приликом избегоше и калуђери из манастира Раванице и

понеше собом мошти светог Кнеза Лазара. Арсеније се привремено настани у Сент-Андрији с владикама и многим калуђерима.

У поменутим крајевима, које оставише српске породице, било је још српског народа, који не хтеде да се сели, већ се повуче у збегове, али Турци разјарени на Србе због њиховог ратовања уз Немце, попалише и опленише све што се могло пленити и палити. Поробише све цркве, разорише манастире, вароши и села опленише а нека са свим сагореше. Становништво, што паде шака Турцима и Татарима би одведено у ропство. Услед овога исељавања, робљења и пустошења поменути предели (особито околина Ђаковице, Пећи, Плава, Вучитрна и Косова), осташе готово пусти, те их доцније населише туђинци, са којима остатак Срба и данас води борбу старајући се да очува веру и народност.

V

Срби у Угарској до карловачког мира.

20. Јован Монастерлија. — Чим се Срби настанише у земљама под аустриском круном, потражише да им се пусти из затвора гроф Ђорђе Бранковић. На молбе Немци им одговоре, да се Ђорђе не може пустити из затвора и ако није крив, јер то државни разлог захтева. Да Србе не би одбио од себе, Леополд при-

зна власт српског црквеног поглавара, а на њихове молбе одобри, те на место Ђорђа изберу себи за војводу *Јована Монастерлију*. Бечки двор пристаде али Јована не постави за војводу, већ за подвојводу. Од тада су Срби непрестано ратовали уз царску војску против Турака и одликовали се у многим бојевима, нарочито у боју код *Сланкамена* (1691), где је Јован Монастерлија са 10000 Срба други дан решио битку ударивши изненада с леђа Турцима на Михаљевачком пољу. Сами Срби запленише 34 заставе и 11 топова. На бојном пољу оста мртав велики везир, јаничар-ага, осамнаест паша и 2.000 турских војника. Исто тако храбри показали су се Срби и код Варадина, где су отели од Турака преко 20 лађа са храном и ратном опремом (1694). За тим код Сенте (1697), где царском војском заповедаше кнез Јевђеније Савојски.

Према Србима цар беше расположен, јер му брањаху царевину на доњем Дунаву од Турака, докле његова војска ратоваше на Рајни против Француске.

У оваким приликама Срби добише многе повластице и слободе, које су вределе, док су Срби ратовали. Чим је настао мир мало је ко гледао на ове повластице, а Србе су чешће пута љуто гонили, остављајући их на милост мађарским баронима, римским свештеницима и језуитима, који их гонише исто као и Турци.

Кад се између Турске и Немачке закључи мир у *Карловцима* (почетком 1699 године) остаде Турцима доњи Срем, Банат и све српске земље јужно од Саве и Дунава.

VI

Преглед културног стања Срба у XVI и XVII столећу.

I
Срби у Угарској.

21. **Опште културно стање.** — Онде, где су поља служила за ратишта, где је земља непрестано човечјом крвљу заливена, где су њиве разношене коњским копитама и гнојене људским лешевима, где су шуме често обавијане облацима топовског и пушчаног дима, где су се села небројено пута претварала у згаришта, не цвета она страна народнога живота, у којој се огледа његова душевна снага, која се обележава именом култура. Ту се народ држећи непрестано пушку и нож, одвикава од рада и готов је да живи од плена. У њему се развијају особине, које показују дивљу снагу, које теже простом и једностраном животу. Такав је био живот међу Србима у Угарској. Кроз оба столећа они се нису смирили, нису успели да заснују ни стално огњиште а камо ли да развију дарове своје душевне снаге. Стога је душевни живот

међу Србима у Угарској за прве две стотине година био врло оскудан и прост. Просвећењу народа и развитку образованости сметаше и оно уређење Војничке Крајине, којој беше задатак да брани са југа аустриску царевину од напада Турака.

22. **Црквени живот и просвета.** — Повлачењем српскога народа сеобом од југа северу, повлаче се у неколико и његова просветна средишта. У целом средњем веку манастири су једина средишта где се неговала књига и одакле се ширила просвета. Калуђери и свештеници беху опет једини људи, који су имали нешто знања и могли друге поучити и упутити.

Најглавније средиште, где се склонила српска просвета међу Србима у Угарској за првих двеста година, јесте *Фрушка Гора* са манастирима, што подигоше деспоти српски, који владаху под угарским краљевима. Од фрушкогорских манастира беху чувени *Крушедол,* задужбина Максима владике, за тим *Шишатовац, Привина Глава, Фенек, Јазак, Бешеново, Хопово, Раковац* и многи други.

Ови су манастири служили као средишта верскога живота, а калуђери њихови вршили су дужности мирских свештеника, кад ових није било; поучавали народ у вери и учили га књизи; писали су руком књиге, које су биле потребне за цркве и манастире и бранили народ од насртаја свештеника туђих вера.

У почетку црквена управа над Сремом и Београдом беше у рукама Максима владике. Кад Турци освојише Хрватску и Угарску до иза Будима, и кад се обнови Пећка Патријаршија, то се власт пећких патријараха распростре и на ове крајеве. Патријарх Макарије и његови наследвици у црквеној управи заснују епископије у Пожези, Печују, Будиму, Темишвару, Бечкереку и Липову. Било их је и по другим местима, али је доцније утврђен број епархија.

Још од самога доласка Срба у ове крајеве католички свештеници ишли су на то да их покатоличе или поунијате, те је услед тога дошло до великих гоњења и раздора. Срби сад имађаху да се боре с једне стране против Турака да очувају своје огњиште, а с друге против фратора и језуита да очувају веру своју. У овој тешкој двострукој борби Срби су у Угарској успели да очувају веру својих предака, српско име, српски језик и своје обичаје, што им је све доцније послужило као основ за развитак народне свести.

23. **Економско стање.** — Како се Срби доселише из земље, коју им Турци притискоше а дођоше опет у крајеве, који беху пусти, то им у почетку и економско стање беше слабо. Живело се понајвише од *сточарства,* јер то беше благо, које је најлакше било чувати од изненадних напада непријатељских. Није се гледало на расу стоке већ само на број. Стока,

коју неговаху у Војничкој Крајини, дотерана је из Босне, одакле су и људи понајвише избегли од Турака. У кршним крајевима највише су гајене козе, а у мочарним пределима посавске крајине неговане су свиње. Гајење говеди било је само за домаћу потребу. Неговано је и пчеларство на више места али без икакве умешности.

Земљорадња такође била је на врло ниском ступњу. Богате равнице у Посавини, између Муре и Драве, око Дунава и других река слабо беху обрађене. Жита се сејало само онолико, колико је било потребно за хлеб. Справе за обраду земље биле су просте, првобитне и тешке; кола неокована, без каната, већ са плетарима. У вараждинској области почела се земља боље обрађивати. Тамо се већ за цара Максмилијана II (1564—1570) почео сејати дуван а 1612 први пут је засејан кукуруз. Одатле су се ова два усева почела ширити међу Србима и по другим крајевима. *Злато* се испирало на Драви у Вараждинској Крајини.

Одело је спремано у задрузи. Женскиње је прело вуну и кудељу и од пређе спремало платно и сукно, од чега су кројили одело. И ова домаћа индустрија била је на врло ниском ступњу.

Трговина је такође била неразвијена, једва је била прекорачила онај ступањ, где се мења роба за робу. Најживља трговачка средишта беху градови: Сењ, Карловац и Костајница. У

ове крајеве врло често долажаху Цинцари и српски трговци из Турске, те своје еспапе мењаху за жито и другу сировину. Сењ се одликовао трговином са сољу. Најглавнијег услова за трговину није било, нису имали добрих путова.

Велико је богаство лежало у шумама али њом се за трговину нико није користио, осим што је употребљавана за грађевину кућа, справа и за огрев. Али шума им је добро служила за одбрану од непријатеља, за заседе и засеке.

Данака и терета у почетку није било. Насељени Срби основавши прве три капетаније (копривничку, крижевачку и иваничку) беху за двадесет година ослобођени свију данака и терета. Исто тако беше им признато да могу уживати сву пљачку, коју отму од Турака, осим случаја кад су крајишници под царском платом. Онда су једну трећину плена давали царској благајници. Слободни су били од царине само за оно, што им је требало за домаћу потребу. Нарочито је био бесплатан увоз соли.

Доцније, кад се развише верска гоњења, католичко свештенство нагна насељенике и њихове потомке да им плаћају десетак, али су доцније и од овога ослобођени.

24. **Домаће уређење.** — Први насељеници, нарочито они у жумберачкој области, у почетку

живише под својим кнезовима, које сами слободно бираху. Они не могоше одржати насељенике у оном реду и строгости, како се то тражило у немачкој држави, стога им још немачки цар Карло V даде капетана (1540). Од тада унутрашње уређење добија све више војничко обележје, докле није уређењем *Војничке Крајине* (1578) са свим отела маха војна управа са правом војном дисциплином и војним судом. У свакој области био је по један војни потпуковник, као главни заповедник. Он је имао поред себе војног благајника, комесара за храну, војног повереника и писара. Народ, који не беше у војничкој служби, беше потчињен кнезовима, који стајаху у свакој капетанији под једним оборкнезом.

II.
Срби у Далмацији.

25. **Дубровник.** — Од свију места у Далмацији у току XVI и XVII столећа најкултурнији беше Дубровник. У њему за време поменута два столећа на високом ступњу стајаше индустрија, трговина и књижевност.

Државно уређење Дубровника. — У ово доба Дубровник беше племићска (аристоткратска) република, која је својим уређењем личила на млетачку републику. Најглавније државне уредбе у Дубровнику беху *сабор, велико и мало*

веће и *умољено веће*, а најглавнија званична лица беху: *кнез, судије, протовистијари* и *парци.*

а) *Сабор* или *скуиштпна* састајаше се кад год се потреба укаже и он престављаше целу општину. На њ долажаху кнез, судије, сви чланови већа, остала властела и сва општина од „мала до велика“. Али мало по мало па сабор или скупштина целога града губи свој значај и крајем XV столећа замењује га:

б) *Велико веће,* састављено од великих племића, који су напунили 18 година. Оно је имало право да издаје законе, да одређује намете; имало је право живота и смрти, рата и мира, врховног суда и највиших решења, право да бира кнеза и друге више часнике републике.

в) *Мало веће* беше стална установа, која је радила са кнезом и надгледала све његове послове.

г) *Умољено веће* састојала се из 45 доживотних чланова и имало је велику власт, која се скоро мерила са оном, коју имађаше велико веће.

Властела се дубровачка делила на велику и малу а први часник у дубровачкој републици беше:

Кнез. Он је био изборан; био је дужан положити заклетву да ће штитити права и слободу дубровачке републике. Присуствује великом већу, сазива седнице већа и распушта, чува државни печат и градске кључеве, и има право

суда. У почетку је биран на две године, доцније на једну. У време, о коме је говор, рок кнежеве службе скраћен је на шест месеци, а после на један месец.

Парци долазе међу најзнатније чиновнике општине. Они су имали дужност надзора, те су стога имали јак утицај на јаван рад овога града. Надзиравали су рад малога већа и судија. Беху јавни тужиоци и правобраниоци. Делили су се на градске и општинске. За град двојица, за жупе тројица.

Вистијари или *протовистијари* беху они, којима беше дужност руковати благајницом општинском.

Приставши су била помоћна лица судска и управина. Сазивали су народ на збор и објављивали законе и друге наредбе.

За *јавну заштиту и сигурност* имали су *исправнике,* који су надгледали мере и продају жива мала; *ноћну господу*, која је ноћу пазила на град и обилазила утврђења; *масијере*, који су водили надзор над општинским амбарима и т.д.

За развитак своје трговине имали су доста бродова, а Дубровчани беху одлични морнари. Вели се, да су дубровачки морнари пратили Колумба, кад је открио Америку. Трговина дубровачка и бродарство тако цветаху у оно доба, да даваху годишњи приход од 3,725.000 гроша. У Дубровник се увозило све, што је потребно за живот и то: жито, мед, стока, др-

венарија и јапија, разни метали, риба, катран, коже, вуна и т. д. Извожена су: памучна, свилена и вунена ткива, со и стаклено посуђе сувим, а морем злато, сребро, олово, восак, прерађена кожа, платно, корали и т. д.

Дубровчани развијаху своју трговину склапањем трговачких уговора и оснивањем трговачких насеобина. Дубровачко сукно беше тако чувено, да га тражаху француски краљеви. Исто тако биле су им чувене и фабрике за свилу.

Науке и уметности. — Чим се јави живљи покрет за препорођај науке и уметности на Западу, јави се жива струја и у Дубровнику. У њему се појавише многи научници сваке врсте (богослови, историци математичари и т. д.). Исто тако јави се и славних песника, који певаху на српском и латинском језику, те прославише и себе и свој град. Од научара чувен је математичар *Марин Геталдић*, а од песника *Гундулић* и сестрић му *Ђоно Палмотић*. Дубровник је имао и чувених филолога и историка.

III

Срби у Црној Гори.

26. **Племенско уређење.** — С пропашћу српског самосталног живота пропале су и многе средњевековне установе, које су завели српски владаоци угледајући се на Византију и друге околне државе. Стога народ у неким крајевима старе српске државе пригрли првобитно уре-

ђење, које му не беху сасвим уништиле средњевековне установе. Тако у Црној Гори разви се племенски живот. Цела Црна Гора беше раздељена на племена (напр. Хераковићи, Његуши, Пророковићи, Цуци, Озринићи и друга). Свако племе делило се на *братства*, а братства се дељаху на породице. Свако племе имало је од најстаријега времена својега кнеза или војводу, а нека су имала и једно и друго. Војводство је било наследно с оца на сина; кад војвода не би имао порода, онда је војводство прелазило на побочну линију у истом племену. Племена нису имала вавести о општој заједници, већ су се често свађала и међусобно крвила.

Кад су ратовали против Турака, као заједничкога непријатеља, онда су хватали веру и мирили се, те су заједнички ишли у бој против Турака. И у овој прилици сви саплеменици једнога племена сачињавали су једну целину, друго племе другу и т. д., а старешина сваког племена у рату био је његов војвода. Мања војна одељења била су братства. Чим је рат престајао њихове су распре опет настајале.

Ове заваде између племена највише су потицале из *крвне освете*. Ако неко из једног племена убије човека из другог племена, онда је сваки члан тога племена сматрао за дужност да се освети на ма којем члану онога племена, из којега је убица. С овом крвном осветом ишло се дотле, да су се поједина племена међу

собом затирала. Овој крвавој расправи стајало се на пут само *миром ради мртве главе*. Обично се искупи што више чланова из племена, одакле је убица па, пошто ухвате *веру*, иду недељом те моле домаћина куће, из које је убијени, да се мире. Долазе неколико пута и куме га Богом и светим Јованом, док не пристане на мир. Затим се одреде 24 човека (кмета), који ће утврдити дан кад ће пресудити и одредити крвнину.

Суђење код Црногораца у оно време такође је било племенско. Судије бираше сам народ, и то свако племе за се. Судија из једнога племена није могао судити члану другога племена. Судије су биране сваке године на племенском збору. Њих је било 6, или 12, или 24. Судили су заједно с кнезом или војводом. Звали су се *добри људи*, а судили су под отвореним небом по обичајима. Писаних закона није било.

Телесне казне није било, већ су за преступе плаћали војводи, који је надокнађавао учињену штету, а што претекне задржавао је себи и судијама за труд око суђења.

Глоба се плаћала у новцу, ако овога осуђени није имао онда у стоци, оружју, токама и т. д.

Црква и просвета — Српска црква у Црној Гори стојала је под цетињским владикама, који су долазили непрекидно један за другим. Били су из разних братстава. Ове владике (доцније митрополити) биле су једина веза између поје-

диних црногорских племена. Владике су понекад успевали својим црквеним и верским угледом да их измире, а понекад и своју власт да истакну изнад власти појединих племенских војвода. Али то је било за кратко време, па су опет Црногорци живели по своме старом обичају.

Највиша власт састојала се у збору племенских старешина и владике. Решења овога збора вредила су за сва племена све до владике *Висариона* и *Данила*.

У Црној Гори, на Ободу поникла је прва српска штампарија, то најјаче оруђе за ширење просвете. Она је ту само тренутно синула па се угасила оставивши за собом трага у неколико штампаних књига. Манастири су и овде остали као једини чувари просвете и расадници писмености. Али на жалост у манастире је ишао да учи само онај, који је мислио да буде поп и калуђер. Црногорац је мислио да само владике, калуђери и попови треба књиге да читају. Школе по манастирима нису биле уређене. Ђак је књигу учио, калуђера послуживао и чувао манастирска говеда. Ни часови нису били одређени. Лети је ђак учио кад није имао другога посла, и то где год у башти или шуми око манастира, а зими у кухини (мађупници) поред ватре. Онај, који научи да чита црквене књиге и да пише црквеним словима,

био је већ научен и могао се закалуђерити или запопити.

Просвета је у оно доба била у Црној Гори као и по другим крајевима Српства на врло ниском ступњу. Како је земља кршевита, то није било боље од просвете ни *економско стање*. Срећан је био онај Црногорац, који је могао имати преко целе године хране. Више се пажње поклањало сточарству, особито *овцама* и *козама*. Бели смок и овчје месо с хлебом беху Црногорцу најбоља храна.

IV
Срби под Турцима.

27. **Спахије и спахилуци.** — Прича се да је још Мурат I (косовски) завео обичај, да се земља, сабљом отета од иноверника, дели на троје тако, да један део припада џамијама и другим добротворним установама, и то се зваху *вакупска добра;* други део припадао је султану, и то је *хасовина* (владалачка баштина); а трећи део освојене земље даван је војницима, који су се у војни одликовали, и другим верним слугама султановим. Ове земље, што их слуге султанове и војници добиваху, називаху се *зијамети* и *тимари* (војничка добра у турском царству).

Зијамети су баштине, које даваху годишње прихода од 20.000 до 99.999 аспри; а тимари су баштине, које дају до 20.000 аспри годишњег прихода. Имања, која су давала веће приходе

од зијамета (то јест преко 99.999 аспри), зваху се *малиһане* (од ове турске речи *малик* или *милк* постала је наша: миљкови).

Они баштиници, који су имали зијамете, звали су се *зијаметлије*, а они пак, који су имали тимаре, *тимариоти*. Једни и други зваху се заједничким именом *спахије* а земље *спахилуци*. Дужности ових спахија беху разне. Тако је спахија зијаметлија био дужан на сваких 5.000 аспри повести по једног војника цару на војску о свом трошку и својој опреми; тимариот спахија опет на сваких 3.000 аспри прихода по једнога. Спахије једнога краја скупљале су се у *алаје* под заповедништвом једнога *алај-бега* (пуковника). Алај-бези једнога санџака добиваху заповести од својега *санџак-бега*, а санџак-бегови ови од свога беглербега (управник области). Врховна команда била је у рукама великог везира царства или у нарочито наименованог *сераскера* (сер' аскер, главни заповедник над војском).

28. **Судство и полиција.** — У почетку турске владе у српским земљама суђење беше доста добро уређено. Судило се по Корану. Правосуђе беше у рукама кадија (од турске речи кази, судија), сваки кадија суђаше у једном кадилуку. Кадије беху под великим кадијом, који беше у Цариграду. Кадија се по некад обраһа за мишљење *муфтији* (м'фти, поглавар закона), а бива да и муфтија суди. У почетку турске управе много се пазило на праведно

суђење. „Кад се правда изрече, треба да се изрече тако, да сиромаси не морају сумњати у судијину правичност, а награду за овај посао, наћи ће судија код Свевишњега". — Војне судије зваху се *кадиаскерс* (од кази, судија аскерс — војска — а зваху се и кади-лешкер, војни судија). *Полицијску службу* вршили су *муселими*, који, као срески начелници, извршиваху оно што кадије пресуде. Исто тако беху полицијски чиновници и *субаше*, који су живели по селима и вршили полицијску службу. Ни кадије ни муселими не имађаху плате, већ су своје положаје закупљивали па су се после старали, да живе од судских такса и глобе, а доцније и од мита, те тако у позније време правда беше на страни онога, који боље плати и подмити.

29. **Становништво у српским земљама за владе Турака.** — По освојењу српских земаља, особито Босне и Херцеговине, многи се Срби истурчише, примивши Ислам да би сачували своје баштине, а многи остадоше у прадедовској вери. Тако се српски народ у свима српским земљама подели на становништво *правоверно* или *мусломане* и *неверничко* или *рају* (робље). Како Турци не чинише разлику по крви, језику и народности, то се много пазило на разлику по вери. Стога и делимо Србе у турској царевини на *Србе мусломане* и *Србе хришћане*.

Срби мусломани. — Они Срби, што се од-

рекоше Хришћанства и примише Ислам, потпуно се изједначише у правима с Турцима Османлијама. Највише Срба прими веру Мухамедову у Босни и Херцеговини. Од ових један део раније припадаше богомилима, па гоњени од папе и Маџара прелажаху у католиштво. Стога им и сад не беше тешко оставити ону веру, коју им силом наметнуше, а примити под притиском другу, коју намећу освајачи. Ови Срби примивши Ислам, сасвим се одвојише од свога народа и придружише освајачима, те Србе хришћане подједнако гонише, чим би ови што предузели против освајача. Они се називаху Турцима, ма да говораху српски и са Османлијама ништа заједничког не имађаху до вере. Зато су православни непрестано војевали против своје браће мусломана. Исто су тако опет Срби мусломани војевали против сваког покушаја Срба хришћана кад год ови хтедоше повратити слободу и политичку независност.

Ови Срби, кад се истурчише, или добише од султана земље на доживотно уживање (проније турског царства), или као властела задржаше своје баштине. Тако постајаху спахије, које беху дужне бранити царевину. Кад би они помрли, спахилуци прелажаху опет у царске руке, и он их је после давао коме је хтео. Ово није могло бити само са старом властелом, која је и пре промене вере имала баштине.

Овакве властеле по највише беше у Босни и Херцеговини.

Срби хришћани. — Остало становништво, које не хтеде оставити хришћанску веру, Турци назваше *неверницима* или *ђаурима* (од речи *ћафир*, кривоверац, јеретик). Све то скупа зваше се *раја*, која имађаше само дужности, а готово никаквих права. Раја се у свему морала разликовати од мусломана. Није смела носити одело ни по вредности ни по боји, какво носе муслимани; није смела јахати коње ни камиле већ магарце и мазге; није смела јавно пити вино нити јести свињско месо; није смела носити оружја, ни подизати лепих кућа. Нико није смео наружити Коран, Пророка, ни псовати Ислам; нико није смео одвраћати муслимана од праве вере ни оженити се муслиманком, нити давати какве помоћи непријатељима. Занатима и трговином могли су се занимати само они неверници, који су становали по варошима. Остали су хришћани морали живети по селима на спахилуцима те обрађивати земљу својим господарима. Поред тога морали су сносити све остале терете и државне данке осем војне обавезе, али зато су се морали откупљивати данком у новцу, који се звао *војница*. Па опет беху изложени разном насиљу и безакоњу појединих насилника, не смејући се тужити неправедном и подмитљивом суду („кадија те тужи, кадија ти суди!“).

Оно што је Србима хришћанима било после народности и језика најмилије, Турци су највише гонили и исмејавали, а то је вера. Ова насиља против вере Србима нису долазила од највиших власти, већ од појединих насилника и нижих власти. Шта више султани су више пута издавали фермане, којима се забрањивало дирати хришћанима у веру и цркву, али то не слушаху ниже власти, особито у доцније доба, кад се управа турске царевине беше изопачила и покварила, а власници и судије постали пристрасни и подмитљиви у толикој мери, да хришћанин не могаше нигде наћи законске заштите и правде на суду, па ма колико плаћао и ма како се правдао.

Цркве и манастире Турци порушише и претворише у џамије или од њих направише коњушнице и менажерије, у којима држаху зверове у ланце повезане; или их разорише, па од камења разорених цркава и манастира правише *безистане* (тргове сводом покривене), *каравансераје* (механе за путнике), *ханове* и *бање*.

Звона поскидаше са цркава и манастира, разлупаше и претопише у топове и кумбаре, ђулета и синџире, те њима тукоше и разгонише рају, кад би ова, овако угњетана, зажелела слободе.

Свештеника беше мало. Они горе живљаху него паства њихова, јер им се насилници ругаху од сваке руке. И кад их заробе, најгора

их судба чекаше, јер их нико не хтеде купити. Живот им је био горак. Од цркве не имађаху ништа, већ живљаху од поклона, што их празником и недељом добију од бедне пастве своје; или секоше дрва по шуми и на магарцима доносише у варош те, идући од улице до улице, продаваху и од тога живљаху. Носили су се као и остали сељаци или варошани. Њихова спрема и наука није била велика. Знали су литургију, крстити и венчати, опојати и молитву очитати, па и то су муком научили по забаченим и опалим манастирима.

Ови сиромашни и слабо спремни свештеници опет беху чврсти у вери својој као камен тврди. Трпећи сиротињу, исмевања и насиља, која су им чињена од стране насилника и осионих Турака, стараху се да одбију све нападе од вере и цркве. За такав светао свој рад често су плаћали животом на кољу, на вешалима или су умирали оковани по тавницама, у најстрашнијим мукама.

30. **Село и задруга**. — Од свију установа, што их Срби имадоше пре навале Турака, остадоше им само две, а то су село и задруга. Турцима је доста било што су Србе подчинили и створили од њих рају, а у управу села и задруге нису се мешали. Ако су по каткад то чинили, било је само онда, када се тражила глоба за крв или кад су гонили хајдуке и тражили јатаке.

Пошто су Турци имали користи од задружних кућа, то их нису дирали, а Србима су у оно опако време задруге помогле, да не западну у велику сиротињу. У задругама су певане песме и причане приповетке о српским краљевима и царевима, о јунацима и њиховом витештву, те се народ столећима напајао српским духом и јунаштвом.

Ни у управу села нису се Турци много мешали. Село је само себи бирало својега кнеза (старешину села), који је заступао село пред турским властима и бранио га од обести насилника, колико је год могао. Он је судио својим сељанима и у његово суђење Турци се нису мешали.

За оно време село је било једина политичка установа међу Србима, као што је задруга била опет једина економска установа. Обе установе врло су значајне за српску прошлост.

31. **Данци и терети.** — У почетку данци и терети не беху велики, а при скупљању нису чињења насиља. Турска власт беше само толика, колико да одржава ред и да се види да су господари. Хришћани као цареви поданици били су пописани те се добро знало, колико их је било у којем крају.

У прво време свака мушка глава плаћала је султану *харача* 40 аспри (то чини једну златицу од 10—12 динара). Поред тога плаћали су својим спахијама 20 аспри (око 5—6 дин.),

и давали *десетак* од жита. Кулуком су морали радити по неколико дана у години своме спахији (то је *заманица* или *ангарија* старе српске државе).

Ванредне порезе у почетку хришћани не даваху ни султану ни спахијама. Војска, кад је пролазила, није смела газити усеве, нити какву штету чинити. Исто тако није ни од кога што преко његове воље узимано. Али доцније, у шеснаестом веку, све се то изменило. Данци и терети постадоше несносни и велики. Војска је уз пут пленила и пустошила. Плодне земље: Босна, Србија и Маћедонија беху запуштене и и ненасељене. Кулуци и дажбине оголише сасвим српски народ, што још остаде на свом огњишту. Султану су Срби и даље од сваке мушке главе плаћали по један дукат на име *харача*, уз то 4 аспре (1 динар) од главе на трошак око скупљања харача. Осим тога плаћали су од свакога грла стоке по једну и по аспру (један до два гроша). Затим народ је давао *десетак* од плодова и кулучио својим спахијама.

Како у оно доба спахије не беху сталне, то се сваки старао да што више исцеди од својих сељака. Тако је народ од својих производа (што произведе за једну годину) давао две петине а само су три остајале њему. Сваки нови паша или санџак-бег, кад је долазио, гледао је да за свој рачун натовари што више

намета на народ. У колико је који био суровији и среброљубивији, у толико је више цедио народ.

Дажбине и ако су по себи биле тешке, још је тежи био начин којим су купљене. Харачлије су у пратњи писара полазиле у народ, те с највећом свирепошћу прикупљале харач. Поред харача хиљаде су прибирали за себе, тако да се харачлија, отишавши сиромах у народ, враћао као богаташ с десетинама и стотинама хиљада исцеђених од народа за свој рачун. Оцеви, који нису имали чим да плате харач, продавали су децу своју у робље или су, оковани у ланце, ишли од куће до куће те просили, па ако не напросе, колико им треба за харач, допадали су вечите тамнице.

Данак у деци. — Један од најтежих терета што их подносише хришћани под турском управом јесте данак у деци. У извесним роковима, понекад и сваке пете године, султан је слао по целој царевини своје харачлије, који су одвајали телесно и умно најздравију и најразвијенију мушку децу хришћанску од 10—16 год. (у прво доба од 6—7), па их одводили у престоницу. Тамо су их турчили па онда распоређивали у групе. У прву групу улазише најдаровитији, најснажнији и најлепши. Они учаху школе и васпитаваху се за разне положаје. То су били *ичоглани* (турска реч, значи *питомац*). Ови доцније највише послужише развитку тур-

ске силе, радећи као велики чиновници, војсковође и државници у турском царству. У другу групу долажаху деца, која не беху тако даровита, али снажна и здрава. Ово беху *аџам-оглени* (јунак-младићи). Они су предавани јаничарском аги а овој *аџам-оглан-аги*. Од ове деце постојала је најбоља турска војска, која се звала *јаничарима.*

Харачлије, које су купиле ову децу, ишле су од села до села, од вароши до вароши. Сваки је домаћин морао показати колико има деце. Страшне су казне очекивале родитеља, који би сакрио своје дете. Који су могли, откупљивали су своју децу великим ценама, особито по варошима, а сиромашни у тузи и болу морали су трпети и гледати како им се одводи нада и потпора.

ЖИВОТ СРБА У XVIII СТОЛЕЋУ

I

Црна Гора.

32. Владика Данило Петровић — Његош (1697—1735). — Пошто умре владика Сава састану се главари црногорски на Цетињу, те на збору изберу себи за владику *Данила* из племена Његоша. Он не беше одмах посвећен за владику већ 1700 године оде у Сечуј и тамо га посвети патријарх Арсеније III Чарнојевић.

Владика Данило долази међу ређе људе. Беше по природи даровит, окретан, вешт и заузимљив. Својим радом ствара ново доба у Црној Гори. У почетку је био миран и живео у љубави с Турцима, али баш у време његова посвећења настане скадарски паша (Бушатлија) да турчи неке Брђане. У исто доба почеше се турчити многи Црногорци, које је мамио митом паша из Подгорице. Ово турчење узе већега маха, кад у Црној Гори поче малаксавати власт млетачка а снажити се турска. У то време Сулејман паша, због својих заслуга, би постављен за сераскера, али остаде и даље

у Скадру, а за скадарског пашу дође његов син Омер, којега потисне с тога положаја неки *Демир-паша*, који подмити паше на Порти. Кад дође у Скадар (1708), поче се трудити да истера новац, који је дао за мито пашама, док је на пашалук сео. Баш у време доласка Демирова била је направљена једна православна црква у близини Подгорице, и владика је био позван да је освети. Он је на позив Зећана дошао не надајући се никаквој беди, али га Турци, нема сумње по мигу пашином, ухвате, окују и баце у тамницу, претећи да ће га на колац вргнути. Зећани, да не понесу грех на себи за смрт владичину, понуде откуп и паша прими. Владика се ослободи и дође међу Црногорце, (по свој прилици крајем 1708 или почетком 1709 год.). Потурице у то доба беху много дигле главу а владика виде, да нема више мирна живота између православних и потурица, те стога преже да очисти Црну Гору од потурица. Одмах позва неколико црногорских главара на *Стањевиће*, где се договоре да исеку потурице на Беле Покладе, али истраге тада не би. Владика их позва о Ђурђеву-дне на Ловћен, и ту се завере да ударе на потурице у Госпојине посте, али Црногорци и тада не само што не учинише истрагу потурица, већ се још више почеше турчити. Владика је после овога ишао у Пећ патријарху, и отуда се здрав вратио. Међутим већ се беше прочуло да владика подбада

Црногорце на истрагу, те Турци науме да га ухвате. Стога владика прегне свом снагом и памећу на посао, јер више не беше за одлагање. И на Бадње Вече (1709) нападну Црногорци на цетињске и ћеклићке потурице и побију све који не хтедоше да се крсте. Црногорци одмах рашире овај посао и на друге нахије, али не изгледа да је истрага ухватила велике размере.

Ускоро после истраге зарати на Турке *Петар Велики*, руски цар, па позове и све Хришћане Балканског Полуострва а нарочито Црногорце; уз то обећа заштите и награде свима, који ступе у борбу против Турака као савезници, да стресу јарам турски и ослободе своју отаџбину (1711). Кад овакву посланицу донесе владици од руског цара изасланик Милорадовић, владика позове Црногорце на збор и прочита посланицу царску. Црногорце ова посланица занесе и одушеви толико, да беху готови поћи куда год их позову у борбу против Турака. Стога почну нападати и узнемиравати Турке на све стране. Турци, заузети борбом с Русима, не имадоше кад обраћати пажње маленој Црној Гори. Али кад Петар Велики закључи мир с Турцима (крајем 1711), а не помену ништа за Црну Гору, то се Турска окоми да савлада Црногорце. Владика замоли Петра за помоћ, али је не доби, јер Петар не могаше кварити тек утаначени мир, те тако остаде сама Црна Гора према сили османлијској. Црногорци,

како се прича, дочекају турску војску од 60.000 људи близу Ријеке и тако потуку, да је неколико хиљада остало мртвих, а сам заповедник једва утекао. Прича се да је ова битка била на Петров-дан (1712) на месту, које се назвало *Царев-Лаз*.

После годину дана намисли Порта да казни Црну Гору за све оно, што јој је досад напакостила. Зато нови босански везир поведе велику војску и удари на Црну Гору, која му не могаде дати отпора. На веру домами неке главаре те погуби а Црну Гору прегази. Народ се или повуче у кршеве и пећине, или побеже у Бокељско Приморје. Везир попали села, поруши цркве, а манастир на Цетињу до земље разори, па онда преко Бокељског Приморја оде у Арбанију.

Тако је Црна Гора, разорена, попаљена и поробљена, дочекала зиму 1714 год. Владика се немаде куд враћати на згариште цетињског манастира, већ по највећој зими оде преко Беча и Пољске у Русију, да се састане с царем Петром и моли за помоћ. Цар лепо дочека владику и обећа да ће се заузети за Црну Гору; даде му 5000 рубаља на помоћ пострадалим домовима и 100 златних медаља да разда храбрим Црногорцима. На помоћ разореним црквама и манастирима даде такође 5000 рубаља. Осем тога поклони многе одежде и сасуде за цркве. Владику посаветује да за сад Црно-

Оно што је Србима хришћанима било после народности и језика најмилије, Турци су највише гонили и исмејавали, а то је вера. Ова насиља против вере Србима нису долазила од највиших власти, већ од појединих насилника и нижих власти. Шта више султани су више пута издавали фермане, којима се забрањивало дирати хришћанима у веру и цркву, али то не слушаху ниже власти, особито у доцније доба, кад се управа турске царевине беше изопачила и покварила, а власници и судије постали пристрасни и подмитљиви у толикој мери, да хришћанин не могаше нигде наћи законске заштите и правде на суду, па ма колико плаћао и ма како се правдао.

Цркве и манастире Турци порушише и претворише у џамије или од њих направише коњушнице и менажерије, у којима држаху зверове у ланце повезане; или их разорише, па од камења разорених цркава и манастира правише *безистане* (тргове сводом покривене), *каравансераје* (механе за путнике), *ханове* и *бање*.

Звона поскидаше са цркава и манастира, разлупаше и претопише у топове и кумбаре, ђулета и синџире, те њима тукоше и разгонише рају, кад би ова, овако угњетана, зажелела слободе.

Свештеника беше мало. Они горе живљаху него паства њихова, јер им се насилници ругаху од сваке руке. И кад их заробе, најгора

их судба чекаше, јер их нико не хтеде купити. Живот им је био горак. Од цркве не имађаху ништа, већ живљаху од поклона, што их празником и недељом добију од бедне пастве своје; или секоше дрва по шуми и на магарцима доносише у варош те, идући од улице до улице, продаваху и од тога живљаху. Носили су се као и остали сељаци или варошани. Њихова спрема и наука није била велика. Знали су литургију, крстити и венчати, опојати и молитву очитати, па и то су муком научили по забаченим и опалим манастирима.

Ови сиромашни и слабо спремни свештеници опет беху чврсти у вери својој као камен тврди. Трпећи сиротињу, исмевања и насиља, која су им чињена од стране насилника и осионих Турака, стараху се да одбију све нападе од вере и цркве. За такав светао свој рад често су плаћали животом на кољу, на вешалима или су умирали оковани по тавницама, у најстрашнијим мукама.

30. **Село и задруга**. — Од свију установа, што их Срби имадоше пре навале Турака, остадоше им само две, а то су село и задруга. Турцима је доста било што су Србе подчинили и створили од њих рају, а у управу села и задруге нису се мешали. Ако су по каткад то чинили, било је само онда, када се тражила глоба за крв или кад су гонили хајдуке и тражили јатаке.

Пошто су Турци имали користи од задружних кућа, то их нису дирали, а Србима су у оно опако време задруге помогле, да не западну у велику сиротињу. У задругама су певане песме и причане приповетке о српским краљевима и царевима, о јунацима и њиховом витештву, те се народ столећима напајао српским духом и јунаштвом.

Ни у управу села нису се Турци много мешали. Село је само себи бирало својега кнеза (старешину села), који је заступао село пред турским властима и бранио га од обести насилника, колико је год могао. Он је судио својим сељанима и у његово суђење Турци се нису мешали.

За оно време село је било једина политичка установа међу Србима, као што је задруга била опет једина економска установа. Обе установе врло су значајне за српску прошлост.

31. **Данци и терети.** — У почетку данци и терети не беху велики, а при скупљању нису чињења насиља. Турска власт беше само толика, колико да одржава ред и да се види да су господари. Хришћани као цареви поданици били су пописани те се добро знало, колико их је било у којем крају.

У прво време свака мушка глава плаћала је султану *харача* 40 аспри (то чини једну златицу од 10—12 динара). Поред тога плаћали су својим спахијама 20 аспри (око 5—6 дин.),

и давали *десетак* од жита. Кулуком су морали радити по неколико дана у години своме спахији (то је *заманица* или *ангарија* старе српске државе).

Ванредне порезе у почетку хришћани не даваху ни султану ни спахијама. Војска, кад је пролазила, није смела газити усеве, нити какву штету чинити. Исто тако није ни од кога што преко његове воље узимано. Али доцније, у шеснаестом веку, све се то изменило. Данци и терети постадоше несносни и велики. Војска је уз пут пленила и пустошила. Плодне земље: Босна, Србија и Маћедонија беху запуштене и и ненасељене. Кулуци и дажбине оголише сасвим српски народ, што још остаде на свом огњишту. Султану су Срби и даље од сваке мушке главе плаћали по један дукат на име *харача*, уз то 4 аспре (1 динар) од главе на трошак око скупљања харача. Осим тога плаћали су од свакога грла стоке по једну и по аспру (један до два гроша). Затим народ је давао *десетак* од плодова и кулучио својим спахијама.

Како у оно доба спахије не беху сталне, то се сваки старао да што више исцеди од својих сељака. Тако је народ од својих производа (што произведе за једну годину) давао две петине а само су три остајале њему. Сваки нови паша или санџак-бег, кад је долазио, гледао је да за свој рачун натовари што више

намета на народ. У колико је који био суровији и среброљубивији, у толико је више цедио народ.

Дажбине и ако су по себи биле тешке, још је тежи био начин којим су купљене. Харачлије су у пратњи писара полазиле у народ, те с највећом свирепошћу прикупљале харач. Поред харача хиљаде су прибирали за себе, тако да се харачлија, отишавши сиромах у народ, враћао као богаташ с десетинама и стотинама хиљада исцеђених од народа за свој рачун. Оцеви, који нису имали чим да плате харач, продавали су децу своју у робље или су, оковани у ланце, ишли од куће до куће те просили, па ако не напросе, колико им треба за харач, допадали су вечите тамнице.

Данак у деци. — Један од најтежих терета што их подносише хришћани под турском управом јесте данак у деци. У извесним роковима, понекад и сваке пете године, султан је слао по целој царевини своје харачлије, који су одвајали телесно и умно најздравију и најразвијенију мушку децу хришћанску од 10—16 год. (у прво доба од 6—7), па их одводили у престоницу. Тамо су их турчили па онда распоређивали у групе. У прву групу улазише најдаровитији, најснажнији и најлепши. Они учаху школе и васпитаваху се за разне положаје. То су били *ичоглани* (турска реч, значи *питомац*). Ови доцније највише послужише развитку тур-

ске силе, радећи као велики чиновници, војсковође и државници у турском царству. У другу групу долажаху деца, која не беху тако даровита, али снажна и здрава. Ово беху *аџам-оглени* (јунак-младићи). Они су предавани јаничарском аги а овој *аџам-оглан-аги*. Од ове деце постојала је најбоља турска војска, која се звала *јаничарима*.

Харачлије, које су купиле ову децу, ишле су од села до села, од вароши до вароши. Сваки је домаћин морао показати колико има деце. Страшне су казне очекивале родитеља, који би сакрио своје дете. Који су могли, откупљивали су своју децу великим ценама, особито по варошима, а сиромашни у тузи и болу морали су трпети и гледати како им се одводи нада и потпора.

ЖИВОТ СРБА У XVIII СТОЛЕЋУ

I

Црна Гора.

32. Владика Данило Петровић — Његош (1697—1735). — Пошто умре владика Сава састану се главари црногорски на Цетињу, те на збору изберу себи за владику *Данила* из племена Његоша. Он не беше одмах посвећен за владику већ 1700 године оде у Сечуј и тамо га посвети патријарх Арсеније III Чарнојевић.

Владика Данило долази међу ређе људе. Беше по природи даровит, окретан, вешт и заузимљив. Својим радом ствара ново доба у Црној Гори. У почетку је био миран и живео у љубави с Турцима, али баш у време његова посвећења настане скадарски паша (Бушатлија) да турчи неке Брђане. У исто доба почеше се турчити многи Црногорци, које је мамио митом паша из Подгорице. Ово турчење узе већега маха, кад у Црној Гори поче малаксавати власт млетачка а снажити се турска. У то време Сулејман паша, због својих заслуга, би постављен за сераշћера, али остаде и даље

у Скадру, а за скадарског пашу дође његов син Омер, којега потисне с тога положаја неки *Демир-паша*, који подмити паше на Порти. Кад дође у Скадар (1708), поче се трудити да истера новац, који је дао за мито пашама, док је на пашалук сео. Баш у време доласка Демирова била је направљена једна православна црква у близини Подгорице, и владика је био позван да је освети. Он је на позив Зећана дошао не надајући се никаквој беди, али га Турци, нема сумње по мигу пашином, ухвате, окују и баце у тамницу, претећи да ће га на колац вргнути. Зећани, да не понесу грех на себи за смрт владичину, понуде откуп и паша прими. Владика се ослободи и дође међу Црногорце, (по свој прилици крајем 1708 или почетком 1709 год.). Потурице у то доба беху много дигле главу а владика виде, да нема више мирна живота између православних и потурица, те стога преже да очисти Црну Гору од потурица. Одмах позва неколико црногорских главара на *Стањевиће*, где се договоре да исеку потурице на Беле Покладе, али истраге тада не би. Владика их позва о Ђурђеву-дне на Ловћен, и ту се завере да ударе на потурице у Госпођине посте, али Црногорци и тада не само што не учинише истрагу потурица, већ се још више почеше турчити. Владика је после овога ишао у Пећ патријарху, и отуда се здрав вратио. Међутим већ се беше прочуло да владика подбада

Црногорце на истрагу, те Турци науме да га ухвате. Стога владика прегне свом снагом и памећу на посао, јер више не беше за одлагање. И на Бадње Вече (1709) нападну Црногорци на цетињске и ћеклићке потурице и побију све који не хтедоше да се крсте. Црногорци одмах рашире овај посао и на друге нахије, али не изгледа да је истрага ухватила велике размере.

Ускоро после истраге зарати на Турке *Петар Велики*, руски цар, па позове и све Хришћане Балканског Полуострва а нарочито Црногорце; уз то обећа заштите и награде свима, који ступе у борбу против Турака као савезници, да стресу јарам турски и ослободе своју отаџбину (1711). Кад овакву посланицу донесе владици од руског цара изасланик Милорадовић, владика позове Црногорце на збор и прочита посланицу царску. Црногорце ова посланица занесе и одушеви толико, да беху готови поћи куда год их позову у борбу против Турака. Стога почну нападати и узнемиравати Турке на све стране. Турци, заузети борбом с Русима, не имадоше кад обраћати пажње маленој Црној Гори. Али кад Петар Велики закључи мир с Турцима (крајем 1711), а не помену ништа за Црну Гору, то се Турска окоми да савлада Црногорце. Владика замоли Петра за помоћ, али је не доби, јер Петар не могаше кварити тек утаначени мир, те тако остаде сама Црна Гора према сили османлијској. Црногорци,

како се прича, дочекају турску војску од 60.000 људи близу Ријеке и тако потуку, да је неколико хиљада остало мртвих, а сам заповедник једва утекао. Прича се да је ова битка била на Петров-дан (1712) на месту, које се назвало *Царев-Лаз.*

После годину дана намисли Порта да казни Црну Гору за све оно, што јој је досад напакостила. Зато нови босански везир поведе велику војску и удари на Црну Гору, која му не могаде дати отпора. На веру домами неке главаре те погуби а Црну Гору прегази. Народ се или повуче у кршеве и пећине, или побеже у Бокељско Приморје. Везир попали села, поруши цркве, а манастир на Цетињу до земље разори, па онда преко Бокељског Приморја оде у Арбанију.

Тако је Црна Гора, разорена, попаљена и поробљена, дочекала зиму 1714 год. Владика се немаде куд враћати на згариште цетињског манастира, већ по највећој зими оде преко Беча и Пољске у Русију, да се састане с царем Петром и моли за помоћ. Цар лепо дочека владику и обећа да ће се заузети за Црну Гору; даде му 5000 рубаља на помоћ пострадалим домовима и 100 златних медаља да раздa храбрим Црногорцима. На помоћ разореним црквама и манастирима даде такође 5000 рубаља. Осем тога поклони многе одежде и сасуде за цркве. Владику посаветује да за сад Црно-

горци буду на миру са Турцима, јер је закључен мир са султаном.

По повратку из Русије владика се стараше да подигне дух у Црногораца, да их охрабри и даде наду на бољу будућност. У земљи уведе ред, установи суд од виђенијих кнезова. До краја његова живота било је још неколико сукоба с Турцима. Умро је 1735 године.

33. Владике Сава и Василије. — Владика Данило још за живота одреди да му буде наследник синовац *Сава Петровић*. За владику посвети га пећки патријарх Мојсије. Сава беше тих и миран, прави калуђер, стога не беше тако заузимљив као његов стриц Данило. Црногорци су опет ратовали, особито кад оно Русија и Аустрија заратише с Турцима (1737—1739). По свршетку рата владика Сава оде у Русију, где га царица (Јелисавета) лепо прими, обдари и снабде многим црквеним одеждама и сасудима. Кад се врати с пута, по жељи поглавара, наименује себи за помоћника својега рођака *Василија*. Сава га одмах посла патријарху у Пећ, да се тамо поучи. Оставши неколико година у Пећи код патријарха, Василије се спреми за владику и патријарх га посвети. Кад Василије дође у Црну Гору, Сава му предаде владичанску столицу и повуче се у манастир *Стањевиће*.

Василије је био према времену доста учен човек, врло вешт и окретан у политичким по-

словима. Надајући се највећој помоћи од Русије ишао је два пута у Русију. Кад се вратио с првог пута (1750), затече црногорска племена крвно позавађана, где хоће да се ископају терајући освету једно другоме, чиме су се Турци често пута користили, те их пљачкали и робили. Владика Василије хтеде стати на пут овом злу, па измири племена и заведе суд, у који су, као чланови, ушли сердари и кнезови те судили и расправљали спорове међу племенима. После овога измирења племена наскоро Турци потражише данак од Црне Горе, али га Црногорци не дадоше. Турци нападну од Херцеговине, али код *Никшића* буду одбијени (1750 и 1756). У овом последњем рату владика је дао све што је имао на набавку олова, барута и других потреба за рат. Стога се обрати Русији за помоћ. Тадашња царица руска (Јелисавета) посла му 1.000 дуката и других потреба.

Други пут кад је ишао у Русију (1765), да поздрави царицу Катарину II, која беше дошла на престо (1762), разболи се и умре (марта 1766).

Владика Василије све је наде везивао за Русију, и Русија му је доста помагала. Он је Црногорцима доста добра учинио. Старао се да братства измири, да се међу собом не крве због освете; старао се да Црногорце просвети, да их научи бољем начину ратовања. Стога

је послао доста црногорских младића у Москву, да се уче војничкој вештини. Исто тако водио је и децу, те је давао у руску војну школу, да би научила војне науке. Волео је свој народ и старао се да га што боље учврсти у православљу.

34. Шћепан Мали. — Кад умре Василије у Русији, за владику дође по други пут Сава, који је последњих шеснаест година провео на Стањевићима у манастиру. Као тих и миран калуђер не беше јак ни у црквеној власти, а камо ли у световној. То се најбоље види из догађаја, који су настали годину дана по смрти Василијевој.

С јесени 1767 године јави се у Бокељском Приморју некакав чудноват човек, који се сам називаше *Шћепаном Малим,* а по Мајинама, Брајићима и деловима Црне Горе, према Боци Которској, пронео се беше глас, да је то главом Петар III, руски цар.

Шћепан Мали сам не говораше да је руски цар, али и не порицаше. Црногорци, лаковерни а занесени за свим што је руско, повероваше одмах разнесеном гласу; сиђу у Приморје, поклоне се Шћепану, па га свечано доведу на Цетиње, и предаду му световну власт у руке признавши га за господара. Владика Сава у почетку и сам поверова овом гласу, али доцније добије из Цариграда вест, да Шћепан није цар руски, него да је неки самозванац. Стога

пусти књиге кроз народ да је Шћепан варалица. Чим за то чује Шћепан, дојури на Стањевиће, затвори владику Саву, изјури калуђере и одузме им имање. Исто тако узапти добра манастира цетињског и мајинског. Али кад виде, да се многи Црногорци туже, што је владику затворио, пусти га и помири се с њим. Ово му још више придобије љубав народну.

Међутим на ове покрете у Црној Гори гледала је Турска будним оком, па бојећи се црногорских испада, крете војску и удари са три стране. Скадарски паша продре са својом војском до Црнице пленећи и робећи. Црногорци не клону духом, већ склоне жене и нејач у кршеве, а Турке дочекају у својим врлетима и после дуже борбе одбију од Црне Горе. У овом рату Шћепан је помогао саветом, а у неким бојевима и сам је био, те га Црногорци још више заволе. Кад је видео колико га народ воли, он пође да мири завађена племена и у томе имађаше успеха. Баш у овом послу затече га руски посланик, кнез Долгоруки, који беше дошао да извиди ствар о Шћепану, да одврати Црногорце од њега и да га угна у лаж. У први мах затвори Шћепана назвавши га варалицом, али Црногорцима се не допаде понашање кнеза Долгоруког, а он и сам видећи, где се прикупља турска војска око Црне Горе, науми што пре оставити Црну Гору, јер се и Руси надаху скором рату с Турцима. Зато не желећи оста-

вити Црну Гору без јаке руке у овако мутним приликама, пусти Шћепана и узме од њега реч да ће помагати руске ствари, па му предаде све што је донео за Црну Гору. Овоме се Црногорци много обрадују, а Шћепан употреби љубав народну на то, да обнови онај суд од 12 племенских главара и да подигне углед вери и црквеном главару. Стога даваше народу најкорисније поуке. Говорио им је: *„Кад познате истинитог Бога и учините вечни мир међу собом, да не буде више свађе и крвопролића, онда ћете знати: ко је Шћепан Мали"*. Поред овога давао је доста лепих поука Црногорцима и они су га слушали. Он је први извршио попис становништва у Црној Гори, да би знао с коликом снагом може располагати. Неваљалце и разбојнике гонио је, а претио тешким казнама оним калуђерима, који су хтели да смене владику Саву.

Млечићи, који су хтели да поврате своју власт над Црном Гором, мрзили су Шћепана и радили му о глави, али су га Црногорци добро чували.

Кад зарати Русија с Турцима 1769 године, поче се спремати Шћепан Мали, али тада не дође до рата у Црној Гори. Чим Русија закључи мир с Турцима, би убијен Шћепан Мали. Мисли се да је паша скадарски потплатио његова момка да га убије (1774).

Влада Шћепана Малог трајала је 6 година

и по корисним радовима, установама и реду, који је завео, ових 6 година долазе у најлепше године историје Црне Горе у XVIII столећу.

Кад нестаде Шћепана Малог и по трећи пут истиче се владика Сава, узевши себи за помоћника Василијева синовца *Петра Петровића*, који дотле беше већ стекао углед својим политичким радом. За последњих година владике Саве, Црногорци су још једном ратовали против Турака.

Владика Сава умро 1782 године, а за владику дође његов помоћник Петар, под именом *Петар I. Петровић*.

II

Далмација.

35. **Ослобођење Далмације.** — Ма да влада млетачка забрани у Далмацији одржавање српских чета и борбу између Турака и ускока, опет је непрестано на граници између Срба и Турака било борбе. Кад год су Млечићи ратовали с Турцима, Срби су из Далмације пристајали уз њих и храбро се борили. Тако за време кандискога рата, у половини XVII столећа, разјарене чете далматинских Срба под заповешћу својих сердара навале на Турке, освоје многе турске градове и очисте брзо земљу од непријатеља. У време овога рата највише су се одликовали сердар *Јанко Митровић*, *Петар Сми-*

љанић, доцније Петров син *Филип Смиљанић,* затим *Илија Смиљанић.* Осем тога Срби су у Далмацији много ратовали са Турцима у време бечкога рата (1683—1699), када се одликовао *Јанковић Стојан* и брат му *Савиша.* Тада млетачка република постаде прави господар готово целе Далмације, па јој је то признато и карловачким миром (1699 год.).

После петнаест година отвори се поново рат између Турака и Млечића, јер Турска не могаше прежалити Далмацију. Република је морала ратовати у почетку сама, а после у савезу с Немачком. Срби су тако одушевљено ратовали против Турака уз млетачку војску, да је изгледало, да ће се сва Херцеговина и Босна ослободити Турака. Баш усред највећих успеха мораде Аустрија прекинути рат и склопити мир с Турцима. Тако учини и млетачка република. Мир је углављен код Пожаревца (на коси Сопоту 1718). По томе миру цела данашња Далмација потпаде под Млетке.

36. **Срби у Далмацији за млетачке управе.** — Кад млетачка република заузе Далмацију, престаде власт дабро-босанских митрополита над православнима у Далмацији. Српска црква дође под власт млетачко-далматинских епископа (1713). Од тада па за 70 година настаде црно доба по живот православних Срба у Далмацији. Далматински бискупи употребише све, што најгори верски фанатизам може измислити, да

искорене православље у Далмацији. Српско свештенство је гоњено од сваке руке. Сметало им се у вршењу верских обреда, затим нагнају православне да у својим црквама зидају поред својих олтара по један олтар за католичке свештенике. Доцније су настала још јача гоњења, да се нико није смео казати да је православни. Ко би се казао да је православни, гледан је као издајник државе, те је глобљен, бацан у тамницу или прогоњен из земље.

Трпећи све ово, православни нису могли имати нити каквих школа ни образованости. У том погледу не стојаху боље ни Срби католици на Далматинском Приморју све до друге половине XVIII столећа. Млетачка се република није старала о просвети у народу, јер јој је најглавнија мисао била, да храбре Србе Далматинце обе вере употреби у борби против својих непријатеља. Зато у Далмацији постави многе своје племиће и преда им сву грађанску и војну управу у руке. Они се у почетку страху да што јаче распале у Срба јунаштво. После пожаревачког мира умуче пушка, преста звекет сабаља и мачева у Далмацији. Народ се умртви као и влада што беше мртва, а из тог мртвила пробуди народ силан удар Наполеона Великог. Срби се у Далмацији пренуше, али владу млетачку беше тешко пробудити. Република са свима својим земљама паде под

власт Наполеонову, а по Кампоформиском миру (1797) цела Далмација са Истријом и Млецима дође под Аустрију.

37. **Дубровник у XVIII столећу.** — После онога страшнога потреса, што снађе Дубровник друге половине XVII столећа, кад пропаде велики део града, никад се више Дубровник не подиже до оне величине, на којој беше пре потреса. Па ипак осамнаесто столеће затекло је Дубровник као град још славан, богат и виђен, али већ не ствара више ништа ново, не рађа велике људе ни у политици ни у науци ни у књижевности. Он се већ грејаше на сунцу својих славних предака и тихо гредијаше своме заходу. Чим је пала млетачка република, чим Французи заузеше Јонска Острва, поче опадати дубровачка трговина, која је била једино и право врело животу овога града. Француска, која у оно време оплени целу Европу, тражаше и од нашега Дубровника, да јој позајми милијон динара. Град даде новац, али га то не спасе, већ (маја 1806) дође француски генерал (Ларистон) и преваром уведе војску у град и поседне га, а на бедеме истакне француску заставу. Одлуком Наполеоновом (1808) престаде самосталност Дубровника, а 1814 дође под власт аустриску као и цела Далмација.

III
Срби у Аустрији.

38. Ракоцијева буна. — Срби, што побегоше испред навале турске у земље под Аустријом, надаху се повратку на своје огњиште, што им остаде под Турцима. Али после карловачког мира кад видеше, да се неће скоро вратити, надаху се да ће се након петнаестогодишње борбе смирити, пошто им је дата од стране цара: слобода вере, лична слобода, бирање војводе, ослобођење од намета и кулука, право на непокретна и покретна добра и т. д. Но Леополд беше слаб владалац, а око њега беху језуити први саветници, који нигда не допустише, да се у аустриској монархији слободно исповеда која друга вера осем католичке. Зато настаде хајка на српски народ и поче му се одузимати оно што му је дато. Не оставише на миру ни личну слободу, ни веру, ни обичаје, ни унутрашњу самоуправу. Немци и Маџари надметаху се ко ће јаче ударце задати праву Срба у Аустрији. Језуити безочно нападаху на веру и цркву, гонећи све што обележава православље. Срби се још једино надаху у цара, те му ипак остадоше верни. Како у то доба аустриска војска ратоваше против Француза, маџарски великаш *Ракоција* дигне буну да одметне од цара Угарску, па позове и Србе да пристану уз њега. Срби не присташе, већ осташе

уз цара. Баш у време овога рата деси се у Бечу промена на престолу, јер умре Леополд а наследи га Јосиф I (1706), који се једино српском помоћу и одржа на престолу. Он Србима изда диплому, у којој потврди одређеније она права, што их беше Леополд дао Србима. Али и та се обећања никад не испунише. Исте године умре патријарх Арсеније и Срби не добише више никад патријарха. Смрћу Јована Монастерлије (1707) умре Србима и право да бирају свога војводу, те од тада па све до мађарске буне (1848) Срби не бираше војводу. Место патријарха Срби добише митрополита с ограниченим правима, а место војводе поставише у Славонији за војног старешину *Мојсија Рашковића* родом из Србије.

Јосифа I наследи син *Карло VI* (1711), који потврди Србима сва раније стечена права.

39. Рат 1716—1718 год. Пожаревачки мир. — Ускоро по Карлову ступању на престо отвори се рат с Турцима, јер он жељаше да рашири своју државу на југоистоку. Карловој војсци стави се на чело чувени војсковођа кнез *Јевђеније Савојски*, познат Србима са својега јунаштва из ранијег рата с Турцима. Срби, жељни освете своме старом душманину, гомилама ступаху у војску да се боре, али им сада не дадоше да се боре као засебна војска под својим старешином, већ их распоредише по четама царске војске, под немачким старешинама. Овим се

ишло на то, да се Срби у војевању навикну на туђе старешине; да им се убије српски понос и српски војнички дух; да се одстрани свака победа коју би сами Срби задобили. Срби су се опет храбро борили против Турака, те се брзо очисти Банат, Срем и Славонија. За овим се одмах са успехом пренесе ратиште у Србију и Босну, те кнез Јевђеније освоји Београд (августа 1717), најглавнију тачку турске одбране на северу Балканскога Полуострва. За Београдом падоше у царске руке и остали градови Београдског Пашалука. У Босни царска војска продре до Зворника, и ту је разбију Срби мусломани под заповедништвом *Ибрахим-аге*, ћехаје босанског везира.

Султан замоли цара за мир, који би утврђен код Пожаревца (јула 1718). По овом миру Аустрија доби Тамишки Банат, Босанску Посавину, Влашку до реке Олте, део данашње Србије и то од ушћа Тимока до Црне Реке, па Црном Реком преко планина на Параћин, Сталаћ и Чачак.

40. **Аустриска управа у Северној Србији**. — Чим је свршено ратовање и закључен мир, маџарски великаши предложе да се освојене земље од Турака, а нарочито Србија, придруже круни светога Стевана, али цар одбаци овај предлог, а усвоји онај, што му предложи кнез Јевђеније Савојски. По том предлогу земље између Хомољских планина и Дрине добише нарочиту

управу, која се звала *администрација*. Србија беше подељена на једанаест округа (београдски, смедеревски, грочански, пожаревачки, јагодински, руднички, шабачки, ваљевски, палешки, рамски с Градиштем и ресавски с Параћином). На челу администрације стајаше кнез *Александар од Виртемберга*, човек напрасит и војнички васпитан, суров и охол који, вазда оскудан у новцу, ретко чињаше разлику између својих и државних прихода. Он је, ради бољег напретка у служби, и веру променио прешавши из протестантске у католичку, те се сав преда језуитима у руке.

Ни чиновништво у главној управи ни оно по окрузима, састављено већином од војних и грађанских лица, не беше боље од главног управника. Они се међу собом непрестано гложаху. Од те свађе народ је највише патио. И правосуђе делили су војни и грађански чиновници. Насиља једних и других била су гора него турска. Већи део становништва не могаше наћи заштите и правде.

Поред тих насиља долазе и напади на православље. Језуити, фрањевци, капуцини, бенедиктинци и други католички редови беху се размилели по свима окрузима ширећи католицизам кроз цркву и школу. Њих у овоме помагаху и државне власти. Српско православно свештенство много је патило од ове напасти и све жалбе, које је подизало, остале су

узалуд. Ма да се тадашњи митрополит београдски *Мојсије Петровић* старао да заштити своју паству од верских гоњења, опет је број католика непрестано растао. Осем јада, које је народ трпео због судске неправде, због политичких и верских гоњења, страдао је још од силних пустошења и расељавања. Србија се гибала под данцима и теретима, издржавајући грабљиво и подмитљиво чиновништво и војничке гарнизоне. Српског сељака давили су разни монополи, као монополи дувана, соли и други.

Оваквим радом главне управе у Србији аустриска царевина не само да не задоби за се српски народ, већ га отуђи. И Срби почеше жалити за турском управом, јер им турски јарам беше лакши од надувене, набусите и грабљиве управе аустриске. Зато су су се Срби почели селити у Турску, не могући трпети насиља несавесних аустриских чиновника и верска гоњења од разних католичких редова које помагаше државна власт.

Ово исељавање било је тако јако, да је око 1735 године становништво смањено на половину. Онај остатак српскога народа под теретом аустриских „носилаца културе" често је викао „преврни Боже!" И онда није чудо, што је једва дочекао рат између Аустрије и Турске (1737—1739). У овом рату Аустрија не имађаше онако вештих војсковођа, као што беше Савојски, не имађаше ни љубав народа, па ни среће

у борби. Ма да царска војска у почетку заузе Ниш, Ужице, Нови Пазар и још неке градиће у Босни, опет их Турци нагло потисну натраг. Срби се истина борише, али не као раније; њих не могаше одушевити ни пећки патријарх *Арсеније IV Јовановић*, који помагаше војсци аустријској, покренувши гомиле света да се селе у Аустрију. Свет пострада а Аустрија претрпе пораз код Гроцке (1739) и изгуби све земље с десне стране Саве и Дунава. Мир је утврђен у Београду (1739).

41. Гоњење Срба у Аустрији. — Ма да су Срби били верни цару и заслужни за бечки двор, ма да су пролили море крви и засули границе аустриског царства својим костима, опет остадоше непрестано пасторчад у царевини. Њихова права остала су мртво слово на хартији, њих су гонили због вере у толико јаче у колико су више трпели.

Понекад Срби не могаше сносити увреде своје вере, већ се бунише и дизаше на оружје да заштите себе и своју православну веру. Тако Србима у Печују због неке буне одузеше грађанска права и забранише да врше обреде своје вере. Језуити рађаху и даље клеветајући Србе да су неверни круни бечкој. Бечки двор сасвим остави Србе (1723), а угарски сабор донесе решење: да се Срби не смеју кретати са земаља, већ да су привезани за земљу господареву као слуге; да се не могу никуд селити из краље-

вине угарске; да морају плаћати десетак католичким свештеницима и да некатолици (Срби православни) не могу имати својих земаља у Хрватској и Славонији.

Све ове одлуке саборске потврди цар, и Срби у Аустрији посташе бесправно робље горе него оно под Турцима. Срби су дизали глас против тих одлука, али их у Бечу нико не чујаше. Врата царска беху затворена, двор се чињаше глув, докле не показа пуцањва пушака у Бачкој и Банату да Срби неће тако лако изгубити крвљу стечена права. На челу устанка беше *Пера Сегединац* (1735), али устанак би угушен а устаници кажњени.

Устанак не умекша владу. Језуити и даље распаљиваху мржњу, не дајући православним у царевини ни душом дахнути. Тавнице су биле пуне Срба, њихов се јаук чуо на све стране. Језуити се не разликоваху од јаничара и акинџија у мучењу Срба. Многе побише, многи поскапаше у тамницама од боја и глади. Србима беше сва кривица та, што беху православни. Царске су власти немилице гониле српске свештенике; децу православних родитеља крштавали су по обреду римокатоличком.

Срби побегоше у земље аустриске да се спасу од турског насиља, а овамо их срећаше немачка охолост, маџарска мржња и језуитска гоњења.

42. Борба Срба за повластице и сеоба у Русију. — После београдског мира аустриски цар Карло VI живео је само годину дана. Њега наследи кћи му *Марија Терезија* (1740—1780). Како јој неки сродници оспорише право на престо, а неки јој хтедоше и престо одузети она се обрати Маџарима.

Маџари јој се одазваше, обећаше јој помоћ али под условом да потврди неке одлуке угарског сабора. Царица мораде пристати, и прва одлука, коју сабор донесе, беше укидање војничке границе у Срему, доњој Славонији, Банату и још неким жупанијама. Србе је војничка уредба штитила од насиља маџарског. Сад ове области дођоше под угарске законе, охоле аустриске официре заменише грабљиви племићи маџарски. Друга одлука донесена на сабору за Србе у Срему и Славонији беше: да они Срби, који се не хтедоше покорити католичкој цркви, не могу добити никакву државну службу. Затим почеше језуити да гоне Србе у унију и да прикупљају од православних десетак за католичке свештенике.

И тако дакле Срби као војници гину на разним бојиштима европским, бранећи престо Терезији, дотле им код куће власти угарске и језуити гоне нејач, жене и старце, да прелазе у унију и католиштво, затварају и туку српске свештенике и отимају манастире (манастир Марчу). Нагнани насиљем побуне се Срби у горњо-

карловачкој области и беше изгледа да плане буна и по другим крајевима. Стога царица, да би умирила Србе, заведе нарочиту установу под именом *Илирске Дворске Депутације*. Али и ова установа мало поможе Србима. Кад Маџари почеше радити да сасвим укину војничку границу у корист своје краљевине и католичке цркве, Срби се латише оружја, да бране своја права, која су стекли потоцима крви борећи се против Турака и осталих непријатеља царевине. Покрет би угушен, а велики део Срба пресели се у јужну Русију прво под капетанима *Хрватом и Текелијом,* затим под *Прерадовићем и Шевићем* (године 1752 и 1753). Исељених Срба беше преко 100.000, и у јужној Русији основаше *Нову Србију*.

Ова сеоба нагна Беч да води више рачуна о Србима. Марија Терезија изда указ да Србе више неће гонити у унију и да ће их заштити од маџарског насиља. Боље се наде указиваху Србима за време цара Јосифа II (1780 до 1790) и цара Леополда II (1790—1792), али после рата са Турском, нарочито после *свиштовског мира* (1791), судба српског народа у Угарској поче се на горе окретати. Угарски сабор не хтеде дати српском народу никакве самосталности, већ 1791 издаде закон по коме Срби имађаху у Угарској онаква права каква и остали људи и обећаше примати спремне Србе у државну службу. Зато нови цар (Фрања II) пре-

даде управу над српским народом угарској канцеларији, која је над њима управљала све до маџарске буне (1848 год.).

Тако Срби у Угарској после свију обећања бечког двора, после свију повластица, потврђених царским печатима, после толиких заслуга за дом бечких царева, дођоше сасвим под туђу власт; у целој царевини Срби нису имали никакве власти, која би се искрено старала о народном добру, те осташе изложени утицају талијанштине, немштине и маџарштине.

IV

Срби под Турцима.

43. Стање после патријарха Арсенија III. — Кад побеже пећки патријарх Арсеније III из Пећи са десетинама хиљада српских породица у Аустрију, зађу Турци те оплене околину Ђаковице, Плава, Белог Поља, Косова и Новог Пазара и поруше многе старе српске задужбине. Пећка Патријаршија остаде празна за неко време, али је Турци не хтедоше укинути, већ јој наметну за патријарха *Калиника* са грчком образованошћу, родом из Маћедоније. И ако не дође избором на архијерејску столицу, опет се стараше да у оном несрећном времену одржи значај Пећке Патријаршије. Народ српски, што остаде иза оних големих несрећа, поче се савијати око пећкога патријарха, као једине српске власти

у турској царевини. Калиник се старао да заштити Србе где је год могао пред турском влашћу. Прикупљајући се око патријарха, владика̂ и духовника, Срби су почели колико толико обнављати порушене цркве и манастире, старајући се да им се не угасе ти једини спомени српске прошлости и знаци негдашње независности.

Живот Срба под Турском постајао је све тежи, нарочито од кад Арнаути заузеше оне земље, које напустише српске породице, што одоше с Арсенијем III. Од тада најславније српске задужбине непрестано страдаху од Арнаута, заједно с оним Србима, што осташе на свом старом огњишту.

44. Патње Срба за време патријарха Арсенија IV Јовановића. — Кад год је Аустрија ратовала с Турцима српски је народ трпео силна гоњења од Турака и пустошења од царске војске, јер бојна поља беху већином данашња Србија, Стара Србија и Босна. Тако исто много пострада српски народ и за време рата Аустрије са Турцима (1737—1739). Аустријска војска продре до Ниша и Беле Паланке, Сјенице и Новог Пазара, па позва тадашњега патријарха Арсенија IV, да својим угледом диже околна српска племена на устанак. Срби усташе од Новога Пазара до Плава и Пећи, Колашина и Куча. На подизању ових Срба највише је радио обор-капетан *Станиша Марковић, Млатишума.*

Турци крену велику војску и упуте се из Софије на царску војску. Аустријанци сазнавши за ово, почну се повлачити. Желећи да се што више користе овим ратом, позваше пећког патријарха да са народом пређе у Аустрију. Како баш у то време беше умро српски митрополит у Аустрији, бечки двор понуди то место пећком патријарху. Арсеније пристане на то и покрене силан свет да се сели. Аустриска војска одступаше а патријарх хиташе за њима с владикама и једним делом народа преко Новог Пазара, Студенице, Крагујевца и Београда. Српски народ из околних крајева, кад чу да бежи патријарх са владикама, поплаши се да се не понове ранији покољи, па нагне на хиљаде Сави и Дунаву. Турци разјарени ударе на гомиле Срба, што бегаху, многе исекоше, а највише као робље одведоше у турску царевину. Најгоре прођоше они бегунци, које Турци стигоше код Ваљева, јер ту исекоше и сатреше око 20.000. У свима овим крајевима, приликом овога бегства, пострадало је и пропало око 80.000 Срба (године 1737 у јесен); а патријарх је са владикама и неким незнатним делом Срба прешао у Аустрију и достигао до митрополитске столице.

45. Укидање Пећке Патријаршије (1766). — После оних покрета Срба, које изазваше Арсеније III и Арсеније IV на позив аустриски, Турци почеше с мржњом гледати на Пећку

Патријаршију. Међутим грчки патријарси у Цариграду не могаше никад прежалити, што је српска црква под Стеваном Првовенчаним и Стеваном Душаном одвојена од Цариграда и постала независном. Зато, одмах по одласку Арсенија III, почеше да се мешају у послове српске патријаршије. Ово мешање постаде још јаче кад Пећку Патријаршију остави Арсеније IV; од тада је Цариградска Патријаршија радила на Порти да српску патријаршију подвргне својој власти; од тада махом Грци сеђаху на пећком престолу. Они не вољаху ни српски народ ни самосталност српске цркве. Њихова је брига била како ће Турцима умостити и себе обогатити. Ону школу, која је била у Ђаковици за спрему свештеника, напустише. За народну просвету ништа се не стараху, већ како који долажаше све више задуживаше српску патријаршију. Кад у Цариграду дође за патријарха *Самуило I* (1764—1780), поче свима силама радити да сатре независност српске цркве. У томе га помагаху Грци из Фанара, који су мислили да преко Цариградске Патријаршије погрче Србе и Бугаре. Године 1765 беше у Пећи Србин патријарх *Василије Бркић*. Грци га не могаше никако трпети, него преко Турака израде, те га прогнају, и он мораде побећи у Црну Гору, и одатле оде у Русију. За патријарха дође Грк *Калиник II*, кога на то место доведоше Грци и Порта. Он предложи, у договору са

неким владикама из српских епархија, такође Грцима, да се укине Пећка Патријаршија. Самуило овај предлог поднесе султану Мустафи III, те султан Пећку Патријаршију својим ферманом од 1766 године придружи цариградској. Било је владика у српским епархијама, који су се опирали укидању и жалили руском светом Синоду, али отуда не би никакве помоћи.

Од тада настаје још црње доба за српски народ у Турској, јер место српских владика, којима се Срби обраћаху за сваки савет, долазише Грци за владике, који су мрзели Србе, којима је једина брига била да што више новаца извуку од осиротелог народа српског.

V

Преглед културног стања у XVIII столећу.

I

Црна Гора.

46. **Унутрашње уређење.** — Врховна власт у Црној Гори била је оличена у збору племенских главара. Договор збора вредио је за сва племена па и за самог владику. Владичанска власт ретко се кад истицала изнад власти племенских главара. Од владикâ покуша Данило да своју владичанску власт истакне изнад власти племенских главара, па кад виде, да главари не маре за владичанском светском влашћу, онда

сазове збор и светску власт одвоји од владичанске, а збор, по савету млетачке републике, заведе *гувернадурство* (1718) као вишу политичку власт. Дужности гувернадура беху: да извиђа спорове између Црногораца и иностраних поданика и да расправља веће заплете међу Црногорцима. Он је у почетку седео у *Котору*, а примао неку малу плату од млетачке републике.

На истом збору заведено је и *сердарство* у племенима. Дужности сердара беху да помажу гувернадуру, и да расправљају спорове између братстава у племену.

Ма да је гувернадурство заведено у Црној Гори, опет је остала власт збора као највиша власт у земљи. Гувернадура племена нису свагда слушала, јер су се више покоравала своме војводи или кнезу. У доцније доба, кад владике, крајем XVIII столећа, хтедоше узети у своје руке и световну власт, дошло је до јакога супарништва између гувернадура и владика.

Главари појединих племена не разликују се од осталих Црногораца у своме племену. Њихово се господство састојало у томе, што су заузимали прво место у братству, племену и на зборовима; што се ништа није могло радити ни судити у племену без њих, и што су водили сваки своје племе у бој.

Освета и у XVIII столећу има онај исти значај, који је имала раније. Она је често пута узрок,

што су поједини Црногорци ускакали Турцима и отуда нападали своју браћу у Црној Гори. Исто тако често је пута била повод покољу између самих племена. Најгора је била она освета, која остајаше у крви и коју потоњи нараштаји требаху да изврше. Она траје и по двадесет година. Онај, који се не освети за крв оца или брата, нема поштовања међу Црногорцима. Ово се зло по каткад лечило *миром ради мртве главе*.

Суђење се наставило и у XVIII столећу онако, као што је било раније. Владика Данило беше завео суд од 12 судија, коме је стављено у дужност да расправља спорове Црногораца, али је он трајао кратко време, па престао. Исти суд дванаесторице главара обновио је владика Василије, затим Шћепан Мали, али је опет престао по смрти Шћепановој. Писаних закона није било ни у ово доба све до пред крај XVIII столећа. Судило се по обичају.

Подела. — Црна Гора била је подељена на нахије: *црмничку, љешанску*, *ријечку* и *катунску*. Свака нахија делила се на племена.

47. **Ратовање и четовање.** — Сваки Црногорац, који може носити оружје, био је војник, и сваки иде у бој, кад је рат, јер је срамота остати код куће. Свако племе води војвода у бој, а свако братство има свога *барјактара*. Према томе у једном племену колико има братства толико и барјактара.

Оружје им је било пушка и јатаган. Овим последњим радије су се служили, јер им је тешко било набавити муниције за пушке. И муницију и храну сваки је Црногорац сам за се набављао и носио. За јунаштва одликовани су медаљама и крстовима добивеним из Русије.

Поред ратовања Црногорци су често *чете* подизали, и у мирно доба нападали на околне Турке, те им стоку пленили. Црногорци нису састављали чете што их је невоља или сиротиња гонила, већ да покажу јунаштво и да освете своје, јер држаху да је срамота украсти, а отети на сабљу и на пушку држаху да је јунаштво. Чете су биле од 20—200 и више људи обично ваљаних, окретних и брзих младића, који могу стићи и утећи, на страшну месту постојати и заменити у невољи друга.

Ових чета било је у току целог XVIII столећа, а најчувеније беху чете морачких ускока. Чете су биле најглавнија одбрана Црне Горе и страшило Турцима. Четничка јунаштва народ је уз гусле опевао. (Читај: „Јунаштво и смрт Лопушине Вука“ у IV књизи Вукових пјесама).

48. **Цркве, свештенство и просвета.** – У Црној Гори било је доста цркава већином изван села и изван кућа; оне су биле мале и озидане од тесаног камена на свод. Често су пута служиле за одбрану од непријатеља. Изнутра су биле врло сиромашне. Богатији су

били манастири а нарочито Острошки, Морачки и Цетињски.

Свештенство је било необразовано, а свештеници су једва знали читати и писати. Литургију, крштење и венчање науче на памет, па се све то свршавало без књиге, испоје се као песма уз гусле. Свештеник је тешко могао што и научити, кад школа још не беше, а и сами калуђери по манастирима, код којих су учили, мало су што знали.

Свештеници су се носили као и остали Црногорци. Носили су оружје, бријали браду, подсецали косе и ишли у бој. Оружје су остављали само кад дођу цркви да служе, а било их је, који су под оружјем и у олтар улазили.

Просвета у овом столећу није напредовала. Владика Василије беше први, који је увидео да без знања и просвете нема напретка Црној Гори, зато одведе 12 младића у Русију и даде на науке са жељом да их врати натраг кад сврше науке, али их руска хладна клима покоси, те та племенита намера владичина пропаде, а Црна Гора оста још за дуго без знања и просвете.

II
Далмација.

49. **Дубровник.** — Овај град ма да опадаше у XVIII столећу опет у погледу образованости стојаше боље од свију осталих градова на Дал-

матинском Приморју. *Трговина* му још беше жива. Сировине прибираше из Босне, Херцеговине, Албаније, Маћедоније и Влашке, па их прерађиваше или продаваше у Млетке, Анкону и Неапољ. У овом столећу поче Дубровник извозити за Млетке и маслиново уље, те обрати велику пажњу на сађење и подизање маслинâ. Он се нарочито користио слободном трговином на мору, од кад је та слобода заведена (1745).

Ни *књижевност* ни *просвета* немају онога полета, што га видесмо у XVI и XVII столећу. Песници подлегоше утицају Италије. Међутим Италија у ово време напушта своје првенство у литератури и предаје га Француској. Дубровачки песници овога времена не настављају рад својих великих предака, већ се угледају на туђе књижевне производе. Од песника чувени су *Петар Бошковић, Марин Тудизи, Марин Златарић* и *Лука Бунић*. Овај последњи био је и чувен правник. Од историка чувен је у ово доба *Серафим Церва*, од филолога *Јоаким Штулић*, а од математичара *Руђер Бошковић*. Дубровник је пред крај XVIII столећа имао две штампарије, од којих је једна била за глагољске књиге с врло лепим писменима.

50. **Далмација осим Дубровника.** — У Далмацији поред Дубровника било је још неколико напредних градова, као *Котор, Спљет, Шибеник* и *Задар*, који су такође били чувени са своје трговине.

У Далмацији, кад дође под круту владу млетачку, која сметаше развитку народности, трговина са српским земљама поче опадати. Градови далматински изгубише ону моћ, коју су раније имали. Земље услед верских гоњења беху необрађене и ненасељење, народ се стегао на најмање потребе и потонуо у варварску верску борбу, коју распаљиваху католички агитатори. Богатство беше растурено и разграбљено, књижевност беше опала, јер се јавише многе сметње, од којих је највећа та што васпитање беше пало у руке језуитима. И оно мало књижевних производа што се јавило. напусти класицизам и учену појезију, па поче нагињати на шире, народно поље. Тада се јавља с народним песмама, само мало измењеним, *Андрија Качић Миошић*.

Просвета и *васпитање* код Срба ове вере било је у почетку столећа слабо. Школа нису имали готово никаквих. Сваколику писменост ширили су фратри, који су учили децу да читају и пишу. Тек друге половине XVIII столећа отворена је школа у Спљету, одакле се поче јаче ширити просвета међу Србе католике. Срби православни не имађаху својих школа. Свештенство православних Срба не имађаше велике спреме. Оно се учило и спремало у седам ондашњих манастира у Далмацији, који са својим калуђерима беху најјача одбрана српског имена и православља. Они служише

као уточиште и народу и свештенству. Стога су католички бискупи викали највише на ове манастире, називајући их „седам глава српске хидре" и „нечистим изворима" који „трују веру и морал!"

51. **Српска црква у Далмацији.** — По Карловачком миру млетачка република постаје прави господар Далматинског Приморја. Променом господства у овој области променила се и управа у српској цркви у Далмацији. Престала је власт дабро-босанских митрополита, а православна црква дошла је под духовну власт млетачко-далматинских епископа, који сеђаху у Млецима. Први православни епископ, који је почео ову власт вршити, био је *Мелентије Типалди*. После смрти овога епископа (1713) скоро 70 година беше празна столица далматинско-млетачких епископа, и за то време православна је црква претрпела силна гоњења, а свештенству су чињене разне сметње при вршењу црквених обреда. Међутим и свештенство и калуђери стајаху чврсто уз народ, а православна свест била је јака у народу, и захваљујући само томе, народ је издржао све нападе и одбио све насртаје латинске. Латини називаху српске калуђере „слепим вођама ослепљена народа". Али баш ови прости калуђери беху онај камен тврди, о који се свагда спотицаху латини, кад нападаху на православље. Ова борба трајала је и после пада млетачке републике.

III
Срби у Аустрији.

52. **Школе и ширење просвете.** — Сеобом Срба под Арсенијем III и Арсенијем IV много је повећан број српског становништва у земљама под Аустријом. Овим је велики део Срба дошао у додир са западно-европским начином живота, са западним васпитањем, школовањем и књижевношћу. Српска вера, као једини израз народног живота, дође у опасност при судару с католицизмом, потпомогнутим од владе и Рима. И додир са Западом и ова опасност по веру покрену Србе у Аустрији да мисле о свом васпитању и образовању, јер у томе лежаше снага, која би им помогла при одбрани вере и народности. Стога се и јавља одмах у почетку XVIII столећа мисао о отварању школа и ширењу писмености и просвете кроз школе. Још митрополит Исаија Ђаковић, који дође после Арсенија III, тражаше од цара аустриског, да се за Србе заведу школе и штампарија. Исто су то тражили и Срби из Будима. Скора смрт Исаијина омете овај покушај за отварање српских школа, те то, донекле, оствари митрополит *Мојсије Петровић*, који беше велики пријатељ школа и науке. Прва школа отвори се у Београду (1823). Ово беше словенска школа отворена у митрополитову двору, у којој предаваху учитељи из Русије. Исте године дворски директор за Банат издаде наредбу да

се подижу српске школе по градовима и селима, а митрополит позва све општине и свештенство да поред сваке цркве подигну и основну школу. За подизање школâ донео је наредбу и народни сабор, држан у Београду 1731 године. Ову наредбу поновили су и други сабори, истичући жељу *да се и Срби у знању и просвети изједначе с другим напреднијим народима*. Ускоро по оснивању словенске школе у Београду, отвори се *велика школа* у Карловцима (1733). И њу су започели Руси. Поред ових школа подигоше се сличне у Осеку, Даљу, Сомбору и т. д. Овај полет у отварању српских школа омео је онај рат између Аустрије и Турске од 1737 — 1739, затим она силна гоњења Срба, али опет развитак српских школа не беше сасвим угушен.

Кроз ове велике школе, које започеше руски учитељи по руским књигама, уведе се у српски народ руско-словенско читање место српско-словенског. У цркве се унесе руско-словенски језик место старог србуљског читања.

Ширењу просвете на руско-словенском језику међу Србе у Аустрији допринело је и то, што не беше штампарије, где би се књиге штампале за српске школе, већ су ове доношене из Русије (буквар, часловац псалтир и друге).

Ове велике школе требало је да спремају младиће за свештенике, па с њиховим престанком престала је и та спрема.

неким владикама из српских епархија, такође Грцима, да се укине Пећка Патријаршија. Самуило овај предлог поднесе султану Мустафи III, те султан Пећку Патријаршију својим ферманом од 1766 године придружи цариградској. Било је владика у српским епархијама, који су се опирали укидању и жалили руском светом Синоду, али отуда не би никакве помоћи.

Од тада настаје још црње доба за српски народ у Турској, јер место српских владика, којима се Срби обраћаху за сваки савет, долазише Грци за владике, који су мрзели Србе, којима је једина брига била да што више новаца извуку од осиротелог народа српског.

V

Преглед културног стања у XVIII столећу.

I

Црна Гора.

46. **Унутрашње уређење.** — Врховна власт у Црној Гори била је оличена у збору племенских главара. Договор збора вредио је за сва племена па и за самог владику. Владичанска власт ретко се кад истицала изнад власти племенских главара. Од владикâ покуша Данило да своју владичанску власт истакне изнад власти племенских главара, па кад виде, да главари не маре за владичанском светском влашћу, онда

сазове збор и светску власт одвоји од владичанске, а збор, по савету млетачке републике, заведе *гувернадурство* (1718) као вишу политичку власт. Дужности гувернадура беху: да извиђа спорове између Црногораца и иностраних поданика и да расправља веће заплете међу Црногорцима. Он је у почетку седео у *Котору*, а примао неку малу плату од млетачке републике.

На истом збору заведено је и *сердарство* у племенима. Дужности сердара беху да помажу гувернадуру, и да расправљају спорове између братстава у племену.

Ма да је гувернадурство заведено у Црној Гори, опет је остала власт збора као највиша власт у земљи. Гувернадура племена нису свагда слушала, јер су се више покоравала своме војводи или кнезу. У доцније доба, кад владике, крајем XVIII столећа, хтедоше узети у своје руке и световну власт, дошло је до јакога супарништва између гувернадура и владика.

Главари појединих племена не разликују се од осталих Црногораца у своме племену. Њихово се господство састојало у томе, што су заузимали прво место у братству, племену и на зборовима; што се ништа није могло радити ни судити у племену без њих, и што су водили сваки своје племе у бој.

Освета и у XVIII столећу има онај исти значај, који је имала раније. Она је често пута узрок,

што су појединни Црногорци ускакали Турцима и отуда нападали своју браћу у Црној Гори. Исто тако често је пута била повод покољу између самих племена. Најгора је била она освета, која остајаше у крви и коју потоњи нараштаји требаху да изврше. Она траје и по двадесет година. Онај, који се не освети за крв оца или брата, нема поштовања међу Црногорцима. Ово се зло по каткад лечило *миром ради мртве главе*.

Суђење се наставило и у XVIII столећу онако, као што је било раније. Владика Данило беше завео суд од 12 судија, коме је стављено у дужност да расправља спорове Црногораца, али је он трајао кратко време, па престао. Исти суд дванаесторице главара обновио је владика Василије, затим Шћепан Мали, али је опет престао по смрти Шћепановој. Писаних закона није било ни у ово доба све до пред крај XVIII столећа. Судило се по обичају.

Подела. — Црна Гора била је подељена на нахије: *црмничку, љешанску*, *риjечку* и *катунску*. Свака нахија делила се на племена.

47. **Ратовање и четовање.** — Сваки Црногорац, који може носити оружје, био је војник, и сваки иде у бој, кад је рат, јер је срамота остати код куће. Свако племе води војвода у бој, а свако братство има свога *барјактара*. Према томе у једном племену колико има братстава толико и барјактара.

Оружје им је било пушка и јатаган. Овим последњим радије су се служили, јер им је тешко било набавити муниције за пушке. И муницију и храну сваки је Црногорац сам за се набављао и носио. За јунаштва одликовани су медаљама и крстовима добивеним из Русије.

Поред ратовања Црногорци су често *чете* подизали, и у мирно доба нападали на околне Турке, те им стоку пленили. Црногорци нису састављали чете што их је невоља или сиротиња гонила, већ да покажу јунаштво и да освете своје, јер држаху да је срамота украсти, а отети на сабљу и на пушку држаху да је јунаштво. Чете су биле од 20—200 и више људи обично ваљаних, окретних и брзих младића, који могу стићи и утећи, на страшну месту постојати и заменити у невољи друга.

Ових чета било је у току целог XVIII столећа, а најчувеније беху чете морачких ускока. Чете су биле најглавнија одбрана Црне Горе и страшило Турцима. Четничка јунаштва народ је уз гусле опевао. (Читај: „Јунаштво и смрт Лопушине Вука“ у IV књизи Вукових пјесама).

48. **Цркве, свештенство и просвета.** — У Црној Гори било је доста цркава већином изван села и изван кућа; оне су биле мале и озидане од тесаног камена на свод. Често су пута служиле за одбрану од непријатеља. Изнутра су биле врло сиромашне. Богатији су

били манастири а нарочито Острошки, Морачки и Цетињски.

Свештенство је било необразовано, а свештеници су једва знали читати и писати. Литургију, крштење и венчање науче на памет, па се све то свршавало без књиге, испоје се као песма уз гусле. Свештеник је тешко могао што и научити, кад школа још не беше, а и сами калуђери по манастирима, код којих су учили, мало су што знали.

Свештеници су се носили као и остали Црногорци. Носили су оружје, бријали браду, подсецали косе и ишли у бој. Оружје су остављали само кад дођу цркви да служе, а било их је, који су под оружјем и у олтар улазили.

Просвета у овом столећу није напредовала. Владика Василије беше први, који је увидео да без знања и просвете нема напретка Црној Гори, зато одведе 12 младића у Русију и даде на науке са жељом да их врати натраг кад сврше науке, али их руска хладна клима покоси, те та племенита намера владичина пропаде, а Црна Гора оста још за дуго без знања и просвете.

II
Далмација.

49. **Дубровник.** — Овај град ма да опадаше у XVIII столећу опет у погледу образованости стојаше боље од свију осталих градова на Дал-

матинском Приморју. *Трговина* му још беше жива. Сировине прибираше из Босне, Херцеговине, Албаније, Маћедоније и Влашке, па их прерађиваше или продаваше у Млетке, Анкону и Неапољ. У овом столећу поче Дубровник извозити за Млетке и маслиново уље, те обрати велику пажњу на сађење и подизање маслинâ. Он се нарочито користио слободном трговином на мору, од кад је та слобода заведена (1745).

Ни *књижевност* ни *просвета* немају онога полета, што га видесмо у XVI и XVII столећу. Песници подлегоше утицају Италије. Међутим Италија у ово време напушта своје првенство у литератури и предаје га Француској. Дубровачки песници овога времена не настављају рад својих великих предака, већ се угледају на туђе књижевне производе. Од песника чувени су *Петар Бошковић, Марин Тудизи, Марин Златарић* и *Лука Бунић*. Овај последњи био је и чувен правник. Од историка чувен је у ово доба *Серафим Церва*, од филолога *Јоаким Штулић*, а од математичара *Руђер Бошковић*. Дубровник је пред крај XVIII столећа имао две штампарије, од којих је једна била за глагољске књиге с врло лепим писменима.

50. **Далмација осим Дубровника.** — У Далмацији поред Дубровника било је још неколико напредних градова, као *Котор, Спљет, Шибеник* и *Задар,* који су такође били чувени са своје трговине.

пута, онда је свршена сва наука, такав је ђак изучио *сву књигу* и био је *учеван човек.*

Али поред ових школа у српским земљама било је и других школа. Тако су Грци имали већих школа у Скопљу, Охриду, Јањини и Солуну, па су неки од Срба ишли тамо и учили. Али највећи број српских младића прелазио је Саву и Дунав и ишао у „Ћесарију“ да учи школе.

61. **Манастири и сабори.** — Врло велики значај за Србе под Турцима имађаху манастири и сабори. Манастири не само што беху средишта ондашње просвете и писмености, већ беху средишта, где се српски народ прибирао на саборе да се поред причешћа и исповести, посаветују о општим пословима. Ту су се први људи из народа састајали и договарали о својим потребама. Ту се слушају гуслари, где певају уз гусле јуначке песме; ту се познају први људи из народа, ту се играју разне игре и замећу разни договори о будућности народа. Ту се најпосле и тргује сваковрсном робом. Ту се поред манастира на сабору српски народ под Турцима о свачему договарао.

ПЕТО ВРЕМЕ

ОД КОЧИНЕ КРАЈИНЕ ДО ДАНАС

НОВИ ЖИВОТ СРПСКОГ НАРОДА

I

Буђење Срба у Србији.

62. Кочина Крајина. — Руска царица Катарина II и аустријски цар Јосиф II беху се договорили да поделе Турску царевину (1787). Дознавши Турска за овај договор, баци руског посланика на Порти у тамницу и објави Русији рат. И цар Јосиф се одмах уплете у рат, те посла Србима позив да устају на Турке. Срби беху заборавили она зла, која им починише Немци, док владаше северном Србијом, па чујући да је Јосиф врло добар владалац и да ради заједно с Русијом да отера Турке из Европе, надаху се да ће се лако ослободити Турака. Многи Срби од Јадранског Мора до Тимока лаћаху се оружја и прикупљаху у хајдучке чете, и нападаху на Турке. Кад Турци навале на Београдски Пашалук а царска војска још не дође, онда они Срби, што беху ближе Сави и

Дунаву, пређу у Аустрију и оснују српски фрајкор. Они се прво вежбаху оружју и команди, па се онда у засебним одељењима упуштаху у борбе с Турцима. Међу овим фрајкорцима (добровољцима) били су: Кара-Ђорђе, Радич Петровић, браћа Чардаклије и други.

Главни заповедник добровољаца у Срему беше Михајловић (назван Михаљевић), а онима у Банату *Капетан Коча*, по коме је и цео овај последњи рат Аустрије с Турском у Шумадији назван *Кочином Крајином*.

Капетан Кочо рођен је у селу Пањевцу (близу Јагодине), у почетку се занимао трговином, па му трговина посрне, те остави кућу и завичај, пређе преко Дунава и оде у Темишвар, где се до објаве рата бавио занатом.

Кад цар објави рат Турцима (у пролеће 1788). Коча пређе у Србију с добровољцима („фрајкорцима") и побуни народ против Турака. Највише је нападао Турке око Јагодине и Ћуприје. Његова војска имађаше најбољу опрему, најбоље оружје и одело и најбољи ред. Он беше добар и правичан старешина. Брзим, смелим, и изненадним нападима зададе толики страх Турцима, да су га се бојали као живе ватре. За њега се чак и у Цариграду чуло, те велики везир покуша да га подмити, али честитог Кочу то толико ражљути, да поче још јаче гонити и нападати Турке.

Баш у време, кад је Коча најбоље напредо-

вао у рату, пређу Турци преко Дунава у Банат, пођу против царске војске и победе је. Коча се повуче Дунаву да спречи Турцима пролаз уз воду. Ускоро пређе на леву обалу Дунава, и Турци га опколе и позову на предају, али он то одбије. Кад му јавише Турци да је аустриска војска побеђена, да је одступила и нека лудо не гине, већ нека се преда, он им не вероваше.

Турци навале с највећом силом, али их Коча с друговима одби. Турци поново навале и опет бише одбијени. Некакав Влах проведе Турке око брда с друге стране, те Турци нападну Кочу с леђа. Коча се под кишом од танади борио као лав, али се не одржа. Дружина му изгибе, а Турци га са 60 другова ухвате преведу на десну обалу Дунава и код Текије вргну на колац (септембра 1788).

Рат се продужи и после смрти Кочине. Аустријанци отму Београд. У том умре цар Јосиф II и нови цар закључи с Турцима мир у Свиштову (1791).

По Свиштовском миру, Београд и цео Београдски Пашалук остану Турцима. Аустрија доби само Оршаву на Дунаву и земље на левој страни Уне у Босни. При закључку мира уговорено је још: да Турци Србима не помињу оно, што је било за време, док је рат трајао; да се у пашалук не враћају јаничари, који су пре рата чинили разна насиља по Србији.

Кад се царска војска врати из Србије, многи Срби нису веровали да ће Турци бити бољи него што су пре били, па зато многи одоше у планине. Међу овима беше много наоружаних људи, храбрих и одважних војника, који се више не хтедоше борити ни за цара у Стамболу, ни за из Беча „ћесара“, већ само за свој праг и своје огњиште.

63. Нова турска управа у Београдском Пашалуку. — После свиштовскога мира султан Селим III (1789—1807) заиста мишљаше да се благо понаша према Србима и да им опрости све што је било за време рата. За намесника Београдског Пашалука постави Беќир пашу са заповешћу да поступа по свиштовском уговору. Он прво дође у Ниш, позове све спахије, које су имале у пашалуку земаља, и прочита султанову заповест да јаничарима није слободно враћати се међу Србе. Са спахијама Беќир паша дође у Београд. За њим пођоше и остали Турци, сваки својој кући. Јаничари остану по Босни и другим местима око Београдског Пашалука. Беќир одржа оно што је било миром уговорено тако тврдо, да они Срби, који су ратовали у аустријској војсци, не само остану на миру, већ где који постану и кнезови. Тако међу Србима у овом пашалуку настаде миран живот, те се многи од оних Срба из планина врате својим кућама. Овакво стање не остаде дуго, јер наскоро дође у Београд за везира место Беќира

други паша, који пусти јаничаре да уђу у пашалук и да се настане где је коме драго. Јаничари почеше по старом заводити чифлуке, чинити разна зла по пашалуку и узимати десетак од раје. Срби не хтедоше трпети јаничаре, већ се туже султану и султан им посла за управника у Београд Хаџи Мустафа пашу (1794). Хаџи Мустафа паша беше још бољи од Бећира. Чим дође у Београд, постара се да истера беспослене аге и јаничаре из пашалука. Зато јаком метлом заокупи чистити беспослене насилнике по целом пашалуку, те отера беспосличаре и насилнике. У пашалуку настаде поново мир. Земља поче цветати, земљорадња и сточарство поче се развијати, а трговина постаде слободна. Народ дахну душом и поче благосиљати Хаџи Мустафа пашу, називајући га „Српском мајком".

64. Турска при крају XVIII столећа. — Турска царевина после свиштовскога мира беше дошла до расула. Њу обузеше на све стране нереди. Јаничари, који раније учинише силне услуге царевини, сад постадоше прави насилници народу. Где би се год настанили за време мира, тобож, да раде занате, они насилно грабише од народа што је год ко имао а њима се допало. Поред јаничара крајем XVIII столећа јавише се у Турској царевини још и гори пустолови: то беху крџалије. Ово су биле велике чете, састављене од свију вера и народности у тур-

ској царевини а највише од Турака и Арнаута. Овако састављене крџалијске чете користише се општим расулом државним, па силазаше с планина под својим старешинама у богате крајеве, те отимаху све што им беше потребно за живот.

Од крџалија патише не само поједина села већ и веће вароши, јер често видеше по својим улицама, дућанима и кућама ове пустолове с оштрим јатаганима и дугим пушкама (крџалинке). Власти не беху у стању да стану на пут пљачкању и обесу крџалија, већ их се чак и у Стамболу страшише. Међу крџалијама многи се пленом тако обогатише да носише свилу и кадифу, за појасом сребрне пиштоље, а на претилим коњима златом поткане аше. Међу свима крџалијама највише се истиче некакав Арнаутин Гушанац Алија (Халил-ага од Гусиња), који задаваше ужасе селима и варошима по целом Балканском Полуострву. Турска влада слала је више пута војску против крџалија, али без успеха, јер јаничари често остављаху султанову војску и сами одлазише међу крџалије. Кад се султан (Селим III) не могаше поуздати у своје распуштене јаничаре, хтеде завести нову војску. Стога се узбуне многе паше у турској царевини и одметну од султана. Од тих паша одметника беше у Видину Осман-ага Пазваноглу, код нас познат под именом Пасманџије. Он беше потомак једне српске породице у Босни, која је прешла у

Ислам. Својим јунаштвом одликовао се уз Кочину Крајину ратујући уз султанову војску по Влашкој и Банату. Стога му султан врати очев спахилук. Кад султан закључи мир у Свиштову, то разјари самовољна Пазваноглуа, те се на свом спахилуку одметне од султана, прикупивши око себе многе крџалије, башибозуке и хајдуке. А кад јаничарима забранише улаз у Београдски Пашалук, они се сви прикупе око њега. С тако разноврсном војском нападне он на Видин, и заузме га. Султан у ово време не имађаше војске, која би савладала Пазваноглуа. А о њему и његову јунаштву певаху се песме по свој царевини.

64. Хаџи Мустафа паша и Дахијска управа. — Аге и јаничари, које прими Пасманџија, не могоше никако бити на миру. Сметаше им напредак и цветање Срба у Београдском Пашалуку, те непрестано подстицаху Пазваноглуа да удари на пашалук Хаџи Мустафин. Најпосле одметник пристане и пођe, али га Хаџи Мустафа одбије. Одметник пође и други пут. Хаџи Мустафа не имаде доста ни војске за борбу ни новаца. Стога хтеде повећати порез. Српски кнезови се договоре да сами скупе војску и помогну своме везиру, па да везир не повећава порез. Хаџи Мустафа то једва дочека, те преко телала разгласи по свима нахијама Београдског Пашалука: да сваки Србин, који нема дуге пушке, два пиштоља и велики нож, то да набави, макар

продао краву и волове. Срби то радо дочекају, добро се наоружају, скупе се у чете, па изберу за главнога старешину *Станка Арамбашића* (из Великог Села). Срби овако наоружани ступе, заједно с везировом војском, против Пазваноглуа и јаничара, победе га и одбију од Београдског Пашалука.

Пазваноглу наскоро победи султанову војску, па се измири с њим. У султана изради да се јаничари могу вратити из Видина у Србију, а из Цариграда стиже заповест Хаџи Мустафи да прими јаничаре. Јаничари сад поврве у Србију, уреде дружине, изберу своје старешине, па почеше попреко гледати Србе. Хаџи Мустафа жељаше да одржи ред и мир, али му та жеља оста пуста. Јаничари прво убише у Смедереву Станка Арамбашића, па покушаше да убију и Алексу Ненадовића, али им не испаде за руком. Они онда нападну у Шапцу и убију Ранка Лазаревића. Хаџи Мустафа казни Ранкове убице, те се на њега расрде јаничари и Турци зločинци, па реше да га се отресу. Стога наговоре Пазваноглуа да опет удари на Београдски Пашалук. Везир под својим сином Дервиш-бегом посла војску на Пазванџију. Злочинци Турци улуче сад прилику, па се кроз некакав прокоп увуку у београдску тврђаву, ухвате везира и наморају да напише писмо сину свом Дервиш-бегу, да распусти српску војску, а са осталом да иде из Београдског

Пашалука. Везир приморан учини тако. Кад злочинци добију овако писмо, они онда погубе неке виђеније турске племиће по Београду, па онда убију из пиштоља и доброга Мустафу везира (15 декембра 1801).

Међу овим зулумћарима чувени беху четворица: Аганлија, Кучук-Алија, Мула Јусуф и Фочић Мехмед-ага, који су се звали *дахије*. Они одмах узеше сву власт Београдског Пашалука у своје руке а султану јаве да су везира убили зато, што је рђаво управљао пашалуком и што је био већи пријатељ Србима него Турцима, а замоле га, да им пошље новог пашу. Порта, разривена и слаба, чинила се, као да одобрава њихов рад, и пошље им у Београд за пашу Хасан-агу. Дахије га лепо приме, али му не предадоше власт већ поделе пашалук између себе на четири дела, и сваки добије по три нахије. Да би се у тој власти одржали, збаце муселиме и кадије и на њихова места поставе по варошицама *кабадахије,* по селима подигну ханове и чардаке и поставе јаничаре за субаше с 20—30 сејмена. Данак увећаше. Срби даваху спахијама десето а дахијама девето. Кулук поста несносан, јер све што требаше радити дахијама, Срби су морали кулуком радити. Кад се чуло око Београдског Пашалука, да су дахије у Београду узеле власт у своје руке и да су против цара, навале из Босне и Арнаутлука у Београд све сами беспосличари,

бескућници и крвници. Дахије све радо примаху. С оваким људима они почеше управљати и судити Србима по својој вољи, људе бити и убијати, глобити и грабити, отимати коње и оружје, нападати на образ српских жена и девојака. Брзо по доласку свом ови крвници и бескућници обукоше се у свилу и кадифу, окитише златом и срмом, појахаше товне коње па припасаше најбоље и најскупоценије оружје. Народ осироте, оста без хлеба и ликом се опаса.

Поред Срба они почеше гонити и саме Турке, који нису били од њихова друштва. Неки од ових Турака покушаше да се дигну с народом на дахије, али они то опазе и угуше буну у самом почетку. Од тада постаде дахијска управа ужасна и народ једва чекаше прилику да је стресе са својих леђа.

66. Тужбе султану на дахије. — Кад видеше кнезови и остали народни поглавари да дахијским злочинима нема краја, тужише се тајно спахијама, које беху побегле од дахијског насиља. Ови их упуте да се туже самом Султану у Цариград. Кнез Алекса Ненадовић позове неколико кнезова и народних поглавара у манастир Чокешину. Ту напишу тужбу Султану, и у њој изнесу да су их дахије с кабадахијама и субашама оглобиле до голе душе, да су им погазили закон и образ, а не остављају на миру ни попове ни калуђере, ни цркве ни манастире, стога га моле: ако је он још њихов цар, нека им помогне и избави од тога насиља;

а ако им није више цар, и неће им помоћи, а он нека им каже, па да беже у гору, или да скачу у воду.

Оваку спремљену тужбу дотуре оним протераним спахијама. Ови и сами напишу и посведоче да је оно све истина, што Срби у тужби веле, па је тако опреме у Цариград, и онамо, преко својих пријатеља, дотуре султану, протолкују и посведоче.

Кад султан саслуша ову тужбу Срба и спахија, пошље дахијама ферман, у коме их је најстрожије опомињао: да се окану насиља, да се смире и слушају његове заповести. Ако то не учине, да ће онда дићи војску, која није турска, него од другога народа и закона, и која ће од њих учинити оно, што нигда није учињено с Турцима.

67. Спрема за устанак и прва заклетва. — Због оног тешког насиља, које су дахије чиниле народу, многи се виђенији и отреситији људи склонише у гору, многи постадоше хајдуци. Готово ниједна већа шума у пашалуку не беше без које хајдучке дружине. Од тих дружина беше најчувенија у Шумадији дружина *Станоја Главаша*, у Подрињу *Ћурчије харамбаше*. У Авалу беше побегао *Васа Чарапић*, у Космај *Јанко Катић* и т.д. У народу беше узаврело. Многи људи већ помишљаху да се дигну на дахије.

Земан дош'о ваља војевати —
За крст часни крвцу проњевати,
Сваки своје да покаје старе.

Ова мисао о устанку најживља беше у Шумадији, особито у присоју Рудника. И докле је Алекса Ненадовић у ваљевској нахији и Поцерини спремао тужбу против дахија, дотле је на другој страни још од пролећа (1803) крстарио по Шумадији *Ђорђе Петровић* и договарао се с првим људима и хајдуцима позивајући их да се дигну и побију Турке субаше и ханџије по селима. Још око светог Илије (1803), за ову намеру Карађорђеву знали су *Васа Чарапић*, *Јанко Катић, Младен Миловановић, Милоје Тодоровић*, трговац из Црнче (јагодинске), *Обрад* из Крсне, *Ђуша Вулићевић, Стеван Синђелић* и *Милан Обреновић*. Ови су људи почели спремати своју околину. Тако је Милан Обреновић припремио *Лазара Мутапа, Васиља* из Катрге, *браћу Дринчиће, Николу Милићевића* из Луњевице, *Јована Курсулу* и друге. Јанко Катић јави *Сими Марковићу* и *Станоју* из Зеока. Сима се договори с *Алексом* и *Јаковом Ненадовићима*, а ови опет са својим људима. Сваки од ових људи чуваше тајну о устанку и ћуташе као стена.

Међутим знало се, да се без барута и олова, без доста оружја и других потреба не може почети борба с Турцима. Стога се Карађорђе обрати највернијим Србима, који беху од насиља дахијског побегли из пашалука у Срем,

те живели у Земуну и другим местима занимајући се трговином. Међу овима највише се истиче *Драгутин Милутиновић*, трговац из Земуна, који је био побратим Карађорђу, а родом из неког села код Тополе. Овај око светог Илије (1803) дође из Земуна Карађорђевој кући у Тополу, и ту се договори с Ђорђем да из Аустрије додаје барута, олова, конаца, хартије, кремења, пушака и друго, што војсци треба.

Баш у то време дође дахијама до руку неко писмо, писано негде у ваљевској нахији и послато неком аустриском мајору у Земун. У писму се говорило како Срби намеравају отерати дахије, само траже да им се припреми барута и олова, а они војску имају. Дахије почеше сумњати на Србе, и спреме се да секу поједине знатније људе. И заиста једна по једна глава поче падати. Тада Карађорђе с неколико најзнатнијих људи из околине Букуље, Венчаца и Космаја отиде о Аранђелову-дне (8 нов. 1803) на једну свадбу у Орашац. По ручку се лагано издвоје и неприметно сиђу у једну јаружицу. Ту, у јаружици, прота буковички (*Атанасије*) изађе пред скупљене људе и почне им говорити како је од толико стотина година српска слава у гроб закопана на Косову, а српско се оружје по кладама крије; како су задужбине српских царева и краљева постале арови за турске коње, а ногама се гази образ српских жена и дево-

јака; како земља стење а небо плаче гледајући муке српске. Изговоривши ово прота позва Србе да устану на оружје и да терају своје крвопије. Они сви пристану на то. Онда прота извади крстић из џепа и позва да се сви закуну. Он изговори заклетву, и они се закуну да нијелан неће издати, већ чим наступи март и пукне пролеће, да ће жене и децу у шуму, у збегове, посакривати, па се дохватити пушке и, у име Бога, дићи се и почети бој с Турцима. По заклетви ижљубе крст, и полагано се разиђу.

О овом свом договору за устанак Срби јаве црногорском владици *Петру I Петровићу* и позову га да и он с Црногорцима устане на Турке.

После заклетве Карађорђе обиђе Шумадију и Ресаву, по том дође на Остружницу пред Божић и ту се састане с *Милошем Урошевићем*, трговцем из Земуна, узме нешто барута, па се врати натраг.

II

Први устанак.

(1804—1813 год.)

Борба с дахијама.

68. Сеча кнезова. — Кад дахије добише ферман од султана (Селима III), и кад видеше да им прети војском, која није турска, онда се

почну питати, каква то војска може бити од другога народа и закона, и досете се да то не може бити никаква друга војска него раја, која се и онако на њих спрема. Некако баш тада добију из Земуна некакву хартију, на којој су били побележени многи први људи, који се мисле дићи на њих. Стога се договоре да исеку све знатније кнезове и поглаваре, да оставе само оне, које су они поставили, па ће тако народ застрашити и спречити сваки покрет. Чим се договоре, отпочеше сечу. Тако посеку кнеза *Алексу Ненадовића, Илију Бирчанина, Марка Чарапића* из Белог Потока под Авалом, *кнеза Стевана* из Бегаљице, *кнеза Станоја* из Зеока, *кнеза Петра* из Ресаве кнеза *Теофана* из Орашја, буљугбашу *Јанка Гагића* из Болеча, буљугбашу *Мату* из Липовца (крагујевачког) *Гаврила Буђевца, Хаџи Ђеру* из Мораваца, *Хаџи Рувима* из манастира Боговађе и још других 60 поглавара. Остали кнезови и поглавари, кад видеше како многи људи падају, побегну у шуму. Дахије су мислиле да у овој сечи уграбе и главу Карађорђеву. Зато пошљу сејмене у Тополу, кући Карађорђевој, али га ови не затекну код куће. Он је са *Станојем Главашем, хајдук-Вељком, Вулем Илићем* и другим људима од дужег времена тајно обилазио поједина села и спремао их да се дигну на Турке и испуне прву заклетву.

69. Устанак на дахије и скупштина у Орашцу. — Око светога Саве 1804 године налазио се Карађорђе са Станојем Главашем и другим хајдуцима у скривеним местима око Тополе. Било је већ све спремно, само да се почне. Устанак је отпочео тиме, што су почели убијати хanџије и палити ханове по селима, Србе позивати да се дижу на Турке, а оне који су се противили убијати као и Турке.

Првих дана по светом Сави (1804) почеше пуцати устаничке пушке, Турци почеше гинути, а ханови турски у Тополи, Жабарима, Бањи, Јагњилу, Сибници, Стојнику и другим околним селима обухвати пламен, шта га потпали устаначка рука. Запаливши ове ханове устаници се прикупе (19 јануара) у село Орашац, код куће кнеза Марка, која је била у дољи под орашачком планином. Ту је већ био стигао Карађорђе са Станојем Главашем, његовом дружином и другим виђенијим људима из околних села на броју до 500. Сутра-дан (20 јануара) почну бирати себи старешину, и после дугог договарања изаберу за поглавара Ђорђа Петровића. Прота буковички обуче одежде, узме крст у руке и поучи их како треба да слушају свога старешину, да се не плаше Турака, да се не издају, па закуне страшном заклетвом, да се храбро боре с Турцима и да буду верни свом старешини и народу. Устанак се тада огласи на све стране и народ се поче дизати на ору-

жје, извлачећи из клада и шупљара своје посакриване пушке, ножеве и пиштоље. И тако се започе онај знаменити устанак на дахије из којега је Србима у Србији ускрснула нова слобода.

70. Ширење устанка. — Кад се разнесе глас, шта је решено у Орашцу, одмах скочише и други на оружје. Јанко Катић, Васа Чарапић и Сима Марковић подигоше београдску и гроčанску нахију, *Ђуша Вулићевић Азањац* и *Обрад* из Крсне смедеревску, и тако плану устанак у целој Шумадији.

Чим пуче глас по Београдском Пашалуку да се Шумадија дигла на Турке, *Миленко Стојковић* подигне Подунавље с десне стране Мораве, а *Петар Добрњац* села преко Мораве, па пође у Ресаву, те се удружи са *Стеваном Синђелићем*, дигну Ресавце и почну убијати Турке. *Јаков Ненадовић, Прота Матеја* и *Никола Грбовић* подигну Колубару, поседну Ваљево и пређу у шабачку нахију, удруже се с поп *Луком Лазаревићем* па се упуте Шапцу и Дрини.

За неколико дана устанак обухвати цео Београдски Пашалук. Србину беше дотужило робовање, он диже главу, лати се пушке и ножа и дојучерашњи роб постаде ратник и осветник. Земан дође да се крв лије, да се гине за крст часни и слободу златну, сваки своје да покаје старе.

71. Преговори с дахијама и први бојеви — Чим дахије дознадоше за устанак у Јасеници, пошљу посланике у Тополу, Карађорђу, да умири устанак и да се прође свађе, а они му обећавају, да ће престати са сечом и насиљем и да ће повратити „Мустајпашино време.“ Карађорђе одби понуду. Дахије, чувши да Срби не мисле на мир, реше се сами преговарати с Карађорђем, и са̂м *Аганлија*, велики дахија, пође те се састане с Карађорђем у једном селу под Космајем, али ни ту преговори не успеше, већ дође до боја између Аганлијине пратње и Срба, те Аганлија рањен побегне у Београд.

Док је Карађорђе обилазио са својим усташима села у београдској и смедеревској нахији, дахије су га још два пут наговарале да се измири с њима. Последњи пут покушаше да се измире у Паланци, кад му послаше неколико старих Турака. Карађорђе их дочека и после преговарања рече им: „Турци, да вам нешто кажем: змија уједе неком човеку сина. Син се заплаче, отац дотрчи, али змија већ беше ушла у рупу, само јој је реп вирио. Отац потегне те јој га одсече. Сина сахрани близу гујине рупе. Доцније дође човек на гроб сину и види змију где вири из рупе, па је позове да се измире. Змија му одговори: „докле год ти гледаш гроб сина твог, а ја свој одсечени реп, не може бити међу нама мира“. Тако је и међу нама. Докле год ми гледамо гробове

а ви попаљене ханове, дотле не може бити међу нама мира.“ И није га могло бити. Народ се беше пробудио, осећаше своју снагу, па не хтеде савити врат у нов јарам, нити се предати Турцима на веру, већ жељаше да извојује себи права и слободу. Стога навали те истера Турке из сêлâ, Турци побегну у утврђена места и градове. Срби ударе и на градове, па освоје Рудник, а Ваљево опседну и спале. Кад дахије видеше шта раде Срби, реше се и они да ступе у борбу. Стога Кучук-Алија пође да најми Арнауте у службу дахијама против Срба, али једва стиже до Крагујевца. Одатле мораде бегати од српске војске Јагодини. Срби су ишли за њим и дођу до Баточине. Ту наиђу на неку турску војску, победе је па пођу даље Јагодини.

Кучук-Алија нађе у Јагодини *Гушанац-Алију*. (Али-ага од Гусиња) с четом крџалијском и погоди се с њиме да помаже дахије против Срба. Срби ударе на Јагодину, али их Турци први пут одбију, но при другом нападу Срби отму варош. Кучук-Алија и Гушанац с војском продру и дођу до Београда. Дахије су се у почетку бојале крџалија, те их не пустише у град, већ наместе на Мали Врачар. У том стигну и Срби из Шумадије, те опседну Београд, а дахије ради одбране морадоше крџалије у град примити.

Док су се устаници борили с Турцима по

Шумадији, дотле они из ваљевске нахије пређу у шабачку, дочекају Турке у Свилеуси и тако страшно потуку, да кад се разбијени Турци врате у Лозницу почну говорити: „Валај, јолдаш, ја сам ишао на Москова и на Нијемца али овакога боја и оваке војске нијесам виђео.“ Одмах после овога Срби ударе на Шабац, разбију Турке, запале варош и опколе град. У то време дигне се војска од Бошњака под *Мулом Ножином*, па се упути манастиру *Чокешини*, где су биле харамбаше *Ђорђе Ћурчија* и *Браћа Недићи* са својим хајдуцима. На Лазареву суботу, у очи Цвети, потуку се и после крваве битке Срби подлегну. Ту изгину многи хајдуци (читај песму „бој на Чокешини“), Мула Ножина не смеде даље, већ се с војском врати натраг у Босну. Ускоро после овога Срби освоје и шабачки град, те се на њему залепрша први пут од кад је сазидан, српска застава.

По паду Шапца Јаков Ненадовић, на позив Црнога Ђорђа, остави нешто посаде у граду, а он с нешто војске и једним топом оде на Врачар.

С Врачара позову Карађорђа варадински генерал и дахиски пуномоћници у Земун, да се мире. Карађорђе, прота Матеја, Јанко Катић и момак Карађорђев Антоније Пљакић, отиду у Земун са спремљеним предлогом за мир. Кад дођу у Земун затекну генерала с више официра

и 10—12 Турака. Генерал запита Србе, зашто се бију с Турцима. Ови кажу за све зулуме и за сечу кнезова. Турци одговоре: „Шта је било, било; неће аге сад онако чинити, и они се кају“.

Генерал гледаше свакојако да измири Србе с Турцима, док Срби опазе у Топчидеру димове. Јанко Катић скочи, као да се зграну и викне: „Погле, погле, господине, ви нас на царски и ваш образ преведосте преко Саве, а дахије пале куће и робе сиротињу као вуци овце без пастира“. Генерал кад опази димове стане пребацивати Турцима, а они одрицати да то није нико од њихових учинио. Јанко поче заметати с Турцима кавгу, па ће рећи: „Чујте, Турци, идите и кажите Кучук-Алији: у јутру рано нека изађе на Дедино Брдо или на Врачар, где он воли, па хат му, хат ми; кубура му, кубура ми; сабља му, сабља ми; чиме он воли, да ја и он мејдан поделимо, а сиротиња нека мирна буде!“ И тако се поквари преговор за мир.

Док се ово догађало на Врачару и Земуну, Миленко Стојковић и Петар Добрњац с Моравцима беху истерали Турке из сêлâ и затворили их у Пожаревац. Карађорђе дође с Јаковом у Пожаревац, те заједнички опколе Турке и нагнају на предају.

У повратку опседну Смедерево, варош освоје а Турке затворе у град. Затим утврде с њима

примирје, па се врате на Врачар, Београду и у њему опседну дахије.

72. Молба султану и долазак Беќир-паше. — Чим дахије добише крџалијску помоћ, Карађорђе позва околне старешине на скупштину у *Остружницу* (9 априла). На тој скупштини реше: да се пошље молба султану, у којој ће објаснити зашто се народ дигао против јаничара и царских одметника; да се Београд опседне и заузме; да се прикупљају добровољци; да се набави муниција и прикупљају добровољни прилози; да се устаничка војска издржава храном и оделом од својих кућа и да се по ослобођеним нахијама поставе судови, који ће одржавати ред у земљи, прикупљати приходе и добровољне прилоге.

Прота Матеја на тој скупштини испише неколико тачака из црквених закона, по којима ће у прво време судити магистрати (судови). Скупштина све то усвоји.

Одмах после ове скупштине молба је написана и послата султану.

Кад се у Цариграду чуло да су Срби устали на дахије, беше им по вољи, јер се гледало на дахије као на одметнике и насилнике. Стога, добивши молбу од Срба, Порта заповеди босанском везиру Беќир-паши да пође с војском Србима у помоћ и помогне истребити дахије. Везир скупи војску и пође. Срби пошљу пред њега у сусрет најбоље коњанике и највиђеније

људе, те га дочекају са свима почастима и допрате до Белих Вода близу Врачара, где се и настани. Уз пут је Беђир чуо, да је Ћурчија развио „хајдучку заставу“. Код Београда, на Врачару, место покорне раје везир затече војску спремну свакога дочекати, а војводе им се блистају у накиту и оружју од Турака упљачканом. Ствар устанка везиру сад изгледаше мало друкчија, но што је мислио при поласку из Босне.

Дахије, кад виде толику војску пред собом, покупе оно блага, што им је још остало, па изађу тајно из града и побегну једном шајком низ Дунаво у Ада-Кале. Гушанац, који је знао за бегство дахија, уђе у град и одмах, заузме га, Беђир паша уђе у варош, а Срби осташе и даље на Врачару. Везир потражи од Срба да се разиђу својим кућама, пошто су дахије протеране, па мирно да ору и копају своје њиве. Али Срби то не хтедоше учинити, док су дахије у животу. Тада Беђир нареди заповеднику адакалском Реџепу, да изда дахије Србима. Срби послаше Миленка Стојковића у Ада-Кале с неколико момака. Реџеп му покаже кућу где су биле дахије. Миленко опколи кућу ноћу, нападне на дахије и побије их, главе им одсече и донесе у Београд.

73. Преговори с Беђир-пашом и султаном. — Беђир је мислио да ће се Срби одмах умирити, чим добију дахијске главе. Али Срби не беху

устали да униште само дахијску управу у пашалуку, већ да се ослободе Турака, и да очувају оно, што су стекли борбом. Стога предложе самом Бећиру да направе уговор, који би их доцније заштитио од других дахијских насиља и поднесу му онаку исту молбу, какву су и султану послали, Између осталога тражили су:

1. да се истребе остале дахије и да нема чифлука;

2. да се Србима за устанак опрости ферманом и да се никакав Турчин не сме светити ни јавно ни тајно;

3. да везир у Београду управља пашалуком по ферману од 1793 године и данак да се не повећава;

4. да у свакој нахији буде судница и да се Србима суди по закону;

5. да је слободно исповедати православну веру, зидати и оправљати цркве и манастире;

6. да је трговина слободна по нахијама;

7. да сами себи бирају кнезове, који ће народом управљати, судити, данак купити и београдском паши предавати.

Примивши ову молбу, Бећир обећа да ће и више добити, само нек се умире. Али кад Срби потражише да им за то буде сведок која туђа држава, он одби то. Срби посланици оду у Цариград и однесу молбу султану са условима за мир. Кад посланици дођу у Цариград, стигне

и писмо Бећирово Порти, у коме је писано, да се не хита с потврђењем тражених услова за мир. Зато султан пошље Бећиру ферман, у коме се наређује да се Срби разиђу, а да ће он дати Србима она права, која се њему свиде. Почетком октобра (1804) Бећир прочита Србима тај ферман.

Срби не беху задовољни с овим султановим одговором, зато се почеше спремати за борбу. Порта већ беше послала новог везира у Београд, те Бећир оде из Београда, а Срби наставе и даље спремати се за ратовање, али се опет не хтедоше показати сасвим непокорни султану, већ (априла 1805) послаше своје посланике с новом молбом султану, у којој су тражили *да у свакој нахији имају по једног оборкнеза бератом потврђенога, да изаберу врховног кнеза, који би такође био бератом потврђен, и седео у Београду поред царског мухафиза (заповедник града). Преко њега све заповести да иду, што се Србима шаљу. Данак одсеком да плаћају и сами да га скупљају*. Посланици, који су однели ову молбу султану, беху: прота *Алекса Лазаревић* из београдске нахије, *Стеван Живковић*, трговац, и *Јован Протић*.

74. **Први преговори са страним дворовима.** — У самом почетку устанка Срби су знали да се сами не могу отети од Турака. Стога се прво обрате бечком двору за помоћ и заштиту. Бечки

двор обећа, да ће помоћи само њихове молбе код султана, а да им иначе не може помоћи, јер је у пријатељству са султаном. Тада Петар Новаковић (Чардаклија), који је боље познавао Европу, покрене Србе да се обрате за помоћ и заштиту Русима, који су им сродни по крви и вери. Зато изабраше посланике (проту Матеју Ненадовића, Петра Чардаклију и Јована Протића) и послаше руском цару у Петроград. Ови посланици оду у јесен 1804 године и врате се у почетку 1805. Руси су обећали да ће помоћи српску молбу код султана и радити да се српске жеље испуне, али да им не могу дати помоћи.

И заиста кад српски посланици стигоше у Цариград и бечки и руски двор помагаху српске жеље, али султан не хтеде ни да чује за то, већ заповеди пашама око Београдскога Пашалука да крену војску, да казне Србе и устанак угуше. Ова два двора не хтедоше се Срба ради завађати са султаном. И тако Срби у почетку устанка остадоше сами.

75. Успеси устанка на југозападном крају. — За време бављења српских посланика у Цариграду Срби науме да очисте и друга места од Турака. Стога Карађорђе повери управу над војском око Београда *Јанку Катићу*, а са Чарапићем оде на *Карановац* (данас Краљево). *Јаков*, *Милан Обреновић* и архимандрит *Мелентије* отиду на *Ужице* и у лето (1805) освоје

обе вароши. Освајајући Ужице Срби добију доста новаца (око 7.000 дуката) и 80 хатова. Одмах после овога Срби поседну градић Соко и у њему затворе Турке.

Војне Срба са султаном

76. Ратовање за слободу 1805 и 1806 год. — Кад Порта одби Србима молбе, заповеди султан *Хафис-паши* нишком да скупи војску, уђе у Београдски Пашалук, узме оружје од Срба и угуши устанак. Срби сазнаду за ово и спреме се да се бране: ископају два шанца код села *Иванковца* с десне стране Мораве, и ту сместе своју војску, којом су заповедали *Миленко Стојковић и Петар Добрњац*. Хафис-паша, чувши да га Карађорђе чека с главном војском код Јагодине, удари десном страном Мораве и наиђе на српску војску, удари на шанчеве (6 августа 1805) и после крваве борбе пред ноћ заузме мањи шанац. Ноћ прекиде борбу а Карађорђе, чувши за ову борбу на Иванковцу, похита што пре у помоћ и пређе Мораву. Кад за то сазна Хафис-паша, одмах одступи и повуче се Параћину. Видевши српску војску да их гони, Турци наставе бежати и једва се у Нишу зауставе, где и Хафис паша умре од ране, коју му је задала устаничка рука.

Ово је била прва српска борба са царском војском и Срби су се показали храбро, однесши сјајну победу.

Смедеревски Турци кад су чули да иде царска војска на Србе одмах почеше дизати главу и светити се Србима. Том приликом погибе Ђуша Вулићевић, а Турци се затворе у град. Разбивши Турке на Иванковцу, Срби опседну Смедерево и освоје га (новембра 1805). Миленко освоји острво Пореч и тиме затвори Турцима пролаз уз Дунаво, и постави страже на Мирочкој планини, да Турци не би могли ни сувим прећи у пожаревачку нахију. Петар Добрњац освоји *Параћин*, *Ражањ* и *Алексинац*. Храбри капетан *Жикић*, на путу између Алексинца и Ражња, заснује чувени шанац *Делиград*, који је доцније постао врло знаменито место за одбрану. Младен Миловановић освоји Крушевац и рашири границе устанка до Јастрепца.

Поред свих ових успеха непажњом шабачке посаде Срби изгубе Шабац, јер им га отму Турци.

После ових победа Порта се наљути на Србе, па заповеди босанском везиру Бећир-паши и скадарском Ибрахим паши, да спреме велику војску и да ударе на Србе. Док су се скупљале турске војске, пред Божић (1805), сазове Карађорђе скупштину у Смедереву и ту се реши: да се Порти данак због рата не плаћа, али да се покупи од Срба и Турака, који у Србији живе, и употреби на војну спрему, да се уреди војска од 40.000 људи, а Карађорђе да јој буде

неограничени заповедник; да се Смедерево оправи и утврди, а Београд што боље опседне.

Овако спремне Србе затекла је 1806 година. Срби опет покушају замолити султана да им потврди тражена права и напишу молбу (12 јануара 1806 у Остружници). *Петар Ичко* однесе молбу у Цариград, а Турци већ почеше наваљивати у већим одељењима. Тако прво пође стари капетан Мехмед Видаић из Босне (око Ђурђева-дне) и оплени нека села у Мачви, али га на *Салашком пољу* дочека Стојан Чупић и тако потуче да „ће се знати турска костурница, докле тече сунца и Салаша". (Прочитај песму „Бој на Салашу").

Исте године, у лето, пође скадарски Ибрахим паша од Ниша низ Мораву, али удари на тврди Делиград, кога никако не могаше освојити. Међутим из Босне крене Беќир паша војску, пређе преко Дрине. Једно одељење пође од Сокола на ваљевску нахију, а друго, веће, преко Мачве на Шабац. Обе војске хтеле су се састати испод *Палежа* (Обреновца), па ударити на Београд, али их Срби одбију и они се повуку Шапцу. У овом одбијању Турака погине *Јанко Катић* (на *Дугим Њивама*, у селу *Крњићу*), и Срби се прикупе на *Мишар* пред Шапцем. Ту, по заповести Карађорђевој, ископају шанац и добро се утврде. Срба је било око 7000. Поред Карађорђа ту беху и остале виђеније војводе. Турака беше до 30.000.

Њима заповедаше *Кулин-капетан*. Турци ударе (1-ог августа 1806) са свом силом својом. Напред јахаху босански бегови на добрим хатовима, у свили и кадиви, с развијеним заставама, а за њима сва остала војска. Кад се Турци примакну српском шанцу на пушкомет, Срби, по заповести Карађорђевој, оспу плотун за плотуном. Свако зрно погађаше у месо. Турци падаху лесама. Тама од пушчанога праха обави обе стране. Турци се збунише. Карађорђе отвори шанац, а Срби побацаше пушке и дохватише јатагане, па јурнуше на Турке. Српска коњица под Луком Лазаревићем удари Турцима с леђа. Отвори се страшна сеча, а Мишар-поље натопи се турском крвљу и покри се телесима. Турска сила беше саломљена, на Мишару им падоше по избор јунаци, међу њима и Кулин-капетан. Остатак турске војске узмаче, али се Срби нададоше за Турцима, те их гонише до Дрине. (Прочитај песму: „Бој на Мишару").

На Мишару су Срби однели најсјајнију победу над Турцима. Мишар им је разнео јунаштво на све стране, те се видело да Србин неће више да робује, већ хоће да живи слободно.

После боја на Мишару Карађорђе с војском оде Делиграду у помоћ Миленку и Добрњцу, који већ шест недеља одбијаху Ибрахимову војску. Кад Ибрахим виде да Србима не може нахудити, понуди шестонедељно примирје и Срби

приме, а он с војском одступи. (Прочитај песму: „Бој на Делиграду"). У половини септембра побегне и турска посада из шабачког града, те Срби по други пут заузму Шабац. Сад се поново састане скупштина (крајем септембра) у Смедереву на позив Карађорђев. Ту беше дошао и нарочити портин изасланик, те им прочита услове за мир, које је у Цариграду уговорио Петар Ичко. Срби одбију ове услове, па се почеше спремати за нову борбу. Они опколе Београд јаком војском и ноћу, на Св. Андрију (30 новембра 1806 год.) освоје варош, а Турке затворе у београдски град. Том приликом погине Васа Чарапић на Стамбол-капији (онде где је данас Позориште).

Тиме је свршена и 1806 година, најславнија по успесима у првом устанку.

77. Савез с Русима и бојеви 1807 године. — У почетку 1807 године зарати Русија с Турском због Влашке и Молдавије. Срби кад то дознаду, пошљу своје посланике у руски стан у Влашку главном руском војводи, генералу Прозоровском, молећи га да заједно војују против Турака. Прозоровски прими српску понуду и обећа послати Србима једног руског чиновника, који ће помагати саветом Србима и држати везу између Срба и Руса. Док су се српски посланици бавили у руском стану, Срби ударе на београдски град, те и њега освоје. Тако Срби очисте цео Београдски Пашалук од Турака и почну

нападати на све стране. Једни пређу Дрину, упадну у Босну, опколе нека места и позову Србе Босанце на устанак. Турцима беше дошло у помоћ доста Француза од француског заповедника из Далмације. Међу њима је било вештих инжинира и топџија, те се Срби морадоше повући преко Дрине и бранити Србију од Турака.

Друга војска српска пређе преко Мироча и упадне у Крајину, па се утврди код сêлâ *Штубика* и *Малајнице*. На њу удари видински *Мула паша* и Гушанац 'Алија, опколи је и отпочну се крвави бојеви. Миленко беше у великој невољи, стога Карађорђе похита с војском из Шумадије у помоћ Миленку, а руски генерал Исајев пређе с нешто Руса из Влашке, придружи се Карађорђу, па заједнички нападну на Турке и после крваве битке одбију их.

Скоро у исто време нападну Срби на град Ужице и после дуже опсаде освоје га. Том приликом одликовали су се *Милош Обреновић* и *Никола Милићевић* из Луњевице. Први је управљао војском место свога брата Милана, и био је рањен, а други је измамио Турке из града. (Читај песму „Узимање Ужица.“)

78. Хајдук Вељко ослобођава Црну Реку. — По паду Београда почетком 1807 године Хајдук Вељко замоли Карађорђа и Управни Савет да му допусте прећи из параћинске нахије на Криви Вир и побунити Црну Реку и Мали

Тимок и да може скупити беħаре да чува границу. Ови му допусте. Он се дигне те у манастир Раваницу, где скупи добру чету беħара, пређе с њима у Црну Реку и у селу Подгорцу нападне на кулу подгорачког бега, ухвати га жива и заплени доста оружја, богата одела и новаца. Плен подели својим момцима, нешто себи задржа а један део новаца пошље у Београд Управном Савету. Ускоро по овом очисти целу Црну Реку од Турака и постави сâм „бимбаше," „буљубаше" и „барјактаре." Тако се и Црна Река ослободи и придружи ослобођеним нахијама.

Пред јесен (августа 1807) потражише Турци од Руса примирје и добише га. Том приликом ништа не уговорише за Србе. И тек на тражење српских посланика, послатих у руски стан у Влашкој, Турци обећаше да неће дирати Србе, докле год траје примирје. Ово примирје трајало је годину и по дана (до пролећа 1809 године.)

III

Ново уређење Србије.

79. **Подела, управа и судови.** — Још за време самог ослобођења од Турака Срби се постарају, да заведу управу и ред у земљи. Стога крајем 1807 године ослобођени део Србије, поделе на *дванаест нахија*; нахије на

кнежине, кнежине на *срезове* а срезове је састављало по неколико села. У нахији је био старешина *господар или велики војвода*, који је могао имати више војвода под собом, као старешина над нахијама; *кнезови* управљаху у кнежинама. У срезовима био је старешина *срески буљубаша*, а у селима *сеоски кнез* и *подбуљубаша*. Већину од ових старешина бирао је сâм народ на ствојим скуповима. Тако кад би који војвода умро или погинуо, онда би онај срез, по својој вољи, изабрао другога и јавио великом војводи, и тај је примљен за старешину у срезу.

За *суђење* по нахијама било је судова, јер још 1804 на скупштини, која је била на Врачару, решено је да се заведу судови (магистрати). Судове су састављеле три судије, које је народ бирао, и један писар. Судовима је била дужност да расправљају мање спорове по савести, а оне, које не би могле да пресуде, да шаљу вишој власти. Овим судовима могао је човек тужити и војводу, и он је морао доћи на суд да одговара. Ко не би био задовољан пресудом ових судова могао се тужити Савету.

Ови су судови у почетку судили по здравој памети, тек доцније имали су израђен „казнени закон." Овако уређени судови изменили су се нешто о скупштини, која је држана о малом Божићу 1809 године.

У почетку устанка све ове власти издржа-

вале су се о свом трошку, и тек доцније им је давана од народа нека помоћ.

80. **Врховни Вожд.** — У самом почетку устанка, на скупу у Орашцу (1804), виђенији људи изабрали су *Карађорђа Петровића* за старешину устанка. Он се називаше *„Командант Србије"*, доцније *Врховни Командант Србије*, (1806), најпосле *Врховни Вожд Народа Српског* или *Врховни Правитељ Народа Српског*. (1810). На скупштини у Смедереву (крајем 1805 године) био је изабран за главног војсковођу над свом српском војском с неограниченом влашћу. Како се у рату 1805, 1806 и 1807 показа као даровит и одличан војсковођа, народ га поче гледати као главног управитеља свима старешинама и целе ослобођене Србије.

Управни Савет. — С Карађорђем делио је врховну власт Управни Савет, који је био заснован на скупштини у селу Борку 1805 године. Овај Савет био је народна установа и састављен од дванаест првих људи из дванаест нахија, које је изабрала свака нахија на својој скупштини. Дужност је Савету била, да суди велике ствари, које не би могле пресудити кнезови по селима а по варошима магистрати. Још су мислили да између саветника изаберу шесторицу, који би се старали о појединим пословима. Тако један би се занимао *војеним пословима* и набављао све што треба за војску; други би водио рачуна *о народном новцу*, ру-

ковао народном касом и старао се уопште о *приходима* и *расходима*; трећи да се стара о *праведном суђењу*, четврти о *просвети* и *свештенству*, пети о *преписци са страним дворовима* и шести о *унутрашњим пословима* (полиција). Управни Савет најпре се смести у манастир *Вољавчу*. Овај манастир беше сиромашан, те су се саветници мучили и за стан и за храну и за канцеларијске потребе, стога прота Матеја оде у Тополу Карађорђу, те му се потужи, како је у Вољавчи зло живети и замоли га, да одреди које друго место за Савет. Карађорђе му одговори: „Видим да се мучите, но сад је време мучењу. Да Бог дâ само да наша деца узживе, а ми ћемо се целог нашег живота мучити и ићи из Вољавче у Вољавчу.“ Затим одобри да се Савет премести у манастар *Боговађу*. Кад освоје Смедерево, Савет преместе у Смедерево, а по освојењу Београда Управни Савет премести се у Београд у дворе дахије Аганлије, и ту је остао до 1813 године.

Народна скупштина. — У почетку устанка Срби ништа не предузимаху да раде, док се прво на скупштини не договоре. Скупштина је изабрала Врховног Вожда, установила Савет и решила да се заведу по земљи судови. Она је бирала и посланике, који су слати на туђе дворове да траже заштите, помоћи или да воде преговоре. Скупштина онога времена није

била изборна, већ су се на позив Врховнога Вожда о Малом Божићу скупљале старешине и најзнатнији људи из народа свагда под оружјем. На овим скупштинама решавано је о рату, који ће се водити у пролеће, о купљењу данка, скупљању војске, саслушаване су тужбе појединаца, извиђане злоупотребе појединих војвода и изрицане пресуде. Исто тако скупштина је примала рачуне и разрешавала поједине војводе и руковаоце кад положе рачун о народном новцу. Скупштина није дуго трајала, обично по неколико дана, каткад дан два.

83. **Приходи.** — За војевање у почетку устанка требало је новаца да се набави што је најпотребније за војску. Стога су само први људи, лично, подносили трошак, или узимали на веру, јамчећи да ће доцније платити. Већ на остружничкој скупштини (9 априла 1804) решено је да се од народа покупи *царски харач* (то јест *порез на земљиште*). За прикупљање харача старешине да одреде поштене људе. Ови људи прикупљали су харач и добровољне прилоге у новцу, житу и стоци, а свака српска кућа сматрала је за највећу дужност да приложи, што је Бог дао на олтар ослобођења. На смедеревској скупштини (у јесен 1805) одређено је да се порез, који је дават султану, прикупи у земаљским производима и употреби на издржавање војске. На име овога пореза узимата је свака десета ока кукуруза, пшенице, јечма, овса, ражи

пасуља и сочива. Прикупљали су га сеоски кметови и предавали нахијским старешинама, а ови су га држали у одређеним кошевима и амбарима. Кад је настало примирје (1807), почела се развијати трговина. Почео је извоз стоке и сировина и увоз разнога еспапа, те су отуда Срби имали приход од царине и превоза. Најпосле имали су прихода од таксâ судских и казна.

84. **Војно уређење**. — Од устаничких чета развила се *народна војска*, а поједине старешине четâ постали су *заповедници* у војсци. Међу овим људима било их је доста, који су познавали војно уређење у Аустрији, и они су створили први *кадар тадашње српске војске*. За основу војном уређењу узета је подела у земљи: Над војском једне нахије био је *војвода* (раније *бимбаша*), над војском кнежине *буљубаша* (капетан) а над војском срезова *подбуљубаше* или *мале буљубаше*.

Војска се делила на *пешадију*, *коњицу* и *артилерију*. Старешине у војсци биле су: *каплар*, старешина десетине; *уредник*, старешина на 25 војника; *капетан* (буљубаша) заповедао је четом или ескадроном; *мали војвода или под-војвода* батаљоном, а војвода већим јединицама.

Над целом војском као врховни заповедник био је Врховни Вожд *Карађорђе Петровић*.

Оружје им се састојало из *пушака*, *сабаља*,

јатагана и *пиштоља*, које су набавили још за Мустај-пашина времена, или отели у бојевима, или добили од Руса (1807) или купили из Аустрије.

Топове су вукли прво на воловима а после на коњима. Прва два топа добили су од Срба из Аустрије. Затим су их правили од дрвета. То су *трешњевци*. Доцније су ове трешњеваке почели окивати гвозденим обручима да дуже трају. Кад Срби освоје Београд, онда заснују у граду *тополивницу*.

Барут и муницију из почетка добиваху од Срба из Аустрије; доцније су сами почели правити барут у *Страгарима* и *Ваљеву*. Олово су вадили из мајдана, носили у Тополу и тамо га лили у куршуме.

У почетку устанка сви војници нису имали оружја, него су неки носили секире и косе, па и доцније редак је био војник с потпуном опремом.

Пешаци су носили пушке, неки пиштоље и јатагане. Коњаници сабље, а понеки и копља, а било је војника с токама и панцирли кошуљама:

Ето на те Црнога Ђорђија,
Са његовом силном многом војском,
Све атлије и све токалије,
Сваки носи џиду на рамену
До по џиде опшивено вуком
Да с' јунаку не помичу руке...

85. **Застава.** — У почетку устанка свака

кнежина имала је своју заставу, а биле су врло разне. Неке су биле узете из цркава, а неке су на брзу руку направљене. Карађорђе је имао 1805 год. заставу пола белу пола зелену. Јанко Катић имађаше заставу од црвена и зелена мола с копљем на врху. На њој су биле слика светога Николе и Архангела Михаила. Јаков Ненадовић носио је у почетку заставу бранковачке цркве, а доцније заставу израђену од белог, црвеног и плавог мусулина. На њој су била три крста.

Кад је заведено боље уређење у војсци, онда су многе војводе добиле заставе рађене у Русији. На овим је заставама с једне стране црвена свила и на њој грб Тривалије (вепрова глава са стрелом у челу) и Србије. Изнад њих је по једна глава са шлемом. Озго је круна, оздо војни знакови. На другој страни заставе била је бела свила и на њој двоглави црни орао са златним крунама и црвеним кљуном и канџама. Изнад њих је по једна круна с крстом. У среди свети Ђорђе на коњу, а ниже њега свети Првозвани Андрија. Испод тога натпис. На врху је позлаћена јабука.

86. **Школа и црква.** — Чим су се Срби колико толико отресли Турака, јавила им се жеља за школом, јер су сад трпели велику оскудицу у писменим људима. Стога су уз ратовање којегде и школе отварали. Већ 1808 године имали су основне школе по већим градовима

у Србији, чак и по неким селима многи људи бољега стања сами су доводили учитеље својој кући у село, те им децу учили. Уз домаћинску децу прикупљала су се и друга сеоска деца, те се књизи учила. У овим школама учио се буквар, часловац и псалтир, нешто рачуна и писање. Први учитељи живели су од онога, што им је народ давао било у храни било у новцу.

Године 1808 је отворена у Београду „Велика Школа" (као данас гимназија). У њу су примани ученици, који су већ знали читати и писати. Први пут је свечано отворена у присуству свију саветника, митрополита и Доситија Обрадовића. Митрополит је осветио, а Доситије је изговорио згодну беседу и школа је почела. Између других у овој су школи учили: Вук Караџић и Лазар Арсенијевић, Бата-Лака.

Бригу о отварању шко̂ла̂ водио је Управни Савет.

На челу црквене управе био је београдски митрополит *Леонтије,* Грк, који није волео што су се Срби дигли против Турака, а Срби су за њега још и мање марили, јер је преко крви свога добротвора био дошао на архијепископску столицу. У Шапцу је био владика Антим, који је ускоро по устанку прешао у Срем, па се отуда није више ни враћао.

Свештеници су били прости људи с мало знања, али дељаху сваку невољу с народом. Они му беху први саветници и први писмени

људи. Калуђерима је било забрањено ићи у писанију по народу, али су добра појединих манастира била заштићена да их нико не дира.

Скоро у сваком манастиру било је по неколико манастирских ђака, који су слушали и школу учили.

IV

Рад устаника до 1811 године.

87. Догађаји у Турској 1808—1809. — За време примирја у Цариграду се десише велики догађаји. Буна се диже и бунтовници збаце с престола и погубе султана Селима III. Његов наследник такође плати главом, и на престо седе *Махмуд II* (1808—1839). Кад се у Цариграду утврди ред, настану преговори између Русије и Турске за мир. Руси хтедоше да задрже Влашку и Молдавију, а Србија да постане самосталном. Султан не хтеде пристати на то, јер га у томе помагаше Енглеска. Између Русије и Француске још трајаше пријатељство, те Руси, не могући доћи до мира по жељи својој, почеше се спремати да наставе ратовање, јер Аустрија у борби с Наполеоном беше тако ослабила, да Русима није могла сметати.

88. Ратовање Срба 1809 године. — Песма „Почетак буне против дахија“ завршује се речима Карађорђевим:

„Дрина водо! племенита међо
„Измеђ' Босне и измеђ' Србије!
„Наскоро ће и то време доћи,
„Када ћу ја и тебека прећи
„И честиту Босну полазити!"

И Срби су је полазили још 1807 и покушали да дигну народ на оружје, али тада нису успели. Стога се за све време примирја спремаху за бој и чуваху границе од Турака. Они већ имађаху нешто извежбане војске, беху набавили подоста оружја, спремили доста праха и олова и беху готови да пређу дотадашње границе. На њихове молбе Руси им обећаше да ће послати нешто војске за заједничко ратовање.

Срби добију поруку у почетку пролећа (1809) преко руског агента у Београду: да руска војска већ прелази Дунаво и улази у Бугарску и да Срби треба што пре да ударе на Турке. Срби нису питали да ли је ово истина, већ одмах поделе своју војску на више делова и почну прелазити тадашње границе. Једна војска под заповедништвом кнеза *Симе Марковића* (Јаков је био болестан) пође на Дрину; друга под *Карађорђем* на Јавор; трећа под *Милојем Петровићем* на Ниш; *Миленко Стојковић* беше на Дунаву, у Крајини, и чуваше пролаз уз Дунаво.

Војска, која оде на „племениту међу" измеђ' Босне и Србије, пређе Дрину на три места. Босанци је радо дочекаше и одмах јој се при-

дружише, међу њима и кнез од Семберије, *Иван Кнежевић*. Овако здружени Срби нападну на *Бељину, Јању, Сребрницу* и *Вишеград*. Турци се јако одупру, али узалуд, јер су морали узмицати. Тада је погинуо Мехо Оругџић, делећи мегдан с Милошем Поцерцем усред поља, испред Бељине. (Прочитај песму у IV књизи Вукови песама: „Милош Стоићевић и Мехо Оругџијћ“).

Она војска, која пређе планине и упути се срцу старе српске царевине хтела је да се састане са Црногорцима те да заједнички војују против Турака. Али Турци опколе Карађорђа на Суводолу и сатрли би му војску да је својим лукавством не спасе *Вуле Илић* (Коларац). После тога ова војска освоји на јуриш *Сеницу* и дође до Лима. Срби у Полимљу радо пристајаху уз војску и дизаху се на Турке. Напредујући тако, опседну *Нови Пазар* и *Пријепоље*. Код Новог Пазара истерају Турке из вароши, а они се затворе у горњи град, војска је опсела град и ту је Јован Курсула делио мегдан с тројицом Турака. Поједина одељења ове војске поведе Карађорђе, те пређе Топлицу, и заузме *Куршумлију*, па преко Преполца сиђе на Лаб, потуче Турке код села *Маврића* и допре на средњи Лаб у село *Подујево*, где и шанчеве ископа. Одатле се врати Новоме Пазару. Изгледало је да се град неће моћи дуго држати, кад Карађорђу стигне с Мораве зао глас.

Руси још не беху прешли Дунаво, јер се беше излио, зато Турци навале од Ниша свом силом на Србе, који се беху утврдили у Каменици и Горњим Матијевцима, пред Нишем, у шест шанчева. Међутим војводе, које заповедаху војском према Нишу, нису биле сложне. Петар Добрњац не могаше гледати Милоја као заповедника, те у мржњи заборави опште добро целог народа и не хтеде слушати Милоја, који је хтео одмах ударити на Ниш, док Турци не беху спремни. Шта више Хајдук Вељко с једним делом коњаника остави Каменицу и Матијевце, па оде *Гургусовцу* (Књажевцу), а наскоро за њим отиде и Петар и одведе још један део коњаника. Трећи дан по Тројицама Турци навале свеколиком силом на Србе, почну се приближавати шанцу *Стевана Синђелића* који је био на *Чегру*. У шанцу је било до 3000 војника. Они су се јуначки бранили, али Турцима нису могли одолети. Тражили су помоћи од Милоја, али је он не хтеде послати, те турска сила поче продирати и у сâм шанац. Почели су се тући кундацима и сећи ножевима, а Синђелић, кад виде да не може одолети, не хтеде жив Турцима у руке, те потпали бурад са прахом. Барут плане а Синђелић са својим друговима и многим Турцима, који уђоше у шанац, одлети у ваздух. Турци од глава изгинулих Срба и камена озидају код Ниша кулу, која се назва *Ћеле-Кула*.

ковао народном касом и старао се уопште о *приходима* и *расходима*; трећи да се стара о *праведном суђењу*, четврти о *просвети* и *свештенству*, пети о *преписци са страним дворовима* и шести о *унутрашњим пословима* (полиција). Управни Савет најпре се смести у манастир *Вољавчу*. Овај манастир беше сиромашан, те су се саветници мучили и за стан и за храну и за канцеларијске потребе, стога прота Матеја оде у Тополу Карађорђу, те му се потужи, како је у Вољавчи зло живети и замоли га, да одреди које друго место за Савет. Карађорђе му одговори: „Видим да се мучите, но сад је време мучењу. Да Бог дâ само да наша деца узживе, а ми ћемо се целог нашег живота мучити и ићи из Вољавче у Вољавчу.“ Затим одобри да се Савет премести у манастар *Боговађу*. Кад освоје Смедерево, Савет преместе у Смедерево, а по освојењу Београда Управни Савет премести се у Београд у дворе дахије Аганлије, и ту је остао до 1813 године.

Народна скупштина. — У почетку устанка Срби ништа не предузимаху да раде, док се прво на скупштини не договоре. Скупштина је изабрала Врховног Вожда, установила Савет и решила да се заведу по земљи судови. Она је бирала и посланике, који су слати на туђе дворове да траже заштите, помоћи или да воде преговоре. Скупштина онога времена није

била изборна, већ су се на позив Врховнога Вожда о Малом Божићу скупљале старешине и најзнатнији људи из народа свагда под оружјем. На овим скупштинама решавано је о рату, који ће се водити у пролеће, о купљењу данка, скупљању војске, саслушаване су тужбе појединаца, извиђане злоупотребе појединих војвода и изрицане пресуде. Исто тако скупштина је примала рачуне и разрешавала поједине војводе и руковаоце кад положе рачун о народном новцу. Скупштина није дуго трајала, обично по неколико дана, каткад дан два.

83. **Приходи.** — За војевање у почетку устанка требало је новаца да се набави што је најпотребније за војску. Стога су само први људи, лично, подносили трошак, или узимали на веру, јамчећи да ће доцније платити. Већ на остружничкој скупштини (9 априла 1804) решено је да се од народа покупи *царски харач* (то јест *порез на земљиште*). За прикупљање харача старешине да одреде поштене људе. Ови људи прикупљали су харач и добровољне прилоге у новцу, житу и стоци, а свака српска кућа сматрала је за највећу дужност да приложи, што је Бог дао на олтар ослобођења. На смедеревској скупштини (у јесен 1805) одређено је да се порез, који је дават султану, прикупи у земаљским производима и употреби на издржавање војске. На име овога пореза узимата је свака десета ока кукуруза, пшенице, јечма, овса, ражи

преко Дрине. И тако не само што беше све спасено, што су Срби држали пре рата, већ им остадоше и неки крајеви од оних земаља, што их освојише у пролеће 1809 године.

90. Неслога међу војводама и промена у Управном Савету. — Руски конзул у друштву с београдским митрополитом, оба Грци, радили су још раније да збаце Карађорђа и доведу каквога Грка за кнеза. Они су ту своју намеру умели пред Србима, простим и невештим политици, представити као да то и Русија тражи. Стога су за све нереде, који су неминовни у свакој држави када се изнова ствара, кривили Карађорђа и његове пријатеље, пребацујући му непрестано да он неће Русе и одбацује руску помоћ. У своје сплетке успели су да увуку и неколико најзнатнијих војвода, а ове није било тешко увући, јер беху прости и властољубиви, па не виђаху, куда их воде Грци својим сплеткама. Карађорђе, видећи сплетке и намере митрополита и других Грка, стараше се да очува своју врховну власт, јер жељаше све Србе да ослободи од Турака. Зато настане велика неслога међу старешинама. Ова неслога пређе у заваду после боја на Каменици и одласка руског конзула из Београда. Многе војводе почеше пребацивати Карађорђу, што је био поставио за главнога заповедника српске војске према Нишу Милоја Петровића и зашто трпи у Савету као председника Младена Милованo-

вића. Стога када се састаде скупштина у Београду о *малом Божићу* (1 јануара 1810 год.) Јаков Ненадовић дође на скупштину с неколико стотина (600) својих оружаних људи. Друге војводе дођоше са својим момцима. Београд изгледаше као војнички стан, пун војника. Кад поче скупштина да ради, ови војници иђаху по улицама београдским и из гласа викаху: „Хоћемо цара“ (руског). То је било по заповести Карађорђевих противника. Ове старешине, противне Карађорђу због личних ствари, заборавише добро народа и земље, и место да поправе што је било зло у народној влади, они су гледали да је оборе.

Кад Јаков у скупштини навали на Младена због Милојевих грешака, онда му Карађорђе рече: „Ако је Младен рђаво радио, ето тебе, па од сад седи ти на његово место, те боље ради; ви остали хоћете цара, па добро, хоћу га и ја.“

Тако Јаков постаде на место Младена председник Управног Савета, из кога изиђу неке Карађорђеве присталице. Милоје је још раније (у јесен на скупштини у Хасан-пашиној Паланци) био избачен из службе. У зиму га прогнају из Београда у Остружницу, одакле је доцније, због неких кривица, побегао у Аустрију. Доцније га, на тражење, аустријске власти издаду и у Шапцу би погубљен (2 априла 1810). Тако су се привремено измириле старешине.

91. **Српско посланство Русима и проглас војсковође Каменскога.** — На поменутој скупштини (1 јануара 1810) изабрани су посланици да иду у Влашку, руском војводи, да га моле за помоћ. Међу посланицима требало је да иде и Миленко Стојковић, али он пошље свога секретара, а сâм откаже послушност Карађорђу, одметне се и побуни свој крај. Карађорђе лако угуши ову побуну, а Миленку опрости грешку.

Међутим док су српски посланици путовали у главни стан руски на Дунаву, беше умро Прозоровски, а за војводу руске војске дође *Каменски*. Петар Добрњац с руским конзулом и митрополитом, кад виде да Србија није пропала, начини се и сâм српским послаником, оде у руски стан, па стане молити да се конзул врати и да Русија даде што војске у помоћ, а Србима јави да они неће добити никакве помоћи, докле не збаце Врховнога Вожда и цео Савет. Кад дођу посланици, Петар им се се придружи и придобије за се војводу Милана Обреновића и намами га те потпише једно подметнуто пуномоћје. Али како дође Каменски, намисли одмах ударити на Турке, па видећи Србе у неслози, сазна преко једног архимандрита, кога му је послао Кара-Ђорђе, прави узрок, зашто се виче на Вожда. Стога не хте слушати ни руског конзула ни митрополита ни Петра, већ изда проглас Србима (30 маја 1810), у коме назва Србе браћом по-

крви и језику; препоручи им слогу и једнодушност; потражи да се закуну пред Божјим олтаром да ће се у напредак као браћа љубити. Јавља им да је наредио генералу грофу Цукату да пређе преко Дунава и да се придружи Србима. У писму је назвао Карађорђа *„Врховним Вождом.“*

Овим су сузбијени противници Карађорђеви, који, видевши да му не могу ништа руском помоћу, покорише се његовој власти. Ово писмо главног војсковође веома је обрадовало Карађорђа, и за време прекинуло раздор међу старешинама.

92. Ратови 1810 године. — После војводина прогласа пређе нешто руске војске преко Дунава, састане се са српском војском и отпочне рат с Турцима у Крајини, те освоје *Неготин*, *Брзу Паланку*, а Кладово поседне.

Међутим и Турци довршише своје опреме и пођу на Србију од Ниша и Босне. Војска, коју је од Ниша (око 30.000) водио Хуршид паша, опколи Делиград, заузме Крушевац, освоји српски опкоп на *Јасици*, па се упути Крагујевцу, палећи и убијајући где год стизаше. Народ у оним крајевима претрну од страха. Опкопе, који му не помагаху, не хтеде бранити, већ похита да спасава нејач. Карађорђе, немајући доста војске да сузбије Хуршида, покупи, што је год могло пушку понети, али и то беше мало. У овој невољи он пише Петру

Добрњцу, који се беше вратио с руском војском и ратовао око Кладова: „да дође или он с целим народом што је с њим, или да склони Русе, да они пошљу један део војске. Једно или друго што пре. Јер нашто нам Кладово, ако овде све изгубимо. Не чекај друго писмо, већ одмах полази, па хитај и дању и ноћу." Добрњац изнесе писмо руском генералу. Овај одмах одреди 3000 Руса под заповешћу пуковника *Орурка* и *Хајдук Вељка,* који дођу у помоћ Карађорђу. На Варварину сударе се Срби и Руси с турском војском и после крвавог боја Турци с великим губицима узмакну. (Овде је делио мегдан Курсула с црним Арапином).

У исто време удари од Босне силна војска (40.000), пређе Дрину и опседне Лозницу, тукући је седам дана из топова, док не стиже војска с Варварина. Турци западну између две ватре, и после крвавога боја морали су побећи преко Дрине. (Читај песму: „Бој на Лозници").

Ускоро по боју код Лознице преда се и Кладово. Руси се врате и уз пут освоје још нека места (Бању и Гургосовац.) У том већ утврде Руси с Турцима примирје (крајем 1810), које је и за Србе вредило те тако престане ратовање.

Србија је тада поред Београдског Пашалука захватала од видинског: Крајину, Црну Реку,

и Кључ; од нишкога Алексинац и Бању (вароши и округи); од лесковачког пашалука Параћин и Крушевац; од новопазарског манастир Студеницу, по коме се цео округ назвао студенички, и од зворничког крајеве с десне стране Дрине, Јадар и Рађевину.

93. **Нови раздор међу војводама и скупштина 1811 године.** — После оних славних победа над Турцима међу старешинама поче поново раздор. Многим је старешинама, које су биле равне Карађорђу, било тешко служити га. Сваки је хтео да буде у своме крају господар, те би Карађорђе тако остао господар у Шумадији и постао раван осталим господарима. Тиме би се умалила власт вождова. Карађорђе је то увиђао, а знајући да је само јединство управе спасло слободу народну после каменичке несреће, не могаше пристати на ограничење.

Други узрок раздору био је у томе, што је Карађорђе понекад давао власт појединим људима, који зато нису били способни.

Кад раније противници Карађорђеви не могоше учинити сами ништа против Вожда, они почну радити да га омразе код Руса. Али кад те старешине сасвим заборавише на добро народа, кад не само хтедоше да ограниче Вожда већ да му сасвим одузму власт над народом, онда поче и Вожд радити да одржи своју власт. Противници су мислили то постићи на скупштини о малом Божићу 1811 год. очекујући и

један пук руске војске, који би им помогао ако би се Вожд противио.

Карађорђе сазна на време намере својих противника и похита да им стане на пут. Како је имао јачи углед и већу власт, то је успео да сломије дотадашњу силу противника, а своју власт да умножи и рашири. Стога спреми нов предлог о уређењу врховне власти, изнесе пред скупштину предлог о подели земље и уређењу судова. На скупштини (од 1—12 јануара) беху све војводе осим Миленка Стојковића, Петра Добрњца и Јакова Ненадовића. Прва двојица чекаху да пређе онај пук руске војске, који беше одређен да станује у Београду и Шапцу, а Јаков очекиваше Миленка и Петра.

Док су ови најглавнији противници очекивали руску војску, Карађорђе на скупштини продре са својим предлогом, у коме умеде спојити своју корист с коришћу мањих војвода. Скупштина се закуне да ће бити верна Карађорђу, а уједно реши, да се из земље прогнају сви, који би се противили овим одлукама скупштинским.

Кад стигну главни противници вождови у Београд с руском војском, затеку све скупштинске послове свршене и готово ново уређење. Њима се то није допало и покушају да покваре, али без успеха, особито изгубише наду кад заповедник руског пука на питање Карађорђево: „Је ли дошао у Србију да држи страну Ми-

ленкову?" одговори: „Ја сам дошао да под заповешћу Карађорђевом помогнем народу". Видевши Јаков ово, прими се нове дужности и постане министар унутрашњих дела, а Миленко и Петар не хтедоше се примити нове — министарске — дужности, јер не хтедоше да се одвоје од својих крајева, у којима су били као заповедници војени, стога их даду под суд за неке раније кривице, а после, према скупштинској одлуци, прогнају из земље. Народ у њима изгуби две ваљане војводе, а војвода *Милан Обреновић* и не дочека ове промене, јер умре у Букурешту још декембра 1810 године.

V

Уређење Србије 1811 године.

94. **Врховна власт у земљи.** — На скупштини 1811 између осталог решено је да се учине измене у Управном Савету. Тако: да се заведе министарство од шест министара (војно, иностраних дела, унутрашњих, правде, просвете и финансије). Да се нахијске и кнежинске старешине зову *војводе*, да су сви једнаки међу собом, да их поставља Вожд у договору с министрима и да слушају само заповести издате од врховног Вожда. Да се од осталих чланова Управног Савета установи *Велики народни суд*, који ће заседавати у савету и разгледати ре-

шења нахијских судова и доносити решења по жалбама и тужбама, које не могу расправити нахијски судови. И министарство и Велики Суд држали су своје састанке у Управном Савету.

95. **Подела земље и управа.** — Цела Србија по уређењу 1811 године била је подељена на нахије (21 на броју). Свака је нахија била подељена на кнежине. По кнежинама су биле војводе, које су заповедале војском и вршиле полицијску службу, а у судску власт нису се смеле мешати. У нахијама су постојали нахијски судови (магистрати), који су се састојали из председника, два члана и секретара. Дужност је ових судова била: да расправљају грађанске спорове, ислеђују кривична дела и по њима доносе пресуде. Све што је судијама било потребно ради суђења и дељења правде имали су да питају министра правде *Илију Марковића*.

Војводама је била дужност да извршују све налоге од Вожда и министара, а тичу се опште народне службе, као: помагати магистрату у хватању зликоваца; купити десетак, порез и друге прирезе; кажњавати војне кривце и бегунце; одржавати сеоске кошеве и амбаре, у којима се чува прикупљени десетак; набављати храну за војску; чувати војни материјал и уредно одржавати поште.

Војводе су биле равне између себе, а постављао их је Врховни Вожд у договору с министрима. Тако је била сузбијена велика власт

појединих великих господара, а највиша власт у земљи остала је у рукама Карађорђевим.

96. **Народна скупштина** и даље је сазивана о малом Божићу, да прегледа рачуне свију власти у земљи, да решава о приходима и расходима државним, о важним питањима за земљу. Она се могла састајати и у ванредним приликама, када се потреба укаже. На скупштину су долазили главни чиновници и други одабрани људи из нахија.

97. **Црквена управа и школе.** — Кад оно побеже митрополит београдски Леонтије (1809), земља остаде без црквеног поглавара. У земљи не беше ни владика шабачки. Тако свештенство и црква остадоше без свога пастира. Стога Управни Савет у договору с Врховним Вождом (3 јуна 1810 год.) одреди за намесника митрополитова архимандрита Хаџи Мелентија Стефановића из манастира Раче. Он је место митрополита управљао црквом и прикупљао приходе митрополитске и о томе полагао рачун Управном Савету и Врховном Вожду. Године 1811 врати се Леонтије из Влашке, Срби га опет лепо приме, али да не би и даље чинио сплетке одреде му да стално живи у Крагујевцу.

За шабачког владику 1811 године беше изабран Хаџи Мелентије Стевановић, али није био посвећен.

Својим владикама Срби су давали *димницу*. Свештеницима су давали по 15 ока хране и

таксе у новцу за венчање, опело, знамење, молитву и водицу.

Од 1811 године бригу о ширењу просвете у земљи водио је министар просвете. Први министар просвете био је *Доситије Обрадовић*. Да би земља имала спремних свештеника и учитеља, он се још 1810 године обрати Управном Савету и Врховном Вожду с молбом да се отвори једна богословија. Ови то одобре, и Доситије позове јеромонаха *Вићентија Ракића* и отвори прву богословску школу у својој кући. Осим тога Доситије се старао о Великој Школи и о другим школама по варошима и селима. Кад умре Доситије (1811 год. марта), дође за министра просвете *Иван Југовић*.

98. **Војска**. — До 1811 године војне старешине махом је бирала војска, а од тада су их постављали, по избору, Вожд и министарство. Ове године свима војводама и капетанима издате су дипломе, у којима су им одређене дужности, и наређено да се за све војне потребе обраћају министру војном *Младену Миловановићу*.

За учење војника војводе и капетани имали су *уреднике* (на 25 војника) и *капларе*. Старешине су, сваки у својој кнежини, вежбали војску по руском начину. Године 1813 издата су и нарочита правила о уређењу војске. По овим правилима један батаљон састојао се из 718 бораца (старешина, значара и редова).

Српске војне старешине нису имале стручних војних знања. Њих је одушевљавана љубав према вери и отаџбини, а ослањали су се на своју природну даровитост и ратно искуство. Тај природан дар дао је Србима *Стевана Синђелића*, *Хајдук Вељка*, *Танаска Рајића*, *Јована Курсулу*, *Зеку Капетана*, *Стојана Чупића* и друге.

99 **Приходи и расходи.** — Земаљска благајница била је по новом уређењу поверена министру финансије (попечитељу народне касе). Његова је дужност била да чува народну касу, да прима послате новце од нахијских и кнежинских војвода, од скела (царина и превоза). приходе од таксе и казни и да даје трошак куд треба давати.

Земаљски приходи састојали су се из *личног пореза* (свака мушка глава давала је по 5 гроша); из *десетка* или *пореза у земаљским производима* од жита и вина, а од живог мала на 20 брава по једно. Затим од царина, превоза и риболова, од такса и казни, од продаје турских добара и од рудника.

Најглавнији расходи били су у издавању новаца за набавку војне спреме: сумпора, шалитре, барута и оружја, у плати бећарима и занатлијама у војсци, чиновницима (јер је 1811 године одређена плата свима чиновницима); трошило се још на храну војсци, на одржавање

градова, одржавање поштанских станица, татара, момака и коња, на школе и друго.

100. **Пошта.** — Како је у време устанка била потребна што јача веза између војвода, затим између војвода и врховне власти за ношење писама и путовање у Цариград и т. д., то су још раније Срби били установили поштанске станице (мезулхане, преко 50). Ове поштанске станице одржаване су десетком од живога мала. На свакој је станици морао бити довољан број коња за књигоноше и путнике. На то су нарочиту пажњу обраћали, војводе, Вожд и Управни Савет.

101. **Рударство.** — У почетку устанка ратници су трпели велику оскудицу у ратној спреми. Нису имали доста ни оружја ни олова ни барута, а набављати све то из Аустрије било је скопчано с великим тегобама и сметњама. Стога Врховни Вожд, у договору с Управним Саветом, добави са стране рударске раднике (Сасе) и инжењера, те ови почну копати руде и топити олово, гвожђе, бакар и сребро. Вађење руда толико је напредовало, да је не само подмиривало домаће потребе, већ је извожено из земље и продавано у корист народне касе. У планини *Руднику* вађено је гвожђе, бакар и сребро. У околини *Авале* и *Дренајића* (село у ваљевској нахији под Медведником) вађено је и топљено олово.

VI.

Букурешки мир (1812) и пропаст првог устанка (1813).

102. **Покушаји за мир.** — Године 1811 Срби нису ратовали с Турцима. Имали су неколико незнатнијих бојева на граници према Нишу (на Грамади) и у Мачви (на Црнобарском Салашу). Међутим Руси су ратовали ове године с Турцима на доњем Дунаву, у почетку врло несрећно. Како је већ било јасно да ће се скоро отворити рат између Француске и Русије, руски цар, бојећи се Наполеона, понуди Аустрији Србију, Влашку и Молдавију, ако за време рата с Наполеоном пристане да Пољска припадне Русији. Аустрија одбије то. Руски цар сад похита да направи мир с Турцима, али Турска не пристаде на понуђене услове, те се ратовање настави. Кад Руси потуку турску војску код Рушчука, покушају Турци да уговоре мир са Србима. Стога Хуршид паша нишки понуди у име султаново ове погодбе за мир: да Срби сами собом управљају, да плаћају одсеком данак Порти, да Порта призна бератом Карађорђа за главног српскога старешину, а зато Срби да допусте прелаз турској војсци из Босне преко Србије за Бугарску против Руса. Ово последње није се допадало Србима, а Карађорђе одговори Турцима, да се сâм не може

с Турцима мирити, већ да ће пристати на оно, што два цара за Србе уреде.

103. Букурешки Мир (1812). — У пролеће 1812 године француски цар Наполеон спреми против Русије толику војску, колику свет у Европи није запамтио. Русија онда похита да што пре закључи с Турцима мир, да би могла прикупити сву војску за одбрану своје отаџбине. У Букурешту, половином маја 1812 године, закључен је мир и Руси добију Бесарабију. По том букурешком уговору (осми члан) Срби, место обећане независности, морадоше доћи опет под турску власт. Још је уговорено: *да им султан опрости, што су се дигли против њега; да Срби у градове и паланке пусте турску војску и поруше све опкопе, што су их подигли од 1804 године, и народ да сам собом управља и одсеком плаћа данак. А колико ће Срби плаћати и како ће они међу собом живети то да се они сами договоре.*

Глас о оваквом миру поразио је све устанике. Карађорђе одмах позове скупштину, на којој одреде Јакова Ненадовића да иде у Влашку и да каже Русима како се Срби не могу под тим условима вратити под турску власт. Али сва заузимања Јаковљева осташе узалуд, јер и ако је главни војвода (Павле Чичагов) покушао да утеши Србе, давши им барута, олова и новаца, и ако је новом руском посланику у Цариграду наредио да се најозбиљније заузме

за Србе, све то ништа не поможе. У то време дође у Србију изасланик главног руског војводе, Марко Ивелић, те је на скупштини у *Враћевшници* (15 августа) објаснио преплашеном народу, зашто је Русија онакав мир морала закључити с Турцима. Том је приликом уверавао народ о царској милости, а као доказ о томе донео је одличја старешинама. Народ је то саслушао, али то није могло ништа помоћи његовом тешком положају.

Онај пук руске војске, што је становао у Београду и Шапцу, одмах по закључку мира позват је натраг и у јесен 1812 године отишао је у Влашку, праћен сузама уза све могуће доказе братске љубави.

104. Преговори с Турцима 1812 године. — Још 1 августа 1812 године, пре оне скупштине у Враћевшници, Карађорђе пошље посланике за Цариград, да измоле мир од султана. Њих Хуршид лепо прими у Нишу и опреми у Цариград. Они дођу у Цариград и тамо се састану с руским пуномоћником Италиским, који их лепо прими. Али Француска успе те промени дотадашњу турску политику. У Цариграду збацише великога везира и на место његово поставе нишког Хуршид пашу. Он одмах остави Ниш и дође у Шумлу. Српски посланици дођу њему у Шумлу. Хуршид их пошље у Цариград. Тамо их за шест недеља нико не хте ни погледати, већ се поново врате Хуршиду. Он их прими

хладно, и каже им да Порта не може с њима наново мир правити, већ нека се предаду и положе оружје, како су Руси свршили, а за остало после лако ће. Најпосле дода да то није његов посао, већ нека иду у Ниш, где ће стићи из Цариграда нарочити комесар тога ради. У Нишу их прими Челеби Ефендија, изасланик портин, и рече им исто што и Хуршид. Чувши све то, посланици се врате натраг у Србију, да кажу шта ишту Турци.

105. Скупштина 1813 године. — После ових преговора Карађорђе одмах сазове скупштину о малом Божићу у Крагујевцу. На тој скупштини каже војводама, шта су Турци одговорили српским посланицима, а запита: пристају ли да сравне опкопе, предаду градове, да распусте војску и да опет приме Турчина у земљу, као и пре што је било. Сви викну: „нећемо, нећемо". На то ће Карађорђе: „Али помислите мало, браћо! Ово ће бити крвав рат, народа ће много изгинути". „Сви ћемо пре изгинути, него што ћемо се предати", одговорише војводе.

Кад Карађорђе види ово, запита их како мисле да се бране. Ови потраже да чују његов план. На то им Карађорђе рече:

„Знам да се вама неће допасти мој план, али ако мислимо спасти земљу, друкчије не можемо него овако. Ја мислим да порушимо све опкопе на граници и градове у равници, јер ове не можемо бранити. Војску да не делимо, већ

да држимо у целини и с њом да уђемо у планине и шуме, да затворимо све кланце, и ухватимо бусије. Да бисмо сигурнији били, задржаћемо Делиград. У равници нек остану Вељко и Петар Јокић с коњицом, и где год виде да се турска војска увукла у планину, нек ударе с леђа а ми ћемо спреда. Тако се можемо дуже време одржати и сачекати, како ће се свршити послови у Европи".

Таман то Карађорђе изговори, а скочи Вељко и викну:

„Докле ми год ова (лупи руком по сабљи) о бедри виси, ја не дам Неготин. На сабљи сам га добио, без сабље га не уступам." Тако учинише и друге војводе, јер им изгледаше стидно уступити опкопе без боја. Карађорђе покуша опет убедити скупштину о потреби свог плана, али не успе. Војводе решише да бране целу границу, али пре почетка борбе да се покуша још једном направити мир с Турцима. Стога одреде нове посланике који ће преговарати за мир.

106. Преговори за мир 1813 године. — Новоизабрани посланици оду поново у Ниш Челебиефендији и пробаве у Нишу шест дана преговарајући о миру. Они поднесу услове Срба у осам тачака. Од тих услова најглавнији су: да остану границе Србије онде, где се налазе страже српске, да се Карађорђе призна за врховног управитеља народа српског, исто тако

да се призна и Управни Савет. Зато ће Срби бити верни султану, плаћати му данак, давати помоћ у војсци и примити у Београд царева везира с војском колико уговоре.

Челеби-ефендија са своје стране тражаше оно исто, што је и Хуршид тражио. Захтеве Срба посла у Цариград, а српски посланици однеше турске захтеве Вожду и војводама.

Кад Срби видеше како се Турци са свију страна спремају на Србију, послаше опет посланике у Софију крајем маја и ови потраже од Турака: 1. Да Турци не одузимају од Срба ситно оружје (дуге пушке, пиштоље и ножеве). 2. Да се истерани Турци, који су били повод устанку, не враћају у Србију, већ да Срби приме једнога пашу с одређеним бројем војске, а за све остало лако ће се наредити.

Сви ови преговори остадоше узалуд. Турци нису хтели чути за преговоре, већ се све боље спремаху за рат, у чему их Француска све јаче подбадаше.

107. Спрема за рат 1813 године. — За све време, док су вођени преговори за мир, Карађорђе и војводе спремаху се за рат. Опкопе по границама утврде, снабдеју их брашном, оловом и барутом. Војску су непрестано вежбали и поучавали, а границе чували. Војводе су обилазиле границу и надгледале оправку и снабдевање опкопа ратним потребама. Још Управни Савет и Карађорђе одмах по Ускрсу

пошљу министра војног Младена Миловановића, те обиђе источну границу Србије и прегледа како је спремљено за одбрану. Затим су одређени главни војни заповедници у појединим крајевима према граници и заповеђено им је, да склоне народ даље од границе у шуму, у збегове.

Карађорђе у Јагодини покуша још једном, у договору с неким од војвода, да оствари свој план и да повуче војску и народ у планине. Али и ту поквари Младен рекавши му:

— „А знаш ли ти шта смо ми у Савету закључили? И мене сте послали те сам свршио све, па сад другојаче радите.“ — „Знам ја све то, рече Карађорђе; — али није вајде, удариће турска сила, па ће све војводе позатварати у шанчеве, ко ће онда бранити овај народ у пољу?“ — „Нека се бију војводе,“ рече Младен. — „Лепо нека се бију; али ће војводе бити затворене, а народ изгинути као стока.“ — „Нека гине,“ вели Младен, „свадба без меса не може бити.“

Најпосле Карађорђе пристаде да се бране све границе, јави свима војводама да се војна отвара. Одмах уз исто писмо, којим јавља да се војна отвара, посла и прокламацију којом позива „свакога ко може пушку носити, да се креће на војску, крв пролевати за свој закон, веру и слободу нашу и потомака наших синова. И до сад смо се борили с царском силом,

па смо побеђивали, а данас имамо свега доста за војну, јачи смо него што бесмо, па у име Бога опет ћемо победити. Позивам вас да сви на ноге устанете и оружје подигнете на непријатеља, који ево на нас пође.... Боље је у својој вери и на својој отаџбини и умрети, него пред Богом и пред народом осуђен бити.

Ја верујем у љубав вашу према православној вери и отаџбини, верујем у досадању храброст вашу, верујем да труда и крви нећете пожалити за љубав вере, отаџбине и потомства нашега."

И борба отпоче 15 јуна на Дрини око Лешнице.

108. Ратовање од јуна до октобра 1813 год. — Српска војска, распоређена, очекивала је непријатеља. Према Видину стајао је *Вељко* са 7000 војника, према Нишу *Младен* са 18.000, на Дрини *Сима Марковић* са 16.000. У Делиграду *Вујица* и *Станоје Главаш*; при утоку Дрине Зека Буљубаша, Стојан Чупић и други. Карађорђе стајаше у Тополи с резервом, да шаље у помоћ где треба. Он је баш у ово време лежао од врућице.

Турци повукоше свеколику војску своје царевине на Србију, ударише с три стране: од Босне, Ниша и Видина. Срби задржаше војску од Босне, али видинска војска од 20.000 затвори Вељка у Неготин. Вељко се храбро борио и чинио чуда од јунаштва, али га око по-

ловине јуна Турци толико притесне, да се мораде обратити за помоћ министру војном и Врховном Вожду. Али како Младен не смеде ослабити српску снагу према Нишу, јер имађаше пред собом великог везира Хуршида са 100.000 војника, писа одмах Карађорђу у Тополу. Карађорђе сву војску, што је имао, беше послао у помоћ оној на Дрини. Стога нареди Антонију Плакићу да одмах иде Вељку у помоћ. Међутим је Вељко, чекајући помоћ, одбијао непријатељске нападе и борио се као див. Потрошивши топовску ђулад, покупи гвожђе и калај по Неготину, а кад и тога нестане, пунио је топове талирима и тукао Турке. Ну сви напори беху узалуд. Помоћ не стиже, а Вељка погоди топовско тане и он остаде мртав:

„Паде Вељко храбри, ал' му оста име
Србин, док је сунца, да се дичи њиме!"

На место Вељка за војводу би постављен његов брат *Милутин* (1 авг. 1813 г.); али Срби морадоше тајом оставити Неготин, и Турци га заузму и почну продирати уз Дунаво.

У исто време водила се крвава борба око Лознице и Лешнице. Карађорђе, за кога непријатељи беху пронели глас да је умро, оде на Дрину, да охрабри војску. Војска се одушеви видевши га здрава у својој средини после болести, нападне Турке и врати их у њихове опкопе.

Међутим велики везир Хуршид са 100.000

навали на Делиград, опседне га, па се спусти низ Мораву и навали свом силом на Младена, Младен га не умеде задржати, већ напусти све шанчеве и повуче се на леву страну Мораве. Делиград оста опседнут, а Срби изгубише источну Србију. Хуршид стиже на ушће Моравино, и ту се стане укопавати. Чувши за ово, Карађорђе похита с Дрине и дође на Мораву код Ћуприје, да охрабри војску. Одатле сиђе низ Мораву у логор на скели пожаревачкој.

На Дрини продру Турци, освоје Лешницу и ударе свом силом на Лозницу, опколе Петра Молера с 800 војника. Срби су се јуначки бранили, али турској сили не могоше одолети, већ се једне ноћи пробију кроз Турке и спасе се само 200 јунака, а остало изгибе и пропаде. Турци се под везиром *Деренделијом* и *Сулејман пашом Скопљаком* упуте на *Равње*, где је био подигнут шанац између Саве и Засавице. Ту су биле старешине *Јаков Ненадовић*, *Стојан Чупић, Милош Обреновић, Зека Буљубаша* и *Петроније Шишо*.

Срби су се очајнички бранили 17 дана, одбијали су јурише турске. На хиљаде пало је Турака (и данас се у Херцеговини вели „Пуца као на Засавици“). Али сили се није могло одолети и најпосле српска војска мораде одступити. Да би српска војска колико толико одмакла, зарече се Зека Буљубаша да с друговима својим задржи целу турску силу. И Зека

је задржао турску силу. Задржао је оштрим ножевима излетивши с друштвом, кад се Турци приближише шанцу. Борили су се као дивови, разгонећи Турке на буљуке, али им се ножи иступише и поломише и јуначке руке уморише. *Они изгибоше показавши браћи и потомству како се гине за отаџбину и народ.*

Турци најпосле продреше и упутише се Шапцу.

Чувши Карађорђе за поразе на Дрини похита преко Палежа (Обреновца) Шапцу, да га утврди. У путу чује да је пао Пореч. Утврдивши околину Шапца, врати се одмах, што је брже могао Београду, да се договори с руским агентом (Недобом) шта би се могло у последњем часу учинити да се народ спасе. Из Београда напише једно писмо великом везиру Хуршиду на Мораву и замоли га, да обустави борбу, да не улази даље у земљу и да остави рока шест недеља за преговоре о миру. Везир на ово ништа не одговори. Онда он пошље свога секретара Шапцу, а сâм ускоро сиђе на Мораву да замоли у договору с Младеном, још једанпут за мир. Видевши да у томе не могу ништа успети реше, да се држе овако докле се може. Потом се одмах врати у Београд и ту му дође секретар послат од Шапца с писмом, у којем старешине оног краја траже помоћ. Баш у том тренутку стиже вест да су Турци прву ноћ по његову одласку прешли Мораву. Немајући

при себи ни једнога војника у оваквој опасности, клоне духом победилац Мишара и заведен сплеткама непријатеља српских нођу, између 20 и 21 септембра, остави Србију и народ свој, који га у јаду и беди, бегајући испред турске сабље, дозиваше:

„Ђе си данас Петровићу Ђорђе?
„Ђе си данас — није те не било?
„Зар не видиш јада невиђео
„Да ти Турци земљу освојише?“

109. Турци заузимају Србију. — Чим чују војводе да је Карађорђе оставио Србију, распусте војску, па похитају спасавати своје породице и прелазити у Аустрију. Народ нагне гомилама прелазити и многи се утопише у Саву и Дунаво, многи изгибоше од Турака, а остатак се повуче у густе шуме и пештере, у збегове, те вароши и села беху остала пуста. Турци заузеше Смедерево и Шабац, дођоше са силном војском на Врачар и заузеше Београд (првих дана октобра), који је стајао три дана празан.

Вујица Вулићевић и Станоје Главаш, опседнути у Делиграду, држали су се до половине октобра. А кад им стиже глас о преласку војвода и Вожда, онда се и делиградска војска пробије кроз Турке, те ускоро и Вујица пређе у Аустрију. Станоје Главаш са својом војском држао се и борио се по планинама између Ниша и Новог Пазара до месеца новембра.

Многи од војвода не хтедоше оставити свој

народ и ићи у туђину, већ остадоше да с народом сносе и зло као што пре дељаху добро. Међу овим војводама, што остадоше у народу, беше најзнатнији *Милош Обреновић*. Кад га је на Забрежју позвао Јаков Ненадовић да пређе с њима у Аустрију, Милош му одговори: „Ја, брате, у Немачку нећу, нити имам куда. Идем у моју нахију па куд остали онолики народ, туда ћу и ја“.

Турци, заузевши најглавнија места у Србији, почеше се у први мах страшно светити, али Хуршид хтеде умирити земљу, те забрани Турцима да нападају на Србе, већ огласи да је султан опростио Србима, што су се дизали на оружје. Народ позва да се враћа на своје огњиште и да ради мирно. И народ се доиста поче враћати својим кућама. Између осталих преда се и Милош Обреновић, Али-аги Серчесми, који је, послат од Хуршида, ишао с војском и умиривао народ. Затим се предаду *Лома, Мутап, Главаш, Дринчић* и друге војводе. Милош, да би заклонио народ да не страда, поче помагати Серчесми и наговарати народ да не пролива крв узалуд, већ нека се враћа на своје огњиште. За кратко време па се умири цела земља. Турци опет сасвим завладаше Србијом.

VII

Нова турска управа.

110. Повратак старе управе и одузимање оружја. — Чим Хуршид прими земљу и градове, одмах поче мирним путем враћати све пређашње турске установе. Босанским беговима, што дођоше с Деренделијом у Београд, беше криво, што Хуршид поступа благо с народом. Они хтедоше да се свете. Хуршид не даде, те у мало не дође до свађе између њих. Још се више наљуте на Хуршида, кад он постави Милоша за оборкнеза нахије рудничке и врати у народ. Хуршид ускоро остави Србију, а за њим и Деренделија, а за управника у Београду дође љубимац бегова *Сулејман-паша Скопљак* (родом са *Скопља поља* у Херцеговини), кога су Срби раније више пута побеђивали.

Чим је дошао за управитеља у Београд Сулејман паша, насташе зле прилике по Србе. Он је знао какви су Срби као ратници, знао је какво им је оружје, а неколико пута побеђен и једном рањен много је мрзео Србе. Стога науми да им се освети и одузме од Срба оружје, да се никад више не могу дићи против Турака. Да би то постигао, постави муселиме по свима паланкама, разреди по неколико стотина војника у сваку паланку о народном трошку. За тим одреди сердаре и *тефтише* (комисије) и пошље да купе од народа оружје, сребрне

ствари и скупоцене хаљине. Нареди оправку београдске тврђаве и силан народ повуче у Београд на кулук.

III. Страдање Срба. — Услед овако насилничке управе настаде опет оно зло време, које Срби преживеше у време дахија. Срби ратујући не имадоше времена да среде летину, те настаде велика глад. У невољи народ је јео туцану церову кору и ресе од леске, или скидао лист с лисника спремљених за стоку. Од глади многи се поразбољевају, а још више од куге, коју турска војска, улазећи у Србију, донесе са истока. Које од куге, које од глади помре силан свет. Уз ове невоље настадоше још већа насиља од оних Турака, који су тражили од народа храну за војску или од оних, који су одузимали оружје и прикупљали порез. Они ударише кроза села и паланке, па у име пореза узимаху новца што су год више могли, а под именом истраге сакривеног оружја нападаху на куће појединих породица и грабише све што им се допало од оружја, одела и накита. Почеше насртати на веру и част, образ и светињу дома српског.

Народ је поред тога морао кулуком сећи и вући дрва за војску и турску господштину, затим сено, сламу и храну за турска слагалишта, али од свега тога најтежи им кулук беше оправка градова, особито Београда. Од боја и силнога напора око оправке града

многи помреше, у оном смраду многи се окужише, те их куга покоси, а многе виђеније људе сами Турци побише.

Овако понашање Турака према Србима, који су пуних девет година уживали слободу, беше одвише тешко. Срби почеше мислити о новом устанку против Турака.

112. Хаџи-Проданова Буна. — Између других војвода, који се пред крај 1813 године предадоше Турцима, беше и *Хаџи-Продан Глигоријевић*, један од Карађорђевих војвода из Старога Влаха. Њега задржи поред себе чачански муселим *Латиф-ага* као пријатеља и саветника. Кад насташе све већа насиља од стране Турака, међу Србима поче се поново јављати мисао о устанку. Многе народне старешине, забринуте очајним стањем Срба, састаше се (8 августа 1814 год.) у Топчидеру, да се посаветују шта да раде, кад се оваква насиља више не могу подносити. Они реше да се обрате аустриском и руском цару, који тада беху у Бечу на састанку, те да им помогну у овој невољи. Њихова молба још не беше ни стигла у Беч, а народ у Шумадији поче да се креће, одмећући се у хајдуке и повлачећи се у густе шуме, у збегове. Намера за устанак још јаче изби у пожешком крају, јер се тамо одметне од Турака Хаџи-Продан, и стави на чело људи, незадовољних турском влашћу. Узрујаност се поче осећати свуда у народу. Продан позове

и друге знатније људе да се дижу против Турака па и Милоша, али овај виђаше да сад, у јесен, није време за устанак, и да је турска сила у Србији врло јака, народ растурен и несређен, те поручи Продану да се окане буне и не навлачи народ у већу несрећу, па сâм јави Сулејману у Београд, шта Продан ради, уверавајући га да се ничега не боји, јер ће се народ брзо умирити. Уз Хаџи Продана присташе Гружа, Лепеница и Левач.

Кад то виде Сулејман, одмах пошље свога ћехају *Ипшир пашу* у Чачак с војском да буну угуши. Ћехаји је помогао Милош, да би могао заклонити народ од освете, али под условима да се опрости свима, који су пристали уз Продана. Ипшир му то обећа. После сукоба на Небшу и Книћу ова је буна угушена, а Продан са својим момцима пређе у Срем више Остружнице. Ипшир паша не одржа дату реч Милошу, већ похвата мноштво знаменитих Срба, тужећи их да су пристајали уз Продана па. по тридесет окованих у ланце, пошље Сулејману у Београд, где их овај баци у кулу, мучећи их у лисицама и кладама. У Београд је био послан из Крагујевца Никола Луњевица, да измоли од турских власти да султан не шаље војску на Србе. И он је то измолио, а многе је и затвора опростио и откупио. Кад се буна сасвим утиша и народ умири, онда заробљенике изведу из куле, те неке посеку на Калемегдану и главама

њиховим оките бедеме градске, неке вргну на коље код Стамбол-Капије а неке повешају.

Кад Турци виде да у народу још има оружја, стану га опет купити и чинити још већа зла по народу.

113. Црква и управа 1813 и 1814 године. — Пропашћу 1813 године пропало је готово све оно, што је било урађено за време Карађорђево на уређењу школе и цркве. Ондашњи митрополит Леонтије остави Србију, на чијој је пропасти највише радио, па оде у Аустрију. Исто тако побеже и непосвећени шабачки владика *Хаџи Мелентије Стевановић* у Фрушку Гору.

Кад Хуршид освоји Србију, дође с њим у Београд као тумач српског језика некакав удов *поп Дина* (Димитрије) Нишлија родом. Овај поп доста поможе Хуршиду, да што пре умири Србију. Везир, да би га наградио за учињене услуге, посла га у Цариград о свом трошку и тамо га патријарх посвети за владику београдског под именом *Дионисије II*, и султан му изда берат (7 новембра 1813 године).

У несрећи, која снађе Србе 1813 године, ово беше једино добро. Као Србин Дионисије био је на страни свога народа и заштићавао га код Турака колико је год могао, особито после Хаџи-Проданове буне. У шабачку епархију дође за владику Грк *Данило II*, звани Алаук. Колико је Дионисије био добар, у толико је Данило био рђав. Као среброљупца и глобаџију народ

га је мрзио, стога се Данило пазио с Турцима, а гонио Србе.

114. Судба српских исељеника 1813 и 1814 године. — Србе, који пребегоше 1813 године у Аустрију, дочека туђинска власт што горе може бити. Од војвода одузеше оружје и опленише их до голе душе. Када су претресали жену и децу Карађорђеву, кад су одузимали новце, хаљине и накит, управник земунске полиције рекао је: „Подај, госпо, сада срамно; то вам је учинила ваша Русија, а да сте се држали нашега двора, не би сад тако срамно давала". После овога власт одвоји Вожда и војводе од избеглог народа. Карађорђа пошљу у манастир *Фенек*, у Срему, затим у *Голубинце* заједно с војводама: Јаковом, Младеном, Симом и Луком. Одатле их спроведу у *Варадин*, те Карађорђа, Младена и Јакова затворе у горњи град, у касарну, а Симу Марковића, Луку Лазаревића, Павла Цукића, Јеврема Ненадовића Илију Марковића и друге у доњи град. Војводе: Вула Илића, Вујицу Вулићевића, Јанка Поповића и Јована Стевановића беху затворили у арадски град. Остале војводе метну под стражу. И тако ове војводе, што побегоше од турске сабље, опљењени до голе душе, допадоше у аустријске тамнице.

Ни онај народ, што беше прешао преко Саве и Дунава у Срем и Банат, боље не дочекаше аустријске власти. Погранични чиновници

одузеше му оружје и наките и поделише међу собом, исто онако као што Турци чинише онима, што осташе у Србији. Издржавајући карантин у простим лађама на ветру и киши, голи и гладни скапавали су од хладноће и влаге. Власти им не дадоше ни своје мртве сахранити, докле не плате по дукат од мртваца. Услед овако душманског понашања аустријских власти многи се Срби вратише натраг Турцима, ма да им и томе сметаше аустријска власт.

У јануару 1814 године све војводе из Варадина и Арада преместе и раздвојено пошљу у разна места по Аустрији у притвор. Најпосле се за ове војводе и вожда заузме руски цар, те се у јесен 1814 године сви са својим породицама преселе у Русију, у бесарабску варош Хотин, где добију издржавање од руске државе.

115. Надање на Русију. — У ово најцрње доба српски народ није престао надати се на Русију. У томе беху сложне све војводе како оне што осташе у Србији тако оне што пређоше у Аустрију. Они заједнички напишу у манастиру Благовештењу молбу руском цару Александру (21 априла 1814), у којој га моле, да их избави турског насиља, па је даду студеничком архимандриту Мелентију Никшићу, да је однесе цару у Беч. Руски цар не беше у Бечу, већ на бојном пољу, те му молбу Мелентије посла из Беча, чекајући до краја јуна у Бечу на одговор. Срби опет заједнички напи-

шу писмо (8 августа 1814 г.) проти Ненадовићу, да иде у Беч, где су се били састали европски владари на конгрес после пада Наполеонова, да моли европске владаоце, а нарочито руског цара, за помоћ српском народу. Прота је узалуд обијао прагове руских, аустријских, енглеских и пруских представника. Нико не хтеде обрнути главе на српске очајне молбе. Прота је преклињао и молио, па ништа. Стога је писао кнезовима у Србију: „Нема, кнезови, ништа нема, наш посао не иде". Русија је покушавала да истакне на бечком конгресу „источно питање", па у томе и српску ствар, али то није ишло у рачун великим европским силама и због тога је покушај руски остао без успеха, а српске наде осташе празне наде.

VIII
Други устанак.

I
Устанак Милоша Обреновића на Турке.

116. Нове намере Турака. — Кад Сулејман погуби оне Србе похватане у време Хаџи-Проданове буне, договори се са својим доглавницима да и остале народне старешине похвата и погуби. Стога позове све нахијске старешине да му дођу у Београд о светом Трифуну (2-ог фебруара 1815 год.), под изговором да се посаветују о разрезу ђурђевског пореза и о другим потребама. Старешинама изгледаше сум-

њив овај, тако рâни позив за ђурђевски данак, те се договоре да не иду сви, већ само оборкнез нахије рудничке, крагујевачке и пожешке, Милош Обреновић с неколихо народних старешина и кметова.

Сулејману не беше право што му све нахијске старешине не дођоше, али и с онима, који дођоше, посвршава послове за које је, тобож', звао кнезове. Старешине, док су се бавиле у Београду, виделе су страшна насиља турска, виделе су оне на коље вргнуте, виделе су главе натакнуте на бедемима, мноѓе лешеве посечених и обешених. И сами су једва чекали да што пре побегну из Београда.

117. Погибија Станоја Главаша. — Како се Станоје преда Хуршиду на веру, овај га постави за чувара друмова да тера и хвата хајдуке. Тако је то трајало све до Проданове буне. После Хаџи-Проданове буне Сулејман га је кривио за бегство Проданово, па да би што јаче заплашио сакупљене кнезове и опростио се једног страшног јунака и хајдука, пошље једну чету Турака муселиму у Паланку, да ухвате или убију Станоја. Турци одјуре у Паланку, одатле у село Кошарну, кући Главашевој, опколе му кућу и позову га на предају. Станоје им одговори пуцањем из пушака. Турци му запале кров над главом и пошто њих неколико погине, убију Станоја, одсеку му главу, донесу у Београд Сулајману. Везир је натакне

на колац и истакне на бедем код капије. Сакупљени кметови, кад виде Станојеву главу, пренеразе се. Један Турчин, добар пријатељ Милошев, покаже му Станојеву главу и рече: „Видиш ли главу Станојеву? Овако ће и твоја бити, ако се не узумеш чувати. Сад гледај шта ћеш!“ На то му Милош одговори: „Вала, ја сам моју главу одавно бацио у торбу, и сад већ туђу носим на раменима“. Уз то се маши кесе те му нешто и бакшиша даде.

118. Први договори за устанак. — Овако зло понашање турских власти покрену мисао да се Срби опет дигну против Турака. Сакупљени кнезови у Београду, после погибије Главашеве, састану се у конаку доброга владике *Дионисија II* и ту се тајно договоре да на пролеће (1815) отпочну убијати Турке зулумћаре, ако им прота Ненадовић из Беча не дâ никакве наде. Они су се тајно састајали у Земуну с Петром Молером и архимандритом Мелентијем Никшићем, те се с њима договарали. Архимандрит напише опет писмо проти Ненадовићу у Беч и каже му како је зло стање у Србији и преклињаше га да моли цареве за заштиту Срба од Турака.

Пошто је Сулејман свршио послове с нахијским кнезовима, пусти их да се врате кућама својим, а задржа код себе само Милоша, не казујући му зашто. У исто време наредио је оним кнезовима, што одоше у народ,

да му пошљу што већи број људи да копају ров око Београда. Пошто кнезови оду потражи везир од Милоша да му доведе *Мутапа, Арсенија Лому*, *Дринчића*, *Ђорђа Протића Гучанина, кнеза Аврама Лукића* и друге знамените људе. Милош је видео зашто везир тражи ове људе, па му одговори: „Ја ћу отићи да их зовем." Милош је мислио овим да се избави и побегне из Београда, али га везир не хтеде никако пустити.

Међутим док је Милош гледао начин како да се ишчупа из турских шака, дотле се састану у селу Рудовцима, у густој шуми, на граници између београдске, крагујевачке и ваљевске нахије, народне старешине и виђенији Срби (5 марта 1815). На том скупу (где су поред многих других били *Мутап, Ломо*, *Дринчић, Никола Катић*, *Томо Вучић*, *Милутин Гарашанин,* игуман *Авакум* из Боговађе и *поп Ранко* из Рудоваца), реше да се обрате још једном проти у Беч, да им пошље ма какав одговор, па ако им се није надати да се о Цветима (11 априла 1815 год.) дигну на Турке, да победе или изгину кад и иначе гину. Овај договор потврдили су заклетвом на крсту и јеванђељу и проклели свакога, ко не пристане уз њих. Лому овласте да он у име овога скупа позове Милоша да и он пристане уз њих и да га увери, ако пристане, да ће га сви узети за вођу устанка.

Пошто су се заверили, одмах пошљу човека до Молера у Срем, те му јаве за свој договор и запитају има ли какве наде из Беча. Међутим и Милош се био састао с Молером у Земуну (8 марта) и тражио да му прота јави из Беча црно или бело.

119. Спас Милошев из Београда и устанак у Такову. — Насиља турска постадоше зато време све многобројнија и Милош се реши пошто пото да бежи из Београда. У ћаје везирова, Ипшир паше, беше се намерило око 150 робова. Ћаја среброљубив, понуди Милошу да откупи робље. Милош пристаде. Али како није имао готова новца да исплати, позајми нешто од трговаца у Земуну, а за остатак договори се с ћајом да умоли Сулејмана да га пусти кући да покупи од народа. Сулејман пристане, и тако се Милош срећно ишчупа из турских руку.

Чим Милош стигне кући, састане се одмах с многим људима из народа и почне се договарати с њима о новом устанку. Од људи чује и за одлуку рудовачкога скупа, и то га веома обрадује и охрабри. Он је видео да су и народ и кнезови прегли ступити у борбу с Турцима па или изгинути или се опростити турскога насиља. Па опет, пре него што би се примио старешинства, хтео је сâм запитати народ свога краја хоће ли рат против Турака и жели ли да им он буде вођ и старешина.

Осим тога он истаче: „да никако не пристаје да се устаје против султана, већ само против Турака зулумћара."

У Такову, код црквице таковске, народ се онога краја скупљао о Цветима на сабор. Тако и ове године беше се скупио силан свет. Ту се беху скупили и многи кнезови и први људи из округа рудничког. У очи Цвети цео дан је Милош провео с највиђенијим људима и истицао им све тегобе устанка, па кад је видео да су и кнезови и народ из свег срца заузети да се устаје на Турке, онда и сâм пристане. Сутрадан на Цвети (11 априла), после службе Божје издвоје се неприметно први људи, оду подаље од цркве, у шуму, и ту под једним гранатим грмом Милош објави своју одлуку и позва Србе на оружје. Народ му се одазва, призна га за вођу и закуне се, да ће га слушати, а Никола Луњевица даде му бисаге талира као прву помоћ. Одатле с многим виђеним људима и момцима оде кући, у Црнуће, обуче војводско одело, метне на се сребром извезено оружје, узме барјак и даде га Сими Паштрмцу говорећи:

„Ево мене, ето вас, па рат Турцима! С нама је Бог и његова правда!"

Одушевљени момци и кнезови као из једног грла одговоре му: *„Срећан и честит нам био."*

Омах после овога Милош се врати у собу седне с писарем, те распише књиге на све стране, позва да устаје на Турке мало и велико,

и да бију Турке где год зелену стризу виде. Народ, чувши да и Милош пристаје уз њих, скочи и повади орује из клада и пањева, стане се понова оружати и спремати за борбу. Кроз Шумадију јекну на све стране глас: „рат, рат, рат Турцима!“ Силна струја, за тренут сузбијена, покрену свачије срце. Народ се поче поново кретати на свету борбу за слободу.

120. Освајање Рудника и смрт Ломина. — Први сукоб између Срба и Турака у другом устанку био је на Руднику, јер Арсеније Ломо, предводећи Качерце, нападе на руднички град. Турци се повуку у рудничку тврђаву. Лома их опколи и тукли су се из пушака три дана. Најпосле се Турци предаду под условом да под оружјем здрави оду у Ужице. Лома је дао реч, заклео се сољу и хлебом, да ће их здраве спровести пут Ужица и хтео је испунити реч. Услед неспоразума други Срби нападну и побију ове Турке. Остану само бег Токатлић и још двојица. Овај бег, мислећи да је Лома ово из преваре учинио, убије га изненада пиштољем, па на добром коњу побегне пут Ужица.

121. Љубић и Чачак. — Кад београдски везир чује да су се Срби опет дигли на оружје, пошље свога ћају, Ипшир пашу, да угуши устанак и казни бунтовнике. И други Турци беху се почели прикупљати у Чачак. Кад чује Милош да се Турци прикупљају Чачку, похита одмах и сâм тамо. На брдашцу Љубићу, с леве стране

Осим тога он истаче: „да никако не пристаје да се устаје против султана, већ само против Турака зулумћара.“

У Такову, код црквице таковске, народ се онога краја скупљао о Цветима на сабор. Тако и ове године беше се скупио силан свет. Ту се беху скупили и многи кнезови и први људи из округа рудничког. У очи Цвети цео дан је Милош провео с највиђенијим људима и истицао им све тегобе устанка, па кад је видео да су и кнезови и народ из свег срца заузети да се устаје на Турке, онда и сâм пристане. Сутрадан на Цвети (11 априла), после службе Божје издвоје се неприметно први људи, оду подаље од цркве, у шуму, и ту под једним гранатим грмом Милош објави своју одлуку и позва Србе на оружје. Народ му се одазва, призна га за вођу и закуне се, да ће га слушати, а Никола Луњевица даде му бисаге талира као прву помоћ. Одатле с многим виђеним људима и момцима оде кући, у Црнуће, обуче војводско одело, метне на се сребром извезено оружје, узме барјак и даде га Сими Паштрмцу говорећи:

„Ево мене, ето вас, па рат Турцима! С нама је Бог и његова правда!“

Одушевљени момци и кнезови као из једног грла одговоре му: *„Срећан и честит нам био.“*

Омах после овога Милош се врати у собу седне с писарем, те распише књиге на све стране, позва да устаје на Турке мало и велико,

и да бију Турке где год зелену стризу виде. Народ, чувши да и Милош пристаје уз њих, скочи и повади орује из клада и пањева, стане се понова оружати и спремати за борбу. Кроз Шумадију јекну на све стране глас: „рат, рат, рат Турцима!“ Силна струја, за тренут сузбијена, покрену свачије срце. Народ се поче поново кретати на свету борбу за слободу.

120. Освајање Рудника и смрт Ломина. — Први сукоб између Срба и Турака у другом устанку био је на Руднику, јер Арсеније Ломо, предводећи Качерце, нападе на руднички град. Турци се повуку у рудничку тврђаву. Лома их опколи и тукли су се из пушака три дана. Најпосле се Турци предаду под условом да под оружјем здрави оду у Ужице. Лома је дао реч, заклео се сољу и хлебом, да ће их здраве спровести пут Ужица и хтео је испунити реч. Услед неспоразума други Срби нападну и побију ове Турке. Остану само бег Токатлић и још двојица. Овај бег, мислећи да је Лома ово из преваре учинио, убије га изненада пиштољем, па на добром коњу побегне пут Ужица.

121. Љубић и Чачак. — Кад београдски везир чује да су се Срби опет дигли на оружје, пошље свога ћају, Ипшир пашу, да угуши устанак и казни бунтовнике. И други Турци беху се почели прикупљати у Чачак. Кад чује Милош да се Турци прикупљају Чачку, похита одмах и сâм тамо. На брдашцу Љубићу, с леве стране

јим бесним хатовима јурили и немилице секли. Један део растурених Срба појури да се склони код топова, али за њима стигну и Турци те се и ту направи неред и сви почну бегати. Храбри *Танаско Рајић* довикивао је својим војницима да не остављају топове, али узалуд, све је измакло, он оста једини да брани топове, и бранио их је сабљом и пиштољем, рекавши: „Ја ових топова нећу оставити Турцима, док ме не исеку на комаде". И бранио је док га Турци ханџарима не разнеше. Милош с нешто коњице и пешака приђе у помоћ овим шанчевима, али без успеха, јер многобројној турској коњици, која беше прекрилила моравску раван, не могаше одолети, већ једва изнесе главу. Турци поруше опкопе и одвуку топове у Чачак. Под Љубићем према Морави још се држаше у свом опкопу Јово Добрача са својим Гружанима.

Ипшир паша, ћаја везиров, пошто се Турци врате Чачку, пред вече приђе Морави и стане довикивати Јови Добрачи и Гружанима преко Мораве: „Рајо, предај се и не гини лудо, тврда је вера, да никога од вас глава неће заболети".

Васа Томић, војник из Добрачина опкопа, који је био сишао на Мораву, стојао је иза једнога џбуна с двојицом другова, па познавајући ћају из раније довикне му да приђе ближе, јер се не чује, шта виче из далека. Ћаја паша приђе ближе, па загази с коњем до половине Мораве

и поново позове Србе на предају. У том га узме Васа на нишан, а тако исто и друг му Шарга. Васина пушка груне и погоди пашу у коталац, а затим и Шаргина, те у ногу. Ћаја се пови коњу око врата и стропошта у Мораву, која га однесе, а његов кулаш празних бакрачлија одјури моравском равницом у Чачак. Овај глас о погибији Ћаја-пашиној развеселио је мало Гружане, али и забринуо, јер се надаху јачем нападу турском, а беше им остао само понеки фишек барута. Зато и они у сутон напусте опкоп и пођу горе на Љубић. Оно мало турске коњице, што је било остало на рудничкој страни Мораве, јуриши за њима, али је Гружани одбију.

Сутра-дан су Турци тражили од Срба Ћаја-пашу, а они им рекоше да га траже у Морави.

Смрт главнога заповедника много је узбунила турску војску. Они су се ту задржавали још неколико дана, па се спреме да бегају преко Драгачева. У потери за Турцима Срби их стигну код села Ратара и ту тако нападну, да не само поврате српске топове и српско робље, већ им отму сву комору и спрему и заробе много женскиње. Остатак Турака нагне Новом Пазару. После овога Милош се врати у Чачак око Видова дана.

122. Пожаревац и Карановац. — После победе на Љубићу и Ратарима, Милош је терао Турке и по другим местима у Шумадији. Турци како чују за успехе српских устаника на Љу-

бићу, Чачку и Ратарима, разбегну се, и тако велики део Србије беше очишћен од Турака. Турци су се држали још само у неколико утврђених места. Од свију утврђења најјача беху она у Пожаревцу и Милош похита тамо. Турци се беху тамо утврдили у три шанца, нарочито им беше добро утврђен шанац код цркве. Уз Милоша пред Пожаревцем беху Петар Молер, Павле Цукић и Јован Добрача.

Кад се српска коњица приближила једном турском утврђењу, излети турска коњица из шанца под предводништвом делибаше *Јосин-аге*, нападне на Србе, разбије их и ту погибе шурак Милошев Јово Вукомановић. Тада Милош, стигнувши са српском војском, исуче сабљу, викне на Србе и појури на коњицу делибаше Јосин-аге говорећи: „Вала, делибашо, ти имаш куд и на другу страну, а ја заиста немам никуд, него ми ваља овде мрети". За њим појуре и други, али делије опет пробију кроз густе редове српске војске. Милош је летео с једнога краја своје војске на други, довикујући војницима да се држе храбро и јуначки, те победи коњицу, догна је до шанца и ту се водила борба до неко доба ноћи. Сутра-дан наставила се битка исто онако крвава као и првога дана. Трећега дана била је најкрвавија битка око шанца код цркве. Најпосле Турци потражише српскога старешину да му се предаду. Милош уговори с њима услове предаје, прими

их и испошље до Ћуприје, а одатле у Турску с оружјем, што је сваки при себи имао, а остало оружје и ствари заузму Срби. (Бојеви на Пожаревцу били су 24, 25 и 26 јуна).

За време ових бојева Срби су већ били притеснили и карановачке Турке. А кад Срби освоје Пожаревац, Милош похита Карановцу (данас Краљеву). Турци чувши како је прошла турска војска у Пожаревцу, предаду се Милошу и он их с оружјем испрати у Нови Пазар с пријатељским писмом и даром Адем-паши пазарском. У писму говораше Милош зашто су Срби устали на своје злотворе и мољаше га, да он бар не дира народ, који се дигао да се ослободи зулумћара. Адем-паша прими то писмо и дарове и одговори Милошу, захваливши му што је карановачке Турке тако лепо и поштено испратио, а одговор свој заврши:

„Држ' се бане, за врбове гране!
Јела расте у небеске стране!
Коси, бане, како си почео
Тек од кише причувај откосе".

123. Дизање Мачве и бој на Дубљу. — Још за време догађаја на Љубићу покушају неки Мачвани, који се вратише из Срема, да побуне Мачву и Поцерину, али се не хтеде маћи ни једна ни друга. Они у равници између Турака Шапчана, Подринаца и Прекодринаца бојаху се, јер ако макну против Турака, у тренут ока, била би Мачва с Поцерином сатрвена у пла-

мену. Стога се на све позиве Мачва и Поцерина не кретоше против Турака. Тек кад дође храбри и чувени *прото Никола Смиљанић*, па за њим Петар Молер и Јовица Милутиновић с 1000 војника, а њима се придружи и Илија Срдан, почеше се Мачва и Поцерина кретати и дизати. Они посташе сасвим други људи, јер се не осећаху више усамљени. Ускоро дођу у у Мачву *Милутин*, Вељков брат, *Узун-Мирко, Бакал Милосав* и харамбаша *Марко Штитарац* с 1000 војника и Мачва се диже листом.

За време ових покрета прикупи доста велику војску *Хуршид паша*, који још раније беше постао у Босни везир и с том војском дође у Бељину према Дрини. Њега је помагао и *Али-паша Видајић* од Зворника. Хуршид пошље напред с једном војском *Ибраим Алипашу Мараша*. Он пређе у Србију код Лешнице, крене се пут Китога и Мачве и дође у Дубље, где су Срби били подигли велики опкоп. Баш у ово време стиже и Милош од Карановца (13 јула) у Липолист, изда потребне наредбе, а сутра дан (14 јула) и сâм дође на Дубље те позове Турке да положе оружје и да му се предаду. Они то одбише и Срби се почеше спремати за напад. По подне почела је битка. Срби су јуначки нападали, али су се и Турци храбро бранили. Кад почеше голаћи ускакати у шанац, начини се метеж у шанцу. Одмах за њима кидише на једна врата Милић Дринчић, а за њиме Сима

Ненадовић, вичући на Ваљевце: „напред, напред, браћо, ако Бога знате.“ Ту падоше од турских куршума и Милић и Сима, али и Турци нагну бегати, а Срби их дочекивати на британке сабље и оштре јатагане. Од хиљаде Турака мали је број утекао Дрини, а оно друго остало је на бојном пољу што мртво и рањено, што заробљено. Међу заробљеницима беше и сâм *Ибрахим Али-паша Мараш,* кога је ухватио *Подруг-Томо* са своја три друга. Милош га лепо прими, поврати му одело, које му беше узето, даде 500 гроша, лепога хата с опремом, па пусти заједно са осталим робљем и рече му, да се Срби нису дигли на цара да му отму земљу, већ да се спасу зулумћара и да траже своју правицу под царевим скутом. Мараш на то одговори: „Да зна цар какву ти војску имаш, он би народу овом дао правицу, какву год иште; само се чувај да се не помешаш с којим краљем, ако си рад, да твоје судство и господарство над овом земљом остане, него цару за скуте, и цар ће ти дати, те ћеш ти бити везир над овом земљом.“ После овога паша оде Хуршиду и приповеди му све, шта му је Милош казивао, па га почне наговарати да не иде с војском на Србију, већ нека гледа да се с Милошем мирно погоди.

На Дубљу су Срби запленили доста лепа и богата одела, скупоцена оружја и велики број бесних и дивних хатова.

Битком на Дубљу престале су борбе између Срба и Турака, а започети преговори за мир.

II

Преговори за мир.

124. Турска 1815 године. — Кад је закључен мир (1812 године), којим је Србима дато опште помиловање и унутрашња управа, Турска не хтеде испунити те одредбе према Србима зато, што Русија мораде ратовати с царем француским (Наполеоном), и што овај цар подржаваше Турску. Стога се Турска не хтеде ни осврнути на молбе, које јој Срби подносише 1813 године. Турска, помагана Наполеоном, беше и сувише смела према хришћанима на Балканском Полуострву, а особито према Србима. Али кад Русија, у савезу с европским државама и по други пут потуче Наполеона и нагна га да оде из Француске, положај Турске измени се и она се поче сама за се прибојавати. Осим тога неред у Турској не беше још престао. Гдекоје паше у далеким областима турскога царства готово посташе независне од султана, почеше владати по својој вољи (Мехмед-Алија у Египту, Али-паша Тепелепли у Јањини и Али-паша од Алепа у Азији). Исто тако не обазираху се на султанову власт ни наследни бегови по многим крајевима (нарочито у Босни, Херцеговини и скадарском сан-

џаку). Народ је више волео ове бегове него грабљиве и подмитљиве турске чиновнике. Војска такође не беше уређена. Јаничари, несигурни на бојном пољу, сваки се час бунише у касарнама. И тако Турска 1815 године беше у нереду остављена самој себи. Бојећи се Русије, а извештена да су Срби поново устали под кнезом Милошем, она нареди босанском везиру Хуршид паши да пође на Србију и да је што пре умири, са заповешћу да ради врло обазриво. Стога је Хуршид (још 15 маја, пре главне љубићске битке), писао кнезу Милошу једно врло поверљиво писмо из Сокола.

125. Наде на Русију за време Милошевог устанка. — И ако су српске наде у Русију биле за тренут клонуле у време поновљеног рата с Наполеоном, опет, кад Наполеона победише, а руски цар са својим савезницима уђе у Париз, оживеше и српске наде у Русију. После оних бојева на Љубићу, Пожаревцу и Дубљу, добију Срби глас од своје браће из Срема, да је Наполеон побеђен и да су цареви ушли у Париз. Стога се одмах састане скупштина на Руднику, те реши (јула 27), да се обрате покровитељу за заштиту. Ту напишу и пуномоћје Петру Добрњцу, да и он иде и придружи се проти Матеји. Обадва су радили што су год боље знали и умели за српску ствар.

Међутим руски цар још је и раније био чуо за нови устанак против Турака (одмах после битке

код Ватерлоа). Стога истаче питање о Србима као питање части, јер је он дао реч Србима, да ће им се опростити, што су ратовали (од 1804–1812 године) с Турцима; а руски посланик у Цариграду запита султана: какав се то рат води у Србији противно миру букурешком?

Порта је знала да ће Русија, чим сврши ствари у западној Европи, прећи на поправке букурешкога мира, зато одмах посла *Али-пашу Марашлију*, румелијскога, с великом војском на Србију, с налогом да што пре умири Србију.

Тако и на Дрини и на Морави стојаху оба везира с великим војскама, које би могле савладати малу српску војску за неколико дана, и место да се крену напред, као оно 1813 године, они понудише Србима преговоре. И Милош, знајући да је сила турска много јача од малене устаничке војске, прими преговоре.

126. Милош код Хуршида. — Одмах по повратку Али-Ибрахим паше Мараша, Хуршид позове Милоша да му дође преко Дрине на договор. У исто време пише Милошу његов побратим, Дели-ага Серчесма: да слободно дође и да се никога не боји. Милош се реши отићи у Хуршидов стан и јави то старешинама. Старешине се зачуде тој његовој одлуци и један му (Сима Паштрмац) рече: „Господару! ако ти се мили мрети, попни се, ето, на који хоћеш

грм и скочи; а немој сâм своје главе носити везиру у шаке! Одеш ли му права си будала". — „Лепо, Амиџа", (тако је Милош звао Паштрмца), одговори Милош хладно: „али ако ја одем и свршим народски посао и вратим се здрав и читав, ко ће онда бити будала: ја или ти?" — „Ни ти, ни ја, господару, но везир који те пусти!" рекне му Амиџа. Кнез Милош отиде везиру и поведе собом три кнеза. У Лешници га дочека Дели-ага Серчесма, и закуне се да му Турци неће ништа учинити, док је њега и његових хиљаду делија.

Кад је Хуршид примио Милоша, он му каже: да се народ није дигао против султана и његових законитих власти, већ против Сулејман-паше и насиља јаничарског, што додија сваком живом у царевој земљи.

Хуршид жељаше да сâм посредује између Срба и султана и поврати ред, стога баци сву кривицу на Сулејмана, а Милошу предложи да народ положи оружје и преда се Турцима на веру, да Милош остане код њега, а у народ да пошље два кнеза с писмом, да се скупи више кнезова из народа и дођу везиру да мир вежу. Чувши ово, Милош се пренерази, понуди Хуршиду сâм своје оружје, а за остале старешине и народ не могаде подјемчити да ће предати своје оружје. Турци почеше претити Милошу, и он виде да је погрешио, што је дошао Хуршиду у стан, зато рече: „Ми дођосмо овамо

к вама на веру и у вашим смо рукама, можете учинити од нас шта хоћете, можете нас и погубити, али ћете тим и вама посла начинити; биће ко ће нас заменити". Кад за ово чује Серчесма, рече Милошу да се ничег не боји, док је њега и његових делија. Зато четврти дан, ноћу, јави Милошу да се спреми и он га допрати до Лешнице, а она три кнеза остану у Хуршидову стану. Кад Серчесма доведе кнеза до Лешнице, рече му: „Овде сам те ја узео на моју веру и ево сам те опет овде довео. До сад смо били пријатељи, а сад се растајемо за навек. У напредак ником не иди на веру, па ни самом мени, ако бих те звао". И тако се врати Милош од Хуршида с Дрине, не свршивши ништа с њим.

127. Преговори с Марашли-Али пашом. — Док се Милош бавио на Дрини, дотле је Вујица Вулићевић водио преговоре за мир с Марашли-Али пашом. Кад се Милош врати с Дрине, дође друге половине месеца августа у Табориште на Белици. Везир га одмах позове да се састане с њим, али Милош, бојећи се да не прође као на Дрини, потражи два Турчина доброга рода, који би остали у српском стану, док се он не врати. На то му Марашлија пошље своје бројанице, бисером поткићене, у знак да му ништа бити неће. Милош поверује, те се састане с везиром у Ћуприји. На том састанку покаже сва зла, која је народ трпео од Сулеј-

мана и његових јаничара, и истакне везиру да би се он радо мирио, ако би султан испунио неке жеље српскога народа. Уз то му напомене: „да се годимо и договоримо за све друго, али ако тражите да народ положи оружје онда о миру нема ни говора". Лукави Марашлија, кад саслуша Милоша, одговори му: „Милошу, јагње моје, само ти слушај султана, па сваки Србин, ако хоће, нека задева за појас не само пиштоље него и топове!"

После неколико састанака Милош се погоди с Марашлијом: да Срби пусте ћају Марашлијног с нешто војске (7—8000) на Врачар; да српски посланици с Марашлијном препоруком и пратиоцима иду у Цариград, а остала војска с Марашлијом да остане где је до повратка посланика; а Марашлија одмах да пише Хуршиду, да не прелази Дрину и не дира Србе. Српска војска међутим да стоји како стоји.

Кад је српска депутација (кнез Милоје Тодоровић и калуђер Неофит) била у Цариграду, руски посланик већ је питао Порту, по налогу свога цара: какав то рат имају Турци са Србима противно букурешком миру. Стога Порта, нешто бојећи се Русије, а нешто због препорука Марашлијних лепо прими српске посланике, прихвати српске жалбе, одобри све оно што је Марашлија радио и нареди, да српске жалбе извиди босански везир Хуршид с београдским Сулејман пашом. Кад посла-

ници стигну из Цариграда и поднесу ферман, Милош се обрадује свом првом успеху, али се и поплаши од портина наређења да српске жалбе извиђају поменута два везира. Зато још у Белици напише молбу султану и пошље другу депутацију (15 септембра). У овој молби Милош јавља султану, да су Срби пропустили у Београд с војском Марашлију и моли Диван, да за београдскога везира постави самога Марашлију, јер је то прави царски везир, разуман и паметан већил. Султан прими молбу Срба и Марашлија остане у Београду као везир пашалука. Сулејман му преда град и везирство, па оде Дунавом у Видин. Кад Марашлија бй утврђен за везира у Београду, онда се погоди с њим Милош тако, да он остаје врховним кнезом над осталим кнезовима, да се Турци не мешају у унутрашње послове земље, да Срби плаћају данак одсеком и да га сами кнезови купе; да поред свакога нахијскога мvселима седи по један српски кнез и без овога да не суди муселим ништа Србима; у Београду се оснива Народна Канцеларија, у којој ће седети дванаест српских кнезова, који ће судити Србима за веће кривице. Марашлија да буде главни управитељ Срба и Турака, али ће само Турцима управљати. Још је уговорено да Срби предаду велико оружје, а мало да задрже за себе, јаничари да се не пуштају у Србију, већ да се замене другим, добрим Турцима из Румелије.

128. Преговори с Портом. — Погодба Милошева с Марашлијом била је врло неодређена. Она није имала вредности, док је султан ферманом не потврди. Стога чим Милош сврши овај посао с Марашлијом, одмах посла нову (трећу) депутацију (почетком 1816) у Цириград с налогом да измоли од султана ферман, којим би се потврдила она права, која је Порта 1806 године даровала Србима по Петру Ичку (позната под именом „Ичкова мира"). У овој депутацији били су Милошев брат Јован и Вујица Вулићевић. Они оду у Цариград. Порта их лепо прими и ослободи 70 робова, који су били заробљени још 1813 године на Лешници. Затим обећа да ће испунити народне жеље и после дугог оклевања врати их натраг с писмом Марашлији, али у писму ништа не беше поменуто о српским жељама и захтевима. Порта је просто оманула Србе. У Цариграду је и даље остао кнез Аксентије Миладиновић, као заступник Србије.

129. Супарници Милошеви. — За све време од умирења Србије до 1817 године Милош је био турски чиновник, којега је везир поставио за врховнога кнеза. Међутим било је старешина, који су хтели да буду једнаки с Милошем, те је морало доћи до судара између Милоша и његових пређашњих другова и сарадника на ослобођењу. Први судар дошао је између Милоша и Петра Николајевића Молера, који је

био председник Народне Канцеларије. Он је био храбар и оштроуман, знао је читати и писати. Поред тога знао је турски као српски и много је пута без секретара и тумача успео да изведе најтеже преговоре с везиром. Милош га се бојао, јер да нестане Милоша, можда би га Петар заменио. Поред тога Молер је почео радити с везиром на своју руку. Кад се састане скупштина кнезова о Ђурђеву-дне, Милош га оптужи скупштини. Молер скочи да се брани. Ту се између њих изроди свађа. Онда Милош устане и рекне кнезовима: „Ја сам вам, браћо, до сад био старешина, а од сад ето вам Молера!“ Кад то рече, устаде и оде. Тада кнезови скоче, ухвате Молера, вежу и предаду паши у град. У скоро (30 априла) потраже га кнезови писменом молбом од везира да му суде. Везир, чим добије ову молбу, удави Молера заједно с капетаном *Радичем Петровићем*, који је као немоћан старац становао кад Молера, па га заједно с Молером предали Турцима. Сутрадан (првог маја 1816 године, у недељу) избаце их Турци подављене на Калемејдан (онде, где је данас гостионица „Српски Краљ“).

Други супарник Милошев у власти био је владика *Мелентије Никшић*. Он беше охол и суров према народу, а имајући султански ферман као владика, није признавао Милошу власт. Заносио се мишљу да сву власт узме у своје руке, те да постане у Србији оно, што и вла-

дика у Црној Гори. Он је почео радити Милошу о глави и већ почео водити преговоре с везиром. Стога га убије ускоро после смрти Молерове Марко Штитарац у Шапцу (16 јуна 1816).

У почетку 1817 године дигну буну против кнеза Милоша кнез *Сима Марковић, Павле Цукић* и капетан *Драгић Геруновић*. Буна обухвати шест нахија (особито 1 марта), те стога дигне се потера на главне виновнике ове буне. Цукића ухвате и пошљу окована у Крагујевац, одатле у Београд. Он стигне на преноћиште у Рогачу и сутра дан нађен је мртав. Кнеза Симу и капетана Драгића похватају и пошљу Марашлији у Београд. Марашлија их посече о Младенцима (9 марта 1817) на Калемејдану (онде где је данас гостионица „Српски Краљ").

Кад је џелат секао главу Симину, није је могао одсећи једним ударцем, него је тесао неколико пута. На то му викне Драгић: „Сеци јуначки, никоговићу; ја сам седамдесет турских глава одсекао, па ми је опет рука боље секла него твоја".

Исте године у лето јави се нека завера у Мачви, за коју је платио главом *Живан Чоњага*, који је ухваћен у Мачви, а посечен у Београду.

130. Повратак Карађорђев. — Кад је Карађорђе отишао у Русију, боравио је у Хотину све до устанка Милошева. Чим је чуо за устанак таковски, Карађорђе је одмах послао молбу ру-

скоме цару по Младену Миловановићу у Париз, да би се смиловао и помогао бар сад народу српскоме, који се поново дигао против свога непријатеља. Вујицу Вулићевића пошље у Србију Милошу с налогом да ископа неке новце, које је он негда био закопао у Тополи, па да их даде кнезу Милошу, да их употреби на народне потребе. Вујица кад дође у Србију састане се с кнезом Милошем. Тада је Милош у самом почетку устанка, сит препона што му истицаху остале старешине, изјавио жељу својим пријатељима, да се поврати стари Вожд, чија би војна даровитост била корисна отаџбини. Говораше још, да ће бити срећан ако буде служио под његовим заповестима. Вујица ово јави Карађорђу, али Карађорђе тада не могаше доћи. Године 1816 он оде у Петроград. Можда је желео да се с одобрењем царевим врати у Србију, али у томе није успео.

Међутим још 1814 године беше се склопило једно друштво, које се звало *Хетерија*, а коме је задатак био да побуни и ослободи све хришћане од Турака. Неке поглавице тога друштва хтедоше и Србију да уплету у ову велику буну, па из ње да рашире устанак на све стране. Карађорђу, кад дође из Петрограда у Хотин, беше наређено да остави Хотин, па да се повуче дубље у Русију, даље од подунавских кнежвиина. Баш у то време дође Карађорђу један Грк (Ђорђе Олимпије-Јоргаћ), те га позва да

ступи као друг у хетерију. Карађорђе се одазва. Пређе преко реке Прута и дође у Молдавију, у Јаш. Ту у близини Јаша, у једној башти („Галати") ступи у хетерију и закуне се да ће радити на ослобођењу хришћана испод турског јарма. Затим су се договорили шта има Карађорђе да спреми у Србији за општи покрет против Турака. Најпосле договоре се како ће Карађорђе стићи до Србије.

Грчко друштво (Хетерија) желело је да се користи оним силним утицајем, који је Карађорђе имао на све хришћане у турском царству, а Карађорђе опет да се избави један пут из чаме и нерада, и тако се крајем јуна 1817 упути српској граници. На Петров-дан пређе код развалина Рама у Србију и смести се код свога кума Вујице Вулићевића, смедеревског кнеза. Затим се склони у Радовањски луг, близу села Баничине. Одмах се у Београду сазна за долазак Карађорђев и Марашлија потражи главу Карађорђеву. И глава Карађорђева бӣ одсечена, у зору, 13 јула 1817 године и донесена у Београд Марашлији. Тако је овај велики војвода и Србин завршио свој живот у оном истом крају, где је и детињство провео, не далеко од Јасенице, на коси брда Крушчице. Глава је Карађорђева одрана, испуњена и послана у Цариград, где бӣ изложена на вратима сераја с натписом: „Глава чувенога харамбаше српских хајдука званог Карађорђа". Тело му је први пут

било укопано онде, где је погинуо. Доцније је пренесено у Тополу. Лубања је укопана у Београду, код Саборне цркве, а доцније је књегиња Љубица пренесе у Тополу и сахрани.

131. Скупштина 6 новембра 1817 године и њен значај. — Милош утврђиваше лагано али чврсто своју власт. Крајем 1817 године не беше му више ни једног моћног супарника, али он још беше као чиновник турски, непризнат за кнеза ни од народа ни од Порте. Стога, да би власт Милошева била освештана ма каквим свечаним доказом, састане се скупштина у Београду (6 новембра 1817) и ту, на скупштини, кнезови од свију нахија, митрополит, владика и три архимандрита прогласе и написмено потврде кнеза Милоша *за наследнога врховнога кнеза и управитеља српског. Закуну се да ће му бити верни и да ће га слушати.*

Овај је избор од великог значаја, јер је кнез Милош дотле био само турски чиновник, који је имао власт зато, што му је даваху и признаваху турске паше. Сад је законски добио врховну власт од народа, основана је владалачка породица. Тиме је постављен јак основ новој српској држави. Па опет Милош не раскиде све с Портом. И даље јој указиваше дужно поштовање и рађаше да Порта призна народна права и народни избор. А докле Порта отезаше да то учини, дотле се кнез Милош постара да утврди сталност и ред. Добро и брзо право-

суђе очисти земљу од крађа и разбојника, заштити личност и имовину појединаца.

Поред тога он још раније беше заузео превозе на Сави и Дунаву, на Морави и Колубари заједно с царином. Он постаде и главни царинар у Београду. Уз то и први трговац у земљи. То га врло обогати и подигне му толико углед, да он постаде најсилнији човек у земљи, с којим се нико није могао поредити. Тиме се истаче толико, да његов углед скочи и на страни и у земљи. Од тада настаје Милошев рад са силним напорима, али и с таквим успесима који га учинише великим.

III

Прво уређење Србије под кнезом Милошем.

132. Прве границе Милошеве државе и управна подела. — Милош успе преко Марашлије, те поврати Београдском Пашалуку острво Пореч, које је и раније припадало овом пашалуку, па га био отео Пасманџија.

Милошева држава граничила се тада са севера Савом и Дунавом, са запада Дрином до испод Лешнице, одатле Цером и Влашићем преко Јагодње у Дрину, затим Дрином до више Сребрнице, па Паниквама и Златибором; а од југа планинама иза Карановца (Краљева) и Маглича до Мораве више Крушевца, затим од Сталаћа Моравом до више Ћуприје, па онда једном

речицом испод Параћина у планине, које раздвајају Ресаву и нахију параћинску од Црне Реке, па даље тим планинама и Мирочем иза Поречке Реке у Дунав према Старој Оршави.

Ова и оволика држава Милошева делила се на дванаест нахија (крагујевачка, јагодинска, ћупријска, пожаревачка, смедеревска, београдска, ваљевска, шабачка, соколска, ужичка, пожешка и рудничка). Поречје сачињавао засебну област (с 20 села). Свака нахија делила се на кнежине, које су се звале по области нпр. гружанска, лепеничка, моравска и т. д., или по имену главнога кнеза у кнежини, нпр. кнежина Ракина, кнежина Дабићева, кнежина Марка Абдуле и т. д.

133. Српске власти у земљи. — а). На челу српских власти у земљи био је *врховни кнез Милош Обреновић*, који је према Турцима представљао народ српски и Србију. Он је био одговоран за све, што се у Србији догађа. С друге стране био је дужан да брани народ од сваког насиља турског, да ради у Цариграду на тековини и утврђењу права српског народа. Кнежева је власт била неограничена у свима пословима како народним тако и црквеним. Ниједна грана државне управе није се водила ни развијала без његова учешћа. Потписивао се *„Врховни кнез“* или *„Правитељ народа сербскаго“*. Главно место становања било је у почетку Црнуће, доцније премести се у Крагујевац,

те средиште Шумадије постаде престоница тадашње Србије.

б). После врховнога кнеза највишу управну и судску власт имала је *Народна Канцеларија*, која је била у Београду. Главна дужност ове установе беше, да посредује између врховнога кнеза и везира београдског, и да се занима суђењем већих спорова и набавком разних ствари за град и везира.

в). Одмах у почетку своје владе Милош је повратио и значај *народних скупштина.* За све знатније послове, а нарочито за разрез порезе, састајала се скупштина два пута годишње, о Ђурђеву-дне и о Митрову-дне, јер се никакав порез ни прирез није могао увести без пристанка народне скупштине. Скупштину је сазивао свагда са̂м врховни кнез, а у исто време одређивао и број људи, који ће се сазвати.

На скупштину су долазили нахијски и кнежински кнезови, чланови Народне Канцеларије, кметови, свештеници и одабрани људи, које кнез позове.

Ове скупштине нису дуго трајале и држате су под ведрим небом. Оно што су овакве скупштине решиле било је обавезно за све.

Кнез Милош обично је пред овим скупштинама полагао рачун о целом свом раду и износио шта даље намерава радити.

г). У свакој нахији био је по један нахијски кнез, који је управљао нахијом. Њега је бирао

кнез Милош у договору с народом из реда заслужних људи и постављао га давајући му диплому на звање. Ово постављање објављивано је кнежинским старешинама, кметовима и целом народу у нахији. Уз њега је био један или више писара. Нахијски кнез био је највиша власт у нахији. Он је био надлежан за све; старао се о личној безбедности у својој нахији, о прикупљању порезе и других дација, водио је надзор над кнезовима појединих кнежина, пресуђивао спорове, које кнежински кнезови нису могли пресудити, а ако их ни они нису могли расправити, онда су парничаре или кривце упућивали кнезу Милошу. Нахијским кнезовима били су потчињени сви, који живе у нахији. Они су били дужни и одржавати везе између народа и турских власти. Осим тога нахијски кнезови на граници били су дужни чувати границе од туђина, пазити на кретање Турака и о свему томе извештавати врховног кнеза. У сваком послу били су дужни строго држати се упутстава, која су добивали при постављењу или доцније од врховнога кнеза.

д). У свакој кнежини био је старешина мањи *кнез*, кога је постављао такође врховни кнез од поштених људи из оне кнежине, у којој је постављен. Људи, који нису били из места у кнежини, нису могли бити постављени за кнеза у кнежини. Они су били дужни слушати и извршивати наредбе врховнога и нахијскога кнеза,

одржавати ред у својој кнежини, извиђати мале спорове и пресуђивати, бранити своје људе од Турака и пазити, да се коме каква неправда не учини.

ђ). По селима били су *сеоски кнезови* или *кметови*, који су гледали на ред у селу и расправљали ситне сеоске спорове.

134. Турске власти у земљи. — На врху целе државне управе у Србији био је београдски везир *Марашли-Али паша* (учтуглија, паша од три репа). Он је био намесник султанов и издавао је заповести у име султаново. Његова је власт била велика, јер је могао одлуке народне скупштине и Народне Канцеларије обуставити од извршења или саским уништити. Стога је свака одлука скупштинска и Народне Канцеларије требало да добије везирово одобрење (бујрултију). Он је могао помиловати оне, које Народна Канцеларија осуди на смрт, јер је право помиловања, као суверенско право, припадало њему. Он је све турске чиновнике у земљи, који су му били одговорни, постављао и збацивао. Његова власт, као и власт свију везира, била је неограничена. Уз везира је постојао још његов *ћехаја* (паша од два репа). Он је био главни саветник и повереник везиров. Преко њега је везир издавао своје заповести. У приликама је и везира заступао. Утицај ћехајин на везира био је велики, те је стога кнез Милош гледао да је свагда у при-

јатељству с њим. Поред ћехаје седео је уз везира и *алај бег,* заповедник спахија. Он је пазио на ред и понашање спахија. Осим овог везир је имао свога *хазандара* (благајника), *мухурдара* (чувара печата), *ћурчибашу, кавеџибашу, чибукџибашу* и т. д.

По нахијама је везир постављао *муселиме* (војводе), који су над Турцима имали ону исту власт, коју су имали и нахијски кнезови над Србима. Они су судили Турцима, а Србима само у присуству нахијскога кнеза.

135. Судови. — Одмах по ослобођењу није било нарочитих установа за суђење. Судску власт вршили су у нахији нахијски кнез и муселим, у кнежини кнежински кнез, у селима кметови. Писаних закона није било, већ су судили по памети и обичају. Ако је ко био незадовољан пресудом, жалио се, ако је Србин, или кнезу Милошу или Народној Канцеларији; а ако је Турчин, везиру.

Казне су биле за мање кривице *бој* (батине) и *затвор.* За крађу била је поред ових казнâ и *глоба* (у корист народне касе), кад се кривац није могао наћи.

136. Данци. — Срби, који су живели у турском царству, живели су на царској земљи, јер је сва земља, на сабљи освојена, била својина царска. Он је од те земље нешто сâм уживао лично или приходе трошио на дражавне потребе, и то је била *хасовина*; или је исте давао

на извесно време својим сродницима и рпијатељима *(мукаде* и *малиһане);* или на добротворне установе (вакупска добра), или је давао као награду заслужним правовернима, који су се у рату одликовали *(спахилуци).* Народ, који је живео на тим земљама, плаһао је разне данке. Одмах по усменом миру с Марашлијом настало се да се уреди прикупљање данка. По ослобоһењу (1815) беху у Милошевој држави готово онакви и исти данци, какви су били у турској царевини. Најглавнији су били: *харач, чибук, царска главница, лични порез, народни прирез, спахијска главница* и *десетак, димница* и т. д.

1. *Царски харач.* — Порез на земљу, који је плаһало свако мушко лице од 7 до 80 године или до смрти. Овај данак у турској царевини плаһали су сви поданици, који нису били муслимани и у ово време износио је на главу 6 гроша и 22 паре.

2. *Чибук.* — Данак, који је плаһен на сваку овцу и козу по 2 паре и на обор (тор) по 2 свега 4 паре на годину.

3. *Царска главница.* — У Милошевој држави одмах после усмена уговора с Марашлијом поред спахилука појединих Турака налазимо и земаља, које су биле султанове (као хасовина и султански спахилуци). Срби, који су живели на хасовини и султанским спахилуцима, плаһали су нарочити порез, који се звао *царска главница.*

4. *Лични или народни порез* — плаһала је

свака ожењена мушка глава, а величина његова према приликама била је разна. Поред личнога пореза свако ожењено лице плаћало је и прирез било за одржавање турских војника, било за унутрашњу управу. И прирез је био, према потреби, кад већи кад мањи.

5. Они Срби, који су живели на спахилуцима појединих спахија, плаћали су *спахијску главницу*, која се састојала из *главнине* (2 гроша), *жировнине* (2 паре) и *десетка* од жита.

6. *Димница* је данак, који је свака хришћанска кућа плаћала своме владици.

7. *Свештенички порез* плаћала је свака пореска глава, и то у име бира 12 ока жита, а за чинодејствовање, молитве и друге обреде наплаћивали су свештеници извесне таксе по утврђеној тарифи.

Осим ових дација било је и других, које су се јављале према потреби државној.

137. Црква и школа. — Баш у почетку устанка кнеза Милоша умре у Београду добри митрополит Дионисије II, пријатељ Срба. Грчка патријаршија у Цариграду једва дочека смрт овога Србина, те одмах изабере за београдскога митрополита Грка *Агатангела*, који је дошао у Србију крајем фебруара 1816. Шабачка епархија у време устанка остаде празна, јер *Данило II* побегне из Шапца у Ваљево и с Турцима се затвори у шанац, да се бије с рајом. Кад Срби победе, он побегне у Босну, па се после никад

није ни враћао у Србију. На његово место (крајем 1815 године) дође за владику у Шабац *Мелентије Никшић*, архимандрит, кога је Милош био послао као депутата у Цариград, а затим послао молбу патријаршији да га завладичи. Кад он погибе (јула 1816), дође на његово место опет Грк *Герасим*.

И митрополит Агатангел и владика Герасим, као Грци, почеше као и њихови претходници водити трговину с парохијама. Милош је знао за ово трговање, па је почео тражити пута да стане томе на пут. Стога је често пута и сâм узимао на се власт владичанску и поједине спорове црквене природе решавао онако како је било за народ корисније. Тако је он сâм давао и одузимао парохије, постављао намеснике по манастирима, решавао брачне спорове и т. д.

Кнез Милош после другога устанка свеколику пажњу обрати на тековину народних права. Положај Србије за дуго по устанку не беше одређен, стога врховни кнез није могао радити на подизању и отварању јавних школа. Међутим у некојим местима опет је било основних школа, које су живеле од милости појединаца или општина, а учитељи беху свештеници или калуђери и по где који световни учитељ. Писменост коју даваху ове школе беше врло слаба.

138. Привреда и трговина. — Скоро цео народ у Милошевој држави занимао се пољском привредом — сточарством и земљорадњом,

те је од тога живео и све данке плаћао. По варошима ретко су Срби живели, јер тамо живљаху Турци. Како је земља махом била спахијска, то се пољска привреда није могла развијати онако, како би се по богатству земље могла развијати. Жита је сејано само колико је требало за исхрану, и то највише кукуруза, а пшенице само поред Саве и Дунава. Народ се хранио пројом, пасуљом, купусом и луком. Кромпир се до 1820 године врло ретко сејао. Винова лоза слабо се гајила; много је више гајена шљива, од које су пекли ракију.

Народ је више обраћао пажњу на подизање стоке: говеди, оваца, коза и свиња, јер су волове, овце и козе гонили по турској царевини и продавали (по Босни, Бугарској), а свиње извозили су у Угарску и отуда лепу пару добивали.

Трговина је била такође на врло ниском ступњу. Врло мали број Срба живео је по варошима и паланкама и бавио се дућанским пословима, стога је трговина била тек у зачетку. Осим извоза стоке и жита ретко се што друго извозило. И увоз је био према броју становништва врло незнатан. Па ипак је у Београду био управник српске трговине — *базрђанбаша* Наум Ичко. Његова је дужност била да врши конзулске и трговачке послове.

Нешто боље од трговине су стојали занати. Они су се делили на две врсте: на оне које су

радили Турци и оне које су радили Срби. Турци су радили берберски, сарачки, папуџијски, налбантски, табачки (кожарски), казаски (гомбарски) занат и т. д., а Срби су радили ћурчијски, терзијски, хлебарски, пушкарски и кујунџијски занат. По селима су сами сељаци радили поједине занате као: ковачки, качарски, коларски, ужарски и т. д.

Сваки сељак правио је сâм себи кућу, дрвенарију око плуга и опанке, а сељанке су сејале лан и кудељу (конопље), прерађивале повесма и вуну, преле и ткале платно и сукно, плеле чарапе, рукавице и назувице. Народ је живео у задрузи, а куће је правио од брвана или талпина (брвнаре и талпаре), покривене лубом (лубњаче) или кровином (кровињаре). Ниједна ондашња сеоска кућа није имала одаја или соба, већ само једну сувоту. Поред куће било је онолико вајата (клети), колико је било у задрузи ожењених људи. Затим су се у домаћина бољега стања око куће налазе остале зграде: амбари, кошеви (чардаци), качаре, млекари и т. д.

IX

Милош Обреновић, први кнез Србије.

од 1817—1839.

I

Влада кнеза Милоша од 1817—1830 год.

139. Милошеве везе с руским послаником на Порти. — Врховни кнез Србије одмах је схва-

тио све слабе стране своје погодбе с Марашлијом, па настави и у току 1817 године да с Портом уреди своје односе и да се ферманом утврди положај Србије према Порти. Али кнез, који први пут излажаше на поље дипломатскога рада, беше невешт, не познаваше међународне односе, па ни путеве како треба радити, већ се лаћаше час једнога час другога пута, па је по каткад заплетао ствар и себи штете наносио. У томе се намери на великога пријатеља српскога народа и својега, барона *Г. А. Строганова*, руског заступника на Порти. Строганов се много заузе за права српскога народа и кнеза. Искрено упућиваше и световаше кнеза у политичким и међународним односима, а Милош, даровит и окретан, брзо схваташе и примаше, што му треба. Желећи да изведе ствар Срба и српскога кнеза на прави пут, Строганов потражи од Милоша сва акта о преговорима, који су вођени како у Карађорђево доба тако и после њега. Милош то учини. И већ крајем 1819 године Строганов јасно истиче, како руски цар жели *да тачним извршењем осме тачке букурешкога уговора обезбеди мир и благостање Србије*. Он даље упућиваше кнеза, да прво уреди народне послове, да народу обезбеди права код Порте, па се тек онда може надати успеху и за своје личне ствари.

140. Нова (четврта) депутација и долазак царског изасланика (1820). — Односи између

кнеза Милоша и Марашлије не беху онако пријатељски, као у почетку. Везир је више пута тражио, да Срби предаду оружје, али је кнез Милош то одбијао. Везир се надао, да ће најпосле успети да потпуно поврати стари ред у ослобођеним нахијама. Изгледало му је да се Милош испречио на путу као греда, те му смета успеху, и он гледаше да га уклони. Милош опет опази тежњу везирову, те поче тражити живље од Порте потврду ранијих обећања. У том раду изгледаше да му Марашлија много смета и да се српске молбе и жеље не шаље Порти. Стога Милош, у договору с народом, а по жељи руског заступника, пошље у Цариград у пролеће (априла 1820) нову депутацију, да иште од султана да пошље у Србију нарочитог свог човека, коме би народ могао предати своје молбе.

Баш у то време у разривеној турској држави почеше се спремати хришћани да устану на Турке, а било је говора у разним новинама у Европи, да су Турци и Руси одредили нарочиту комисију, која треба да објасни и допуни букурешки уговор. Порта, бојећи се буне међу хришћанима и прекора од стране Русије, што није испунила поменути уговор и што је на Србију нападала војском, хтеде да задовољи Србе. Стога одмах одреди свога комесара и пошље по њему ферман, на који је требало приволети Србе да га приме.

Марашлија, чим је сазнао за овај рад кнеза Милоша, побоја се за свој положај, па спреми заверу међу Турцима, да убије кнеза, чим овај дође у Београд. Међутим стигне и комесар портин (Мехмед Есадбег-оџаћан) у пратњи српских депутата у Београд. Народ га дочека свуда с особитим поштовањем. Сâм му кнез изиде на сусрет до Баточине и отпрати га до Паланке. Затим се врати у Крагујевац и спреми да иде за Београд. Он позва преко хиљаде највиђенијих људи и кнезове да заједно пођу у Београд и саслушају ферман. У путу сазна за заверу Марашлијину. Стога кнез позва још више својих људи, па оде у Остружницу да се договори. Ту реше да сви, онако скупа, оду у Београд да саслушају ферман. Али их везир не смеде пустити, бојећи се да Срби не освоје град. Милош тада не хтеде ићи у Београд, већ посла свога брата Јована с 200 кнезова да саслуша ферман. Ови оду и саслушају. У ферману *се потврђивао кнез Милош за оборкнеза у народу; царски комесар у договору са српским старешинама одредиће суму данка, коју ће Београдски Пашалук одсеком плаћати Порти; муселима више неће бити по нахијама осим у градовима, који су према Аустрији; Срби остају турска раја, као што су и њахови стари били; даваће храну турској војсци, што је у пашалуку и оној, која би пролазила кроз пашалук.*

За све ово портин повереник тражио је од

народа, да Срби потпишу једно писмо, које је готово донео из Цариграда, а у коме је стајало: *да су Срби сасвим задовољни с Турцима и како у будуће неће ништа искати од цара.* На све то Јован и кнезови одговоре, *да они примају из овог фермана милости царске.* Султанов повереник не беше задовољан с овим одговором, већ сутра са̂м оде кнезу Милошу у Топчидер, да му објасни ферман. Милош га најсвечаније дочека и прими, саслуша ферман заједно с народом и сви се узбуне против последњих захтева султанова повереника. Они су говорили: „Ми ћемо овај ферман примити и благодаримо цару на милости, што нам је дао; али хоћемо да нам остане свагда слободно у цара милости искати, а до њега стоји да нам је да̂ или не да̂“.

Кад повереник портин виде да Срби нису задовољни ферманом, упита их шта хоће они. Онда му кнез Милош, у име свију, одговори: „Они понизно моле, да им се даду права утврђена букурешким уговором“.

Ове речи погодише хоџа-ћана као гром. Он викну на своје слуге: „Коње!“ Не опростивши се чак ни с Милошем, узјаха, па се безобзира врати у Београд, а Милош у договору с кнезовима реши, да народ не може пристати на онакав ферман и то јаве Марашлији. Одмах затим Милош распусти своје кнезове, па оде у Крагујевац.

Тако се разиђу, а ништа не сврше.

Портин изасланик врати се у Цариград, оптужи и оклевета Србе, а кнез Милош одмах пошље свога татарина с писмом, да се правда и каже управо, како је било. Порта потражи нову депутацију и кнез Милош изабере о Митрову-дне нове посланике и пошље у Цариград. Они почеше тражити од Порте: да се границе Србији прошире донде, докле су биле 1812 године, кад је закључен букурешки мир; да се одреди сума годишњега данка, који би тако проширена Србија плаћала; да султан призна кнеза Милоша за наследнога кнеза Србије; да Срби могу подизати цркве, школе и манастире и радити све оно, што је за просвету народа корисно, и, најпосле, да Турци могу живети само по градовима.

Посланици оду у Цариград (стигли су око 10 новембра) и почну преговоре, који се отезаху све до 1821 године. Те године Грци дигну устанак, а Порта помисли да су и Срби с њима у договору, па одмах притвори српске посланике а околне паше појавише се с великим војскама на граници Србије. Кнез Милош одмах изјави, да посланици престају бити пуномоћници српскога народа, пошто су лишени слободе. Стање у Србији беше тешко, а постаде још горе услед буне пожаревачких кнезова.

141. Абдулина буна. — Кад вође грчког друштва (Хетерије) подигну у Влашкој буну против

Турака, придруже им се многи Срби, који су тамо живели. Између других умешају се у грчку буну *Миленко Стојковић*, *Петар Добрњац* и *Хаџи-Продан Глигоријевић*. Грчке хетеристе мислиле су да придобију и кнеза Милоша. Позову га писмом (7 јануара 1821), у коме су написали и пројекат о савезу. Ово писмо падне Турцима у руке, а Милош одби хетеристе, али Грцима и поменутим Србима не беше право, што кнез Милош неће да пристане у савез, јер им је по што по то требала буна у Србији, да би тиме поцепала турску силу. Стога подбоду неке кнезове да се дигну против Милоша. И са̂м Марашлија, не знајући за њихове везе с Грцима, наговараше ове кнезове да се одцепе од Милоша, па да добију берате од султана и постану самостални. Марашлија је овим хтео да ослаби Милоша, изазове буну и подигне тужбу код султана противу Милоша, коју би помогли и незадовољни нахијски кнезови. Овим би разделио Србију, поцепао јединство власти, које је Милош имао, и успео да у Србији заведе пређашњи ред. Подстицани од Грка и заварани Марашлијиним обећањима, угледни у народу и богати *Марко Абдула* и *Стеван Добрњац* (брат Петров) дигну нахију пожаревачку. Кнез Милош сазна од својих људи за ову буну у самом њеном почетку. Марашлија му јави по татарину, да се дигла буна у нахији пожаревачкој, али да се он зато не брине и

да се у то не меша, он ће сâм као везир то ласно умирити. По истом татарину Милош му одговори: „Везир, ако жели да се сав народ не побуни, то нека седи на миру без бриге, а ја ћу, који те људе и земљу боље познајем, ласно умирити“. Тиме је кнез Милош омео намере Али-пашине, угушио буну и пресекао мешање и подбадање хетериста.

(Ова Абдулина буна трајала је од 25 марта до 9 априла 1821).

142. **Промена везира.** — Ускоро по Абдулиној буни умре у београдском граду Марашли-Али паша. Он је владао пуних пет година Београдским Пашалуком у најтежим приликама. Његово попуштање много је помогло кнезу Милошу да створи извесан мир у својој држави. Тек по одласку Оџа-ћана развили су се непријатељски односи између везира и кнеза Милоша, докле сасвим не избише на јавност у време Абдулине буне. Надмудрен од Милоша и у овој прилици, старац већ од 70 година, разболи се и умре (21 августа 1821). Његову смрт објави Милош свима кнезовима и муселимима тражећи, да се ниједан муселим не макне из свога места становања. Турци почеше да изазивају, да праве нереде. Арнаути и Бошњаци, које је Марашлија по свом доласку био истерао из пашалука, почеше се прикупљати на граници. Србија беше у врло тешким приликама. Сваког часа могли су искрснути метежи.

Стога се Милош врло обрадовао, кад Порта попуни упражњено место везирско. Крајем септембра (1821) дође нови везир *Абдурахман паша* у Београд. Он је био задахнут непријатељством против Срба и кнеза Милоша. Он беше строг Турчин, неподмитљив и правичан и одлучан, образован и веран слуга султанов. И Милош за све време, док је овај везир био у Београду, није могао наставити рад на ширењу слобода народних. То није могао чинити ни стога што је у Турској пламтела буна међу Грцима, који се борише за слободу.

143. Кнез Милош се образује. — У оваквом времену кнез је знао да не може ништа испословати на Порти преговорима. Знао је да судба Србије сад зависи од општега тока европских прилика. Стога се поче старати да позна политичке прилике европских држава и да добије образовање, које му недостајаше. Он је био без образовања, неписмен, али је ценио образовање и жудео за њим. Стога се окружи људима образованим. Заповедио им је, да му читају сваког дана најбоље европске новине, расправе из географије, историје и економије. Обдарен, за чудо, јаким памћењем, он је себи створио доста јасну слику о стању, богатству, снази и напретку појединих држава у Европи, о њиховој историји, политичким и трговачким везама. Тако је стекао пространо знање, и обдарен од природе зрелим суђењем и

политичком разборитошћу, многе странце задивио је својим знањем и својом памећу тако, да му нису веровали да је неписмен, већ су мислили да он то крије из политичких обзира.

Осим свога образовања обратио је пажњу и на богатство своје државе. Знао је да ће углед Србије на страни бити већи, ако му земља буде богата, ако умножи и своје и народно богатство толико, да он као кнез не мора тражити новац од туђина. Тиме је као први кнез Србије показао потомству, да мала држава може постати слободна само онда, ако буде богата и ако економски не зависи ни од кога.

144. Ђакова буна. — Срби су и први и други пут устали против Турака, да се опросте глоба и намета, да се ослободе тиранских и свирепих ћуди Турака, да се отресу насиља, а заштите личност и имовину. Али по оном уговору, који учини кнез Милош с Марашлијом, многи од ових терета осташе и даље. Нарочито су народу били тешки кулуци и злоупотребе нахијских и кнежинских кнезова.

И паши и дому кнежеву требало је давати извесну количину сена, зоби, сламе, дрва и т. д. Стога су терали сељаке да косе ливаде и да секу дрва по шумама, што припадаху народу, и да сено, сламу, зоб, дрва и друго вуку у Београд и Крагујевац. Народ је ову врсту кулука подносио, јер је знао да друкчије не може бити. Али и кнезови нахијски и кнежински тра-

жаху, да им се кулуком косе ливаде, обрађују њиве и секу дрва. Они су тргујући тражили од народа, да им кулуком подиже оборе, да им вуче кукуруз, узимали су од народа по 12—13 посленика да им раде без плате преко лета. При купљењу пореза побијали су вредност новцу. Осим тога кнезови су били напустили своје пандуре, те су ови чинили у народу разне злоупотребе. Народ се тужио, али му тужбе нико не слушаше, већ је говорено да је све то господарева заповест. Овим су нахијски кнезови, који су хтели да буду једнаки с врховним кнезом, ишли на то, да кнеза Милоша омразе код народа и да у народу изазову буну против врховног кнеза.

Хетеристе такође жељаху да се користе незадовољним народом. У Бесарабији беше створена завера, да се Милош убије. На челу те завере беше онај исти митрополит Леонтије, који је раније радио и против Карађорђа. Он даваше и потребан новац завереницима. Многи агенти Хетерије тумараху по Србији. Један од њих обишао је смедеревску, београдску, крагујевачку, рудничку, ужичку и ваљевску нахију; састајао се с појединим људима и подстицао народ на буну. У народу су се простирале непрестано бунтовне речи, а ширило се незадовољство противу врховнога кнеза и од стране самих појединих кнезова. Народ, коме је био дотужио кулук, досадиле злоупотребе кнезова

и насиља пандурска, лако је било покренути на буну.

И буна се јави прво у смедеревској нахији против нахијскога кнеза *Петра Вулићевића*. На челу незадовољна народа истаче се *Милоје Ђак,*[1]) из Кусатка. Он се с 5000 људи упути против Милоша и дође у Тополу. Ту напише жалбу кнезу Милошу (20 јунуара 1825), у којој тражаше: да се укину кулуци, да се правичније разрезују данци, да се с многих места дигну ђумруци, смањи скеларина на Морави, која растави кумове и пријатеље, да се не побијају новци и да се стане на пут чиновничкој и пандурској самовољи у народу.

Кнезови се побоје за себе и известе кнеза Милоша, да ова буна иде на то, да одузме од њега врховно кнежевство и да је Милоје Ђак у договору с везиром београдским, те кнез посла *Тому Вучића*, гружанског кнеза, с војском против Ђака. Он се сукоби с бунтовницима на Опленцу, између Тополе и Божуње и разбије их (23 јануара). Ђак, рењен, побегне ка Беоґраду, али га ухвате у Мокром Лугу и доведу кнезу Милошу у Паланку. Ту га Милош преда војсци да му суди говорећи: „Ово је, браћо, онај, с кога сам морао потрзати вас од ваших кућа и послова у ово зимње доба."

---

[1]) У детињству, пре првог устанка, учио је књигу, те је назван ђаком. Доцније се запопио, али се остави поповања и ода трговини.

Ђака убију, одсеку му главу и пошљу везиру. Он заповеди да се натакне на шиљак (на Калемејдану, према данашњој Богословији и Народној Гостионици) а тело му метне на точак.

Идуће (1826) године, пред Цвети, јави се још један немир у околини Авале. На челу овога немира беше *Ђорђе Чарапић* с братом Марком. Овај немир био је против Милоша и Турака, али га у самом његовом зачетку угуши кнез Милош. У сукобу погине Ђорђе, а остале најглавније присталице похватају, те неке побију, а неке казне страшним казнама. Овај немир назван је „*Чарапићева буна*“.

145. Аркеманска погодба (конвенција). — Док су се у земљи догађали ови нереди, Милош није напустио и даље радити на признању српских права. Када руски посланик Строганов оде из Цариграда у Русију, Милош и даље настави преписку с њим. Знајући да за време грчке буне ништа не може постићи на Порти, Милош посла у јесен 1821 године молбу руском цару, у којој стављаше под његову заштиту како своје жеље тако и права народна. Цар му преко Строганова захвали на поверењу, али за Србе не могаше ништа учинити, јер му сметаху други европски владаоци, с којима је био у савезу.

У ово доба беше ступио на руски престо цар *Никола I.* Он беше одлучнији од цара

Александра и хтеде повратити углед Русије на Балканском Полуострву. Стога прво узе да прегледа обавезе, које Порта има по уговорима према Русији. На прво место дође преглед букурешког уговора. Руски цар тражаше између осталога, да се пусте српски депутати на слободу и да Порта уреди са српским народом права дата осмом тачком букурешког уговора. Како се прилике у турској царевини све јаче заплетаху, Турска се поплаши да Русија не зарати, па пристане на жеље цара Николе. Депутате српске одмах пусти. Руски и турски изасланици састану се у Акерману[1]) ради преговора (25 септембра 1826 год.) Ту се утврди знаменита „акерманска конвенција“ (уговор), која је од великог значаја за даљи рад на тековини права српског народа. Ту је признато пра́во руске заштите над Србијом, затим се Порта обвеза признати Србима слободу вере, самосталну унутрашњу управу, избор својих главара, присаједињење Србији отргнутих нахија, скуп разних данака у један, слободу трговине, подизање болница, школа, цркава и штампарија, и забрани се усломанима да се настањују по Србији осим гарнизона. Турска се још обавеже, да ће у договору са Србима испунити све ово за 18 месеца. По закључку конвенције руски двор о свему овоме извести кнеза Милоша.

---

[1]) Варош у Бесарабији, на мору, према Одеси.

Чим врховни кнез прими овај глас, одмах сазове велику народну скупштину у Крагујевцу (на светога Саву 1827), где је у крагујевачкој цркви пред владикама, кнезовима, свештеницима и многим народом прочитана пета тачка конвенције. Ту је кнез Милош у нарочитој беседи истакао своје труде око ослобођења и старање око признања српских права. Нагласио је да је близу време, кад ће и Србија ступити у „ред држава" а наш народ осетити благодати просвете, слободе, заведених закона и слободне трговине. После три дана (17 јануара 1827) скупштина као знак захвалности понови заклетву од 1817 и преда кнезу Милошу акт, којим га понова утврђује за наследног кнеза Србије, а цару Николи изјаве захвалност. Одмах затим начине молбу султану да утврди ту одлуку велике народне скупштине и одреде депутате, који ће однети ову молбу у Цариград и израдити *хатишериф* (султаново писмо).

146. Руска војна и једренски мир. — По свршетку акерманске конвенције руски цар (Никола I) приближи се западним државама (Енглеској и Француској) и заједнички потраже примирје између Грка и Турака на основу новог уговора начињеног у Лондону. Турци одбише ове захтеве, а савезничка поморска војска дође у Средоземно Море. Аустрија је помагала Турцима и гледала да поквари лондонски договор, али је омете пропаст турске флоте код *Нава-*

рина (20 октомбра 1827), коју савезници уништише.

Српски посланици у Цариграду при оваким приликама ништа не могоше постићи, јер Турска не хтеде испунити обавезе акерманског уговора. У том послу помагаше је и Аустрија. Стога руски цар огласи Турској рат (20 априла 1828). После прелаза руске војске преко Дунава и генерала *Дибића* преко Балкана, руске предстраже стигоше пред сами Цариград. Султан мораде пристати на услове мира, које му предложи Русија. Мир је закључен у Једрену (2 септембра 1829 год.). По једренском уговору султан се обавеза испунити све српске захтеве који се осниваху на букурешком уговору и акерманској погодби.

Сад се само очекиваше хатишериф, којим би се султан обавезао да ће испунити све уговорене обавезе према Србији. И он скоро би потписан (друге половине септембра 1829 год.) и послан кнезу Милошу.

147. Година 1830 — Свети Андрија. — Ферман стиже почетком јануара 1830 године. А 24 јануара састане се велика народна скупштина у Крагујевцу. Пред целом скупштином и пред многобројним народом прочитан је ферман, затим једно писмо рускога министра иностраних дела, у коме је руски цар Никола похвалио Србе за њихово мирно држање приликом последњега рата. Ферман, руско писмо и кутија

за дуван са сликом рускога цара, коју цар беше послао кнезу Милошу, били су изложени пред црквом за све време скупштине. Милош изјави, како српски народ треба да буде захвалан цару Николи што су му потврђена права, Затим рече народу: „Сад сам вас, браћо, довео довде, сад сте срећни и ви и отаџбина. Ви сте, браћо, с народом на скупштини мене изабрали за наследнога кнеза, положили ми заклетву верности у име ваше и ваше деце. Тога права над вама ево се одричем; мени власт више не треба, ја је више нећу, ви изберите себи другога кнеза".

Скупштина пливаше од радости, што су једном испуњене жеље народа, кад чу ове Милошеве речи, назва кнеза оцем и спаситељем отаџбине, и мољаше га да задржи и даље највишу власт. Њега и његове наследнике потврди за кнежеве српске.

Права, која је султан обећао Србима овим хатишерифом (од 1829), требало је тек да се разраде и да се новим хатишерифом јасно одреде. Стога се на овој скупштини изабере депутација, која оде у Цариград да с руским послаником ради и јасно одреди каква права добивају Срби. Док се ово радило у Цариграду, дотле кнез Милош задобије новога везира[1]) и више чиновнике на Порти, да изради себи на-

[1]) Абдурахман је отишао 1827 године у Босну за везира, а на његово место дође нишки *Хусејин-паша*.

следно кнежевско достојанство. Како је Аустрија одсудно била противна утврђењу ма какве наследне династије у Србији, то су београдски везир и Милош радили тајно од ње. Најпосле Милош успе те изради, да му султан призна наследно кнежевско достојанство у породици и да се то унесе у нови хатишериф. Исто су тако поименце била уређена и остала права српском народу и унесена у хатишериф. Србима је призната слобода вероисповести и богослужења, да могу зидати цркве и манастире, подизати школе и болнице, заводити штампарије и штампати књиге. Призната је Србима независна земаљска управа и слобода трговања; потврђено је да се плаћа султану одсеком годишњи данак, остављена је година дана рока, докле се морају иселити из земље сви Турци, осим градских гарнизона; обећало се да ће се одредити нарочита комисија од стране Порте и руског двора, која ће извидети и обележити према букурешком уговору границе оних нахија, које има да се врате Србији (крајинска, црноречка, тимочка, крушевачка и подринска и неки срезови ужичке, чачанске и ћупријске нахије).

Овим хатишерифом Србија је постала самостална кнежевина под врховном влашћу султановом, и тиме је задобила јак политички основ за свој даљи развитак и ушла у ред осталих држава.

Хатишериф је с највећом свечаношћу прочитан на светог Андреју (30 новембра 1830) у Београду, иза Батал-Џамије (пред данашњом црквом св. Марка) пред народним посланицима, београдским везиром, турским великашима и гомилом Срба и Турака. Турци су били поражени овим хатишерифом, а Срби су плакали од радости.

Наследство кнежевскога достојанства потпуно је дело кнеза Милоша. Аустрија је томе била противна и сметала, а Русија нити је ометала нити помагала. Кад је султан Милошу признао наследство кнежевскога достојанства, изненадиле су се и Аустрија и Русија. Руски цар Никола I честитао му је на успеху, а Аустрија је у томе гледала једну јаку сметњу својим смеровима на Балканско Полуострво.

Овај успех Милошев јесте уједно највећи успех српске спољне политике у XIX столећу. Стога први наследни кнез Србије носи име *Милош Велики*.

II

Влада Милоша Обреновића од 1830—1839 године.

148. Нове сметње и насиља у шест неповраћених нахија. — Чим је прочитан хатишериф, којим се признају права народу, Срби настану да се користе задобивеним правима и почну уређивати земљу. Али у самом почетку

наиђу на велике сметње. Београдски везир потражи од кнеза преко свих дарова, што је добио, још 10.500 дуката. Милош то одбије а везир задржа исељење Турака из Београда, који остадоше ту све до бомбардовања (1862). Кнез се тужи Порти, али му тужбу не саслушаше. Аустрија потпоможе тежње београдских Турака, објашњавајући да се под тврдињом Београда разуме цела варош, ограђена ровом и палисадама. Порта решење ове ствари не хтеде узети на се, већ је предложи руском цару да је он реши. Милош пристане на то. И цар Никола реши ову ствар у корист Турака. Сви даљи напори Милошеви остадоше узалуд, и Срби пропустише најзгоднији тренутак да заузму Београд, који има тако важан политички и трговачки положај. Милош се побоја да Турци не омету извршење и осталих тачака хатишерифа, нарочито оних, које се тичу продаје спахилука и повратка оних шест нахија. Стога предузме што је год могао, да изврши остале тачке хатишерифа. Док је кнез на томе радио преко својих посланика у Цариграду, дотле настане читав низ насиља у оних шест нахија, које је требало по хатишерифу да се придруже Србији. Глоби, убиству, отимању, срамоћењу жена, отимању и турчењу девојака не беше краја. Тако око Митрова-дана (1832) бези Френчевићи из Крушевца отму две девојке (рођаке) из села Мозгова (близу Алексинца), потурче их на силу,

уведу у харем и узму за жене. Родитељи девојачки запиште за помоћ, те се дигну Крушевац, Жупа, Ражањ и Алексинац као један човек. Милош одмах пошље своје људе међу устанике, да извиде: зашто је устао онај свет. Побуњени народ изнесе узрок устанку и изјави: да неће положити оружје дотле, докле се робље не врати од Френчевића и Турци не иселе. Кнез Милош за ова и за друга насиља јави султану и руском цару, с напоменом да ће се услед оваскога понашања турског развити устанак и у осталим нахијама.

149. Повратак шест нахија Србији (1833). — Докле су се о овоме водили преговори у Цариграду, дотле се промени везир у Београду, и на место Хусејина дође Мехмед Веџи-паша (априла 1833). У ово време одметну се од Порте скадарски паша и побуни се Босна и Херцеговина. Порта бојећи се горих последица од ових буна а на захтев Русије (на конференцији у Цариграду 25 маја 1833) пристаде, те даде Србији нов ферман, којим се утврди и допуни хатишериф од 1830 год. Овај је ферман издан о Митрову-дне (1833) и објављен народу идуће године (првог фебруара) на народној скупштини у Крагујевцу. Баш у то време беше се дигао народ у Крајини против видинскога паше и силних намета, које ударише Турци на њих крајем исте године. Исто тако узбуни се народ у Подрињу. Милош поможе устаницима, пође

с војском и заузме силом нахије, које Турци не хтедоше напустити. Одмах о свему томе Милош извести Порту и Русију, те они пошљу своје изасланике, који дођу у Србију и означе границе између Србије и Турске почевши од утока Тимока до утока Дрине.

Поменутим митровским ферманом одређено је да Србија у име свију данака и кулука цару и спахијама одсеком плаћа 2,300.000 гроша (скоро 100.000 дуката). Плаћајући ту суму данка Србима је слободно уживати све приходе своје отаџбине и све производе својих земаља. Овим се Срби у Србији једном за свагда опросте спахија и њихових насиља.

150. Милетина буна (1835). — За време ових преговора с Портом кнез Милош почео је заводити разне корисне установе. Завео је редовну војску, почео подизати цркве и заводити школе, а за владике постави Србе. Како је хатишерифом утврђен његов однос према Порти, требало је утврдити његов однос према народу. Било је питање: да ли ће он бити ограничен владалац или неограничен. Према досадашњој управи он је имао сву власт у својим рукама, а што је год хтео могао је дати и уредити. Ту своју неограничену власт желео је сачувати, стога је кнез Милош дошао у сукоб са старешинама и с Русијом. Међу Милошевим доглавницима било је доста људи, који су тежили, да се докопају што веће и сталније власти, али кнез

их је сузбијао. Они му једном предложише да подели државу на спахилуке, те да им даде по који спахилук, јер и они имају заслуга за ову земљу, па је право да буду спахије. „Какве спахије“, подвикне им кнез Милош, „зар се ми борисмо и крв проливасмо док истерасмо спахије из земље. Турци су били спахије у овој јадној земљи, па сад да дâм народу крштене спахије да му крв сисају“. Онда један од великаша потражи да им даде бар племићке титуле грофова и барона. На што му кнез с подсмехом одговори: „Јес, јес, отац ти је био козар, а ти треба да будеш гроф. Јок, море, батали“.

У земљи не беше писаних закона. Оно мало, што је израђено и примљено на скупштини 1820 године, беше остало само на хартији. Чиновници судише како су хтели а сталних судова не беше. Често је судија био онај који је био јачи или који је био у већој милости у кнеза Милоша. Народ је теран на разне кулуке, који су му били врло тешки. Људима, што служише државу, нису била одређена права и дужности, те су чињене разне злоупотребе. Ту се није знало да ли је несигурнији положај или плата. Услед свега овога јави се силно негодовање у народу и насташе немири, који почеше потресати тек засновану државу српску. Све ово, као и народне жеље да се то поправи, знао је кнез Милош. Стога је обећао да ће најдаље о

Сретењу (2 фебруара 1835 године) сазвати народну скупштину, и на њој испунити народне захтеве и дати уредбе, које народ тражи. Ово обећање кнежево брзо се разнесе по народу. Народ се стиша и почне спремати за скупштину, да дође у што већем броју.

Међутим Милошу се разболи старији син, а чинило му се, да до Сретења не могу бити готови закони и друге уредбе, које је народ тражио а кнез мислио изнети пред скупштину, зато науми одложити скупштину до пролећа. Намера кнежева о одлагању скупштине брзо се пронесе по народу, те многе старешине беху незадовољне. Приликом неког весеља у Крушевцу (крштења детета Стојану Симићу, где је кумовао млађи син Милошев, Михаило) састане се више старешина, где се договоре: да ограниче превелику власт кнежеву; да одреде положај и плате државним служитељима; да се укину кулуци и неке повластице, које су сметале трговини. На челу буне највише се истаче *Милета Радојковић*, „велики сердар расински", који имађаше под својом влашћу јагодинску, крушевачку и ћупријску нахију са седиштем у Јагодини. Уз њега пристану: *Стојан Симић, Аврам Петронијевић*, *Милосав Ресавац* и друге старешине. Као што се види, ово је била буна великаша противу велике власти кнежеве. Ове великаше помагаху страни дворови и Порта. Народ је желео мира, правде

и слободе, и у колико се надао да му се олакшају данци и кулуци, у толико је помагао буну великаша.

Милош се тада бавио у Пожаревцу. Милета крене 2 до 3000 људи из јагодинске нахије, а остали великаши придруже се са својим присталицама и тако сви пођу Крагујевцу. Кад Милош сазна за ову буну, нареди Вучићу, Димитрију Давидовићу и Паштрмцу, да испитају те људе, зашто се буне и шта траже, затим поручи у Крагујевац Вучићу и другима да гледају умирити буну, а он ће сазвати о Сретењу скупштину и дати законе, које траже. Кад незадовољници чују за ово обећање, почну се лагано разилазити. Наскоро се разиђу и старешине (10 јануара 1835). Милош позове писмом Милету, Симића и Петронијевића и увери их да им прашта. Они распусте војску и народ пође у Крагујевац. Кад кнез стигне у Крагујевац (15 јануара), старешине, варошани и сељани лепо га дочекају. Завереници су стојали одвојени. Чим Милош стиже и сјаха с коња, они попадају на колена и замоле га, да им опрости. Милош им приђе, подигне их, загрли и увери да им прашта, још једном говорећи: „ми сви имамо слабости, ја сам врло често падао у погрешке, треба да се побринемо да их поправимо и један другом опростимо“.

Сутрадан (16 јануара) оду и кнез и завереници у цркву, и ту се на јеванђељу кнез

закуне: да им све прашта и да ће водити рачуна о ономе, што народ жели; а они се њему закуну: да ће му бити верни и послушни.

Цео овај покрет у земљи народ је назвао: „Милетином буном“.

151. Први устав у Србији. — Чим се кнез помири с покретачима буне, приступи да испуни што је обећао. Нареди Давидовићу да напише основни закон (устав) за Србију. Давидовић беше човек, који је био образован у Европи, одушевљен за слободу, велики родољуб, познаваше добро државно уређење европских држава, али не познаваше живот српскога народа у Србији. Стога пишући устав за Србију унесе све слободе, које ондашњи напреднији људи у Европи гледаху као највећу народну тековину.

Кнез Милош, који та питања није добро познавао, оставио је Давидовићу да ради како најбоље зна. Само му је чешће говорио: „Кумашине, чиниш ’волико, очи отварај, гледај шта пишеш, да после немамо главобоље!“ — „Не брини се, господару“, одговорио је Давидовић, „Србија има независну унутрашњу управу, ви можете своју земљу уређивати како нађете да је најбоље“. — „Е, мој кумашине, да је то јахати коња, пасати сабљу и бити се с Турцима, знао бих ја и сâм шта бих радио, али та наша независна управа мора да се повија по сваком јаком ветру. Зато гледај шта пишеш!“

Кад бӣ устав готов, онда се сазва скупштина

(2 фебруара 1835) у Крагујевцу. На скупштину дође преко 4000 људи и с највећом свечаношћу устав се прогласи. У њему су одређена права и дужности кнеза српског, права и дужности власти, права и дужности свакога Србина. Овај основни закон зове се *„Сретењски устав“*.

Осим тога на овој скупштини кнез је објавио народу: да се решио поставити Државни Савет, који ће бити прва и највиша власт до кнеза. Њега ће састављати шест министара, на које ће се разделити све гране државне управе, и више државних саветника. Министри ће спремити што треба, саветници ће прегледати и кнезу на одобрење подносити. Још је кнез обећао да ће се прегледати и објавити законик грађански и кривични, те судије више неће судити по памети, већ по закону.

Народ беше радостан, јер виде да је његов господар вољан да уведе потпун ред, којим се одређују тачно сваком права и дужности у земљи. Из захвалности народ му поднесе скупоцену сабљу, сву у драгом камењу с натписом: „Своме Књазу Милошу Обреновићу — Благодарна Србија“. Али ова радост народна беше кратког века. Порта, Русија и друге земље беху незадовољне, јер европски владари беху утврдили међу собом савез против сваког покрета и рада, који би давао народима већа права и шире слободе а ограничавао власт

владалачку. Стога и Турска и Русија (а њима се придружи и Аустрија) замере кнезу Милошу, што је дао народу устав. Чувши за ово, кнез не допусти да се устав уведе у живот, те тако остаде и даље онај исти ред у државној управи, који је био и пре сретењске скупштине.

152. Милошев пут у Цариград 1835. — Још пре сретењске скупштине султан позове кнеза Милоша у Цариград. Милош се реши поћи тек онда, пошто виде да не може остати онај устав, који је примљен о Сретењу. Између осталога беше му намера да се споразуме с Портом о будућем облику управе у Србији. Он пође низ Дунаво и стигне у Цариград с великом свитом (5 августа 1835).

Султан га прими врло лепо, обдари га многим скупоценим даровима, даде му шест нових топова с целим прибором и муницијом. Осим тога на Порти му је наглашено, да се мане устава, па да влада, као што је и дотле владао.

Том се приликом кнез познао и са стањем у цариградској патријаршији и са избором патријарха. Видео је да и Србија има право, да учествује у избору поглавара целе православне цркве.

Исто тако и руски посланик познао је ко је и какав је Милош, те је о свему томе известио свога цара.

Пошто је посвршавао све послове у Цари-

граду, кнез се врати у Србију (11 новембра 1835).

153. Устав од 1838 године и одступање Милошево (1839). — Док се Милош бавио у Цариграду, негодовање великаша расло је све више. Број њихових присталица постајао је све већи због разних злоупотреба у земаљској управи. Великаши на своју страну придобију Русију. Ова сила није помагала Милошу да дође до титуле наследнога кнеза, већ је до ње сâм дошао, али баш зато Русија није хтела допустити да Милош буде неограничен владар. И великаши и Русија жељаху ограничити власт кнежеву једним саветом. Кнез беше противан томе, стога се обрати западу (Енглеској), желећи да помоћу западних држава одбије утицај Русије. Ово одступање од Русије обрне се противу њега сама и противу главног стеченог права српскога народа: *да се нико не меша у унутрашњу управу Србије*. Великаши, потпомогнути од Русије, врло се осиле и развију такву борбу, да то не беше више борба око устава већ око превласти између великаша и кнеза. Свршетак целе ове борбе беше тај, да султан, у договору с Русијом и великашима, даде Србији устав, којим је одређено како да се земљом управља (1838). Ова унутрашња борба сатрла је самосталну унутрашњу управу, коју је српски народ крвљу стекао и која му је била призната 1830 године.

Устав је објављен у Београду (почетком 1839). По овом „турском уставу“ установљен је савет, коме се дају таква права, која надмашају кнежевска. Законодавна власт беше искључиво у рукама савета. Кнез је постављао четири министра (спољних послова, унутрашњих, финансија и правде с просветом) и седамнаест саветника. Ове саветнике није могао збацити, докле се не би њихова кривица доказала пред Високом Портом.

Оваким уставом кнез Милош је губио своју пређашњу неограничену власт, а већи део те власти прешао је у руке великаша, који су до јуче биле његове слуге. Стога је овим уставом распирена борба између великаша и кнеза, која је трајала пуних 20 година. Народ, који је желео мира и слободе, реда и напретка, добио је великашку борбу с кнезом и читав низ буна, које су скупо стале Србију и кочиле њен напредак.

Завођењем турскога устава, земља не доби жељена мира, стање у земљи постаде још горе, а борба се још јаче распали. Противници кнежеви отму маха. Ускоро плане буна. Вучић беше на челу побуњеника. Он дође с оружаним гомилама народа пред двор и каза кнезу, да га народ више неће. Милош му на то одговори: „Па добро, кад ме неће, ја се и не намећем“. И тако се кнез Милош одрече престола у корист свога старијег сина Милана. Одмах затим

остави Србију (1 јуна 1839) и оде у Влашку, где је живео на својим спахилуцима.

III

Уређење Србије од 1817—1838 године.

154. Област и границе. — Простор Србије за владе Милошеве остао је и даље онолики, колики је био од 1817 године све до хатишерифа 1830 године. Ни те године Србија не доби оне границе, које имађаше 1813 године, ма да се хатишерифом наређиваше да се поврате Србији све нахије, које су биле под Карађорђем. Тек 1833 године успе кнез Милош да поврати Србији остале нахије (Србији је тада враћена: Крајина с Кључем; Црна Река с Гургусовцем, Бањом и Сврљигом; Алексинац с Ражњем и Параћином; Крушевац; један део новопазарске области, која се звала Брвеник; Подриње, узимајући ту Јадар и Рађевину).

Србија се онда граничила Дунавом и Савом. Затим Дрином, с југозапада сувим (планинама Звездом, Ивицом и Мокром Гором) до Увца реке. Затим Јавором и Голијом до реке Рашке. Одатле Рашком до њена утока у Ибар. Копаоником, Малим и Великим Јастрепцем до Суповца на Морави. Одатле с јужне стране Грамадом, Јеловим Врхом, с источне стране Вучијом Падином, Ивановом ливадом, Бабиним Носом, Вршком Чуком до Ранкове Сувати. Са

ове Сувати падала је граница у Тимок код Великог Извора. Одатле Тимоком до Дунава.

155. Управна подела. — Повратком поменутих нахија Србији, повећао се број нахија од 12 на 17. Имена *нахија* и *кнежина*, ускоро се заменише и то кнежина се замени (1830) *капетанијом*, а нахија (1833) *окружијем*. Према томе Србија се делила (1833) на 17 окружија и на 60 капетанија. Кад су стално утврђене границе Србије (1834), онда је земља подељена на пет великих области, које се назваше *сердарства* (рашко, расинско, подунавско, мачванско и тимочко). Сердарства се дељаху на окружија, окружија на капетаније, а капетаније на села. Увођењем устава 1835 ова је подела земље измењена у толико, што су сердарства укинута, а место њих постадоше четири војне области.

156. Грб и застава Србије. — Србија у почетку владе кнеза Милоша није имала свог званичног грба, а 1834 године усвојен је грб, који је примљен сретењским уставом. Он се састоји из крста на црвеном пољу, у угловима крста по једно огњило тилућем окренуто крсту. Сав је грб опасан зеленим венцем с десне стране од растова а с леве маслинова листа.

Застава је отворено црвена, челикасто угасите и беле боје. Ово је боја народа српског, коју је усвојио сретењски устав.

157. **Врховна власт.** — Врховна власт Ср-

бије била је оличена у кнезу Милошу и после 1817 године.

Она је била неограничена до сретењског устава (1835). У времену док се сâм образовао његова се неограничена власт мало разликовала од везирске, коју је извршивао преко својих слугу, а за такве он сматраше све кнезове и чиновнике. Своју неограничену власт кнез је могао одржати само оним великим поверењем, које је уживао у народу. Ово поверење, у почетку ничим неначето, служило је као најјачи основ свеколиког рада кнежева. И кад народ није могао да разуме какав његов посао, он га је опет одобравао, јер је говорио: „ми смо људи прости и не можемо све да разумемо, али ми знамо да кнез Милош жели добра земљи". Стога у почетку владе кнеза Милоша народ не тражаше од њега ни устав ни законе, већ му остављаше одрешене руке да чини *„како га Бог учи"*. Овако поверење кнез је умео одржати тиме, што је завео ред и безбедност у земљи, што је био тачан у финансијској управи, и што је одржавао добре односе са суседима.

После Ђакове буне неограничена власт кнежева почиње мало по мало да се колеба. Оно силно поверење народно почињу поједине незадовољне старешине народне да поткопавају. Хатишерифом (1830), којим су потврђена тражена права Срба у Србији, речено је да кнез треба да управља земљом у договору с погла-

варима земаљским, али кнез тешко пристајаше да напусти стазу, којом је био већ пошао. Отуда настаје читав низ сукоба између кнеза и незадовољних великаша. Због ове борбе све силније избија жеља да се превелика и неограничена власт кнежева ограничи. Последица ове борбе и жеље јесте сретењски устав. Овим уставом положај кнежев с једне је стране високо уздигнут, а с друге стране власт му је ограничена. Он је глава и представник српске државе и државне власти. Неприкосновен је, не одговара за дела своја, нити га зато ко може тужити ни судити. Зато одговарају министри и савет. Он има право предлагати савету законе и уредбе, или саслушавати Државни Савет и друге власти. Ниједан закон или уредба немају законску вредност, док их кнез не потврди. Има право милости и одликовања. Управља својим домом и породицом по својој вољи. Кнез је наследан с оца на сина, докле траје праве и најближе мушке лозе.

Како су овом уставу биле противне Русија, Аустрија и Порта, то га Милош обустави и поче владати као и пре овога устава. Борба великаша и кнеза наставила се и даље. Порта се умеша у ту борбу и султан хатишерифом (од 12 децембра 1838 године) дарова Србији устав, који је трајао до 1869 године.

Великаши су успели да туђинском помоћу ограниче власт кнежевску једним саветом, у коме су седели великаши.

По овом уставу врховна власт српска не само да је ограничена, већ је понижена. Милошев положај сведен је на положај чиновника султанова с платом од 4000 кеса и изједначен с турским везиром у Београду. Унутрашња независност у управи, стечена хатишерифом 1830 године, изгубљена је, јер султан својим писмом наређује кнезу: „ја ти заповедам, да чуваш како унутрашњу тако и спољашњу безбедност те царске области, над којом сам управу дао теби и твојој породици, само под тим нарочитим условом: да слушаш и покораваш се заповестима, које од мене истичу“. А везиру београдском наређује „да придружи своје силе силама кнеза те да се тачно и строго врше одредбе овога царског фермана“.

Турска је овим појачала борбу између великаша и кнеза. Милош не могаше пристати на овакав понижен положај. Стога чим је овакав устав уведен у живот, даде оставку на кнежевско достојанство. Великаши су победили, а ту је победу Србија скупо платила, јер после овога настаје и даље великашка борба, која ствараше непрестано трзавице и сметње развитку Србије. Народ је сâм највише страдао и губио снагу у бесплодним борбама. Животна снага младе српске државе у самом почетку свога препорођаја ударила је странпутицом.

158. **Народна Канцеларија**. — Ова установа остала је и после 1817 године с истим задатком,

који је имала и пре. Она је поред суђења замашнијих спорова и даље била посредник између кнеза и народа с једне стране, београдског везира и Турака с друге стране. Кад се њени послови умноже, онда кнез установи у Крагујевцу (29 септембра 1821) нову канцеларију под именом *„Опште Народни Суд“*, коме је био задатак да суди све омање спорове и да врши полицијску службу у вароши Крагујевцу.

Београдска Народна Канцеларија укинута је и замењена је *Београдским Народним Судом* (1823) с истим задатком, који је имала Народна Канцеларија.

159. **Народна скупштина.** — На народним скупштинама решавана су најважнија питања земаљска, и кнез Милош никад није предузимао какав важнији посао, док не би саслушао шта о томе мисли народна скупштина. Од 1817 до 1838 било је и малих (редовних) и великих скупштина.

Мала скупштина састајала се на позив кнежев два пут годишње, о Ђурђеву и Митровудне, а могла се и иначе састати, кад год би кнез желео. Она је решавала о порези и прирезу, јер се ни један ни други није могао разрезати на народ без одобрења и пристанка народне скупштине. Она је одређивала колики ће бити приходи и расходи. Пред њом је кнез полагао рачуне о свом раду, својим успесима и износио своје предлоге и намере.

Велика народна скупштина састајала се ређе. Она је сазивана само онда, кад се имало да већа о најкрупнијим питањима земље и народа, или кад се имало што важно да саопшти народу. Тада би кнез у договору са Српским Народним Судом (у Крагујевцу) издавао писмену заповест и преко нахијских судова објављивао сазив велике скупштине; одређивао број посланика и дан кад ће се састати. На ову скупштину долазиле су старешине свију нахија и кнежина, одређени број судија, кметова и одабраних људи. На ове скупштине скупљало се често по неколико хиљада људи, свагда према значају посла, који је имао да се сврши или саопшти народу.

Први избор посланика у Србији за велику народну скупштину извршен је крајем 1829 и почетком 1830 године. Ови изабрани посланици добивали су писмена пуномоћја, оверена и печатом потврђена од кнежинских старешина. Ова пуномоћја, по доласку на скупштину, прегледана су, да ли су исправна.

Састанци скупштински држани су на отвореном пољу (у Крагујевцу обично у порти, код цркве). Кнез је присуствовао скупштинским састанцима обично на једном узвишеном каменом банку застртом серчадетом (простирком).

Сретењским уставом укинута је велика скупштина, а остала само редовна и њен је круг рада одређен тако, да се она састојала из стотину

посланика народом изабраних. Она се састаје годишње по једанпут о Ђурђеву-дне на позив кнеза, а ако буде потребе и више пута у години. Она је одређивала данак само за једну годину, прегледала је рачуне о приходима и расходима. По овом уставу народна скупштина има право само предлагати законске предлоге, али нема право претресати нити доносити законе. Она није била законодавна. Престанком сретењског устава вратило се опет старо стање, па и сазивање скупштине по старом обичају. Уставом од 1838 године ништа није речено о народној скупштини. Законодавна власт дата је кнезу и Државном Савету.

160. **Државни Савет.** — Ова установа имала је велики утицај на судбину српскога народа у новој српској држави. Кнез Милош основао га је на скупштини кнезова и кметова (1824 год. 21 новембра), у намери да му помогне у делима народним. Савет је био састављен од шест чланова и два секретара. Задатак му је био да се стара о свима унутрашњим пословима наше државе.

Године 1826 Савет је спојен с Великим Судом Народним у Крагујевцу. Овако спојени Савет и Велики Суд беху прва власт до кнеза, која је имала задатак да води бригу о унутрашњим и иностраним пословима српске државе. И овој власти беше задатак да се стара о унутрашњим пословима, о срећи и миру на-

рода, да пази на ред, разгледа и суди дела, која не могу да пресуде нахијске и кнежинске старешине; да издаје заповести старешинама нахија и кнежина, распоређује данак и стара се о његову прикупљању.

У спољашњим пословима да се стара о добрим односима с Портом, везиром и Турцима; да одржава заштиту руску над Србијом и пријатељство са суседним државама.

Све ове послове вршио је овај Савет у договору с кнезом Милошем.

Овако уређен Савет укинут је после годину дана а остао је само *Велики Суд Народни*. Поново је заведен после сретењског устава (1835). По овом уставу Државни Савет био је највиша државна власт после кнеза. Састојао се из председника, шест министара (правде, полиције, спољних послова, финансије, војске и просвете), неодређеног броја државних саветника и главног секретара. Он с кнезом има законодавну, управну и највишу судску власт. Имао је да чува устав Србије; да доноси законе земљи и подноси их кнезу на потпис; да се стара о напретку привреде, о просвети и цркви, о миру, реду и безбедности у земљи. Саветнике и министре постављао је и смењивао кнез. При ступању у службу саветници и министри полагали су заклетву кнезу.

Између кнеза и државног савета по сретењском уставу могао је постојати и *Кнежев Ка-*

бинет“, састављен из више лица, с којима се кнез саветује. Чланови овога кабинета нису могли бити и чланови Државног Савета.

По престанку сретењског устава ускоро је престао и овај Савет, и већ о Петрову-дне (1835) кнез га је заменио новим саветом, који је сасвим био потчињен кнезу. Овај нови Државни Савет био је највиша власт у Србији, која је била непосредно под кнезом. Дужност му је остала готово иста она, коју је имао и онај по сретењском уставу.

Установу Државнога Савета задржао је и цариградски устав под називом „*Совјет Књажества Србског*“. Он се састојао из 17 саветника, које је први пут бирао и постављао сâм кнез од заслужних људи. Потоње чланове бирао је сâм савет, а постављао кнез. Њих кнез није могао збацити без пристанка султанова, а тиме је створена још већа борба између кнеза и великаша и дато маха Турцима да се мешају у српске унутрашње послове. Положај овако уређенога савета био је претежнији од положаја кнежева, јер је овај савет градио и доносио законе земљи и подносио на потврду кнезу, па ако га кнез у року од два месеца, од кад је законски предлог послан, не прими, могао га је вратити натраг са својим напоменама. Ако савет не прими ове напомене, предлог законски постао је закон, и кнез га је морао потписати.

Кнез је с оваким саветом одмах дошао у сукоб, и 1 јуна 1839 дао је оставку на престо.

Овако уређен Државни Савет, по турском уставу, постојао је све до знаменитога закона од 17 августа 1861 год., који је издао кнез Михајло, кад је по други пут дошао на престо. По овом закону кнез не само да је имао права постављати саветнике већ их је и смењивао или у пензију стављао.

161. **Влада.** — За владе Милоша Великог први пут 1833 год. јавља се мисао за увођење *министарства* (владе) које се онда звало *попечитељство.* Још боље се огледа та намера Милоша Великог у беседи, коју је држао на скупштини 1834 год. 1 фебруара. Он у беседи вели: „да је потребно да се свака струка народних послова одвоји понаособ и по закону уреди. За сваку струку да се изаберу нарочити људи разумни и спремни. Они ће се звати *попечитељима*; а да би се знало да они скупа и понаособ раде на корист отаџбине, то ће им се поставити *председништво*, које је дужно да надгледа посао свију попечитеља". У почетку је била влада састављена из шест министара (спољних, унутрашњих и полицајних дела, правде, просвете и финансије).

По сретењском уставу влада је била саставни део Државног Савета и састојала се опет из шест министара (правде, полиције, финансије, иностраних дела, војске и просвете).

162. **Полицијске власти**. — У нахији највећа полицијска власт била је у рукама нахијскога кнеза, који је уједно био и судска власт до завођења магистрата. Како се нахија делила на кнежине, то је полицијска власт била у рукама кнежинских старешина. И нахијске и кнежинске старешине зваху се кнезовима. Али кад кнез Милош доби наследно кнежевско достојанство, онда забрани сваком другом да се зове *кнезом*. И тако већ 1830 године, кад се кнежине назваше *капетанијама*, старешине кнежина добише назив *капетана*.

Две године доцније, кад Србија бй подељена на *сердарства*, старешине сердарства назваше се *сердарима*.

Према сретењском уставу стављено је у дужност министру унутрашњих дела, да Србију подели на *округе*, *срезове* и *општине*.

Старешине у срезовима назване су *среским старешинама*, а по окрузима постављене су власти, које су назвате *исправничествима* и биле састављене од неколико чланова.

Полицијске власти од 1835 године ношаху војну униформу, јер беху уједно и војне старешине с војним титулама: генерала, пуковника, потпуковника, мајора и капетана. После устава од 1838 године све окружне и среске старешине враћене су натраг за грађанске чиновнике. По овом уставу окружне и среске старешине назване су *началницима*.

Надзор над нахијским и кнежинским полицијским властима у почетку водио је непосредно сâм кнез Милош. Доцније (1821) овај надзор пренесен је на Опште Народни Суд у Крагујевцу, а после сретењскога устава на министра унутрашњих дела.

Полицијске власти у нахијама вршиле су своју дужност по наредбама кнежевим до 1829, затим по полицијском поступку до 1835, а после по закону од 10 августа 1835 године.

163. **Село и општина.** — Некадашње село у Србији много се разликовало од данашње општине. Село је постојало за време Турака као основна политичка јединица српскога народа. Од села је потекао први покрет за ослобођење. Оно је само бирало свога сеоског старешину, који се раније звао *кнез*, а после 1830 године *кмет*. У тај избор није се мешала државна власт. Сеоски старешина заступао је цело село пред влашћу.

Све сеоске старешине задругâ састајале су се на састанак на одређено место, код куће кнезовске или под какво дрво, и ту су претресале и свршавале све сеоске послове.

На састанку кмет обично седне на какву клупу, дрво, пањ или греду, па онда они, који имају да му се жале, прилазе и он их саслушава, па уз саветовање старијих људи пресуђује спорне ствари парничара.

На састанку кмет је у договору са старешинама задруга разрезивао и порез, издавао заповести и објављивао наредбе државних власти и т. д.

У доцније доба владе кнеза Милоша већ се почиње мешати државна власт у избор кметова сеоских. Срески је капетан, обично у договору с домаћинима, постављао кмета. Дајући му штап у руке, говорио је: „Нâ ти штап, па крива удри, права брани, пизме не терај, мито не примај, ради право и ја ћу те помагати“.

Утицај државне власти на избор кмета постао је још јачи после сретењског, а особито после турског устава. И у једном и у другом има нарочитих наредаба за општине.

164. **Судови.** — У времену од 1817 до 1839 године и судови су имали у свом постанку разних мена, као год и друге установе. У колико се државни живот развијао, у толико се осећала потреба да се судска власт одвоји од полицијске власти нахијских и кнежинских старешина.

Кад се умножише послови у Народној Канцеларији у Београду, онда је установљен (1821) у Крагујевцу *„Опште народни српски суд“*. Ускоро по постанку (1823) оглашен је за највиши суд, коме је задатак да извиђа и пресуђује дела и распре свега Београдског Пашалука. Чим је постао овај највиши суд, у неким нахијама заведени су нахијски судови, који се

зваху *магистрати*. Ови су судови састављени од два члана, који су се звали *кнезови*, једног писара и два пандура. Назив кнезова замењен је од 1830 називом *чланова*. Ови судови доцније (1832) назвати су *нахијским судовима*, а 1835, на основу сретењскога устава, *окружним судовима*. Одмах по престанку сретењског устава, ови судови назвати су *исправничествима*. Тако је то трајало до 1837 године, када су ови судови (28 септембра) опет названи *магистратима*.

У исто време кад су се судови поново почели звати магистратима, Народни Суд у Крагујевцу назват је „*Великим Судом*", који је био између магистрата и Државног Савета.

Цео ток суђења ишао је у оно време овако: спорове, које није могао да сврши „*примирителни*" суд, или су прелазили надлежност овог суда, спровођени су магистрату. Ако су парничари били незадовољни пресудом магистрата, упућивани су Великом Суду. Кад парничари не буду задовољни ни пресудом Великога Суда, онда су своје спорове износили Државном Савету.

Овај Велики Суд 1840 године назват је *Апелацијоним Судом* а магистрати *окружним судовима*.

165. **Писани закони**. — У почетку су судије судиле по обичајима и по здравој памети без икаквих нарочитих прописа о судској дужности

и раду. Стога се у разним нахијама једна иста ствар разно тумачила и пресуђивала. Стога кнез Милош у договору са Опште Народним Судом (1825) пропише нарочита правила (Наставленија) за нахијске судове. Овим правилима доцније (1826) написане су допуне. Међутим у народу се јављала све већа жеља за сталним писаним законима. Кнез је то увиђао. Зато 1829 године одреди нарочити одбор, који ће написати *законик за Србију*. У јесен 1830 године одбор је био толико успео, да је сазвана скупштина од црквених и светских чиновника да чују предлог законика. Пред овом скупштином прочитан је предлог до краја и с неколиким изменама примљен.

Овај први писани законик ускоро је обустављен, па се и даље судило по наредбама кнежевинским до сретењског устава. Ма да је овај устав ускоро обустављен, почињу се све више и јављати писмене наредбе, које су имале силу закона.

У почетку уређења Србије правне односе у земљи није било могуће обухватити уређеним законодавством. Тек 1843 године јави се грађански законик у целини.

Ни оне писмене наредбе ни овај грађански законик нису писали на темељитом проучавању нашега народнога живота ни обичајнога права, већ по угледу на законе страних држава, а понајвише на законе аустријске. Ово је имало

врло штетних последица по државу и народ, од којих трагови и данас осећају.

166. **Просвета**. — После 1817 године, кад се колико толико среди стање у земљи, опажа се мало живљи рад на подизању и ширењу просвете. Прво се почело јачим покретом на отварању основних школа, а одмах затим завођењем и других просветних установа.

1. *Основне школе* почеше се множити по селима и градовима тако, да је већ око 1820 године било око двадесет основних школа. У то време оне не беху државне већ општинске или црквене или их издржаваху поједини дечји родитељи, који жељаху да деца код очију не остану слепа. Како је све до 1830 године стање у земљи било привремено и неодређено, то су и ове школе давале слаба успеха. Учитељи су живели од данас до сутра. Плата им је била несигурна, јер је зависила од воље појединих родитеља дечјих. Па опет је први кнез Србије водио бригу о свакој школи и сваком учитељу у земљи. Гонио је поједине општине да дижу школе, а да не би терет био и сувише велики за поједина села, наређивао је да притичу у помоћ и нахије појединим селима. Уз то је издао заповест (5 фебруара 1828) и прогласио Светог Саву за *заштитника школа* и да га светкују све школе.

После 1830 године, кад је хатишерифом од стране султана признато право Србима, да

отварају школе, јавља се све живљи рад на заснивању основних школа. Школе се поделише на класе и одреди се наставни програм. Године 1835, кад је установљено министарство, главна дужност министра просвете и црквених дела беше да се стара о свему што се тиче школа, васпитања деце и образовању добрих учитеља. Тада су први пут заведене *државне основне школе* и постављен *директор* свију школа у Србији. Већ идуће године (1836) беше у Србији 72 школе (државних 26, општинских 27, приватних 19).

Државне школе плаћане су из државне касе, општинске из општинских каса, а приватне су издржаване ревеном ђачких родитеља. Да би се олакшали трошкови око издржавања школа, постараше се и кнез и општине да се оснују у појединим општинама школски фондови.

Најпосле са̂м министар просвете и „надзиратељ карантина“ *Стеван Стевановић — Тенка* 1838 године обиђе све основне школе, па онда настане да се поправи све што не ваља. Том приликом постаде први програм (августа 1837), који је вредео за све основне школе онога времена. Ту је одређено кад треба деца да полазе у школу и шта треба да уче. Исто тако одређено је и како ће учитељи децу учити.

После турскога устава (1838) учињене су многе промене у државној управи, па и у жи-

воту основних школа. У „уређењу централне управе Кнежевине Србије“ одређене су тачно дужности министра просвете, а нарочито му је обраћена пажња на завођење основних школа. Ово је уређење изашло 29 маја 1839 године.

Књиге за школску употребу донете су са стране, а кад је основана штампарија почеше се штампати у Србији часловац, салтир, буквар, рачунице, катихизес, читанка и друге.

2. *Гимназија.* У Србији све до 1830 године није било никаквих виших школа за вишу спрему државних чиновника. Прва виша школа заснована је у Београду под именом Врховна Виша Школа. Њу је отворио *Димитрије Давидовић* (15 окт. 1830) а беше јој задатак да даје деци ону спрему, коју су на страни давале ниже средње школе. Ова је школа отворена ради образовања кнежевих синова. Поред кнежевих синова ову су школу походила и друга деца. У њој су предавани прво ови предмети: *Српска Синтакса* и *Граматика, Наука о човеку* (Антропологија) *Општи Земљопис, Општа Историја*, *Немачко читање и писање, Јестаственица* и *Рачуница.* Овим предметима 1833 године додати су још и ови: *Физика, Емпиричка Психологија*, *Немачка граматика* и *Латинско читање.*

Поред крагујевачке гимназије наскоро су (1837) отворене ниже гимназије у Чачку, Шапцу и Зајечару. На лето (1838) ове су гимназије

укинуте, а отворена је гимназија у Београду. И тако прва гимназија (под тим именом) отворена је у Крагујевцу, и она је најстарија. За њом долази београдска. Оне нису никад затворене до данас.

3. *Лицеј (Велика Школа).* У првим гимназијама Србије предмети су се врло опширно учили, јер није било Велике Школе. Стога кнез Милош науми да крагујевачку гимназију подигне на спепен *Лицеја* и у почетку школске 1838/9 године већ је Лицеј отворен и предавања су отпочета.

И гимназија и Лицеј нису могли дуго заједно остати, већ се Лицеј сасвим одвоји од гимназије и доби управу за се (октобра 1389). После три године (1841) премештен је Лицеј из Крагујевца у Београд и доцније име Лицеј замени име *Велика Школа*, које и данас носи наш највиши просветни завод.

4. *Стручне школе.* Поред основних школа, гимназија и Велике Школе за време Милошеве владе постало је још неколико стручних школа као *Богословија, Гардијска Школа и Војна Академија.*

а) *Богословију* мислио је кнез Милош да отвори још 1823 године, јер беше потребно спремних свештеника. Чак је било наређено да се подигне и пространа зграда за Богословију, па од тога не би ништа све док Архијерејски Сабор, држан у почетку 1834 год., не пред-

ложи да се заведе једна „клерикална школа“ за спрему будућих свештеника. И тада на предлог Архијерејског Сабора не отвори се одмах него две године доцније (септембра 1836).

б) *Гардијску Школу* основао је кнез Милош по Ђурђеву-дне 1830 године у Пожаревцу, јер те године заведе нарочиту гарду пешачку, а овој школи беше задатак да неписмене гардисте спреми за народне старешине. У овој школи учило се само пре подне. По подне ишло се на војно вежбање.

в) *Војна Академија* такође је основана у у Пожаревцу (1837), али већ после годину дана живота свога премештена је у Београд (априла 1838). Овој школи беше задатак да даде више војно образовање и да спреми старешине војсци.

Државна штампарија. За ширење просвете у земљи најбоље служе штампарије, јер без њих се не може разнети знање по народу. А у колико нека земља има више корисних књига и већи број читалаца, у толико је у њој јача просвета. Срби у Србији не могоше имати штампарија, јер је то бранила турска власт. Тек 1830 године, кад је Србија добила хатишерифом потврђена права, одобрено је да Срби могу штампарије засновати и књиге штампати. Стога кнез Милош набави машине и слова и крајем 1831 године већ је почела да ради *„типографија“* у Београду. Чим су набављене све врсте потребних слова и све машине, штам-

парија је премештена у Крагујевац (октобра 1833); али после непуне две године опет је враћена у Београд (јуна 1835 год.) Уз штапарију засновала је одмах и *словоливница*.

Новинарство. Чим је засновала штампарија, одмах се почело штампање књига за школе и забаву. Али то не беше доста. У околини кнежевој јавила се мисао, да се покрену какве новине, које би износиле шта се ради по свету. Кнез најпосле и са̑м пристане на то, те се почетком 1834 године (5 јануара) јави први број службених српских новина под именом: „*Новине Србске*“ а излазиле су сваке суботе. Први уредник Српских Новина био је Димитрије Давидовић.

Кад се почело са штампањем књига и новина заведена је и цензура за обоје.

Позориште. — Осим ових установа просветних било је и других. Тако већ 1825 јављају се учитељи основних школа у Крагујевцу с позоришним представама. Дружина им беше састављена из одрасле деце, ученика и младића, те су ради забаве давали представе о великим празницима. Осам година доцније 1833 јавља се прва позоришна дружина под управом тадашњега српског књижевника *Јоакима Вујића*. Ово Вујићево позориште трајало је до 1836, па је тада укинуто. Позориште се обновило у Крагујевцу тек 1840 године.

Сликарство се такође почело јављати у

ослобођеној Србији. Прве трагове сликарства налазимо још 1817 године (Ђорђе Лацковић). Затим 1823 (Јевтимије Поповић и Павле Ђурковић), а 1833 сликао је топчидерску цркву Константин Лекић. Најзнатнији сликарски рад овога доба јесу слике *Уроша Кнежевића*. Он је радио већином историјске слике.

Кнез је засновао (1833) прву галерију слика, која се данас налази у дворцу у Топчидеру.

Учено Друштво. Исто се тако рано јавила мисао о оснивању Ученога Друштва (1833). Чак су и правила написана и поднесена цензури на одобрење. Ускоро је одобрено да се штампају, али друштво није засновано све до под јесен 1841 године. А тада је основано под именом „Друштво Српске Словесности." Прва књига овога друштва изашла је 1847 године под именом: „Гласник Друштва Српске Словесности" свеска I.

167. **Српска црква.** — У Србији и после 1817 године остадоше на челу црквене управе Грци фанариоти, који беху вазда већи пријатељи Турака и њихових паша но православнога народа српског. Стога се кнез Милош постара да уклони Грке с владичанских столица, па да постави заслужне Србе. Кад умре београдски митриполит *Антим* (1830), по рођењу Грк, кнез Милош, у договору с народом, изабере заслужна Србина Гружанина *Мелентија Павловића*, архимандрита манастира Враћевшнице, *Нићифора*

Максимовића из Сретења и *Ђерасима Ђорђевића* из Студенице, те их пошље у Цариград, да их патријарх рукоположи за српске архијереје. Патријарх после малог отпора пристане те рукоположи Мелентија за архијепископа београдског и митрополита Србије, Нићифора за епископа епархије ужичке и Ђерасима за епископа шабачког (августа 1831).

Овим је кнез Милош уништио грчку јерархију у Србији. Најпосле кнез успе (1832), те се уреде односи између Цариградске Патријаршије и Србије уговором, којим је српска црква добила потпуну самоуправу с тим, да јој цариградски патријарх потврђује митрополита. За ово Србија је имала да плаћа патријарху годишње извесну суму новаца (100 дуката), а за сваку потврду митрополита даван му је дар у новцу (300 дуката).

Кад Мелентије умре (1833), изабран је за митрополита *Петар Јовановић*, који се ревносно старао да уреди црквене послове. Радећи на томе, много се угледао на уређење српске цркве у Аустро-Угарској.

За време ових Срба архијереја уређени су *духовни и конзисторијски судови*. Доцније (1834) уређен је и одређен делокруг рада *Архијерејског сабора*.

168. **Војска**. — У другом устанку војска је била уређена онако исто као и у почетку првога, само с том разликом, што овде ступају у

војску, људи који су прекаљени у борби девет година, све оштра ока, страшна изгледа, који но су кадри на страшноме месту постојати и за оштро ухватити гвожђе. Ред је у војсци био исти као и у првом устанку. Тако и оружје. После другог устанка сваки је Србин и даље остао војником и био готов у свако доба да пође, чим би га кнез позвао. Тако је то све остало до Ђакове буне.

Одмах после Ђакове буне кнез Милош, да би учврстио своју власт и добио бољу одбрану, установи редовну војску. То су били младићи одабрани из свакога села по један или двојица, од добрих и задружних кућа. Они су се вежбали у касарни. Да не би Турци што сумњали, он их назва „уписаним пандурима", а доцније (1826) „солдатима". Једни од ових солдата беху уз нахијске и кнежинске старешине, други уз кнеза и његову породицу.

У почетку носише *народно одело* а беху оружани са по *2 пиштоља, дугим ножем* и *карабином*. Чим је ова војска униформисана (1827 у јесен) и обучена у „мундир", отпадоше кићени силави сребром оковани пиштољи и љути јатагани, а остаде гарабиљ тешки. Кнезу овако војска изгледаше голотрба и ненаоружана, те поврати народно одело, а с тим и силаје, јатаган и пиштоље. Војска се делила на *регименте*, регименте на *дивизије*, дивизије на компаније. Ови

први војници нису служили на рокове, већ су остали све до 1836 г. и тада су пуштени кућама.

Године 1829 заведена је *„кнежева гарда"*. Војници из ове гарде звали су се *кадетима*. Они су ишли у *„гардијску школу"* која, је била отворена у Пожаревцу. Годину дана доцније заведена је *војна музика*, а 1831 *коњичка гарда*.

За командата целе војске постављен је (1832) *Тома Вучић Перишић*. Он се потписивао: главни сердар војни и шеф кнежеве гарде.

Кнез не беше задовољанни овим војним установама, већ жељаше да наоружа цео народ. Стога је 1832 године заведена *народна војска*, састављена из свију одраслих мушких глава, које могу носити дугу пушку и бранити своју отаџбину. Народу је тада раздано 30.000 дугих пушака.

После сретењског устава учињене су многе промене у војсци. Учење војске било је руско, а нарочито од кад се вратише у Србију кадети, које беше кнез послао у Русију да се образују.

Утицај рускога војнога васпитања првих наших официра одмах се осети, јер Србија (1837) постаде правом војничком земљом, а сви државни чиновници имали су да врше и нека војничка посла. Србија тада доби и другу војничку поделу.

За спрему војних старешина беше отворена „Виша Војна Школа", која се назва „Војна Академија". Она је (1838) из Пожаревца премештена у Београд.

169. **Пошта.** — Одмах по ослобођењу постара се Кнез Милош да уреди пошту (мезулхану), јер му беше потребна жива преписка са српским и турским властима. По нахијама беху „вилаетске поште“, а *татари* (поштоноше) Кнез Милоша често јездише пут Цариграда у пратњи поштанских момака (суруџија), те ношаху писма а друга натраг враћаху.

170. **Привреда и трговина.** — После оних насиља од 1813 — 1815 године, после бојева 1815, Србија не беше насељена. Већи део земље беше под шумом. Села неуређена, расута а куће растркане. Сваки је подизао кућу што даље од путова у склонитим местима, неприступачним Турцима. Кад су се опростили Турака, када је нестало спахија (било је око 900 спахилука), сељак постаде господар земље, коју је обрађивао, куће у којој је становао, стоке, коју је гајио и усева, које је сејао. Становништво се поче множити и већ 1834 беше око 800.000 становника у Србији.

Пољска привреда поче напредовати ма да је земља обрађивана без знања, а стока негована без вештине. Још 1836 Кнез Милош, да би добио за државну потребу добрих коња, наредио је да сваки чиновник и кмет, коме је могуће, држи добре кобиле на земљишту (мајуру) где за добро нађе. *Кукуруз* се још највише сејао, јер је то била искључива храна становништва, а сточарство беше једини производ за

који се добивао новац. Завођењем реда и мирнога живота почињу се и стрмна жита сејати, нарочиво *пшеница*. За последњих десетак година кнез-Милошеве владе већ се јавља на тржиштима по Србији брашно од српске пшенице. Пшеница се највише сејаше у оно доба по Мачви, Посавини и јагодинској нахији.

Поред кукуруза, као главне хране, сељак је сејао *пасуљ*, садио *купус*, *лук* и *паприку*. Кромпир до 1830 године мало је био познат у Србији, тек од тада почиње се више сејати.

Сађење винове лозе почело је напредовати, али је обрађивано на најпростији начин. Сађена је на чокоту (крља — гица). Исто тако без знања и вештине цеђено је и вино (кљукало се) а о нези вина ништа се није знало.

Шљиве су сађење на воћњаке (шљиваре, шљивике), а род је употребљаван само за ракију.

Ни вино ни ракија још не служе као трговачка роба за извоз.

Обрада земље је сасвим била проста. Сељак ради несавршеним справама. Крчи лугове будаком, копа мотиком, оре тешким плугом „пањашем", где му је само раоник и цртак гвозден, жито жање српом, веје га лопатом на ветру, траву коси косом, кукуруз круни руком; дрва сече секиром, тестера је још врло ретка. У рад се улаже врло много труда и снаге, а мало се користи види.

Справе, алате и кола справља сâм сељак уз помоћ сеоског ковача.

За одело употребљава: сукно и платно, које спрема Српкиња од вуне, конопље и лана. Конопљу и лан сељанка сама сеје, кисели, трли, преде, скроби и тка платно; затим га бели, реже и шије рубље.

У шумама било је доста разноврсне дивљачи. Ловили су је више ради коже но ради меса. За лов нема све до 1840 године никаквог закона.

На рударству су за прве владе кнеза Милоша само чињени покушаји, проучавани рудници, али руде нису копане ни прерађиване.

Села су била расејана, а куће растркане. Цео атар једнога села људи су били заузели кућама и зградама тако, да немају као што треба ни њива ни ливада, ни испуста ни шуме, већ на велику штету беху испресецали један другом просторе. Стога прво поче кнежев брат Јеврем сасељавати ваљевску нахију и Мачву. Али се на то гледало као на насиље, дигне се граја и тужба кнезу, те он обустави сасељавање села. Кад кнез пропутова те крајеве, па виде да се то извршило с мало трошка, а да је врло корисно по народ, то и сâм (1837) заповеди да се села сасељавају. Противници кнежеви и ову корисну заповест кнежеву употребе у народу против њега. Али услед политичких трзавица у земљи ова заповест није остварена.

не оздрави. Кад оздрави, карловачки га митрополит (Мојсије Путник) завладичи. После тога одпутује у Русију, да моли царицу (Катарину II) за помоћ Црној Гори, али у Русији не могаше ни доћи до царице, већ се одмах мораде вратити.

Док се владика бавио ван своје отаџбине, јави се међу главарима стара неслога а међу племенима освета. Скадарски везир (Кара-Махмуд Бушатлија) удари на Црну Гору (у пролеће 1785), а завађена племена не могоше одбити напад Турака, те везир продре на Цетиње, спали манастир, опљачка и пороби многе крајеве, па се с пленом и робљем врати кроз Приморје у Скадар.

Кад владика сазна за ово, врло се ожалости, те похита одмах у отаџбину (почетком 1786) и затекне своју браћу у врло жалосном стању. Везир беше скоро целу Црну Гору ухарачио, а владика не имађаше ни куће на Цетињу да се склони. Ту владика сад развије најживље користан рад на добро отаџбине. Обилазио је и дању и ноћу племена, саветовао их је лепим речима, мирио их подстицао на слогу и изазивао старе врлине. Његов силан труд, јака и племенита реч, очински савети и узорит живот не осташе без утицаја на Црногорце. Они се вратише себи, посташе сложни, слушаху владику и питаху га у свему за савет.

172. Ратовање с Турцима. — Уз Кочину Кра-

јину (1788) позва владику и Аустрија и Русија да дигне народ на Турке. Владика се одазва позиву Русије и дигне народ на Турке. Зато Турци не могоше послати сву војску против Русије и Аустрије. Црногорцима се придруже многи ускоци и хајдуци из Босне и Херцеговине. Скадарски везир крене војску против Црне Горе, али га Црногорци сложно дочекају и разбију, па спале тврђаву Спуж и неколико околних села (1789). Киван на то, скадарски везир удари и по други пут на Црну Гору (с пролећа 1790), али га Црногорци опет храбро дочекају, разбију и отерају чак до Скадарског Језера. Ту поруше тврди град Жабљак. У исто време Црногорци су водили успешну борбу и на северу (око Никшића).

Српски народ у Црној Гори, као год и онај у Шумадији, поможе доста Аустрији и Русији у рату против Турака, али кад савезници направише мир с Турцима (1791 у Свиштову и Јашу), не поменуше ниједне речи о Србима у Црној Гори и Шумадији. Црногорци не дођоше до мира, већ се настави четничко ратовање и идуће (1792) године. После ових ратова насташе мирнија времена у Црној Гори, која трајаху три-четири године. Владика је то време употребио на лечење племенских зађевица и освета. Године 1796 скадарски везир прикупи војску и удари на Брђане. Владика позове црногорске главаре и напомене да су им

Брђани браћа и да треба да их бране. Главари се заклеше да ће с Брђанима заједно бранити своју слободу. Брђанима владика даде праха и олова, сâм прикупи војску (8000 Црногораца), па, пошто их је благословио крстом, причестио светом тајном и одушевио беседом, пусти те нападоше свом снагом на Турке под *Височицом* више Спужа. После крваве борбе од 9 часова Срби разбију три пута већу војску и преко Мартинића отерају везира у Спуж. Везир се с нешто војске затвори у тврђаву, а остатак се разбегне. Спуж Турци не могоше бранити него побегну, те овај град паде шака Црногорцима. Тада је изгинуло преко 2500 Арнаута и међу њима много бегова и хоџа. Многи су допали рана, међу њима и сâм везир. Исте године под јесен везир, кад залечи добивену рану, крете се опет с великом војском (34.000) на Црну Гору. Владика с Црногорцима дочека везира код брда *Бусовника,* те још јаче потуче него под Височицом. Арнаута изгибе око 3400 а међу њима погибе и сâм везир (22 септембра).

Ови бојеви разнеше славу Срба Црногораца по целој Европи, а Брда се сасвим ослободише од Турака. Овим успесима Црна Гора осве- штала је ону зграду, коју је почео још владика Данило, и створила основ данашњој Црној Гори. Руски цар Павле, кад је чуо за ове успехе Црне Горе, посла писмену похвалу Црногор- цима, владици орден Александра Невског и

нареди да се Црној Гори шаље сваке године на име помоћи 1000 дуката.

173. Бока Которска и владика Петар I. — Боком се зове онај чаробни залив, у који се спуштају и тону кршевита и скоро неприступна брда јужне Херцеговине и Црне Горе. У њој је главни град *Котор,* затим *Херцег Нови, Рисан, Пераст* и *Будва.*

Бока је старином припадала *Зети*, а кад је пала српска власт, онда се дуго о њу отимаху Млеци и Турци. Најпосле крајем XVII столећа њоме сасвим овладаше Млечићи и она се тада зваше млетачком Албанијом (Albania veneta). Бока је била под млетачком влашћу све до пада млетачке републике (1797), коју уништи *Наполеон*, доцнији цар француски.

Бока од тада (по миру у Кампоформиу) потпаде под власт аустријску. Кад се закључи мир између Француске и Аустрије (у Пожуну 1805). онда и Бока с целом Далмацијом требаше да потпадне под власт француског цара Наполеона. Бокељима би криво, што се с њима располаже без њихова знања и питања, те замоле владику за оружану помоћ против овакве неправде. Владика се с Црногорцима одазва. Како и Русија беше противна пожунском уговору, то се и руска флота у исто време јави у которском заливу кад и Црногорци под Херцег-Новим. Наскоро заједничка војска заузме Херцег-Нови и Котор па се упуте Дубровнику.

Ту, код Цавтата, пред Дубровником, сретну се с војском француском и почну бојеви у којима су Црногорци задивили Французе. Када Французи и Руси закључе уговор (у Тилзиту 1807) Црногорци, по жељи Русије, морадоше предати Боку Французима. И после овога владнка је с Црногорцима више пута водио борбу против Турака и Француза. Како се у ово време борише и Срби у Србији против Турака за своју слободу, то се почну водити преговори између Србије и Црне Горе за заједничко ратовање против Турака. Али како догађаји на Приморју привукоше сву пажњу Петрову, те се мораде бранити од насртаја француских, то се само наставише преговори између владике и Карађорђа.

Када Наполеон пострада (1812) у рату с Русијом, Црногорци то једва дочекају па у друштву с руским савезницима Енглезима почну гонити Французе из Приморја, заузму целу Боку с градовима. У овом рату и сами Бокељи јуначки се борише с Црногорцима против Француза. Али баш сад се јавља Аустрија као противник Црне Горе и Срба. Њој никако није ишло у рачун да се Црна Гора оснажи и изађе на Приморје. Стога на Бечком Конгресу изради да руски цар (Александар I) пристане да се Бока са свима градовима уступи Аустрији. По заповести рускога цара владика повуче своју војску из Боке, а срећна Аустрија задоби нај-

лепши залив на Јадранском Мору без једног метка и без једне мртве главе.

174. Владика Петар I после 1814. — Пошто владици остадоше сви напори узалуд да изађе на море, пошто хладни политичари отргоше Боку од Црне Горе преко воље самих Бокеља, повуче се владика у црногорске хладне стене, које беху ипак топлије од хладних срдаца оних, који у Бечу решаваху о судбини дивне српске Боке Которске. Под Ловћеном, у манастирској ћелији, предузе владика да лечи силне ране, које је Црна Гора добила од братске и небратске руке у прошлим ратовима. Оскудна Црна Гора није могла поднети ове дуге ратове без големе штете по себе. Она је још више осиротела. Многе породице из оскудице у храни оставише Црну Гору и одоше неки (око 8000) у Русију а неки у Србију, где већ *кнез Милош* беше засновао темељ данашњој Србији.

Међу племенима беше овладао опет раздор и крвна освета, и владика је имао много муке да их опет измири. Таман он измири племена, а јави се опасност од Босне. Босански везир (1820) дигне војску и нападне на Црну Гору, оплени и попали Горњу Морачу, али га дочекају Црногорци и тако разбију да и сам погибе. Ово је био последњи већи бој владичин с Турцима. Мањих сукоба било је и после тога.

Кад седе на руски престо цар *Никола I.* (1825), он нареди да се издаје и даље го-

дишња помоћ у оних 1000-дуката, што их одреди цар Павле Црној Гори, а која је била обустављена 17 година. Ово јако раздрага владику, те се поче старати да примљеном помоћу поправља бедно стање свога народа. Он сад и по трећи пут заведе суд у земљи, да би прекинуо самовољу појединаца и братства. Поврати силу законику, који је састављен на већу главара (1796, 1798 и 1803 год.). Најпосле сазове на Цетиње скупштину (17 октобра 1830 год.) да се са својом браћом опрости, јер му се приближаваше последњи час. Посаветује Црногорце да буду сложни, да се не крве међу собом, да живе у љубави и да бране своју слободу. После ових савета наскоро и премине.

Сутра-дан (18 октобра 1830 год.) изнесу пред манастир мртва владику, прочитају над њим његову последњу вољу, а један поглавар викне народу: „Одите, браћо, Црногорци, да се над мртвим господарем закунемо, да његову последњу испунимо, јер нам је на последњем часу препоручио слогу и братску љубав. Положимо заклетву пред њим и пред вишњим Богом да уватимо вјеру од сад до Ђурђева-дне". Тако и учине. Положе унакрст пушке преко владичина ковчега и закуну се да до Ђурђева дана неће такнут ни крвник крвника.

Владика Петар Петровић I долази међу велике српске световне и црквене поглавара. Кроз цео свој дуги век (живео је 81 год.)

јавља се као велики родољуб; као владика живео је заиста правим хришћанским животом. Мирио је племена, обилазио бедне, саветовао, помагао и старао се да свој народ унапреди. Издавао је разне заповести, које су имале силу закона; своју власт нигда није злоупотребљавао, све ствари решавао је у договору с главарима. Силна љубав према народу, очинско старање о свему што се народа тиче стекло му је толико поштовања у народу, да га се и данас сећа и куне његовим именом.

Црква га је његових заслуга ради уврстила у ред светаца (1834) а за Црногорца данас нема веће заклетве, него да се закуне светим Петром на Цетињу.

175. Владика Петар II. (1830—1851). — По смрти владике Петра I, постане, по његовој вољи, владиком и господарем Црне Горе његов синовац *Раде Томов*. Њега је владика још раније спремао да му буде наследник. Учио га је понајвише српски песник *Сима Милутиновић*. А кад владика Петар I умре, главари обуку Рада (коме је тада било тек 18 година), како се облачи владика, изведу га пред народ, прогласе за владику и господара и закуну му се да ће га слушати. Раде на се тада узме име *Петар II* и почне владати Црном Гором.

Мало доцније, по одобрењу скадарскога везира, дође призренски владика (Хаџи-Захарије), те га у цркви свете Богородице (на ос-

трву Скадарскога Језера, које се зове Ком) рукоположи за јерођакона, па онда за архимандрита. Доцније оде у Русију и у Петрограду се завладичи.

Владика Петар ратовао је с Турцима на арбанашкој и херцеговачкој страни, али не с успехом. Већу је пажњу обратио на уређење Црне Горе. Прикупио је у своје руке врховну власт, која је пре тога била у вéћу племенских главара. Завео је сенат за целу Црну Гору од племенских главара, у коме је сâм председавао. Завео је неке судије, које су ишле по нахијама и судиле, завео је перјанике за управне и полицијскеп ослове. Први је ударио на Црногорце порез, који они никад пре тога не плаћаху а против кога су се неке нахије буниле. Бринуо се и о просвети народа. Завео је прву штампарију на Цетињу и прву школу. Слао је у Србију младиће да се уче.

Петар II много је знатнији као песник него као владика и владар. Од списа, које је написао, најзнатнији му је спев „Горски Вијенац“ и „Лажни цар Шћепан Мали“. Путовао је доста по Европи ради користи за Црну Гору. Био је сав Србин и живео је за цео српски народ. Србе ма које вере подједнако је ценио, јер вели.

„Не пита се ко се како крсти,
„Но чија му крвца грије прси,
„Чије л' га је задојило мл'јеко“.

Умро је на Цетињу (1851) и сахрањен је

на Цетињу у цркви цетињскога манастира. Доцније су му кости пренесене, по жељи његовој, у црквицу на врх Ловћена, коју је подигао себи за гробницу и споменик.

За наследника оставио је свога синовца *Данила*, који се не хтеде калуђерити него се прогласи за кнеза црногорскога, те се тако прекиде влада митрополита у Црној Гори.

Уређење Црне Горе од 1718 — 1851 године.

176. **Границе.** — Црна Гора до 1796 год. није имала сталних граница, већ су се непрестано мењале, али језгро Црне Горе сачињаваху Катунска, Љешанска, Ријечка и Црмничка нахија. За владике Петра I овим нахијама придруже се прво Белопавлићи и Пипери а доције Ровци, те тако граница Црне Горе стиже до Мораче, па и преко ње до Спужа, за тим до Скадарског Језера.

177. **Врховна власт.** — Владика Петар I покуша да узме врховну власт од племенских главара и гувернадура у своје руке. Услед тога развије се борба између владике и гувернадура, јер је Петар I желео уништити гувернадурство. Гувернадури се ослањаху на млетачку републику, која их је плаћала а владика на Русију. Кад пропаде република гувернадури идући за личном коришћу обрну се Аустрији. Најпосле успе Петар II те уништи гувернадур-

ство у Црној Гори (1831) и прикупи сву власт у своје руке.

Одмах после овога почне ништити и власт племенских главара и заводити у Црну Гору апсолутну власт, која се скупља у једне руке, угледајући се на аустријски систем.

Врховну власт још је више ојачао кнез Данило.

178. **Сенат**. — Покушавао је да установи сенат и Петар I па је тек Петру II пошло за руком да га установи. Он је био састављен из племенских главара (колико племена толико сенатора). Имали су плату по 1000 форината. Председник сената био је сам Петар II. Сенаторе бирао је и постављао сам владика. Овај сенат после владике био је највиша власт у земљи, како судска тако и полицијска. Становао је на Цетињу.

179. **Управна подела и суђење**. — Црна Гора и даље се делила на нахије; нахије на племена, а племена се дељаху на братства. Свако племе било је независно једно од другог до 1831 год., докле Петар II није уништио ту независност и племенску подвојеност, те завео великашки суд и апсолутну монархију.

Писаних закона све до 1796 године није било. Судило се по савести усмено на основу племенских обичаја све до 1796 године. Тада владика Петар I у договору с племенским главарима напише законик, по коме би се судило у Црној Гори. Законик је састављен у духу

народа на основу дотадашњих обичаја. Овај законик доцније је два пут допуњиван. Главари су се заклели да ће га чувати и по њему народу судити. Али га народ ускоро омрзне и одбаци за то, што је у том законику била и једна тачка, којом је одређен годишњи данак на сваку кућу по форинта.

Овај законик увео је у живот с неким малим изменама Петар II, који је вредео све до Данилова законика (1855). Поред сената владика Петар II завео је и *мањи суд* тако звани *гвардију* од 150 лица из свих племена од најчеститијих људи из најбољих кућа, који су ишли по Црној Гори, судили и ред одржавали. И ове *гвардијаше* бирао је и постављао владика.

Народ се побуни против овога новачења, али владика угуши буна, а коловође похвата и стреља. Тиме утврдио суд.

180 **Просвета**. — Црна Гора услед честих ратова с Турцима, међусобица пламенских и велике сиротиње није имала школа све до најновијега времена. Манастири су и даље били једина средишта књиге и писмености. Прву основну школу на Цетињу завео је Петар II (1834) и у њој се почело учити: српска граматика, свештена историја, рачун и писање.

XI
Срби под Аустријом.
од 1792—1848.

181. **Политичко стање**. — Код Срба у Аустрији остало је онако стање, како је било крајем XVII столећа. Својих права они још немају а сав њихов јавни рад усредсређен је у верско-црквеном животу. И ако Срби у Аустрији не имађаху она права, која имађаху други, ипак су они морали ратовати у свима оним ратовима, који су вођени крајем XVIII и почетком XIX столећа између Аустрије и Француске. Потоцима су лили своју крв за бечке цареве само да би задобили своја права, па све то беше узалуд. Они осташе у таквом злом стању све до 1848 године

182. **Црквена управа**. — Највише живота код Срба у Угарској налази се у управи црквеној; јер православна црква беше кроз целу прву половину XIX столећа једина заштитница нај-драгоценијих народних права и слободе. Она не беше само верска и политичка установа већ прибираше расуте Србе између туђих народа у једну целину; она их одушевљаваше, загреваше и крепљаше. И кад год је на челу српске цркве у Аустрији стајао одушевљен родољуб, опажао се међу Србима живљи покрет за народна права и слободе.

Крајем XVIII и почетком XIX века, на челу

српске цркве у Аустрији истиче се карловачки митрополит *Стеван Стратимировић* (1790 — 1836), који беше образован човек. Старао се да очува углед цркве и права црквена и народна, да образује свештенике и да оснажи побожност у народу. Да би у томе што боље успео, основа уз помоћ других родољуба *Карловачку Гимназију* (1791), у којој и данас уче стотине српских синова; основао је *богословију* у Карловцима (1793). За богословију набави вредне професоре и установи благодејање за ученике богословије (1797).

Стратимировић је био велики родољуб, неуморан у раду; старао се да заштити српски народ од сваке неприлике. Пратио је сваки корак српских устаника у првом устанку, помагао их је саветом и давао помоћи, колико је год могао то учинити један обазрив родољуб, који је на високом положају у туђој царевини.

Други велики родољуб на челу српске цркве беше опет митрополит карловачки *Јосиф Рајачић* (дошао 1842), који је наставио рад Стратимировића. Он је набавио штампарију у Карловцима за штампање црквених књига, основао је фонд за свештенике своје епархије. Израдио је код цара да и иноверци могу прелазити у православље. Његов је рад још знаменитији године 1848, кад га је народ извикао за *патријарха*.

183. **Просвета**. — Ширење просвете и писмености код Срба у Аустрији наставило се и даље. Истина да су том ширењу стајале на пут зле политичке прилике, али је ипак било осетног напретка.

Бољитци, које је завео у основној настави *Тодор Јанковић Миријевски*, имали су јаког утицаја. Школа је напредовала и писменост се ширила у народу. Само се осећала велика оскудица у спремним учитељима. Да би се та потреба подмирила и оскудица уклонила отворена је *Учитељска школа у Сент-Андрији* (1812), у којој су се младићи спремали за учитеље. Ова је школа ускоро (1816) премештена у *Сомбор*, где је и данас.

Око учитељске школе прикупише се најбољи и најспремнији људи, који су желели спремом и знањем помоћи свом народу. (Јовановић, Јеврем Лазаревић, Мил. Видаковић, Мих. Владисављевић, Димит. Исајиловић и други). Поред Карловачке Гимназије, која се зваше „Источно Православна Гимназија Општине Карловачке," основа се и друга гимназија у Новом Саду (1810) трудом *Саве Вуковића од Беркасова*. Она је имала прво три разреда а доцније још виша три (1819). Била је уређена по угледу на Карловачку Гимназију.

За богословску спрему младића, који су желели ступити у свештенички чин, постојала је *Карловачка Богословија*, која у почетку не

имађаше сталнога уређења, већ се њено уређење често мењаше.

Она се при оснивању називаше „*Богословско Клерикално Училиште*". Доцније при свакој епископији отворена је по једна клерикална школа за клир. Тако су постојале клерикалне школе у *Пакрацу, Араду*, *Темишвару* и *Вршцу* (1822). Темишварска клерикална школа је после премештена у Вршац и спојена с Вршачком Клерикалном Школом.

Језик, којим се у овим школама предаваше ученицима, беше туђ и народу и ученицима. То беше мешавина од црквеног, руског и српског језика.

Кад Вук Караџић уведе у књижевност народни језик и заведе данашњи правопис, диже се против њега борба, која сметаше уласку народног језика у школе. Ово је сметало да се у народу рашири онолико писмености, колико се према броју школа могло раширити. Све школе православних Срба у Аустрији издржаване су прилозима грађана, појединих добротвора и родољуба, као и фондовима основаним за ту сврху.

184. **Борба за језик**. — Развијањем просвете међу Србима у Аустрији јавља се јача свест о народности и језику. Међутим тежња Маџара да у службеној употреби заведу свој језик изазва још јачи покрет међу Србима да очувају свој језик. У овој борби помогло је Србима много то, што српском језику беху прокрчили пут у књи-

жевности угледни књижевници као Доситеј, Видаковић, а особито Вук Караџић својом граматиком српскога језика, народним песмама и речником српскога језика. Стога се међу Србима јави отпор помађаривању и отпоче се жива борба, у којој су Срби највише муке видели око штампања и издавања књига. Да би и те сметње отклонили, склопи се у Пешти друштво, коме беше задатак да помаже и издаје дела писана српским језиком. Ово се друштво назва: Матица Српска (1823). Оснивање Матице знаменит је догађај међу Србима у Аустрији, јер их она прикупи да заједнички пораде на свом политичком и друштвеном развитку.

Утицај Матице брзо се осети. Она поче издавати Летопис Матице Српске (1825), поче прибирати и помагати младе писце. Исто тако прибра богатије родољубе, те се основаше фондови за школовање сиромашних ученика.

У овој борби поред Матице много помогоше Србима читаонице, које се свуда отворише. У овим се читаоницама састајаху једномишљеници, те се договараху, како да се бране од маџарског насиља.

Борба за језик по каткад је скретала с правога пута, али се брзо опет враћала на прави пут и одбијала туђе насртаје на српско име и језик. Што је притисак од стране Мађара био јачи, то је отпор све више растао; а кад пожунски сабор (од 1847) донесе закон, да је

мађарски језик званичан језик, да чиновници неће никакав акт примити ако није написан мађарским језиком, то и Срби и Хрвати усташе против те неправедне одлуке. Маџари почеше претити да ће употребити силу. Запетост и огорчење све је више расло докле најпосле 1848 године не пређе у крваву борбу.

XII

Срби у Босни и Херцеговини од 1791—1850 г.

185. Стање Срба у Херцег-Босни. — После мира у Свиштову (1791) стање Срба у Босни остаде и даље, као што је било пре рата. Господари осташе Турци, а главни управник целога пашалука Херцег-Босне беше *везир* (паша учтуглија, паша од три репа), који је у пашалуку био преставник султанов и управљао у име његово. Он је становао у Травнику, а у грађанској управи пашалука помагаху му помоћници, који се зваху *риџали* (великаши).

После ових великаша долази тридесет и шест капетана (у толико срезова). Они распоређују данак и друге намете на становништво својих области. Они су наследни. У време рата воде војску свога краја на војну.

Становништво је подељено на три вере: мусломане, православне и римокатолике. Присталице све три вере говоре српским језиком и једнога су порекла.

У почетку XIX столећа још је била јака неједнакост између Срба мусломана и хришћана. Истина султани нису бранили да хришћани врше своје верске обреде, али су им много пакостили поједини осиони мусломани. Па ипак су имали и православни и католици особитих верских права и повластица потврђених султановим ферманом. Православни су имали своју црквену самоуправу и свога митрополита, кога је бирао народ а посвећивао цариградски патријарх. Он је седео у Сарајеву. Осим митрополита имали су још две владике, једнога у *Зворнику* а другога у *Мостару*. Католици су имали свога бискупа (владику), који је седео у *Фојници*, и фрањишканце, који су служили по парохијама.

Мусломани беху господари целога пашалука, а хришћани „раја“. Услед стеге и турскога насиља по Херцег-Босни између обе хришћанске цркве осећала се прилична блискост. Католици су у верским обредима налик на православне више него игде на другом месту. Они су постили исте постове, које и православни, и по српском народном обичају све породице имале су славу.

Срби мусломани примивши Ислам задржаше свој матерњи (српски) језик и многе обичаје својих предака. Они с хришћанима имађаху календар хришћански. Многе породице мусломанске сачувале су старе свеце својих предака

и празнују светог Илију и Ђурђев-дан. Многи задржаше и своја стара презимена, као Бабићи, Љубовићи, Филиповићи, Кулиновићи, Соколовићи, Ђурђевићи, и т. д. Доцније и турска презимена удешаваху према српским као Беширевићи, Сулејманпашићи, Ризванбеговићи, Рецеппашићи, Булбуловићи, и т. д.

Данци, што их подносише Срби у босанском пашалуку беху они исти, које подношаху и остали Срби у турској царевини у току XVIII столећа. Плаћали су *харач*, али Срби мусломани нису га плаћали, већ су били дужни у свако доба поћи на војну о свом трошку кад царевина позове. Харач је укинут 1849 а заменила га је „аскерија“ (војница). И Срби мусломани и хришћани плаћали су *„царску мирију“* (вергија, порез на имање). Осим тога Срби хришћани давали су својим спахијама *десетак* од својих производа и *главницу*. У време каквога рата народ је плаћао *коморију*, затим *траварину* и *жировнину*, *качарину* (на пиће, вино и ракију), владикама народ је давао *димницу* а свештеницима *бир*.

Од свију терета Србима најтеже беше *беглучење*, а то је што је народ морао својим беговима (спахијама) радити недељно два дана, било при жетви, косидби или другом којем послу.

Осим ових данака било је и других нередовних, који су при разним приликама давали беговима (нпр. *свадбарина*, *чизмарина*, и т. д.).

Доласком Тахир паше укинуто је беглучење и десетак, а место тога „кмети“ (људи који живе на земљи бегова) морали су давати своме бегу *трећину* (третину) од жита, баште и дувана а од сена половину.

Суд. Правду је делио кадија и брзо и правично. Доцније је мито имало утицаја на суд особито у време немира и буна. Ко није био задовољан кадијином пресудом могао се жалити *великом кадији* (мола-ефендији) у Сарајеву, који је ту делио правду у име цариградскога поглавара ислама.

Кривце и *злочинце* бацали су у тавнице, у којима је влажно дно.

Полицијску власт имали су раније *капетани* а доцније су их заменили *муселими.*

Цео пашалук био је раније подељен на *санџаке*, санџаци на *кадилуке*. Доцније (1833) босански пашалук подели се на босански и херцеговачки пашалук а ови се дељаху на нахије; нахије су се делиле на *џемате* (села или општине), а џемати су састављани из *махала*. Сваки џемат има свога имама (арап. реч, свештеник једне џамије). *Села* код Срба православних и католика имају своје кнезове (сеоски кнез) а код мусломана пак кнезове, који се зваху *муктари* (у Херцеговини се зваху *главари*). Они су преставници народа, њих бираше село већином гласова обично од богатих, угледних и задружних кућа. По варошима имају своје

махалбаше. И цркве и школе имале су под Турцима доста пространу самоуправу. Сеоски кнезови били су преставници и заштитници села пред турским властима. Они су разрезивали харач на своје сељане, и старали се с одабраним људима о црквама (где их је било) и школама.

186. Доба буна. — У почетку XIX столећа у турској држави беше много нереда. Поред других буна и одметања паша Турцима је много сметао српски устанак, рат с Русима (1806—1811) и грчки устанак (1821). За време првога српскога устанка Карађорђе је у два маха покушао да ослободи Босну (1807 и 1809 године). Многи Срби православни пристали су уз устанак, али без успеха. Године 1809 као одјек Карађорђевог покушаја јави се у Крајини *Маршићска буна*, али је одмах угушена.

Услед насиља, која су чинили неки бегови, многи су се људи одметали у хајдуке, те је вазда било хајдука у босанско-херцеговачким планинама. У том погледу нарочито се одликовала *Романија*, која нигда није била без хајдука.

Цариградски султани покушају да поправе зло стање своје државе и да јаничаре замене новом војском (низамом). Јаничари дознаду за то, дигну буну и збаце султана (Селима III). Његов посао настави султан Махмуд II и после припреме од дванаест година успе да уни-

шти јаничаре (1826) и да заведе војску као што је у Европи. Како Херцег-Босна још од освојења беше засебан пашалук то у њој аге и бегови задржаше свој углед и госпоштину од старине. Пошто они беху потомци старе српске властеле, то су од ње наследили и добре и рђаве стране. Они су сачували врлину витештва, али су били силни и самовољни. Ма да су султане добро служили и пролили море своје и туђе крви за турске султане опет им се нигда не хтедоше сасвим покорити нити их у свему слушати. Намесници, што их је султан слао да управљају Херцег-Босном, не беху кадри да их силом покоре и нагнају на послушност султану.

Стога је врло често било јаких сукоба између моћне властеле босанско-херцеговачке и султанових намесника (везира). Ти сукоби постајаху све чешћи прве половине XIX столећа,

187. **Дадићева буна.** — Тако у време првог српског устанка побуне се Мостарци, на челу којих стајаше кућа *Дадића*. Уз Мостарце пристаде готово цела Херцеговина. Намесници везири босански, по заповести из Цариграда, трудише се од сваке руке да угуше тежње Херцеговаца, те слаху војску против Мостара и Дадића. Овај покрет угушен је кад дође на Босну за везира *Деренделија*.

Кад султан Махмуд II хтеде завести „новачења“ (референе у војсци), хтеде то исто уве-

сти и у Херцег-Босну. Силне аге и бегови, знајући да се тиме иде против њихових старих властеоских права, одбише сваки покушај промена. Султан, љут на Босну, поче тражити подесног пашу, који ће саломити моћ босанске властеле и намери се на строга *Џелалудин-пашу*, који како дође у Босну заведе строг ред и издаде оштре заповести. Поче најстрашнијим казнама укроћивати силне аге и бегове. Многе казни смрћу, друге отера у прогонство а треће баци у тамницу. У Босни и Херцеговини све претрну од овога страшног намесника султанова. Али он ускоро (1820) погибе у рату с Црногорцима, те босански оџаковићи осташе опет по старом.

После Џелалудина султан посла (1827) у Босну за везира *Абдурахман-пашу*, који дотле беше у Београду. Овај чим уђе у Босну домами неколико сарајевских првака, погуби и главе им у Цариград пошље, а сам дође у Сарајево и почне сечом првака (капетана и бегова) заводити нов ред. Пошто погуби преко 300 оџаковића настаде, да остале аге и бегове сатре глобама, али га спречи рат, који настаде између Русије и Турске, јер мораде купити војску да иде на војну. Војска се побуни и везир мораде ићи из Босне.

188. Хусејинова буна. — По одласку овога везира диже устанак (1832) у Босни против султана *Хусејин капетан Градашчевић*, назван

„Змајем од Босне“ (родом из Градачца у Посавини). Уз њега пристану многе аге и бегови, прогласе га за босанскога везира а он се сам потписиваше „витез и предводитељ целе босанске војске“. Хусејин беше у договору с пашом од Скадра *Мустафом Бушатлијом*, који одметну Арбанију од султана. Хусејин пође с босанском војском (52000) и дође Пећи. Кад су се примицали Косову ови Срби musломани певаху:

Ми идемо на Косово равно,
Гдје нам стари славу изгубише
Стару славу прађедовску.
И ми ћемо на пољу Косову
Ил' изгубит вјеру и јунаштво,
Или ћемо, ако Алах даде,
Душманина свога победити
И у Босну вратити се славно.

Код Сазлије сукоби се Хусејин са султановим везиром и победи га. Везир је познавао чудновату ћуд босанских бегова и капетана, па прибегне лукавству да завади саме бегове. Он поручи беговима: како их није стид да се покоравају једном Хусејину, чији предци нису славни, а једноме од њих (Тузла-капетану) понуди на Босни везирство. Босанци се преваре и почну сумњати један на другог, те се почеше враћати кућама. Најпосле се врати и Хусејин. Сад се велики везир упути на скадарскога пашу а на Хусејина пошље *Махмуд Хамди-пашу* (зва-

ног Кара-Махмуда). После мањих сукоба дошло је до главне битке (код Пала, на југоистоку од Сарајева). У најжешћем окршају, где се Хусејин борио као див, дођу у помоћ Кара-Махмуду *Али-ага Ризванбеговић* и *Смаил-ага Ченгић* с Херцеговцима. „Витез босански" нађе се тада у великој невољи. Пошто падоше под њим четири коња у љутом боју, мораде узмаћи, а затим оставити своју отаџбину и побећи у Славонију. После одласка Хусејинова устанак Срба мусломана угушен је. Кара-Махмуд постаде везиром у Босни. Да награди Али-агу Ризванбеговића султан оцепи од Босне Херцеговину и постави га за пашу. Тако се босански пашалук подели на двоје и Херцеговина постаде независна од Босне. Њом управљаше Али-паша Ризванбеговић пуних осамнаест година правично и човечно према Србима све три вере.

189. Нове промене у Босни. — После устанка Хусејинова било је још неколико мањих буна, али је султану пошло за руком да сломије понос и углед босанске властеле. Многи бише погубљени, а многи прогнани. *Веџи-паша* (1836) уклони све капетане а на њихова места постави муселиме, који ће вршити полицијску власт. Место старих алајбегова, зајима и спахија, који су четири стотине година лили крв за стамболске султане постадоше *мири-алаји* (пуковници).

Против ових новина побунише се Крајишници (1837) али их везир умири.

Султан Махмуд умре у Цариграду (1839) а његов син поче радити као и отац му. Он је желео добра и мусломанима и хришћанима, те прогласи у царској палати (Ђулхани) нове уредбе, којима огласи да нема више „раје“, већ да су сви његови народи, ма које вере били, једнаки; да се ујемчава сигурност живота, имања и образа свакога поданика султановог; да се из свију крајева узимају војници према броју становништва који ће служити извесан рок у војсци па се враћати натраг кућама својим; да сваки према богаству и приходима плаћа цару царево.

Ове уредбе назване су „*тензимати хајрије*“ (добре уредбе) или просто „*тензимат*“.

Ни у Босни ни у турском царству не беше човека, који би могао ове наредбе увести у живот. Шта више у Босни одмах по прогласу диже се буна, која је трајала више година час у једном час у другом крају. Најпосле дође строги *Тахир-паша* за везира у Босну, да уведе „тензимат“. Он укиде (1849) беглук и заведе да се према земљишту и другим приликама даје трећина, половина и десетина од плодова, а порез да даје сваки. Сарајлије дигну буну, а за њима и Крајина под *Алијом Кедићем* и *Ибрахимом Капићем*. Тахир угуши сарајевску буну и пође на Крајишнике али му се војска разболи од куге. И сам Тахир умре (1850), а место њега дође против Крајишника *Омер-*

паша (потурчени Михаило Латас) с војском, па пошто потуче војску босанску код Подновља и Јајца, разагна највиђеније аге и бегове, многе преваром домами, а неке побаца у тавницу и тако угуши буну. Новац и драгоцености одузме и стрпа у свој џеп. У Херцеговину пошље свога помоћника, Пољака *Скендер-бега* (грофа Илинског), те преваром домами Али-пашу Ризванбеговића, те га опљачка и засужњи. Тако Херцеговина изгуби своју самосталност.

Чим Омер-паша угуши буну почне заводити „тензимат". Одузе спахијама спахилуке и право да купе десетину и порез, већ то међу Хришћанима од сада по списку скупљаху попови и кнезови, па предаваху нахијском муселиму уз писмени тевтер, а муселим им издаваху на то признаницу (тахвил). Од мусломана на исти начин купили су старешине њихове.

190. **Школе и ширење просвете.** — Крајем XVIII и почетком XIX столећа у Босни и Херцеговини просвета је стајала на врло ниском ступњу код Срба све три вере. Међу мусломане не беше продрла источњачка ученост, а православни и католици као „раја" не имађаху срестава за подизање и издржавање школа. Писменост се ширила нешто из манастира католичких и православних. И једни и други у домаћој употреби служаху се *ћирилицом*, коју данас неки називају „босанчицом". Њом се врло често служаху у преписци бези и капетани. Ни

једнога писменога бега не беше, који не знађаше писати босанском ћирилицом. У званичној преписци са цариградском патријаршијом босански митрополити (Грци) служаху се грчким језиком и писмом, а бискупи босански у преписци с Римом латинским.

Знање, што га даваху манастири, беше незнатно и слабо, али поред манастира постојала је међу православнима по која школа, као у Сарајеву, Мостару, Чајничу, Приједору, Тузли и још неким местима, а за католике беше школа у манастиру Фојници, Крешеву и Сутјесци.

Нешто јачи покрет на просвети опажа се око четрдесетих година а нарочито после Омер-пашина времена (1851). У то доба опажа се јача образованост међу католичким свештеницима, па отуда и јаче ширење писмености у народ Католички свештеници у то доба образоваху се на страни о трошку Рима или цара аустријскога, те они подигоше школе (1848) у Лијевну, у Травнику, Варцару, Јајцу, у Толиси и још неким местима. У свима овима школама бесплатно предаваху фратори (фрањевци).

Књиге за ове школе штампане су *латинским словима* (латиницом), те се тако међу Србе у Босни поче све више увлачити латинско писмо, које потискиваше босанску ћирилицу.

После 1850 године и међу православнима опажа се жив покрет на отварању школа. Они почеше свуда по варошима и многим селима

подизати школе и слати децу да се уче писмености. Учитељи у овим школама беху спремнији за свој позив него они међу католицима, те им је после 1851 године и успех био бољи.

Срби musломани имађаху и по већим варошима и селима својих школа већих и мањих. У већим (медресама) поред других споредних знања нарочита се обраћала пажња вери пророковој, у мањим (мејтефима) учило се читање и писање. Школу су посећивала мушка и женска деца. Учитељи у овим школама биле су хоџе. Богатији мусломани често су слали своје синове у Цариград на науке, те су покаткад захватали по нешто с извора источњачке науке.

У својим кућама аге и бегови учаху своје синове и кћери старом писму ћирилском (босанчици) те је и данас многи знају.

191. **Привреда и трговина.** — Већи део земље у Босни покривен је шумом (растовом, буковом, јеловом, боровом и т. д.) и она чини велико богаство ове српске области. Поред тога земља за обраду даје богату жетву. Воће је такође разноврсно. Херцеговина пак већином је крш, али захваљујући топлој клими, земља, што је има за обраду, даје богату жетву и награђује труд земљораднику. Обе области богате су стоком, али се опет за време турске управе није могла развити ни пољска привреда ни индустрија ни трговина. Развитку пољске привреде сметаше како незгодан начин поделе земље из-

међу (раје кмета) и власника (спахија), тако и непрестане буне у првој половини XIX столећа.

Земљорадња беше на врло ниском ступњу, јер земљорадник не имађаше своје земље, већ рађаше туђу (спахиску). Део својих производа даваше спахијама у житу или расипаше своју снагу радећи спахијама (беглучење).

Сточарство такође не беше развијено ма да земља имађаше све услове за то. Говеда, што се гаје по овим областима беху ситна, исто тако и коњи. Осим тога било је у Босни доста оваца и свиња, јер је било доста пасишта, испуста и жироро̂дне горе.

Од *руда* копано је и топљено само гвожђе (особито код Крешева и Фојнице), које је било познато код нас, у Србији, под именом „босанско гвожђе". Рад око копања и топљења гвожђа био је прост и невешт. Код Доње Тузле постојале су радионице, у којима је кувана слана вода те се добијала *со*.

Занати су по градовима били доста развијени. Рађени су по угледу на источне занате. Они би се могли поделити на групе и то прерада гвожђа, прерада коже и израда ткива. Знаменити занати у Босни и Херцеговини беху ковачки, казански (котлари), кујунџиски (особито у Сарајеву и Лијевну), ћебеџиски, седларски (правили су богата турска седла), чизмарски и папуџиски. Добро, лепо и врло кићено оружје много се израђивало у Босни за турске

управе прве половине XIX столећа. Биле су чувене *фојничке пушке*, *фочански ножи* (јатагани) и *сабље*.

Поред свеколиког слабог напретка у земљорадњи, сточарству и индустрији, трговина је била доста жива. Средиште трговине било је Сарајево, које је везивало исток и запад. Ту се стицала купља (еспап) из Трста, Беча, Пеште; затим из Цариграда, Солуна и других градова турске царевине. Поред Сарајева знатна беху и ова трговачка места: Бањалука, Травник, Лијевно, Мостар, Фоча, Нови-Пазар, Тузла и т.д. У Босну се уносила со, кава, памук, зејтин, чоха, а извозила се: стока (овце, козе, волови, коњи, свиње), жито, кожа, вуна, восак, лој, катран, суве шљиве, оружје и друго.

ПРЕГЛЕД СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ
од 1839—1878 године.

I

Србија.

Прва влада кнеза Михаила.
(од 1840—1842).

192. Кнез Милан и ступање Михаилово на престо. — Кад кнез Милош напусти врховну власт и остави Србију, онда кнежевски престо припадаше његовом старијем сину *Милану*, који је проглашен за кнеза под именом *Обреновића II.* Али како је Милан био болан на самрти, то му не хтедоше рећи да је постао кнезом, већ се образује *намесништво кнежевог достојанства* (Аврам Петронијевић, Тома Вучић-Перишић и Јован Обреновић), које ће управљати државним пословима место кнеза. Кнез Милан умре 26-ог дана по одласку кнеза Милоша и незнајући да је постао кнез, а намесници задржаше кнежевску власт и после смрти његове.

Сад међу намесницима заметне се распра ко ће бити кнез у Србији. По одлукама народне

скупштине (од год 1817 и 1827), по берату (1830) и по уставу (1838) кнежевски престо требаше да наследи млађи син Милошев *Михаило*, али се нађе великаша, који хтедоше изменити те одредбе и изабрати кога другог за кнеза. Томе се многи успротиве и настану да престо у Србији не буде изборан. Савет се обрати кнезу Милошу да пусти младога Михаила, који бй проглашен за кнеза Србије под именом *Обреновић III*. Милош једва пристаде пустити сина од себе.

Међутим у земљи стање беше ровито и Порта покуша да сужи она права, која су Срби крвљу стекли, и око којих су толико муке виделн, док их је Порта потврдила. Како је међу Србима владала неслога Порта се користи, те кнеза Михаила потврди не као *наследног већ као изборнога кнеза*.

Кад султан посла ферман Михаилу на кнежевско достојанство, он из Влашке с мајком и великом пратњом оде у Цариград, да изађе пред султана. Султан лепо прими младога кнеза са свима почастима, али му наметне два тајна саветника (Вучића и Петронијевића), које ће слушати у свима државним пословима. О наименовању ова два саветника Порта ништа не спомену кнезу, док се бавио у Цариграду, већ му то каза портин изасланик, кад је стигао на границу Србије (26 фебруара) код Алексинца.

Из Алексинца кнез стигне у Београд (2 марта 1840 год.).

Кнез не могаше пристати да слуша поменуте саветнике, те се изродише немири у Србији, који потресаше прву владавину кнеза Михаила. Услед тога тајни саветници дизаху тужбе на кнеза Михаила Порти и даваху маха да се Турска меша у унутрашње послове Србије противно стеченим правима српскога народа. Овим је Турска ишла на то да укине она права, која су Срби извојевали. Осим тога одмах по доласку младога кнеза Михаила премештена је престоница из Крагујевца у Београд, на домашај Турцима да се још више мешају у унутрашње српске ствари.

Кнез и ако је био млад (било му је тек 17 година) науми свима силама бранити права српскога народа и очувати их неповређена, те се тако заметне велики раздор између чланова кнежеве владе и неких старешина. Вучић и Аврам не хтедоше више с кнезом радити, већ оду у београдску тврђаву Турцима под заштиту. Раздор се још јаче распали и пренесе у народ, те се ускоро јави покрет у Колубари (18 априла 1840), који је ишао на то, да помогне кнезу против његових противника. Прваци ове буне тражише: да се столица Србије премести у Крагујевац, и казне они, који раздор изазивају.

Кнез пристаде на то и после неколико дана пресели се у Крагујевац, а многи великаши

оставише кнеза и одоше код Вучића и Аврама у град под заштиту Турцима. Они се назову „уставобранитељима“, тобож браниоци турскога устава. Из града напишу тужбу султану, те Порта одреди нарочитог изасланика да извиди целу ову распру. Изасланик дође, али поред све мудрости своје не могаше измирити великаше с кнезом, већ по наредби из Цариграда све знатније великаше поведе собом, а мање остави у Видину.

Посредовањем Русије распра се за време смири и кнез помилова све бегунце. Они дођу у Србију, и, тобож, поклоне се кнезу. Они, који беху оскудни, добише и службе државне. Кнез је нудио Аврама и саветнике, који су били с њим, да се приме службе, али они одбише.

Влада кнеза Михаила није била онако оштра, као што је била Милошева, и великаши нису имали узрока викати на кнеза и његову владу. Али Турска се користи себичношћу великаша и кнежевом младошћу да поврати своја права и одузме од Срба оно, што им је раније морала дати. Мржња Турака на кнеза постаде још већа, кад се јави покрет међу Србима у Старој Србији и Босни да се ослободе Турака, те све наде полагаху на младога кнеза. Турци једва чекаху какву нову буну па или да нагнају кнеза на оно, што користи Турцима или да га оборе с престола. Великаши, противни кнезу, иђаху на руку Турцима. Ову жељу Турака и

себичних великаша помагала је и Аустрија, особито преко свога генерала (Хауера).

193. Вучићева буна (1842). — Незадовољни великаши спреме буну против кнеза обећавајући да ће се и порез смањити. Вучић пређе у Аустрију, сиђе Дунавом до Ковина, па из Аустрије пређе у Смедерево Турцима, одатле оде у Крагујевац (крајем августа 1842), прикупивши уза се што је могао више људи. У Крагујевцу придобије и неке официре, узме топове па изађе на *Метино брдо* (јужно од Крагујевца). Народу је говорио да ће се смањити данак, али да то не дају министри, које је кнез поставио, већ да треба збацити те министре. Народ верујући све „господар Вучићу" пристане листом уз њега.

Како чује кнез да је Вучић побунио народ одмах се крене с нешто војске Крагујевцу. Уз пут му се придружи доста људи (око 10.000). Кад стигне близу Крагујевца (на Дивље поље северно од Крагујевца), народ око кнеза навали да се пошље депутација Вучићу, да га питају зашто се буни. Вучић дочека ласкаво депутацију и рече им: како он није устао против кнеза, кнез може по њему као по земљи газити, али је рад само да га ослободи од „недостојних" министара. Кнез пристаде саслушати шта тражи Вучић, а он тражаше: да се уклоне министри и Јеврем Обреновић; да се дâ служба онима, који су пре годину дана одступили, и

да спусти порез на „дукат и цванцик“. Кнезу се чињаше да би понизио своје достојанство, ако би пристао на ово, што Вучић тражи. Он се надао да ће с војском и народом победити Вучића и његове присталице, али се преварио, јер не познаваше свој народ, који се не хте борити против човека, „који није (ко бајаги) устао против кнеза, већ против министара и великог пореза“.

Чим Вучић опали из топова, те ђулад прозврјаше изнад глава а једно ђуле разнесе једног човека, народ се разбеже и остави кнеза.

После мањих сукоба на Чумићу и Жабарима кнез стигне у Топчидер, па не желећи да пролива крв браће своје и да изазива крвав грађански рат, остави Србију (22 августа 1842 год.) и пређе у Земун.

Вучић стигне на Врачар, назове се: „народни предводитељ“ и заузме са својим пријатељима државну власт. Турци радосни, што уклонише из Србије кнеза, у коме назираху великога противника, груваху из топова с београдскога града, а Аустрија се смејала у потаји што јој тако лако пође за руком да омете снажење и напредак Србије.

Кад је кнез Михаило оставио Србију понео је собом уверење: *да ће доћи време када ће се уклонити све сметње, кад ће га народ опет позвати на престо Србије.*

194. **Напредак Србије за прве владе кнеза Михаила.** — Поред свих раздора за кратке прве владе кнеза Михаила Србија је учинила знатан напредак. За његове владе ударен је основ многим установама, које су доцније Србији доста добра донеле.

Тако је за време прве владе кнеза Михаила уређено питање о општинским кошевима, о горосечи, о лову рибе и дивљачи. Приход од жира је одузет од општина и додат државној благајници. Уређена је тарифа за новац турски и европски. Осим тога издате су уредбе санитетско-полициске за карантине и допуњене уредбе о калемљењу богиња, које сатираху народ. Између осталих корисних уредаба, које су се јавиле за прве владе кнеза Михаила, знатне су уредбе о поправци свештеничкога стања у Србији и уређењу парохија. Исто тако уредба о постављању чиновника и о њиховим платама.

У овом времену било је напретка и у просвети. Тада је основано Друштво Српске Словесности (доцније названо: Српско Учено Друштво), коме је најглавнији задатак био да шири науку на српском језику, и да ради на проучавању српскога језика. Основан је „народни школски фонд“ (1841), коме је био задатак да из годишњега прихода подмирује све потребе школâ и народне просвете. По жељи кнежевој он је требао да буде неприкосновен и да се

никада ни на што друго не сме употребити већ само на ширење просвете и помоћ школа.

Кнежева је жеља била да овај фонд толико ојача, да се и у најзабаченијим крајевима Србије просвета шири и да се у сваком већем селу заведе школа. Али због преврата то је остало само жеља. Кнез је издао и заповест да се сиромашним ученицима дају лекови о државном трошку.

Београд, откад постаде српском престоницом, такође је напредовао. Добио је свој *варошки суд* (10 октобра 1841) и своју варошку управу под именом „Управа вароши Београда“ (20 децебра 1841).

Кнез Михаило био је штедљив и кад је оставио Србију оставио је и пуне касе државнога новца. Државна благајница имала је онда 609.000 дуката готова новца (7,308.000 динара).

Кнез Александар Карађорђевић.

(1842—1858).

195. Избор Александров. — Чим је Вучић као „предводитељ народа“ дошао на Врачар с побуњеним народом, страни конзули изјавише да су противни буни, која гони кнеза да напусти земљу. Вођа побуњеника одговори, да се они нису дигли на кнеза већ на његове министре, чак је послата и депутација да, тобож, моли кнеза да се врати у Србију, али кад се

он нехтеде вратити побуњеници саставе „привремену владу“. Вучић одмах позове народ на скупштину да изабере новога кнеза. Кад је све било спремљено, кад се скупштина састала (2 септембра 1842), изађе Вучић с пашом београдским и ефендијом (портиним изаслаником) пред скупштину. Под утицајем бунтовних вођа и њихових противника изаберу за кнеза *Александра*, сина Карађорђева. Како се Русија противила избору Александровом, то се понови избор. Утицај Порте, помогнут западним силама, које жељаху истиснути руски утицај с Балкана, осећаше се врло јако у Београду. Порту помагаху бунтовни великаши и Александар поново би изабран. Порта је признала избор кнеза, али га не хтеде признати за наследнога кнеза, као што је била признала Милоша.

196. Стање у земљи и нови метежи. — И ако је изабран нов кнез, опет се не могаше брзо вратити редовно стање у земљи. Људи, који узеше управу земље у руке, имадоше доста муке да сузбију покушаје, који идоше на то, да оборе нову владу и да поврате на престо или кнеза Милоша или кнеза Михаила. Кад се вратише чиновници, који беху прешли у Аустрију с кнезом Михаилом, почну спремати с другим присталицама Обреновића, да оборе новога кнеза. У ту припрему увуку и *Цветка Рајовића* (бившег министра унутрашњих дела раније владе). Али та се спрема открије, заве-

реннке похватају, осуде и пошљу у *Гургусовачку Кулу*, где су тамновали и на муке метани. Неки тамо и помру. Овај покушај назван је „*Рајовића-буном*“ (била је јануара 1844).

Док су хватани завереници из Рајовића буне неки Срби пребегну у Аустрију, међу њима и неки *Стојан Јовановић*, који је тек био свршио науке на страни. Они добију од кнеза Милоша пара, купе себи коње и коњичко („катанско“) одело па отуда упадну у Србију код Кленка, дођу у Шабац, убију начелника и његова помоћника (22 септембра 1844) и пођу дизати народ. Вучић доби неограничену власт да ову буну угуши и он позва људе из београдског, крагујевачког и рудничког округа. Прота Матеја Ненадовић скупи Колубарце, изађе на сусрет „катанима“, ухвати бусије и побије се с њима. Стојан погибе у првој ватри. Остали се разбегну. Тако су „катане“ сатрвене а Вучић тек беше стигао у *Палеж* (Обреновац). Одатле Вучић оде у Шабац где катанске присталице казни вргнувши неке на точак а неке на мацке. Овај метеж прозват је „*Катанском буном*“. После ових буна странка Обреновића поче се мирити с новим стањем у земљи. У народу настаде мир, сваки поче радити свој посао и земља поче напредовати.

197. Маџарска буна (1848) и учешће Србије. — У целој Европи 1848 године јави се жив покрет противу назадних влада. Тај покрет крену

из мртвала све народе у аустријском царству. Побуне се и Маџари и тражише да се одвоје од аустријске државе, па да створе засебну државу. Исто тако устану Срби и Хрвати желећи да се одвоје од Маџара, који су их одавно кињили и мучили. Хрвати изабраше себи за старешину *Јосифа Јелачића*, а Срби изберу за патријарха карловачкога митрополита *Јосифа Рајачића* а *Стевана Шупљикца* за војводу Бачке, Баната и Срема. Маџари послаше војску против Срба и Хрвата и они почеше палити српска села и убијати људе. Срби не могоше одбити већу маџарску војску, те им дођоше многи Срби из Србије, као добровољци, у помоћ. Али то беше мала помоћ, те Срби замоле кнеза Александра да пошље још помоћи. Како тада заузимаху најглавнија места у државној служби Срби, који дођоше из Аустрије, и држећи у својим рукама штампу, наваљиваху на кнеза и владу да помогне покрет српски преко Саве. Томе беше противан Вучић, али кнез под утицајем поменутих Срба и штампе пристане и пошље им помоћи. На челу војске, која пође беше саветник *Стеван Книћанин*, кога кнез постави за војводу. Срби су се храбро борили против Маџара, а најглавнија је битка била код *Сентомаша* (Србобрана), где су Срби из Војводине са Србима из Србије јуначки победили Маџаре.

Али цела ова борба Срба из Војводине

против Маџара беше узалудна, јер им у самом почетку војевања умре војвода Стеван Шупљикац а аустриски цар не хтеде им дати другог војводу. Срби су помагали Аустрију да се спасе од Маџара, али за то нису ништа добили. Цар је их дао опет Маџарима, који им и данас владају. Србија сама од ове борбе није ништа добила, већ је пропустила један згодан тренутак за ослобођење Срба испод турскога јарма.

198. **Туђ утицај у Србији и нови покрети.** — Док је владао мир и док је народ користећи се миром напредовао, дотле се све јаче утврђивао туђ утицај у Србији. Аустрија својим утицајем овлада на двору и у управи земаљској, а њен конзул у Београду рађаше све на штету Србије и српских поданика. Кнез изгуби веру у Вучића па се окружи људима који су из Аустрије дошли у Србију ради службе. Утицај Аустрије толико је ухватио маха да су се с више страна чуле тужбе како где год Србин има парницу с аустријским подаником, мора је изгубити. Исто тако зацарио се и турски утицај. Турци су се држали као прави господари, издавали су многе заповести и радили су тако, као да Србија нема самосталну унутрашњу управу.

Великаши су се гложили међу собом и с кнезом поткопавајући престо владаоцу и сејући раздор у народ. Они су се клањали пред пашама и конзулима. Сплетке и утицај странаца

решавали су ко ће какво место, унапређење и одликовање добити. Ту се мало гледало на корист народа и спрему људи. Ово улагивање пред Аустријом и Турском, пред пашама и конзулима, које је вређало понос народа српског, није потицало из политичке слабости српске државе или из каквих државних разлога, већ просто стога, што је тај ропски дух пренесен у нашу „вишу класу“. У држави су истакнуте биле само користи чиновништва (бирократије), тежње народа биле су забачене а мисао о ослобођењу остале браће напуштена. Тежило се, да се сачува само оно, што се стекло раније. Живот српске кнежевине беше ударио уским колосеком местних рачуна и отуђи од себе остале делове српскога народа.

Покрет од 1848 године у Европи, и покрет Срба у Аустрији изазвао је и покрет духова у Србији. Тај покрет био је силан стога, што је мртвило било достигло свој врхунац.

Први крепак покрет јави се из средине српске омладине, која се диже против тога, што Србија нема ни унутрашње ни спољашње слободе, што се унутра раширио утицај Турске и Аустрије и што Србија нема никакога угледа на страни. Омладина је тражила ослобођење од спољних непријатеља и слободу унутра; тражила је да се не клања пред туђим утицајем:

Нек знаде душман свак'
Да с' не клања Срб' јунак.

Други покрет, који није био тако одлучан и идеалан као омладински, био је покре народа. Влада, која је постала 1842 године, није тражила ослонца у народу и народној скупштини, већ се ослањала на туђе дворове а особито на Аустрију. Народ је ћутао, али је то ћутање било изјава против владе од 1842 године. Покрет народа против рада владе најбоље се огледа на Петровској скупштини у Крагујевцу (29 јуна 1848), која се једва састаде после толико година. Народ је на Петровској скупштини молио кнеза да суђење буде правичније и брже; да се сазива редовна скупштина сваке године, а велика сваке треће; да се странци удале из службе а да се други не примају; да се чиновницима и свештеницима забрани трговати; да им се данак олакша, да је штампа слободна; да се отворе стручне школе и да се заведе слободно предавање науке. Осим тога била је општа повика на себичност и поквареност чиновништва.

Значајно је да великашка влада беше сатрла осећаје родољубља и на Петровској скупштини не чу се ниједан глас из народа, који би се дигао за ослобођење српскога народа од Турака.

Омладински и народни покрет стопише се уједно, и негодовање народа у толико јаче поче избијати на површину, у колико је туђински утицај хватао више корена у влади и на пре-

столу. Ово негодовање ломљаше великашку владу и поткопаваше престо кнезу.

199. Србија и кримски рат (од 1853—1855). — Ускоро по мађарској буни зарати Русија с Турском. Овај рат, назван кримским, имао је још већега значаја за Србију од револуције 1848 године, јер Русија беше са̂ма, а Турску помагаху велике силе европске. Србија, зависна од Турске, под заштитом Русије и под силним утицајем Аустрије, била је у врло незгодном положају. Питало се хоће ли прићи Турској или Русији. У том несрећном положају било би јој најбоље да буде неутрална, али је руски цар (Никола) желео да привуче Србију на своју страну и да преко ње дигне на буну све хришћане на Балканском Полуострву, а западне силе хтеле су спречити Србију да ради у корист Русије. Тада Енглеска издради те султан једним ферманом понова потврди стечена права Србије а Аустрија утицаше на кнеза Александра те пристаде на ферман, који је издан утицајем западних сила, и тако се одвоји Србија од Русије. Она остаде неутрална за све време кримскога рата.

На париском конгресу (фебруара 1856) нису проширене границе Србије, али је престала заштита Русије и Србија је дошла под заједничку заштиту великих сила и ушла је у ред међународних држава. Од сада у њу ничија војска није смела ући, нити је могла која др-

жава да је заузме без договора с великим силама. Тако је Србија овом приликом срећно прошла кроз све вртлоге, које је створио Европи кримски рат. Раније, док се Србија предомишљала на коју ће страну, Аустрија је претила да ће је заузети, чак је и војску спремила, али јој је на то српска влада одговорила наоружањем народа и спремом за рат. Тако се поче колебати расположење Аустрије према Србији и кнезу, па се то наставило и после париског мира. Србија је својим неутралним држањем највише добила, али је сâм кнез Александар највише изгубио. Политиком, која је у Србији вођена у време кримске војне, нико није био задовољан. Њом су биле незадовољне обе странке у Србији (она, што је била уз Русију, и она, што је била наклоњена западу); Аустрија је била љута због отпора владе српске; Русија није могла никако да опрости кнезу његово понашање за време ове војне; западне силе биле су равнодушне према кнезу, а пред сам пад Порта отказа кнезу своју потпору. У таким политичким приликама морао је доћи прелом, који је срушио великашку владу од 1842 год. заједно с њеним носиоцима и оборио с престола кнеза Александра.

200. Пад Александра Карађорђевића и повратак Обреновића (Свети Андрија 1858). — Чим кнез Александар изгуби ослонац на страни, поче му се све више љуљати престо, јер изгуби

ослонац у земљи. Међу великашима беху помрли Петронијевић, Стојан Симић и Книћанин. Илија Гарашанин и Вучић не беху у служби, већ рађаху против кнеза. Остале великаше беше удалио из савета. Уз то дође и његова завада са Државним Саветом; а народ не беше њиме задовољан, што никако не испуни његове молбе поднесене на Петровској скупштини. Омладина такође беше нерасположена што народ нема никаквих права. Људи из омладине разиђоше се по народу и говораху му да треба у Србији да се састаје скупштина, која ће пазити шта се ради и водити рачуна о приходима, доносити законе народу и ограничити самовољу чиновника, пазити да се брзо и правично суди народу, и да се не напушта мисао о ослобођењу Срба под туђином.

Баш у ово време (у јесен 1857) створи се једна завера против живота кнежева. Завереници су били први људи из Државног Савета. Они нађу човека, који ће кнеза убити, али тај откри заверу и проказа заверенике. Њих власти похапсе (Рају Дамњановића, Павла Станишића, Пауна Јанковића-Баћу, чланове Држав. Савета; Стевана Стевановића-Тенку, председника савета и Цветка Рајовића, председника Касације), осуде на смрт, али их кнез помилује и затвори у *Гургусовачку Кулу*, где су неки помрли (Раја Дамњановић) а други, заузимањем Порте, прогнати у Рушчук изван отаџбине (о

Ускрсу 1858 г.). Портин изасланик (Етем-паша са секретаром Кабули-ефендијом), који је извиђао распру, стараше се измирити кнеза с великашима, те опет уђу у службу Вучић (као председник савета) и Илија Гарашанин (као министар унутрашњих послова и војске). Стога за неко време настаде мир, али мир, који предходи бури.

И Вучић и Гарашанин почеше се одазивати народу и омладини и желети да се скупштина сазове. Њима се придружи и богати трговац мајор Миша Анастасијевић. Кнез и његови пријатељи беху против тога, али најпосле кад се преко власти сазнало да цео народ жели скупштину, савет изради закон о народној скупштини и кнез га потврди (28 октобра 1858). Избори се изврше у земљи и скупштина се састане о светом Андрији (30 новембра 1858) у Београду.

На скупштину поред изабраних посланика дође мноштво света да види, шта ће скупштина урадити, јер народу беше досадила самовоља чиновника и неправда.

После неколико дана договарања већи део посланика показа се незадовољан владом кнеза Александра, осудио је владу великашку, осудио је туђински утицај у Србији и мешање Турске у унутрашње послове Србије. Истакнута су погажена права, а сва кривица зато пала је на кнеза. Кнезу скупштина поднесе оставку да је

потпише, али он то не хтеде учинити, већ се ноћу склони од вике народа у град код Турака. Сутра-дан (11 децембра 1858), кад се састане скупштина, председник (Миша Анастасијевић) запита: „Шта треба да раде с кнезом, који је отишао Турцима?“ Посланици повичу: „Да се збаци, да се збаци!“ Кад је запитао, кога желе за кнеза, посланици скоче и повичу из свега грла да су се прозори тресли: „Хоћемо Милоша! Живео Милош!“ Одмах се разнесе глас по гомилама света, који се скупио око скупштине те се из хиљаде грла захори: „Милоша! Милоша! Живео Милош! Живео Милош!“ И тако на скупштини о светом Андреји буде враћен Милош понова на престо Србије с правом наслеђа у његовој породици, као што је било и за време прве владе.

Године 1858 није извршена само лична промена кнеза, већ је оборена влада великаша и влада самовоље, а враћена влада, која ради у договору с народом на темељу *народне мисли*.

201. **Напредак Србије од 1842—1858**. — И поред туђинскога утицаја и самовољне владавине великаша, Србија је под владом кнеза Александра напредовала у сваком погледу осим економском.

У Србији је напредовала просвета јер се јавља живљи рад у „Друштву Српске Словесности“; издан је закон о уређењу јавне школске наставе (1844) у основним школама и ги-

мназијама, Великој Школи и *Послено Трговачкој Школи* (од које је доцније постала реалка); прописани су програми за наставу. Јавља се живља потреба за школовање женске деце, те је издата заповест да се отворе *девојачке школе* (1846). Поред предмета који су давали знање из српског језика, историје, земљописа и писања у девојачким школама учило се плести, шити и вести.

Заведене су биле *недељне школе* (1845), у којима се учила момчад, која је била по разним радњама (шегрти, калфе, слуге и т. д.); заведена је *земљоделска школа* (1853), којој је био задатак да даде потребно знање за пољску привреду и сточарство. У гимназијама је заведена једнолика настава. Богословија је животарила, и тек доласком два професора из Русије, јавља се већи напредак у њој. За стручну војну спрему отворена је *Војна Академија* (1850) под именом „*Артиљериске Школе*“, која је уређена тако, да послужи свима потребама српске војске.

Војска се почела јаче развијати од кад Аустрија прећаше заузети Србију и кад се народ наоружа. У Београду је основана *тополивница и арсенал* (1848), што је доцније премештено у Крагујевац. Заведена је болница за војску; издано је наређење за барутану у Страгарима, а у министарству унутрашњих дела створен је нарочити одељак, који је назван „артиљериска

дирекција“ (1855). Ова се дирекција старала о спреми војске.

У судској струци такође је било напретка. Објављен је „грађански законик“ (1844) и многе наредбе, које су имале силу закона. Основан је највиши суд у земљи, који се назва „Касациони Суд“ (1846). Од других установа, које показују напредак Србије од 1842—1858, основане су ове: телеграф (1854), Народна Библиотека у Београду (1853), болнице у сваком округу (1847) а у министарству унутрашњих дела основано је *санитетско одељење* (1852).

Великашка влада обратила је пажњу и на *рударство*, те се почињу (1847) копати и топити руде (у Мајданпеку и Кучајни) али без довољне спреме и вештине. Подизани су путеви ради живље трговине и промета. Обраћена је пажња и на уређење заната (објављена је „еснафска уредба“ 1847 г.). Покушало се да се оснује *фабрика стакла* (на Белици код Јагодине) и *фабрика сукна* (у Топчидеру). Старало се у неколико и о насељавању Србије, јер су чињене многе олакшице Црногорцима, који су долазили у Србију. Давата им државна и општинска земља и новчана помоћ из државне касе. Становништво се постепено умножавало (у 1843 било је 859.545 становника а 1859 1,100.000, приираштај за 16 год. износи 140.000).

Финансијама српским руковали су неуки људи, али практични и мудри, те се не само

није знало за дефиците, већ је постојала непокретна каса, која је била непокретна и пуна. Учињен је знатан напредак у крилу *српске цркве*. Тамо је остао на челу управе митрополит Петар после оба преврата (1839 и 1842). За великашке владе Петар је успео да пошље неколико најбољих богослова у Русију у кијевску духовну семинарију, да се спреме за професоре београдске богословије. За време овога митрополита постало је уређење духовних власти (1847). Тада су уређене епархијске *конзисторијске власти*, затим *виши духовни суд* (конзисторијска апелација) и *архијерејски сабор*. Завео је ред у све службе и односе свештеничке. Променом 1858 год. Петар је дао оставку а 1859 год. митрополитом постаде Михаило.

За владе великашке Србија није напредовала у економском погледу.

Друга влада кнеза Милоша Обреновића I (од 11 децембра 1858 до 14 септембра 1860).

202. Привремена влада. — Чим је светоандрејска скупштина решила да се кнез Милош врати на престо у Србију, одредила је из своје средине посланство, које ће отићи у Букурешт, у Влашку, те довести кнеза у Србију, а докле кнез не дође одређена је „привремена влада“ (у којој су били Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић и Јевта Угричић), која је управљала државним пословима до доласка Милошева.

Кад посланство стигне у Букурешт, онда

кнез Милош овласти Стевчу да сам управља народним пословима до његовог доласка. Он у договору са скупштином збаци чиновнике одане Карађорђевићу и постави друге. За време док не дође кнез Милош у Србију скупштина је била прави господар земље. Преврат, и ако без крви, био је у правом смислу преврат. Старо је стање оборено, а ново још не беше стигло, те у Србији владаше још покрет и неизвесност.

203. Долазак кнеза Милоша (25 јануара 1859). — Порта се у почетку устезаше признати кнеза Милоша, али најпосле попусти народним жељама и призна Милоша за кнеза. Кнез Милош дође у Србију, у Алексинац, ту дође из Беча и кнез Михаило, преко Смедерева, Пожаревца и дођу у Смедерево, где их је уз пут силан свет дочекивао, затим паробродом („Атила“) дође у Београд и изађе на обалу између Топчидера и Београда. Ту их дочека силан свет и депутације из свију округа. Одатле, у пратњи силнога света, оду кнежеви у Саборну Цркву, где их је очекивала скупштина. Одатле оду у двор, где кнеза Милоша један од најстаријих посланика дочека са сољу и хлебом.

Одмах по доласку (28 јануара) прочитан је портин берат на Калемејдану, на турском и српском језику, те је и царским бератом, уз пуцњаву српских и турских топова, објављено да је Милош кнез Србије. Кнез објави целом

народу прокламацијом (28 јануара 1858) свој долазак и примање владе. У прокламацији говораше: „Ево међу вас вашега *старог господара Милоша*, који сузама радости облива ону исту земљу, коју је заједно с вама крвљу откупио". У прокламацији изјави да је узео владу у руке као наследни кнез *Милош Обреновић први.*

204. Милошева влада од 28 јануара 1859 до 14 септембра 1860. год. — У самом почетку своје друге владе кнез Милош се не осврташе на нови берат, јер он не помиње наслеђе кнеза, а Милош опет полагаше на то право, као на стару своју тековину. Дошавши по други пут на владу Милош отпоче сузбијати турски утицај и тврдити да Србија има право сама себи прописивати законе и устав; дигао је свој глас и против непотпуног берата султановог, јер се у њему не помиње ништа о наслеђу престола у његовој породици, а он је међутим бератом још 1830 год. потврђен за наследног кнеза. На основу хатишерифа (од 1830 и 1833) кнез Милош тражио је, да се иселе муслимани. Порта не хтеде задовољити кнеза ни у једном од ових питања. Стога постајаху све затегнутији односи између Србије и Порте. Кнез Милош није доживео да се ова питања реше.

Међутим док се водила дипломатска преписка о горњим питањима стари господар пропутовао је кроз земљу, видео се с народом и

остарелим врсницима, који су се с њиме борили за ослобођење, а још остали у животу. Започео је преуређивати војску, али с јесени 1860 године јако оболи, те умре 14 септембра у Топчидеру, у своме дворцу. Одатле је пренесен у Београд и сахрањен у Саборној Цркви.

Милош је био средњега раста а јакога састава, окрушасте снаге, округла лица и омањих бркова. Гласа јасна и громовита, говора брза и кратка, памћења за причу. Мислио је брзо. У најтежим часовима брзо се решавао на добру или недобру одлуку. Никада није дуго двоумио. То му је понекад доносило штете, али је тим стекао силну власт над Србијом и тиме је постао *Коџа Милош* (Милош Велики). Нарави је био плахе, али и повратљиве. Штедљив по где где до тврдичења, али није жалио новца за народна и своја права. Он је стварао српску државу, дао јој је основ и уредбе да подмири све захтеве једне државе у деветнаестом столећу. Ценио је просвету и помагао књижевнике. Данашња Србија дугује му вечито за свој основ и за прво своје уређење. Милош је много радио и много створио.

Друга влада кнеза Михила (од 14 септембра 1860 до 29 маја 1868).

205. Ступање на престо. — Истога дана кад је умр̍о кнез Милош, изашла је прокламација кнеза Михаила, у којој је објавио свом

народу да ступа на престо. Не освртајући се на Порту Михаило је обзнанио, да прима владу као *наследни кнез српски* како по царском хатишерифу, тако и по закону о наслеђу (од 20 октобра 1859) додавши томе, да ће се обратити Порти за прописани берат. Народу је објавио: нека сваки зна да, докле је он на власти, закон ће бити највиша воља у Србији, којој се сваки без разлике мора покоравати. Он опрашта свима политичке кривице и баца у заборав све политичке преступе.

Са ступањем кнеза Михаила на престо настаје у Србији ново доба. У Србији се истичу нови погледи како на унутрашње тако и на спољашње прилике земље. Он је својом прокламацијом показао пут, којим мисли повести српски народ лепшој и сјајнијој будућности.

206. Сузбијање турског утицаја. — Нерешена питања према Порти, која је наследио од оца, науми да реши у корист своју и свога народа. За време великашке владавине Турци су се највише ослањали на Савет, чије је чланове кнез могао поставити сâм, али их без Порте није могао уклонити. Стога кнез науми да укине ту повластицу Савета. Пошто је сазнао мишљење великих сила, он о Преображењу (6 августа 1861 г.) сазове скупштину, којој беше задатак да удари темељ новим установама, које би биле сагласне с правим потребама народним. На тој скупштини, у договору с људима из на-

рода, донесе нов закон о уређењу Државног Савета, којим је укинута она повластица, да кнез без пристанка Порте не може уклонити саветнике, те је кнез могао постављати и уклањати саветнике. Исто тако донесен је закон о скупштини, по коме се ова састаје сваке треће године из слободно изабраних народних посланика, а ванредна се позива, кад кнез нађе за потребно. Осим тога донесен је закон о порези по имућности и закон о наслеђу. Овим законима кнез Михаило је сасвим одстранио мешање Порте у унутрашње послове српске.

Што се тиче исељења мусломана из вароши он предузме све што је потребно, да се они иселе, а ако Порта не би пристала на то, он беше готов да их подвргне српским законима. Он је знао да ће га овакав рад довести у сукоб с Портом, зато одмах изда закон о оснивању народне војске, којој је био задатак да брани земљу и права кнежевине. Народну војску састављали су сви Срби у Србији од 20 до 50 година (закон од 17 августа 1861. год.).

Преображенска Скупштина дигла је свој глас и против тога, што је турска влада од неког времена посела великом војском српску границу од ушћа Тимока до ушћа Дрине. Стога је, одмах и примила ново уређење војске, по коме се одмах поче вежбати 50.000 војника.

Кад је Турска сазнала за одлуке ове скупштине и за донесене законе, она се обрати великим

силама с тужбом против кнеза. Све силе одбрише рад кнеза Михаила, само не Аустрија и Енглеска, које помагаху Турску. Мржња између Срба и Турака постајаше све већа и само се очекиваше какав повод па да се загази у крв и борбу.

207. Бомбардовање Београда (1862. год. јуна 3. 4. и 5). — Баш у то време јави се устанак Срба у Херцеговини (под *Луком Вукаловићем)* а године 1862 она се још јаче распали, те Турска поче за то кривити Србију и кнеза Михаила. Стога појача војску око Србије, и поче изазивати Србе на борбу. У Београд посла за управника тврдиње *Ашир-пашу*, који је знао намере Портине, па је гледао ма како да изазове метеж у Србији, а особито у Београду. Зато му се скоро показа прилика.

Једне недеље (3 јуна 1862 год.) по подне, кад се свет беше разишао које куд, заваде се два низама на чесми с једним српским момчетом и убију га. Тумач српске полиције с двојицом жандарма одјури брзо на место, где се убиство десило, ухвати убице и поведе турској полицији; кад низами виде како њихове другове прати српски тумач и жандарми, чим ови стигну пред турску полицију, опале из пушака кроз пушкарнице, убију тумача и ране једнога жандарма. У вароши се услед тога начини велика узбуна. Турци су узели ово као знак борби и почеше пуцати из кућа, те се отвори крвав бој,

који је трајао преко целе ноћи. Узалуд су остали сви покушаји српског министра иностраних дела (И. Гарашанина) да поврати мир.

Најпосле се умешају страни консули и посредују код мухафиса, те се поврати мир (4. јуна по подне). Али 5 јуна поче с града паљба топова на варош без икаква узрока са српске стране. Скоро пет часова просипана је ужасна ватра на варош, истога дана по подне је (око 2 часа) паљба престала, па пред вече опет је поновљена. Становништво из Београда склони се у Топчидер а Срби се латише оружја. Овај догађај назван је бомбардовање Београда.

Све се ово догодило у одсуству кнеза Михаила, који је путовао по окрузима. Чим стигне у Београд спреми све што је потребно за борбу, али до борбе не дође, јер посланици страних сила у Цариграду, кад чуше за бомбардовање Београда, уложише протест. У Цариграду се наскоро састане конвенција (августа 1862 године), која већаше како да се осигура мир у Србији. Најпосле реше да Турци у року од четири месеца морају оставити Србију, а у градовима да остане турске војске само толико, колико је потребно за посаду. Утврђења *Соко* и *Ужице* да се сравне са земљом, чим се из њих иселе Турци. Тако су се иселили Турци из *Београда*, *Шапца*, *Смедерева*, *Кладова*, *Сокола и Ужица*, а Срби откупе њихова имања.

За време преговора од великих сила највише су се противиле српском успеху Енглеска и Аустрија. Ова последња противила се сваком успеху Србије: *„јер сваки добитак Срба у Турској разгорева Србе у Аустрији"*.

Добитак, што га је Србија добила преговорима у Цариграду, није нов, јер су се Турци требали иселити још раније, по хатишерифу од 1830 год., стога кнез Михаило није био задовољан овим успехом.

208. Снажење Србије и добитак градова (од 1862—1867). — После овога успеха а приликом преговора с Портом кнез Михаило је видео да Србија мора доћи до сукоба с Турцима. Исто тако видео је како су велике силе расположене према њему. Он је питање о градовима сматрао да је само за време одложено. Стога отпоче радити свима силама да Србију ојача, те да га у будуће догађаји не затеку неспремна. Рад Србије на народној мисли беше најјачи у у ово време (1862—1864). Она имађаше кнеза, који се истаче као највиднији носилац народне мисли. Да би оправдао положај Србије у Српству, да би учинио те да Србија привуче себи све остале делове Српства, он настави оружати Србе и спремати српску војску, и Србија доби стајаћу и народну војску (закон од 1864 год.) Народна војска доби и коморџиско оделење и своје старешине од најнижих до највиших све из самог народа. У земљи утврди мир и Србија

се снажно развијаше и напредоваше. Да би одушевио што више свој народ, да би их потсетио на витешка дела предака, кнез Михаило прослави у Топчидеру педесетогодишњицу српске слободе (о Тројицама 1865). Тада је установио и *таковски орден.*

Кнез је осећао да ће и наоружана Србија бити слаба извести дело ослобођења српског народа, зато ступи у договор с Црном Гором и закључи савез. Исто тако почне водити преговоре с преставницима бугарског народа и дође до погодбе за заједнички рад против Турске. Најтеже су ишли преговори с Грчком, али их је кнез водио и најпосле су крунисани успехом, јер је такође закључен уговор за заједнички рад. Преговори су вођени и с Маџарима.

Питање о градовима покретао је кнез непрестано. Он је тражио да се Србима предаду градови. У томе га помагаше руски и француски двор, али га сметаше Енглеска и Аустрија. Ова последња стога, што је желела сама да рашири своју државу на Балкану на штету Србије и Српства. Али кад Аустрија у рату с Пруском (1866) би потучена а у Енглеској наступи обрт у источној политици, те Турска немаде јаког ослонца међу великим силама, мораде попустити жељама Србије и предати Србији градове. Султан издаде ферман, по коме се Србији уступају градови *Београд, Шабац, Смедерево* и *Кладово (Фетислам)* а 6 априла

1867 год. предани су кључеви од градова. Ускоро се иселише и одоше турски гарнизони из Србије, и Србија доби градове без капи крви.

На Миољданској Скупштини, која се састаде у Крагујевцу (20 септембра 1864), кнез изјави народним посланицима: „Једна велика брига моја смирена је, једна велика моја и народна жеља испуњена је; гарнизони турски исељени су из Србије, градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама, и слобода и унутрашња независност постале су права истина".

Вазална Србија за седам година владе кнеза Михаила уздигла се до највишега врха у погледу државног и националног значаја. Онда се није живело од данас до сутра, догађаји се нису ишчекивали, судбина државе није пуштена низ вртлоге светских таласа, да је носе куд им је воља, како беше до 1858. год. Србија је онда била своја и тада стајаше на врхунцу своје снаге и угледа на страни и држаше све конце балканске политике у својим рукама. Сваки Србин је с поносом гледао на будућност.

209. Смрт кнеза Михаила (29 маја 1868). — Успеси Србије беху тешки непријатељима Српства, стога кад се није могло стати на пут снажењу Србије, требало је уклонити онога, који је највиднији носилац напретка Србије и најодушевљенији поборник народне мисли, требало је убити кнеза. И нашло се људи, заслепљених личним користима и властољубљем, на

жалост међу Србима, који пристадоше да се за туђ рачун завере и убију кнеза баш онда, када је он највише радио на ослобођењу српскога народа и стварању велике независне српске државе. Завереници успеше, јер дочекају кнеза кад је се шетао у Кошутњаку, код Топчидера, па мучки нападну и убију 29. маја 1868. год.

Кнежево тело пренесено је после у Београд и свечано сахрањено у Саборној Цркви. Неки су од завереника похватани, осуђени на смрт и стрељани.

После смрти кнежеве лакнуло је Турској и Аустрији, јер нестаде кнеза, који је највише сметао њиховим плановима а највише користи донео Србији.

Краљ Милан Обреновић IV (1868.—1889.)

210. Привремено намесништво и велика скупштина (20. јуна 1868). — Чим погибе кнез Михаило у Кошутњаку састави се (по закону о наслеђу кнежевског престола од 1859. год. чл. 12.) привремено намесништво (Јован Мариновић, преседник Државног Савета; Рајко Лешјанин министар правде и Ђорђе Петровић преседник Касационог Суда). Ово намесништво управљаше државним пословима, док се није састала велика народна скупштина, а кад се ова састаде у Топчидеру (20. јуна 1868.), изабере за кнеза српскога *Милана Обреновића* (сина

Милоша Обреновића а унука Јевремовог). Он је проглашен за кнеза као *Обреновић IV*.

211. Намесништво од 1868. год. и устав Србије од 1869. год. — Како новоизабрани кнез беше непунолетан, то скупштина изабра три намесника (Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића), који ће у име кнеза управљати Србијом до његова пунолетства.

Намесници кнежевог достојанства сазову велику скупштину у Крагујевцу (о Тројицама 1869.) и поднесу јој устав, који су спремили, и који је требао да замени турски устав (од 1838.) Скупштина је примила устав и он је обнародован 29 јуна 1869 године о Петрову-дне, те од тада Србија постаде уставна монархија са скупштином од једнога дома. У уставу су донесене одредбе, по којима кнез дели законодавну власт само с народном скупштином. Народна скупштина састаје се сваке године. Државом управља кнез с министрима, а министри су одговорни за своја званична дела кнезу и народној скупштини. Државни Савет по овом уставу изгубио је своја пређашња права, а задржата му је власт за извесне управне послове (административне) и саветодавни глас. Ма да се намесништво трудило да настави ону радњу, коју је кнез Михаило водио, није успело и Србија на страни не беше више у оном угледу, у коме је била за кнеза Михајила. Намесништво се трудило да унутра унапреди земљу, а свој

рад завршило је, када је кнез Милан навршивши 18 година постао пунолетан и примио владу у своје руке (10. августа 1872. године.)

212. Путовање кнежево и устанак у Херцеговини и Босни (1873.—1875.). — Кад је кнез Милан примио владу у своје руке, Србија није могла дуго остати на миру. Пошто кнез пропутује неке земље у Европи (1873.) он се упути и у Цариград, да изађе пред султана. Како су српски кнежеви за сваки свој одлазак султану везивали по коју већу тековину, то се и сад мислило на успех. Мислило се да ће се Србији дати железничка веза и да ће се решити питање о Сакару (Малом Зворнику), те да се једном рашчисти граница према Малом Зворнику, око које је долазило до сукоба између Срба и Турака. Али на Порти доби се само обећање за железничку везу а за Сахар велики везир одговори: „Докле сам ја велики везир сматрајте, да је ово питање пало у море". Овај неуспех дубоко је коснуо српске осећаје.

Ускоро после овога плану устанак у Херцеговини, па се распростре и на Босну (1875). Устаници тражише да им се побољша стање. Читаву годину дана водили су четничке бојеве по кршној Херцеговини. Народ у Србији тражаше да се помогне устаницима, али влада оклеваше, јер уз Србију не беху више оне државе, које беху за живота кнеза Михаила. Покушани су преговори за заједнички рад с Грч-

ком и Румунијом али без успеха. Савез се закључи само са Црном Гором, и Србија се спремаше да уђе у рат.

213. Први рат (1876—1877). — Међутим у Турској се десише промене. Турске патриоте збацише дотадашњега неодлучног султана (Абдул Азиса) па дигну другога (Абдул Хамида II. који и данас влада). За великога везира дође Митад паша.

Буна у Херцеговини и Босни изазва устанак у Бугарској, али га Турска угуши силним притиском не штедећи ни старо ни младо, ни мушко ни женско, секући све одреда и лијући потоцима невину крв. Устанак бугарски утону и не јави се више.

Последњи покушај кнежев, да Србија добије (10. јуна 1876.) администрацију Босне и Херцеговине и да се Черкези макну од српске границе, остао је без успеха. Порта није ништа одговорила и Србија објави рат Турској (20. јуна 1876). У то време заратише и Црногорци с Турцима.

Војска српска беше распоређена на четири стране. Главну, према Нишу, предводио је руски генерал *Черњајев*. Лево крило (тимочку војску) предводио је пуковник *Лешјанин;* десно крило (ибарску војску) предводио је генерал *Зах*. Најпосле према Дрини беше војска под заповедништвом пуковника Ранка Алимпића. Главну команду над турском војском имао је *Абдул*

Керим, старац од шездесет година, који је чувен још из кримског рата и бојева с Црногорцима.

Кад се почео овај рат мислило се, да ће на глас српског топа устати сви потлачени хришћани у турској царевини и да ће се одазвати Грчка и Румунија, али то остаде само мисао. Бугари ћутаху после онога покоља а оружје, које им је Србија слала, предавали су Турцима. Грчка и Румунија остадоше мирне, те се тако сва сила турске царевине обрте против Србије и Црне Горе. Поред тога Срби нису имали добра оружја. Само је прва класа војске била наоружана пушкама *острагушама* („Пибодовача“ и „Гриновача“ пушака). Друга класа војске била је наоружана старим пушкама, које су се спреда пуниле. Топови су били олучени, што се пуне спреда и само једна Крупова батерија.

Турска војска беше извежбана, наоружана најсавршенијим оружјем, под заповешћу опробаних војсковођа у више ранијих ратова с разним народима. Српске војсковође сад први пут улазе у борбу. Српска се војска храбро борила на све четири стране. Знамените су борбе на Пандиралу, Грамади, Суповцу, Вукањи, Јанковој Клисури, Великом Извору, Бабиној Глави и другим местима. Борећи се јуначки а трпећи често оскудицу у храни и муницији Срби не могоше одолети већој турској војсци и почеше узмицати. У узмицању најјачи бојеви беху на

Делиграду. Али најзнаменитија и за српско оружје најславнија битка у првом рату с Турцима била је на *Шуматовцу* (11. августа 1876.), јер је ту био главни напад турске царске силе да продре за Алексинац. Напад турски био је одбијен а нападачке трупе уништене. Част и слава за победу на Шуматовцу припада српској артиљерији. Нека је слава храбрим изгинулим борцима на Шуматовцу!

Поред свих напора српске војске Срби не могоше одбити турску силу, те Турци освојише *Књажевац, Зајечар* и *Алексинац*. Срби стајаху врло рђаво особито после битке код *Ђуниса* (17. октобра 1876.), јер само у Моравској Долини беше против Срба 156.000 турских војника. Срби се у невољи обрате руском цару за посредовање, те се углави примирје, које је трајало до 16. фебруара 1877. године. За време овога примирја састану се у Цариграду пуномоћници великих сила (цариградска конференција 16. декембра 1876.). На овоме договору донети су предлози да се олакша балканским хришћанима у Турској, а Србија да остане каква је и била пре рата, само да се исправи граница код Зворника на Дрини. Србија на основу тога уговори с Турском мир, који је и обнародован кнежевом прокламацијом 21. фебруара 1877. Србија је остала у оном стању у коме је била и пре рата (status quo ante) под заштитом великих сила.

214. Други рат 1877.—1878. год.). — Ускоро по закључку поменутога мира Русија објави Турској рат (11. априла 1877.), јер Порта не хтеде пристати ни на какво попуштање према хришћанима, нити испунити захтеве цариградске конференције. Руска војска пређе преко Дунава (јуна 1877.) те успешно продре кроз Бугарску балканским кланцима. Србија сад понова уђе у борбу против Турака по најљућој зими. Ако су српски војници трпели зиму и оскудицу у храни и оделу, опет је било успеха. Срби освоје *Ниш*, *Лесковац*, *Прокупље*, *Куршумлију*, *Врање* и *Пирот*, пређу преко планине Голака и допру до поља Косова. Тако српска војска из српске државе после 400 година допре до Косова и одслужи се служба у цркви Грачаници. Баш тада закључише Руси мир с Турцима (19. јануара 1878.), те се и Срби морадоше измирити с Турцима. За време преговора око мира ишло се дотле, да су хтели чак и Ниш, око кога су Срби пролили толико крви своје, док су га освојили, одузети од Србије, те је кнез Милан изјавио: „Да српска војска неће оставити Ниш, па ма да би је и руска војска напала. Знамо да би били побеђени, али нека свет види један призор, који није обичан међу савезницима.“

У овоме рату Србија је добила око 300 топова, много пушака, заробила је неколико хиљада Турака и заузела доста земље.

215. Берлински Конгрес и независност Србије. — По закљученом миру у *Санстефану* (румелиском селу близу Цариграда) Србија је добила независност и незнатно повећање према Новом Пазару и Косову, а Бугарска постаде аутономна кнежевина зависна од султана (са 162.000 км. и са 4 милиона становника). По том уговору најважнија места старе српске државе дошла би под Бугарску. Србија се борила, сатрла своју војску и милионе новца; на бојном пољу оставила је око 25.000 најхрабријих својих синова, многи крајеви попаљени и сатрвени, и за све то добија само поправку граница и незнатно проширење! Ни српски народ ни српски кнез не могоше бити задовољни овако неоправданим одлукама санстефанског уговора, а нису биле задовољне ни све силе европске. Стога се састане конгрес у Берлину, где су промењене неке тачке санстефанског уговора особито оне о Бугарској. Србија поред независности доби још четири округа *(Нишки, Врањски, Топлички* и *Пиротски),* али с тиме и обвезу да подигне железницу од Београда до Врања и Цариброда.

Године 1879 и српска црква постала је независна и автокефална (самоуправна).

Четири године после Берлинског Конгреса 22 фебруара 1882 године, проглашена је Србија за *Краљевину*, а кнез *Милан за првога српског краља после Косова* под именом *Милан I.*

Краљ Милан владао је до 22 фебруара 1889 године, а тада сиђе с престола и предаде га своме сину, садашњем краљу Србије *Александру I*.

Како данашњи краљ беше младољетан (13 година), то се одреди *намесништво*, које је у име младога краља управљало Србијом до 1 априла 1893 године, када краљ Александар узе владу у своје руке и поче управљати Србијом.

II
Црна Гора под кнезовима
(од 1851 до 1878 године).

216. Кнез Данило (од 1851 до августа 1860 године). — Кад умре владика Петар II. остави себи за наследнике и господара Црне Горе свог синовца *Данила*. Он тада не беше у Црној Гори, јер га старац тек беше послао на науке. На путу у Бечу чује, да му је старац умро, те се одмах врати у Црну Гору. Чим дође узе у своје руке владу (било му је 25 година), и изјави, да се неће калуђерити, већ намисли да управља државом као *кнез*. Он се обрати прво с молбом цару руском (Николи I.), да га призна за кнеза и Русија га признаде, за тим Француска и Аустрија.

Чим га поменуте европске силе признаше за кнеза, настави рад свога стрица, око уређења Црне Горе. На скупштини (1852.) донесене су

многе одлуке и објављене Црногорцима, по којима ће се управљати. Тако је решено да ће се сваком судити по правди и закону, да ће се судија, који прими мито, одмах збацити са свога положаја и никад неће добити ново звање. Данило тада обећа да ће дати и законик Црној Гори, по коме ће се судити и т. д.

У раду на уређењу Црне Горе прекиде га напад Турака, јер Турска непрестано гледаше Црногорце као на своје одметнике, а на Црну Гору као на део своје државе, који јој се одметнуо. Она не хтеде признати Данила за кнеза већ нареди своме сераскеру Омер-паши, који тек беше покорио побуњене Херцеговце, да удари на Црну Гору и да је покори. Стога се отпоче рат између Турске и Црне Горе, који је трајао годину дана. Црногорци освоје Жабљак, али га не могоше одржати. У зиму (1852.) турска војска навали са свих страна на Црну Гору, те наста велика опасност за њен опстанак. Кнез Данило јуначки се са Црногорцима бранио од Турака, али опасност настајаше све већа, те се за судбину Црне Горе заузе Русија и Аустрија, које потраже да Порта тргне војску натраг. Пред пуномоћницима Русије и Аустрије закључи се мир у Подгорици (фебруар 1853) тако, да остану Црној Гори границе, које је имала пре рата.

За време кримског рата Црна Гора остала је на миру и за то време Данило настави пре-

кинути посао на уређењу Црне Горе. Тако издаде о Ђурђеву-дне 1855 год. законик за Црну Гору, у коме су одређена права свакога Црногорца и Брђанина, ту су и главне одредбе за судску и политичку управу земље. Живо је радио да се обележе границе између Црне Горе и Турске, али Турска то не хтеде учинити, јер не признаваше независност Црне Горе. Стога се често обраћао Русији и Француској за посредовање. Заузимањем ове две силе Порта пристаде да се обележе границе, али при самом одређивању граница изроди се спор око Грахова.

Баш у то време крете у Херцеговини устанак зубачки војвода *Лука Вукаловић.* Турци покушају угушити овај устанак, те се изродише крвави бојеви. Црногорци не могоше гледати мирно своју браћу где се боре за слободу, стога им почеше помагати. Зато се понова поче борба између Црне Горе и Турске. Бојно поље беше Грахово (на граници између Херцеговине и Црне Горе). Турци изведоше 15.000 војника под Хусејином и Кадри пашом. Црногораца и Херцеговаца беше до 5.000 под заповедништвом војводе *Мирка Петровића.* У крвавој битци (29. априла 1859.), која је трајала осам часова, Црногорци и Херцеговци славно разбију турску војску, а 1. маја (на Спасов-дан) нападну понова на војску, која је бежала *Клобуку* те је сасвим униште. Ту су задобили силан плен, доста праха, олова и разног оружја.

После ове победе заузимањем свих сила закључен је мир, обележене су границе и Црна Гора добила је Грахово.

По овом миру настадоше мирни дâни за Црну Гору, те поче напредовати и уређивати се. У јулу (1860) сиђе кнез Данило у Котор и кад се шетао на жалу, рани га (31. јула) најмљени крвник, од које ране после 12 часова издане (1. августа). Тело му је пренесено на Цетиње и сахрањено. Тако је завршио свој живот први кнез Црне Горе, који се својски стараше да своју кршну отаџбину уведе у ред европских држава. Црна Гора за кратке владе Данилове почела је напредовати и стекла је великог угледа на страни.

217. Кнез Никола I. — После смрти Данилове, који не остави после себе наследника, дође на кнежевски престо синовац му *Никола* (син великога војводе Мирка), који имађаше тек 18 година.

У Херцеговини се јави опет устанак на Турке 1861 године под *Луком Вукаловићем*. Турци насташе да угуше устанак ватром и мачем. Црногорци не могоше мирно гледати насиље турска у Херцеговини, те почеше помагати својој браћи, стога се Црна Гора опет уплете у рат с Турцима. Читаву годину дана борили су се врло храбро Црногорци и Херцеговци, али кад Турци (1862) кретоше две војске против Црногораца под заповедништвом Омер паше (с

југа) и Дервиш паше (са севера) настаде озбиљна опасност за Црну Гору. После крвавих бојева (на Рудешу код Будимља, на Косову Лугу, код Острога, на Кокотима и другим местима) Црна Гора би притешњена и Омер паша потражи да се безусловно покори Турцима. Црногорци одбише тако ниску понуду, и у врло тешким приликама наставише и даље ратовати.

После славне победе на *Кокотима* (23 јула 1862), *Додошима* и на *Ријеци Црнојевићи*, Омер паша предложи извесне услове за мир. У то се умеша Русија и друге европске силе те се мир закључи (27 августа 1862).

Одмах по овом миру настаде опорављање Црне Горе. Никола се старао да се у народ унесе просвета, јер поред основне школе на Цетињу с четири разреда било је у земљи још 11 школа с по два разреда. На Цетињу је отворена богословија и девојачка школа (1869). Затим је заведен телеграф, и подигнут је пут од Црнојевића Реке до Котора. Тако се Црна Гора развијаше све до 1876. године. Те је године прекинут мир и Црна Гора, као год и Србија, због херцеговачко-босанскога устанка објави рат Турској. Србија јој посла новчану помоћ од 40.000 дуката да се спреми за рат. Војска црногорска обрте се Херцеговини. Најславније битке што их у овом рату задоби црногорско оружје јесу оне на *Вучијем Долу* код *Мила-*

товице (16. јула 1876.) и на *Фундини* (2. августа 1876.). У овим биткама пало је око 20.000 Турака, Црногорци су задобили 5 Крупових топова 6.700 пушака Мартинијева система, много сабаља, барута и фишека.

Кад Србија не имајући среће у овом рату закључи мир с Турском, Црна Гора остаде и даље у ратном стању, те се наставише тако крвави бојеви, каквих никад пре тога није било између Црне Горе и Турске. Најстрашнији бојеви били су око Спужа и Никшића. Непријатеље своје савладаше и одбише. Кад зарати Русија с Турском (12. априла 1877.), то после мањих бојеве падоше Црногорцима у руке *Никшић*, *Подгорица Спуж*, *Жабљак*, *Будва*, *Бар* и *Уцињ*.

На Берлинском Конгресу европске силе признадоше Црној Гори независност. Од градова добила је *Бар*, *Жабљак*, *Спуж*, *Подгорицу*, *Никшић*, *Колашин, Плав*, *и Гусиње*. *Будва* је одузета од Црне Горе и предата Аустрији. Многе од ових градова Турци без боја не хтедоше уступити (на пример Подгорицу). Плав и Гусиње не хтедоше никако уступити, те на заузимање европских сила Црна Гора у замену за ова два града доби *Уцињ* на Јадранском Мору.

Одмах по Берлинском Конгресу настаде кнез Никола да заведе неке промене у врховној управи земље. Место сената, као највише управне и судске власти, установио је министарство, главни

суд и велики суд. Српска црква у Црној Гори од стране васељенске патријаршије призната је за самосталну (аутокефалну). Од тада па до данас Црна се Гора развија и напредује под *Николом I.*, који и данас влада.

III
Босна од 1851—1878.

218. Босна после Омер паше. — Кад је Омер паша сломио босанско-херцеговачко племство, настао је да у Херцеговини и Босни заведе ред. Херцеговину је спојио с Босном у један пашалук па настаде покупити од раје оружје под изговором, да се не би против султана побунила. С одузимањем оружја ишло је доста тешко у обе области. Да би што више застрашио народ он отпоче гонити свештенике православне и католичке цркве. Затварао их је по мрачним тамницама и гонио да чисте свакојако ђубре по улици и најгаднијим местима. Желећи да се награби блага отимао је и јавно и тајно, што је год могао. Пошто покупи оружје од раје по Босни, поче га купити по Херцеговини. Али ту наиђе на велики отпор. У Херцеговини беше обичај да сваки носи за појасом ханџар, пиштољ (кубурњак или леденицу), о рамену пушку (шарку, шишану или џефердар). Од овога оружја народ се никад не растајаше и сада га на захтев Омер паше

не хтеде предати. Услед тога јави се буна у *Зупцима* (у требињској нахији под планином Јастребицом између Корјенића и Крушевице) под предводништвом *Луке Вукаловића*. Овај устанак, доцније подељен на четице, трајао је све до 1857. године. Тада му се придруже и многи други херцеговачки главари, те устанак захвати скоро целу Херцеговину. Уз Херцеговце пристану и Црногорци и највећи сукоб деси се на Грахову (о Спасову-дне 1858.). Тада Грахово припаде Црној Гори и Лука се мораде смирити. Бавио се неко време у Црној Гори, на Цетињу, али 1861. године дође на Зупце и подигне опет устанак на Турке. Четнички сукоби протежу се кроз целу 1861. и 1862. годину до Госпођина-дне. Тада се склопи неко примирје. Лука предложи извесне услове мира, Турци их приме, и тако се закључи и подпише мир (20. септембра 1863.) у Мостару. Лука не могаде дуго остати у својој домовини, него с многим својим пријатељима оде у Русију (умро је 1875. год.). После овога устанке настао је у Босни и Херцеговини мир. Земља се почела опоравњати а трговина развијати.

219. Устанак у Херцеговини и Босни 1874—75. — У јесен 1874. године јави се нека узбуна у околини *Невесиња* (у Зовом Долу и Лукавици) те многи прваци оставе своје куће и породице па ускоче у Црну Гору. Међутим жетва не беше никаква 1875 године, а Турци пођоше да од на-

рода покупе разне данке (харач, војницу-беделију, десетину) а спахије тражише трећину (у Херцеговини место трећине узимата је половина). Народ не имађаше да даде. Услед тога дође до оружаног сукоба јула месеца у *Невесињу*. Одмах цела јужна Херцеговина скочи на оружје. Ускоци се врате из Црне Горе, те се састави „Главни одбор за ослобођење“, који 19. јула изда проглас и позва народ за устанак. Порта тада није имала доста војске у Херцеговини, те бегови изведу башибозуке. Ови почну клати и пљачкати, те се многа нејач српска склони у Далмацију и Црну Гору. Управник Босне (Дервиш паша) пошље редовну војску у Мостар да сузбије устанике. Исто тако пошље и Порта војске из Цариграда морем, која се изкрца код Клека, пређа Попово Поља и дође Требињу. Тврђавицу у Требињу устаници су још раније опсели, али сада, сузбијени, повуку се у Зупце и Бањане.

Почетком августа исте године јави се устанак и у Босни, јер многи виђенији људи беху се одметнули у хајдуке те се налажаху у планини *Козари* и *Пастиреву* (између Уне и Врбаса). Они почеше убијати Турке и дизати народ на устанак. Ускоро устанак захвати дубички, новски и костајнички крај. Турска власт посла изасланике да питају устанике зашто се дижу. Они им одговоре: да се дижу због великих терета и насиља, која им чине Турци.

Ако желе да се устанак умири, они траже да се укине трећина и десетина и да пред законом буду једнаки и равноправни. Али спахије на то не хтедоше пристати, те се борба продужи. Устанак захвати цео простор поред Саве између реке Босне и Уне; затим цео крај Босне према ужичком округу, особито у Романији, постојбини Старине Новака.

Највећи и најкрвавији сукоби били су око планине *Мотајице*, *Пастирева, Козаре*, *Рисовца Грмеча*, *Тишковца* и *Пролога.*

У Херцеговини војводе *Пеко Павловић* и *Мићо Љубибратић* нападну с устаницима (2000) на турску војску код *Папратнице* и потуку је задобивши доста хране и оружја, те то још јаче одушеви устанике. Устаницима је долазила помоћ из Србије и Црне Горе. Устаника у новембру било је у Херцеговини око 10.000 а турске редовне војске (под Дервиш пашом) око 16.000.

Зима, кад покри велики снег херцеговачке планине, прекиде борбу до пролећа (1876). Дотле се чете боље уредише, али на Херцеговину дође и *Муктар-паша.* Он је имао око 22.000 бораца.

У Босни је такође у пролеће устанак ухватио већи обим, јер се налазаше преко 27 чета са скоро 15.000 бораца. За четничко ратовање земљиште у Босни беше згодније него у Херцеговини и стога је покрет све боље напредовао.

Аустрија, чим се чула прва устаничка пушка,

поседне целу границу према Босни и Херцеговини, али не да помаже устаницима, већ Турцима. Они су чинили многе сметње преласку нејачи преко Саве и кињили оне, који беху прешли. Међутим јуна ступи у рат с Турском Србија и Црна Гора, те се судба устаника босанско-херцеговачки изједначи са успехом Србије и Црне Горе.

220. Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске (1878). — Кад се свршило ратовање, кад је Русија начинила мир с Турском у Сан-Стефану онда је речено да *Босна и Херцеговина* остану онако, како је решено о њима на цариградској конференцији (16 децембра 1876), то јест да обе области буду спојене у једну, којом ће управљати један намесник, али се одлуке санстефанскога мира не могоше одржати, јер устаде против њих Енглеска и Аустро-Угарска и беху готове огласити рат Русији, те се стога састаде Берлински Конгрес, на коме су велике силе, утицајем Енглеске и Аустрије, решиле без пристанка становништва да Аустроугарска поседне Босну и Херцеговину и управља њима (чл. XXV).

Одлуку Берлинског Конгреса требало је одмах остварити и зато је аустријска војска одмах ушла да поседне ове српске покрајине (18 јула 1878). Војска је прешла на три места Саву (код Шамца, Брода и Градишке) и Уну код Костајнице. После 56 судара између аустријске

војске и мусломанскога становништва Аустрија је успела. Највећи сукоби били су код Добоја, Кључа и Тузле а нарочито при заузимању Сарајева.

Босна и Херцеговина дочекаше гору судбу, него што је имађаху под Турском. Према Берлинском Конгресу ове две покрајине насељене још од VII столећа Србима добише да њима управља Аустро-Угарска, а да се сматрају с државнога и правнога гледишта као турске области.

IV

Срби под Аустро-Угарском.

(од 1848—1878 год.).

221. Борба Срба 1848 и проглас Војводине. — Кад 1848 године плану буна у Француској одјекне по целој западној и средњој Европи. У Бечу такођер јави се буна противу притиска и стеге, па одмах затим побуне се и Мађари. Чим је проглашена слобода штампе згодом скупљени Срби штампаше у Пешти прва „захтевања српскога народа“. Ово беше почетак српском покрету јер се на пештанске захтеве угледаше и други Срби, те се јавише одмах захтеви новосадски, панчевачки и други. Покрет је растао с дана на дан. Најпосле српски митрополит *Јосиф Рајачић* сазове народни сабор у Карловце, који се отвори 1 маја 1848 годи-

не. На овај сабор искупише се Срби са свију страна и међу свима владаше слога и љубав, јер у целом сабору све дисаше једном душом и осећаше се куцање једног срца, српског срца; све жељаше да се понови политички живот српскога народа. Маџарско министарство тражаше да се српски сабор држи у Темишвару, али Срби не слушаху ове заповести већ осташе у Карловцима и ту реше да се обнови српска патријаршија а митрополита Јосифа Рајачића прогласе за српског патријарха; затим реше да се обнови српска деспотовина под именом *Војводине* а за војводу изаберу *Стевана витеза Шупљикца*, кога народ као из једног грла поздрави: „Живио Шупљикац! Живио војвода Стеван!“ Како Стеван беше одличан војник и војсковођа, који се одликовао у ратовима, то се народ много надаше од њега. Али Шупљикац тада беше на бојном пољу у Италији, где му одмах јавише за избор.

Осим тога сабор реши да српски народ буде политички слободан и самосталан под домом аустријским независно од маџарскога министарства. Чим сабор донесе ове одлуке одмах изабере посланство, које ће отићи цару да потврди одлуке народног сабора. Исто тако послаше народну депутацију у Хрватску да преко хрватског сабора утврди с Хрватима савез и пријатељство.

Маџари беху противни свему овоме, што

Срби учинише, па почеше купити војску против Срба. Онда се и Срби почеше спремати да оружјем бране своја права и себе. Тако се отпочеше крвави бојеви између Срба и Маџара, који не донесоше никаквога добра ни Србима ни Маџарима али донесоше бечком цару, који се користио овом борбом да утврди своју власт, коју му беше поколебала буна маџарска 1848 године.

Србима у Аустрији у борби против Маџара помагаху Срби из Србије, који као добровољци дођоше браћи у помоћ под заповедништвом *Стевана Книћанина*. Најкрвавији бојеви били су на *Сентомашу* (Србобрану) *Футогу*, *Фелдвару, Ечки* и другим местима.

Изабрани војвода Шупљикац у почетку не хтеде напустити своје војничке дужности, али најцосле се прими и крајем септембра дође у Карловце, где га народ најсвечаније дочека као свога војводу, кога је жељно ишчекивао толико време. Он одмах обиђе бојно поље, где су били крвави бојеви између Срба и Маџара. Како је бечком цару била потребна српска снага противу Маџара, то изда 15 декембра 1848 године „патент“ (потврду), којим призна Србима патријаршију и војводину. Исто тако одобри избор Рајачића за патријарха и Шупљикца за војводу и обећа дати унутрашње и народно уређење, којим ће осигурати положај цркве и народности у Војводини на осно-

старих повластица и царских наредаба. Међутим истога дана кад је потписана ова царска потврда умре у Панчеву Шупљикац баш у тренутку када је обучен у свечано одело поздрављао с коња на крају вароши браћу из Србије рекавши: „Нек' види Европа! Нек' види свет како брат брату помаже!"

Ратовало се и даље године 1849, али Србима не поставише више никога за војводу. Аустријска влада позва себи у помоћ Русе, који савладају Маџаре и угуше буну. Чим Аустрија саломи маџарски отпор туђом помоћу, заборави на обећања дата Србима, већ их поче разоружавати и новине забрањивати.

Покрет Срба у Аустрији и борба 1848 и 1849 године стадоше српски народ на хиљаде најдаровитијих и најбољих синова. Рат је оставио хиљаде удовица и општу сиротињу, пусте вароши и погорела села, погажене и крвљу натопљене њиве и ливаде. Срби после оволиких жртава ништа не добише, до што се издвоји Војводина, која је била све друго само не српска, јер сâм цар прими на се назив великог српског војводе, а војводину уређиваше несрбин *Мајерхофер*.

Једина права тековина српскога народа у Аустрији после крваве борбе 1848 и 1849 године јесте та, што је у службеним односима признато српско име, јер дотле и Беч и Рим

зваху Србе у Аустрији: Рацима, Илирима, Власима, Грцима, несједињеним и т. д.

222. Укидање Војводине и Благовештенски Сабор (1860—1861 године). — Наде српске при оснивању Војводине остадоше пусте наде, јер у српској Војводини осем имена ништа српско не бејаше. Бечка влада заведе по свој царевини немачки језик за све јавне послове, а у српској војводини постави чиновнике, који не беху Срби. Што је год било српско, гоњено је а народни живот ни у чему није налазио потпоре. У целој царевини наступи влада крутог апсолутизма, под којим је све стењало. Кад паде апсолутна влада (октобра 1860 године), кад се у Аустрији обрадоваше сви народи, Србима загорчи, јер им је укинута Војводина, а српске земље, које су сачињавале Војводину (срезови румски и илочки у Срему, делови Бачке жупаније тамишка и торонталска) подчињене су Угарској.

Ускоро после овога састане се у Карловцима чувени *Благовештенски Сабор*, на коме беше 78 посланика највиђенијих и најзнатнијих Срба с леве стране Саве и Дунава. Сабору председаваше седи патријарх Рајачић. На сабору је израђен главни основ за уређење Српске Војводине, која је требала да обухвати Срем, Доњу Бачку, Банат и део Војне Границе. По тој израђеној уредби на челу области стајао би војвода (Србин православне вере), кога би са̑м

[illegible] суд као виши суд за судск
[illegible] достојанство патријарха
[illegible] Војводина има св
[illegible]

Ове одлуке Благовештенског Сабора
[illegible] су цару на потврду, али их цар не по
Тако пропадоше српске жеље изражене на
сабору а Аустрија са Србима одигра јед
[illegible]ску игру.

Србима је доцније дато право за
свога патријарха и самоуправа у цркве
школским пословима али под надзором
свог министарства народне просвете.

народ бирао а цар потврђивао. У управи и суду да се употребљује српски језик и да се у Војводини у свима јавним пословима води преписка ћирилицом. Војводина ће имати свој апелациони суд, као виши суд за судска дела целе области. Достојанство патријарха да се не може укинути, да Војводина има своју заставу и грб и т. д.

Ове одлуке Благовештенског Сабора поднесене су цару на потврду, али их цар не потврди. Тако пропадоше српске жеље изражене на овом сабору а Аустрија са Србима одигра једну опсенарску игру.

Србима је доцније дато право да бирају свога патријарха и самоуправа у црквеним и школским пословима али под надзором угарског министарства народне просвете.